LJUDJE OB MURI

NÉPEK A MURA MENTÉN

VÖLKER AN DER MUR

LJUDI UZ MURU

LJUDJE OB MURI

Népek a Mura mentén
Völker an der Mur
Ljudi uz Muru

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Univerzitetna knjižnica Maribor

908(497.4+436+497.13+439)(082)

LJUDJE ob Muri - Népek a Mura mentén = Völker an der Mur = Ljudi uz Muru : zbornik referatov mednarodne znanstvene konference v Lendavi, 10.-12. maj 1995 / uredila Janez Balažic in László Vándor. - Murska Sobota : Pokrajinski muzej ; Zalaegerszeg : Göcseji Múzeum, 1996

ISBN 961-90438-0-4
1. Balažic, Janez 2. Vándor, László
COBISS-ID 40371457

Natis publikacije je finančno omogočilo Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije.

LJUDJE OB MURI

Népek a Mura mentén
Völker an der Mur
Ljudi uz Muru

Zbornik referatov mednarodne znanstvene konference v Lendavi, 10. – 12. maj 1995

Uredila
Janez Balažic in László Vándor

MURSKA SOBOTA
ZALAEGERSZEG

1996

R 2005.

LJUDJE OB MURI

Népek a Mura mentén
Völker an der Mur
Ljudi uz Muru

MÚZEUM KÖNYVTÁRA
F5511

LJUDJE OB MURI
Népek a Mura mentén
Völker an der Mur
Ljudi uz Muru

Nekajletno strokovno sodelovanje med Pokrajinskim muzejem iz Murske Sobote in Göcseji Múzeum iz Zalaegerszega smo nadgradili s skupno mednarodno konferenco LJUDJE OB MURI, ki je potekala od 10. do 12. maja 1995 v Lendavi. K soorganizaciji smo povabili tudi Zavod za kulturo madžarske narodnosti Lendava. Na konferenci so referenti iz Slovenije, Madžarske, Hrvaške in Avstrije sodelovali s prispevki iz družboslovno humanističnih področij, ki se kakorkoli vežejo na način življenja in ustvarjanja ljudi ob reki Muri. Še neraziskane teme pa so nas vzpodbudile, da bi se na tovrstnih konferencah srečevali še naprej.

Organizatorji

The joint international conference „People on the Mura River" in Lendava (10 May through 12 May 1995) was organised by the Provincial Museum of Murska Sobota, Slovenia and Göcseji Museum of Zalaegerszeg, Hungary in order to further promote the fruitful cooperation on the started several years ago. Taking part in the organisation of the conference way the Institute of the Culture of Hungarian Ethnic Minority of Lendava, Slovenia. Attending the conference were experts from Slovenia, Hungary, Croatia and Austria, reading papers dealing with various social and humanistic fields in relation to the way of life of the people on the Mura River and their creativeness. Due to the number of themes still to be researched we fell that such conferences should be organised again at some future point of time.

Organisers

Vsebina

Diether KRAMER (Graz)
Neue Aspekte zur älteren steirischen Siedlungsgeschichte
New Aspects of the Early History of Styrian Settlements 9
Irena ŠAVEL (Murska Sobota)
Kulturni vplivi v prazgodovini v pokrajini ob Muri
Cultural Influences During Prehistory in the Country on the River Mura 13
HONTI Szilvia (Kaposvár)
Az urnamezős kultúra Dél-Somogyban
The Urnfield Culture in South-Somogy 45
Marina ŠIMEK (Varaždin)
Skupni nalaz kalupa iz Sv. Petra Ludbreškogo metalurškoj djelatnosti u sjeverozapadnoj Hrvatskoj početkom starijeg Željeznog doba
As Regards the Finding of the Mould of St. Peter of Ludbreg on Metalurgical Activity in the South-Western Part of Croatia at the Beginning of Early Iron Age .. 49
SZŐKE Béla Miklós (Budapest)
A Muravidék kora középkori története
The Mura-Region in the Early Middle Ages 65
Vladimir SOKOL (Sesvete – Zagreb)
Hrvatska u ranom srednjem vijeku
North-West Croatia During the Early Middle Ages 83
KÖLTŐ László – SZENTPÉTERI József (Kaposvár – Budapest)
A 8–10. századi kontinuitás kérdései a vörsi 8–10. századi temető kapcsán
The Questions of Continuity in the 8-10th Century on the Basis of the 8–10th-Century Cemetery Excavated at Vörs 101
Branko KERMAN (Murska Sobota)
Staroslovanske najdbe iz Prekmurja
Old Slavic findings in the region of Prekmurje 111
Karl SPREITZHOFER (Graz)
Die ethnische Formierung der Steiermark im Mittelalter
The Ethnic Formation of Styria in the Middle Ages 127
VÁNDOR László (Zalaegerszeg)
A Hahót-Buzád nemzetség birtokközpontjai
The Seats of the Hahót-Buzád Family 135
Josip VIDOVIĆ (Čakovec)
Stoljeća čakovečke utvrde
Centuries of the Čakovec Fort 143
Janez BALAŽIC (Murska Sobota)
Tokovi poznogotskega stenskega slikarstva na zahodnem panonskem robu
Tendecies in Gothic Wall-Painting on the West-Pannonian Margin 163
Othmar PICKL (Graz)
Die Auswirkungen des „Großen Sterbens" und der Türkenkriege auf die Steiermark
The Consequences of the Black Death and of the Turkish Wars in Styria 171

Franc KUZMIČ (Murska Sobota)
Konfesionalna podoba prostora ob Muri
The Confessional Picture of the Region on the Mura River 183
Gernot Peter OBERSTEINER (Graz)
Ethnische Aspekte bei Adel und Bürgertum in der Steiermark zwischen 1700 und 1850
Ethnic Aspects of Nobility and of Citizens in Styria 1700–1850 191
KIRÁLY István Szabolcs (Kaposvár)
Mura-menti tapasztalatcsere a 19. század elején
Exchange of Technical Experience in the Mura-region at the Beginning of the 19th Century 197
Metka FUJS (Murska Sobota)
Oblikovanje narodne identitete pri prekmurskih Slovencih
The Formation of National Identity of the Prekmurje Slovenians 209
HALÁSZ Imre (Zalaegerszeg)
Iskola és iskoláztatás a 19. század második felében a Mura menti községekben
School and Schooling in the Second Half of the 19th Century in the Villages along the River Mura 223
Dušan NEĆAK (Ljubljana)
Pokrajina ob Muri po letu 1918
The Landscape on the Mura River After 1918 227
NÉMETH József (Zalaegerszeg)
Két nép fia és tudósa, Pável Ágoston
Ágoston Pável, Son and Scholar of Two Nations 235
GÖNCZ László (Lendava)
Magyarok a Muravidéken és a közösség nemzeti tudatának alakulása 1920 után
Hungarians in the Mura-region and the Changes of the National Identity of the Collectivity after 1930 239
BENCE Lajos (Lendava)
Az írott szó mint tudatformáló erő kisebbségben
The Effect of Written Literature on Forming the Consciousness of the Minorities 247
Avgust LEŠNIK (Ljubljana)
Informbirojevski spor leta 1948 – še vedno izziv za raziskovalce
The Informbureau Dispute of 1948 – Still a Challenge for Researchers 253
Božo REPE (Ljubljana)
„Liberalizem" v jugoslovanski in madžarski komunistični partiji
Liberalism in the Yugoslav and Hungarian Communist Parties 267
Albina NEĆAK LÜK (Ljubljana)
Jezikovna razmerja na območju med Muro in Rabo
Languages in Contact in the Region Between the Mura and the Raba 281

Diether KRAMER

NEUE ASPEKTE ZUR ÄLTEREN STEIRISCHEN SIEDLUNGSGESCHICHTE

Gegenstand meines Referates sind, dies sei vorab bemerkt, jene Bereiche der Forschung in der Steiermark, mit denen ich in den vergangenen Jahren in meiner Eigenschaft als Prähistoriker des Landesmuseums direkt oder indirekt konfrontiert war. Trotz der völlig unzureichenden finanziellen und personellen Ausstattung der ur- und frühgeschichtlichen Forschung in der Steiermark ist es gelungen, in einigen Bereich bescheidene Fortschritte zu erzielen. Ohne Unterstützung zahlreicher Sponsoren wäre dies nicht möglich gewesen.

Der Bogen wäre dabei von den Siedlungen der Lasinja-Kultur bis hin zu den karolingisch-ottonischen Gräberfeldern und den mittelalterlichen Burgen zu spannen. Doch will ich mich hier lediglich auf die Urgeschichte beschränken.

Seit ich vor knapp 15 Jahren erstmals eine Reihe von prähistorischen Siedlungen vorwiegend in der Mittelsteiermark der Lasinja-Kultur zuschreiben konnte, ist die Zahl der bekannten Fundstellen auf rund 40 Plätze gestiegen. Dazu gehören bekannte wie der Dietenberg bei Ligist und der Kulm bei Weiz, die ich seinerzeit in meiner Dissertation vorgestellt habe und der Raababerg bei Graz, dessen Fundmaterial von Jörg Obereder in seiner Diplomarbeit ausgewertet worden ist. Aufgenommen, aber unpubliziert sind die Funde vom Buchkogel bei Wildon, die früher falsch datiert wurden. Von hier stammt unter anderem ein quaderförmiger Tonstempel. Zur Publikation vorbereitet ist weiters das Fundgut aus der großen Siedlung in Rannersdorf am Saßbach.

Besonderes Interesse verdient die ausgedehnte Siedlung am Wildoner Schloßberg. Auf dem Schloßberg haben sich mehrere Siedlungsphasen gut unterscheiden lassen, von denen vier der Lasinja-Kultur angehören. Mit der Aufarbeitung dieses Materiales und jenes aus den Schichten der Retz-Gajary-Kultur und der Vučedol-Kultur ist ebenfalls Jörg Obereder betraut. Vorläufig unbearbeitet sind bisher die reichen bronzezeitlichen Bestände, darunter quantitativ bedeutende Mengen an Litzenkeramik, geblieben. Darüber hinaus sind am Schloßberg auch alle anderen prähistorischen Zeitabschnitte vertreten.

Die Funde aus den Lasinja-Siedlungen des 4. vorchristlichen Jahrtausends lassen heute mit wünschenswerter Deutlichkeit weitläufige Kontakte nach Westungarn, Slowenien, Kroatien und über Kärnten nach Oberitalien erkennen. Die nördlichsten Ausläufer dieser Kultur dürften das steirische Ennstal erreicht haben.

Wie erwartet hat sich in den letzten Jahren die Zahl der bekannten späturnenfelderzeitlichen und frühhallstattzeitlichen Höhensiedlungen beachtlich vermehrt. Bei kleineren Notgrabungen und Fundbergungen sind vor allem große Mengen an Keramik angefallen, die der Aufarbeitung harren. Zu nennen sind unter anderem der Heilige Berg bei Bärnbach, der Kulm bei Weiz, der Dietenberg bei Ligist, der Fötzberg, die Riegersburg, Kapfenstein, der Franziskanerkogel bei Maria Lankowitz und der Schloßberg von Wildon. Vermessen sind inzwischen die Siedlungsstrukturen am Ringkogel in Hartberg und am Königsberg bei Tieschen.

Erfreulicherweise liegt seit kurzem die Monographie Regina Smolniks über die Keramik der vorgeschichtlichen Siedlung am Burgstallkogel von Kleinklein vor. Ein erster Band vor allem über die Befunde bei den Grabungen 1982 und 1984, die vom Landesmuseum Joanneum gemeinsam mit der Universität Marburg an der Lahn durchgeführt wurden, ist von Claus Dobiat veröffentlicht worden. Für den Burgstallkogel ist jetzt eine kontinuierliche Besiedlung vom beginnenden 8. bis zum späten 6. Jahrhundert mit einem deutlichen Schwerpunkt in den älteren Phasen gesichert.

Neue Untersuchungen sind den Fürstengräbern von Kleinklein gewidmet. Schon jetzt zeichnet sich ab, daß es sich ursprünglich nicht um vier, sondern um sechs Gräber gehandelt hat. Nach ersten Vorarbeiten wird in diesem Jahr versucht werden, die Grabkammer des Kröll – Schmiedkogels freizulegen und damit unsere Kenntnisse über den Grabbrauch der Hallstattzeit entscheidend zu vermehren. Gleichzeitig soll gemeinsam mit dem RGZM in Mainz mit den Vorbereitungen zu einer Gesamtvorlage der Altfunde aus den Fürstengräbern begonnen werden.

Sie wird in ähnlicher Form wie die demnächst erscheinende Publikation des Strettweger Grabfundes erfolgen. Schon jetzt zeichnen sich nach einer ersten Durchsicht bemerkenswerte Ergebnisse ab.

Eine besonders erfreuliche Entdeckung ist, trotz widriger Umstände, das vom 10. bis zum 7. Jahrhundert v. Chr. belegte Gräberfeld am Fuße des Wildoner Schloßberges gewesen. Insgesamt konnten im Zuge einer Notgrabung 45 Gräber untersucht werden. Die Materialaufnahme ist unterdessen abgeschlossen. Sie und die Auswertung im Rahmen einer Dissertation werden 1996 vorliegen. Dies gilt gleichfalls für die Funde aus den Grabungen im Gräberfeld des späten 8. und frühen 7. Jahrhunderts in Gniebing.

Zu erwähnen ist ferner, daß auch die wenigen Gräber aus dem nahe bei Graz gelegenen Gräberfeld von Kalsdorf demnächst publiziert werden sollen.

Die latčnezeitlichen Altfunde aus der Steiermark sind zur Gänze als Diplomarbeit aufgenommen und publiziert worden. Neufunde sind nur in kleinerer Zahl aufgetreten. Nicht bekannt ist vorerst die Lage eines von Raubgräbern aus Deutschlandsberg ausgeplünderten Gräberfeldes.

Abschließend bleibt zu erwähnen, daß bei einer Nachgrabung in St. Margarethen am Silberberg, das seinerzeit auf Grund der Forschungen von Walter Schmid in Noreia umbenannt wurde, keinerlei Funde oder Befunde gemacht werden konnten. Walter Schmids Behauptung hier hätte sich die Hauptstadt Norikum befunden, ist eine kaum erklärbare Mystifikation. Dies hat die Aufarbeitung der Altfunde durch Karin Trummer gezeigt. Die Funde sind fast ausnahmslos mittelalterlich oder frühneuzeitlich. Die alten Befunde offenkundig verfälscht oder überhaupt erfunden.

Ich hoffe, daß ich mit diesen Informationen aus der Arbeit des einzigen steirischen Prähistorikers einen kleinen Beitrag zur Geschichte der Völker an der Mur leisten konnte.

NEW ASPECTS OF THE EARLY HISTORY OF STYRIAN SETTLEMENTS

The matter of my lecture includes all fields of investigation which I myself, as the prehistorian of the territorial museum, came directly, or indirectly across during the last years in Styria. There is a great variety of themes from the settlements of the Lasinja culture up to the medieval Castles. But in this lecture I want to deal with prehistory alone.

Nearly 15 years ago I had for the first time interpreted a number of prehistoric settlements, lying by far the greatest number in Middle Styria, as the sites of the Lasinja culture. Since that time the number of sites has increased to 40. The finds of the Lasinja culutre settlements indicate contacts with Western Hungary, Slovenia, Croatia and through Carinthia to Upper Italy. The farthest north extensions of this culture may have reached the Enns valley in Styria. The number of the mountain settlements of the late Urnfield culture and of the early Hallstatt period has been remarkably multiplied in the recent years. New investigations and publications extend our knowledge of the Hallstatt period. The earlier finds of the LaTčne period had been published, new finds were discovered only in a small number.

I hope, I could contribute with these pieces information to the history of the people along the Mura.

Irena ŠAVEL

KULTURNI VPLIVI V PRAZGODOVINI V POKRAJINI OB MURI

V članku bom obravnavala, kakšni in kolikšni so bili vplivi prazgodovinskih kulturnih krogov, ki so se od bakrene do železne dobe formirali v srednjeevropskem prostoru v pokrajini ob Muri.

Prostor, kamor se je navezovala naša pokrajina ob koncu mlajše kamene dobe, je spadal v kulturni krog lengyjelske skupine. Bikonični lonci z dvema trakastima ročajema pod ustjem (t. 1: 1–2) iz jame 1 v Bukovnici so značilne oblike III. stopnje lengyjelske kulture zahodnega dela Madžarske (Károlyi 1992, t. 4, 4; Simon 1987, 11, t. 24: 2, 3, 6, 7; t. 29: 6); znani pa so tudi v kulturi Seče (Marković 1981, 196, t. 2: 1, 2), ki jo vzporejamo s pozno stopnjo lengyjelske kulture v jugozahodnem delu Madžarske oziroma s kulturo Tiszapolgár v Potisju. Poznamo jih tudi v kulturi Brodzany – Nitra na Slovaškem (Pavúk 1981, 281, t. 13: 8, 17), ki je sinhronizirana s III. stopnjo lengyjelske kulture. Sklede in skodele konične oblike, polkroglaste sklede in sklede z odebeljenim zgornjim robom (t. 2: 2–6) lahko primerjamo s podobnimi iz madžarskega najdišča Kisunyom-Nádasi tábla, ki jih uvrščajo v konec II. stopnje lengyjelske kulturne skupine (Károlyi 1992, 88, t. 13: 5, 7; t. 21: 7). V isti čas sodi tudi višja skleda (t. 2: 1) kot tipična posoda lengyjelske kulture (Dombay 1960, 211, t. 86: 5). K skodelam in skledam so spadale tudi votle noge (t. 2: 7–10), ki so prav tako značilne za lengyjelsko kulturo (Károly 1992, 7, 1, 2, t. 31: 6; t. 35: 6). Podobno lahko trdimo za kljunaste ročaje (t. 3: 1–5), ki se pojavijo že v zgodnji lengyjelski kulturi. Dobre primerjave najdemo v stopnji III lengyelske kulture v madžarskih, slovaških in hrvaških najdiščih (Dombay 1960, t. 9–25; Raczky 1974, t. 9: 5–13; Károlyi 1992, t. 31: 7; Gläser, Regenye 1989, t. 6: 5, 6; Némejcová-Pavúková 1964, sl. 11–12; Marković 1985, 9, 15, t. 9: 1). Polkroglaste in čepaste vzbokline kot edini okras na teh posodah se pojavijo že v zgodnji lengyjelski kulturi (Simon 1987, 11, t. 7: 6, t. 16: 6, 7; Pavúk 1981, sl. 10; Károlyi 1992, t. 25; Gläser, Regenye 1989, t. 10: 4, t: 6: 2, 12; t. 7: 5, 11). Materialno gradivo iz jame 1 v Bukovnici kaže na neposredne vplive in zveze z zahodnim delom Madžarske, z najdišči v Železni in Zalski županiji, ki sodijo v zahodno skupino lengyjelske kulture in se po materialni kulturi bolj navezujejo na moravska najdišča kot pa na ostale predele na Madžarskem. Tako na primer najdišče v Séju uvrščajo v zgodnjo lengyjelsko stopnjo II, za katero so značilne posode z ostrimi profili in lijakastimi vratovi. Naselbina v Kisunyomu nadaljuje v keramičnih oblikah tradicijo iz naselbine v Séju, čeprav je samo najdišče uvrščeno v pozno lengyjelsko stopnjo II. V tem najdišču se prvič pojavijo bikonične posode, ki spominjajo na klasične oblike lasinjske kulture, rdeče barvani kosi pa kažejo tudi na zvezo z moravsko slikano keramiko. V naselbini Rábahídvég so našli značilne posode z ornamentom okroglih bunčic ter posode na visoki zvonasti nogi, ki so povezane z avstrijskim najdiščem Wolsbach, iz časa pozne lengyjelske kulture, kamor uvrščamo tudi najdišče v Jánosházi in Ujperintu, kjer prevladujejo posode z ročaji in široko odprtino ter visokimi zvonastimi nogami, ki kažejo povezavo s slovenskimi najdišči v Resnikovem prekopu (Károly 1992, 83–93).

Večina eneolitskih materialnih kulturnih ostalin iz pomurskih najdišč pa sodi v lasinjski kulturni krog, ki je produkt poznoneolitskega substrata. Med oblikami prevladujejo polkroglaste in bikonične sklede ali skodele (t. 4: 1–5), ki so okrašene z manjšimi jezičastimi aplikacijami ali pa z okrasom, značilnim za lasinjsko kulturo (vrezovanje, plitko žlebljenje ali vbadanje s cikcakastimi linijami ali kratkimi zarezicami). Podobne oblike, ki so značilne za lasinjsko kulturo, izhajajo iz slovenskih in hrvaških najdišč (Pahič 1983, t. 7: 2; Dimitrijević 1961, t. 13: 91; t. 17: 131). Nekatere sklede so imele nižjo ali višjo votlo nogo, dve zelo lepi trebušasti izhajata iz Šafarskega in Bukovnice (t. 5: 1–2). Primerjamo jih lahko s skledo na trebušasti nogi iz Jakšiča, ki je uvrščena v stopnjo II B – III lasinjske kulture (Dimitrijević 1979, 158,160, t. 21: 1). Podobne so našli tudi v Spodnjem Porčiču in na Ptuju (Pahič 1976, t. 7: 11; Korošec 1962, t. 9: 4). Prav tako številni so trebušasti lonci (t. 6: 1–2), ki po obliki nadaljujejo tradicijo loncev iz lengyjelske kulture (Marković 1976, 50, t. 4: 5; t. 7: 5; t. 8: 2; Kalicz 1969, 87, sl.7; Kalicz 1973, 136, sl. 1: 6). Lonci z visokim in usločenim spodnjim delom ter z izbočenim ramenom in navzven upognjenim ustjem imajo na ramenu vertikalne ali poševne vreze, ki so v posameznih primerih oblikovani v cikcakasti trak, zaključujejo pa se z vbodi (t. 7; t. 8). Podobne oblike loncev poznamo iz III. horizonta Ajdovske jame in spadajo po P. Korošec h klasičnim elementom alpskega faciesa lengyjelske kulture (Korošec 1975, 181, t. 5: 2; t. 7: 4, 5, 9; t. 11: 1, 2), po S. Dimitrijeviću pa v II B lasinjske kulture (Dimitrijević 1979, 156, t. 19: 9). Večji lonci imajo trakaste ročaje, ki izhajajo iz ramena in nekoliko presegajo ustje ali pa so nekoliko nad najširšim obodom (t. 6–8) in so značilni za stopnjo III lasinjske kulture (Dimitrijević 1979, 158). Izvor bikoničnih loncev z nakazanim klekom in koničnim spodnjim delom s trakastimi ročaji, ki izhajajo iz ustja ali pa so tik pod njim, lahko iščemo v pozni lengyjelski in tudi pozni münchshöfenski kulturi (Vladar, Krupica 1970, t. 7: 13). Posebna skupina izdelkov so čaše oziroma amforice, ki po obliki posnemajo večje bikonične lonce s cilindričnim vratom in s poudarjenim prehodom iz trebuha v vrat (t. 9). Podobne so našli v Beketincu-Imbralovcu, Ludbreškem Ivanac-Polju, Lasinji, Zbelovem in na najdiščih skupine Balaton I iz mlajše stopnje lasinjske kulture (Marković 1983, 253, t. 1: 7; t. 4: 3; Dimitrijević 1961, t. 12: 80; Pahič 1983, 96, t. 12: 2; Kalicz 1973, 20, t. 9: 1, 2).

V naselbini v Bukovnici se kažejo tudi značilnosti retz-gajaryjske kulture. Tako ima neokrašena čaša (t. 10: 1) rahlo presegajoč trakast ročaj, podobno kot tista iz najdišča Katinska, ki spada k hrnjevaški retz-gajaryjski kulturi (Marković 1982, 19, sl. 4: 2), in tista iz najdišča Beketinac-Imbralovac, kjer je poleg lasinjskega tudi gradivo z značilnostmi retz-gajaryjske kulture (Marković 1983, 253, t. 4: 3). Ostale skodelice so okrašene. Motiv mreže na skodelicah (t. 10: 2–4) se pojavlja v III. stopnji lasinjske kulture, prisoten pa je tudi v skupini Balaton II (Dimitrijević 1979, 159; Kalicz 1973, 140, sl. 9: 6), ki je označena kot nekakšna stilska mešanica med lasinjsko in retz-gajaryjsko kulturo. Motiv mreže se pojavi tudi na posodi iz Koške-Pjeskana II, ki ga je Z. Marković označil kot značilni element retz-gajaryjske kulture (Marković 1982, 19, sl. 3: 1; Marković 1977, 52, t. 8: 3). Da je bil v Bukovnici prisoten tudi vpliv omenjene kulture, potrjujeta na površini odkrita figurica – idol in skodelica (t. 10: 5–6). Manjšo, v zgornjem delu odlomljeno figurico enostavne trapezoidne stilizirane oblike, brez antropomorfnih značilnosti na obeh glavnih ploskvah in straneh, krasi bogat ornament, izdelan v tehniki brazdastega vreza. Skodelica s širokim presegajočim ročajem ima okras, izdelan v tipično retz-gajaryjski tehniki. Okras na spodnjem delu skodelice je izdelan v tehniki dolbenja. To je motiv zvezde, ki je pogost na posodicah kevdrc-hrnjevaškega tipa retz-gajaryjske

kulture, v Waltrahöhlu in Krepicah ter v vučedolski kulturi (Dimitrijević 1979, t. 47: 36; Dimitrijević 1980, t. 4: 1; t. 15: 4a, 4b). Okras na zgornjem delu skodelice pa je izdelan v tehniki brazdastega vreza. To je motiv kvadratov, plastičnega rebra in cikcaka. Podobni so na skodelicah iz slovaškega najdišča Dvory nad Žitavo, Nitriansky Hradok-Visoky breh, na posodicah iz Višnjice, Kevderca – Lubniška jama, iz Levakove jame in na posodicah iz skupine Ig II Ljubljanskega barja (Točik 1961, sl. 16: 3; Némejcová-Pavúková 1964, sl. 24: 4; Dimitrijević 1980, t. 2: 4; t. 3: 1; t. 5: 3, 5; t. 6, 6; t. 7: 12; Leben 1963, 227–228, t. 1: 4; t. 2: 2; t. 20: 2, 6, 7; Guštin 1977, sl. 8: 1, 4; Korošec 1969, 17). Skodelica se po obliki in okrasu veže tako na višnjiški kot na kevderc-hrnjevaški tip. Ker pa se višnjiška in kevderc-hrnjevaška kultura nista mešali, čeprav sta se deloma manifestirali istočasno, bi skodelica iz Bukovnice potemtakem spadala v višnjiški tip retz-gajaryjske kulture, enako kot sodi v ta tip našemu idolu podoben idol iz Vindije. Med mlajše posode sodijo tudi deli posod, ki so okrašeni s smrekovo vejico (t. 11: 1, 6), s kanelurami (t. 11: 4, 5) in tisti s profiliranimi ustji (t. 11: 3), ki so najpogostejši v kulturi Boleraz (Némejcová-Pavúková 1964, sl. 27: 8, 10, 11; t. 19: 5; sl. 15: 7–19; t. 9: 11; t. 4: 10; t. 5: 14; t. 6: 4).

Tudi v bronastodobni poselitvi je očitna močnejša povezanost s predeli Srednje Evrope. Na levem bregu murske ravnine so bile pred časom odkrite štiri naselbine, ki jih uvrščamo v srednjo bronasto dobo (14.–13. stoletje pr. n. št.). Naše naselbine niso tipične predstavnice srednjebronastodobne kulture gomil, temveč se v veliki meri vežejo na kompleks virovitiške kulturne skupine s središčem v Slavoniji in Sremu, ki je znanilka nove, žarnogrobiščne kulture, za katero je značilno pokopavanje umrlih v žarah, grobovi pa so plani in žgani. Nekaj podobnega se je dogajalo tudi v Transdanubiji, na Češkem, Moravskem in v Spodnji Avstriji. Spremembe, ki so se pojavile, so sicer bile očitne, vendar ne tako zelo, da bi lahko potegnili ostro ločnico med odhajajočo kulturo bronastodobnih gomil in prihajajočo kulturo žarnih grobišč. F. Kőszegi (Kőszegi 1960, 137–186) vidi v najdiščih zahodne Transdanubije še naprej živo kulturo gomil, kar utemeljuje z načinom pokopa in s tradicijo nekaterih keramičnih oblik. Tudi K. Vinski-Gasparini (Vinski-Gasparini 1983, 556–557) utemeljuje v najdiščih tega časa razvoj nove kulture na podlagi predhodne kulture gomil, saj je še v samem začetku tega obdobja prisoten pokop v gomilah, v materialni kulturi pa se že kaže vpliv nove kulture žarnih grobišč srednjega Podonavja. Podoben razvoj lahko opazimo v Avstriji, kjer se kažejo vplivi pozne kulture gomil, ki se prepletajo z novimi elementi kulture žarnih grobišč. Virovitiško skupino lahko vzporejamo s kulturnim horizontom Blučina (južna Moravska), kjer se prav tako prepletajo stari in novi elementi. Med najdbami iz oloriške naselbine pri Dolnjem Lakošu prevladujejo predvsem keramične posode. Večje lonce trebušaste oblike (t. 12–14) lahko primerjamo z lonci virovitiške skupine iz časa I. stopnje kulture žarnih grobišč in z lonci iz najdišča Balatonmagyaród-Hídvégpuszta, ki so uvrščeni v bronasto dobo D (Vinski-Gasparini 1983, 563, t. 36: 10; Horváth 1994, sl. 11: 3; sl. 12: 4). Zelo pogosti so lonci blage profilacije brez ročajev, ki sodijo v konec srednje bronaste dobe, to je čas predvelatiškega horizonta najdišča Čaka na jugozahodu Slovaške in horizonta Blučina-Cezavy na južnem Moravskem (Paulík 1963, 269–338). Številnejši so tudi manjši lončki s trakastim ročajem pod ustjem (t. 13: 2), ki so zelo dobro primerljivi z najdbami iz poznobronastodobnega najdišča Hídvégpuszta (Horváth 1994, sl. 11: 3; sl. 12: 4). Sklede s široko odprtino, ozkim dnom ter enim ali dvema ročajema pod ustjem (t. 15: 1–6) so pogosta oblika posodja v srednjem Podonavju oziroma zahodni Transdanubiji v bronasti dobi in se pojavljajo še v I. stopnji

virovitiške kulture žarnih grobišč. Precejšnje število samo ohranjenih nog pripada čašam na nogi, značilnim za virovitiško skupino, ki jih je K. Vinski-Gasparini uvrstila v svojo I. stopnjo kulture žarnih grobišč v severni Hrvaški in jim pripisuje srednjepodonavski izvor (Vinski-Gasparini 1973, 40). Najpomembnejša najdba je bronasta igla s pečatno glavico in odebeljenim vratom, ki je nažlebljen v dveh pasovih (t. 17). Telo igle je tanjše in zvito, kar je značilno za igle iz karpatsko-podonavskega prostora pozne srednje bronaste dobe, to je konec 14. stoletja pr. n. št. (Hänsel 1968, t. 38: 14–22; Foltiny 1955, 43, t. 24: 3; t. 29: 5; Benkovsky-Pivovarova 1976, sl. 1: 1; Furmánek 1973, 112–113, t. 43: 7; t. 39: 19). Podobno iglo so našli v virovitiški nekropoli, ki je – za razliko od večjih okrašenih igel istega tipa iz časa kulture gomil – manjša. Le-te so značilne oblike v starejši kulturi žarnih grobišč vzhodne karpatske kotline v horizontu depojev tipa Sajógömör zgodnje bronaste dobe D (Vinski-Gasparini 1983, 562, t. 86: 12).

Naselbini v Gornji Radgoni in v Križevcih sodita v sklop naselitve prebivalcev ob Dravi in Muri, ki so bili nosilci tako imenovane ruško-mariborske kulture. Debeli ohranjeni kulturni sloji naselbine v Gornji Radgoni so dokaz, da je bilo pobočje južnega dela hriba pod gradom naseljeno v več fazah. Lonci trebušaste oblike s kratkim cilindričnim vratom in s plastičnimi izboklinami pod najširšim obodom, lonci jajčasto ovalne oblike z rahlo izvihanim ustjem in s plastičnim rebrom v zgornjem delu posode iz prvega naselitvenega horizonta (t. 17: 1–2) se vežejo na podobne lonce iz naselbine na Brinjevi gori, v najdišču Salzburg-Morzg, v madžarskih najdiščih Zugló, Szentendre in Dunaföldvár in so uvrščeni v stopnjo Ha A (Pahič 1972, t. 3: 8; Oman 1981, 145, t. 14: 1, 2; t. 17: 8; t. 19: 1; Hell 1977, 200, sl. 5: 1; Rihovsky 1966, sl. 23: D 471). Druga vrsta posod so sklede (t. 17: 3–5) z rahlo uvihanim ustjem. Zanimive so sklede z izvihanim ustjem (t. 17: 6), kakršne poznamo iz naselbine na Brinjevi gori, pa tudi iz Blučine, ki sodijo na začetek velatiškega horizonta oziroma v starejšo stopnjo kulture žarnih grobišč, saj po obliki kažejo bronastodobno tradicijo (Oman 1981, 149, t. 5: 3–4). Sklede, okrašene s poševnimi kanelurami, so značilna oblika posod tako v naselbinah kot v grobiščih kulture žarnih grobišč, in sicer od srednjega Podonavja do jugovzhodnega alpskega prostora. V drugem naselitvenem horizontu naselbine najdemo pestrejše keramične posode z razgibanim okrasjem (t. 18: 1–7). Najpogostejši so razni lonci: starejši so tisti konični s kratkim vratom in s horizontalnim plastičnim rebrom z odtisi prstov (t. 18: 1), saj jih lahko primerjamo z lonci v starejši podravsko-ruški skupini žarnih grobišč (Oman 1981, t. 19: 1; Pahič 1972, t. 21: 8; Lamut 1989, t. 1: 8; t. 7: 17): mlajši so manjši lonci z visokim ali nizkim koničnim vratom nad sploščenim okroglastim trupom, okrašeni s plastičnimi rebri z motivom girland. Okraševanje posod s plastičnimi horizontalnimi ali vertikalnimi rebri (t. 18: 4–7) je značilno za keramiko ruške skupine. Rebra pogosto spremljajo plastične bradavice. Plastični okras na teh posodah je torej znanilec mlajših tendenc. Podobne posode, ki spadajo v stopnjo Ha B 1, najdemo v pobreških grobovih skupaj z očalasto fibulo s svitkasto pentljo, pletenim obročkom in iglo z okrašeno kroglasto glavico (Pahič 1972, 15). Številnejše so tudi sklede, posebno tiste, okrašene s kanelurami (t. 19: 2, 3), ki so značilna oblika posod iz kulture žarnih grobišč od stopnje Ha A do Ha B. Pekve (t. 19: 4–5) spremljajo keramične posode od starejše kulture žarnih grobišč pa vse do konca starejše železne dobe (Oman 1981, t. 51: 2; Lamut 1989, t. 6: 5; t. 24: 4). V tem horizontu se kot okraševanje pojavlja tudi vrezovanje v obliki horizontalnih ali cikcakastih linij ali v obliki visečih trikotnikov, ki so lahko šrafirani. To okraševanje je lahko kombinirano tudi z belo inkrustacijo (t. 18: 3; t. 19: 1). Nekaj posod,

okrašenih v tehniki žigosanja (odtisnjeni S) v psevdovrvičasti tehniki z motiviko visečih trikotnikov ali nizom plastičnih linij in girland, jasno kaže na vzhodne vplive (Patek 1968, 59, 64). Ta horizont se predstavlja tudi s kovinskopredelovalno dejavnostjo, na kar nas opozarjajo žgani ostanki ilovnatih nivojev z drobci žlindre ter dragocene najdbe dvodelnih kamnitih kalupov in zatičev (t. 20: 1–4). Tretji radgonski horizont že kaže starohalštatski značaj (Teržan 1990, 28, t. 10; t. 11; t. 14: 28). To velja predvsem za široke skodele s pokončnim vratom, posode s stožčastim vratom in bradavičastim okrasjem ter klopne kozice (t. 21: 1–5). Da je bil radgonski hrib poseljen še na začetku železne dobe, pričajo poleg naselbinskih ostankov tudi grobovi v gomilah, še posebej gomila s pokopanim bojevnikom, ki je datirana v konec 8. in začetek 7. stoletja pr. n. št.. V gomili so bili: polnoročajni meč, fragm. bronastega vozička, falera, tulasta kotna nastavka, obroček, tulasta sekira, br. sedmerozob, večglava br. igla, ročaj kotla, pet žel. ražnjev s tulastimi nastavki (t. 24: 1–8). Po obliki meč ohranja izročilo končne stopnje kulture žarnih grobišč, je razlomljen v več kosov, kar je kultno pravilo v času Ha B 3 v panonskem in alpskem svetu, od Soprona preko Klein Gleina in Brega do Moncuca pri Comu (Teržan 1990, 84). Bronasta tulasta sekira ima nekaj starinskih (posnemanje plavuti) in nekaj novejših elementov (ramenasta razširitev rezila), kar je značilno za istočasne sekire halštatskega tipa in njegovih variant Breg in Klein Glein. Kotliček z dvojnokrižnimi atašami je pogost na območju Štajerske in Panonije (Klein Glein, Poštela, Somolyohegya). Najbolj znana najdba je vsekakor voziček. Po najnovejših raziskavah so v radgonski gomili deli pravega vozička in deli modela vozička, od katerega so našli štiri kolesa. Le-tega lahko primerjamo z vozičkom iz Stretwega in Ca Norta in mogoče z vozičkom iz gomile v Jánoshazi, sodil pa bi v 8. stoletje pr. n. št.. Pribori za raženj so znani iz gomile v Forstwaldu in groba v Vaskeresztesu. Običaj prilaganja tovrstnega pribora v bojevniške grobove v Panoniji, vzhodnoalskem svetu in v osrednji Italiji izpričuje neposredne zveze in vplive (Teržan 1990, 86).

V prazgodovinskem obdobju so srednjeevropske pokrajine izoblikovale kulturne kroge, ki so se med seboj prepletali, dopolnjevali in ustvarjali svoja vplivna območja. Ugotovili smo, da je bila tudi severovzhodna slovenska pokrajina – Pomurje v prazgodovinskem obdobju del večjega kulturnega kompleksa, v katerega sodijo danes pokrajine v jugovzhodni Avstriji, severozahodni Hrvaški in zahodni Madžarski, jugozahodni Slovaški in na Moravskem.

LITERATURA

Benkovsky-Pivovarova, Z. 1976, Mittelbronzezeitliche Funde aus Schwadorf a.d. Fischa. – V: Festschrift für Richard Pittioni, 1976, 328–335, Wien.

Dimitrijević, S. 1961, Problem neolita i eneolita u sjeverozapadnoj Jugoslaviji. Opuscula archaeologia 5, 1961, 5–96.

Dimitrijević, S. 1979, Lasinjska kultura. – V: Praistorija jugoslavenskih zemalja 3, 137–183, Sarajevo.

Dimitrijević, S. 1980, Zur Frage der Retz-Gajary Kultur in Nordjugoslawien und ihrer Stellung im pannonischen Raum. – Bericht der Römisch – Germanischen Komission des Deutschen Archäologischen Institutes 61, 15ss.

Dombay, J. 1960, Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. – Archaeologia Hungarica s.n. 37, Budapest.

Foltiny, S. 1955, Zur Chronolgie der Bronzezeit des Karpatenbeckens. – Antiquitas 2/1, Bonn.

Furmánek, V. 1973, Bronzová industrie stredodunajské kultury na Moravé. – Slovenská archeológia 21/1, 25–145.

Guštin, M. 1977, Poročilo o izkopu kulturnih slojev v Levakovi jami. – Arheološki vestnik 27, 260–283.

Gläser, R., Regenye, J. 1989, A vonaldiszes Kerámia és a lengyeli kultura telepe kúpon. – Veszpremi történelni tár II, 18–34.

Hell, M. 1977, Neue Gräber der Urnenfelderkultur von Salzburg-Morzg. – Beiträge zur Ur – und Frühgeschichte von Stadt und Land Salzburg, 189–205, Salzburg.

Hänsel, B. 1968, Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. – Beiträge des Mittelmeerkulturraumes 7–8, Bonn.

Horváth, L. 1994, Angaben zur Geschichte der Spätbronzezeit in SW-Transdanubien. – Zalai Múzeum 5, 219–235.

Kalicz, N. 1969, A rézkori balatoni csoport Veszprém megyében. – Mitteilungen der Museen des Komitates Veszprém 8, 83–90.

Kalicz, N. 1973, Siedlungfunde der Balaton-gruppe in Nagykanizsa. – Mitteilungen des archaologischen Instituts der Ungarische Akademie der Wissenschaften 4, 19–24.

Kalicz, N. 1973, Über die chronologische Stellung der Balaton – Gruppe in Ungarn. – V: Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener kultur, 131–165, Bratislava.

Károly, M. 1992, The early copper age in county Vas. – Őskorunk I, Szombathely.

Korošec, J. 1962, Nekaj neolitskih in eneolitskih problemov v okolici Križevcev na Hrvaškem. – Zbornik Filozofske fakultete 4/1, Ljubljana.

Korošec, J., Korošec, P. 1969, Najdbe s koliščarskih naselbin pri Igu na Ljubljanskem barju. – Arheološki katalogi Slovenije 3, Ljubljana.

Korošec, P. 1975, Poročilo o raziskavah v Ajdovski jami 1967 leta. – Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji 4, 170–209.

Kőszegi, F. 1960, Beitrage zur Geschichte der ungarischen Urnenfelderzeit (H A – B). – Acta archaeologica Academiae scientiarium Hungaricae 12, 137–331.

Lamut, B. 1989, Kronološka skica prazgodovinske naselbine v Ormožu. – Arheološki vestnik 39–40, 235–277.

Leben, F. 1963, Materialna kultura in izsledki arheoloških izkopavanj v Kevdercu in Lubniški jami. – Acta carsologica 3, 213–244.

Marković, Z. 1977, Problem eneolita u Našičkoj regiji. – Arheološki vestnik 27, 42–68.

Marković, Z. 1981, Novi prilozi poznavanju prethistorije u Podravini. – Podravski zbornik, 193–214.

Marković, Z. 1982, Neka pitanja neolitika, eneolitika i brončanog doba Našičkog kraja i Djakovštine. – Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 9, 13–26.

Marković, Z. 1983, Prilog poznavanju razvijene i kasne lasinjske kulture u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. – Podravski zbornik. 251–262.

Marković, Z. 1985, Problem ranog eneolita u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. – Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu 18, 1–34.

Némejcová-Pavúková, V. 1964, Sidlisko bolerázskeho typu v Nitrianskom Hrádku. – Slovenská archeológia 12/1, 163–230.

Oman, D. 1981, Brinjeva gora 1953. – Arheološki vestnik 32, 144–218.

Pahič, S. 1972, Pobrežje. – Katalogi in monografije 6, Ljubljana.

Pahič, S. 1976, Selišče najdbe v zahodnih slovenskih goricah. – Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji 5, 29–83.

Pahič, V. 1983, Zbelovo. – Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji 11, 85–143.

Paulík, J. 1963, K problematike čakanjskej kultúry v Karpatskey kotline. – Slovenská archeológia 11/2, 269–339.

Patek, E. 1968, Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. – Archaeologia Hungarica 44, Budapest.

Pavúk, J. 1981, Súčasny stav štúdia lengyelskej kultúry na Slovensku. Památky archeologické 72, 255–299.

Raczky, P. 1974, A lengyeli kultúra legkésőbbi szakaszának leletei a Dunántúlon. – Archaeológiai Értesítő 101, 185–210.

Rihovsky, J. 1966, Počátky mladši (podolské) fáze stredodunajského okruhu kultury popelnicovych polí. – Památky archeologické 57, 459–535.

H.Simon, K. 1987, Neolit és rézkori települések Tekenye határában. – Zalai múzeum 1, 7–47.

Teržan, B. 1990, Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem. – Katalogi in monografije 25, Ljubljana.

Točik, A. 1961, Keramika zdolbená brázdenym vpichom na juhozápadnom Slovensku. – Památky archeologické 52, 321–344.

Vinski-Gasparini, K. 1973, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. – Monografije 1, Zadar.

Vinski-Gasparini, K. 1983, Kultura polja sa žarama sa svojim grupama. – V: Praistorija jugoslavenskih zemalja 4, 547–647, Sarajevo.

CULTURAL INFLUENCES DURING PREHISTORY IN THE COUNTRY ON THE RIVER MURA

The region which includes our country at the end of the neolithic period has, according to the findings from cave 1 at Bukovnica, been part of the cultural circle of the Lengyel Group. The pots with two ribbon handles under the outlet, bowls and vessels of conical and semi-circular shape and bowls with thick upper rim, vessels with hollow stands, nozzled handles on vessels and plug-like projections as the only ornamentations on these vessels (t. 1–3) are characteristic features of the third degree of the Lengyel culture of the western part of Hungary and can also be found in the culture of Seca and Brodzany-Nitra in Slovakia. The majority of eneolithic material cultural relics of the Pomurje findings, however, are part of the Lasinja cultural circle. The prevailing shapes are semi-circular and biconical bowls (some of them with bellied hollow stands) or vessels, ornamented with smaller tongue-shaped applications or else with ornamentation characteristic of Lasinja culture such as engraving, shallow grooving, pricking of zig-zag lines or short incisions; further on there are numerous bellied pots, biconical pots with ribbon handles and conical lower end and cups or amphoras with cylindric neck and emphasized transition from the belly to the neck (t. 4–9). Similar amphoras, characteristic of the Lasinja culture IIb–III, originate from the Slovenian and Croatian finding sites of the group Balaton I. At the settlement of Bukovnica the presence of the Retz-Gajary culture can be traced in the unadorned cup with a handle, a cup with a wide overhanging handle ornamented with grooved incision and a small trapezoid figure, richly ornamented with grooved incision (t. 10). Among the newer vessels there are vessel fragments, ornamented with pine-tree branch and grooves and vessel fragments with profiled mouth (t. 11) which are very often found in the Boleraz culture.

Also during the Bronze Age there is a stronger connection with Middle Europe. Among the findings originating from the Oloris settlement at Dolnji Lakos, there are mainly bigger belly-like pots, pots of slight profile without handles, smaller mugs with ribbon handles below the mouth, bowls with a wide port, narrow bottom, cups with a stand; of the metal findings the most important one is a bronze needle with a seal head (t. 12–16); there are similar findings in the Virovitica group of Western Croatia, at the finding sites of Western Hungary (Balatonmagyaród–Hídvégpuszta and Hídvégpuszta) and the finding sites of South-Eastern Slovakia.

The settlements of Gornja Radgona and Križevci are part of the settlement complex of the people on the Drava and Mura rivers which were holders of the so-called Ruse-Maribor cultural group. The thick, well-preserved cultural layers of the Gornja Radgona settlement prove that the south slope of the hill beneath the castle had been populated in a few phases. The first settlement horizon is characterized by belly-shaped pots with short cylindric neck ornamented by plastic projections, pots of oval shape with a slightly protruding mouth ornamented by a plastic rib, vessels with a slightly protruding mouth and bowls ornamented with inclined grooves (t. 17). The findings show the Bronze Age tradition and are ranked in the older phase of the urn-graveyard culture. In the second settlement horizon a more vivid ceramic shapes can be found such as conical pots with short neck, bowls ornamented by grooves, smaller pots with a high or a low conical neck (ornamented by plastic ribs with a garland motif), bowls ornamented with grooves, a few vessel fragments ornamented by

incisions of zig-zag lines, suspended triangulars, which can also be found in combination with white incrustation, still some of them are ornamented with a stamping technique or a pseudo-cord technique (t. 18–19). This horizon is also represented by a metal processing activity characterised by relics of baked clay layers with scoria particles and precious findings of two-part moulds and wedges (t. 20). This horizon originates from the time period of the Podravje-Ruse group with evident eastern influences. The third horizon, however, already show ancient Hallstatt features, most of all as regards the wide wessels with upward neck, pots with conical neck and wart-like ornamentation, and trestle benches (t. 21). The findings from the Radgona barrow with a buried warior also date from this time period (late 8th Century B.C. and early 7th Century B.C.) and they hint at the custom which used to be quite common in the region of Pannonia, in the eastern alpine region and in central Italy.

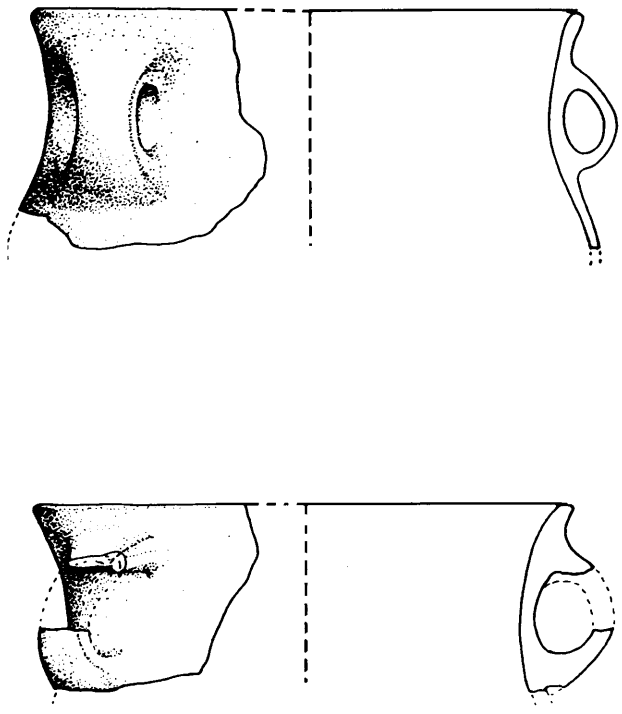

T. 1: Bukovnica. Vse keramika. M. = 1:2.*

* Risbe predmetov na tablah so risali: Dragica Lunder Knific, Vesna Veberič in Jože Varga.

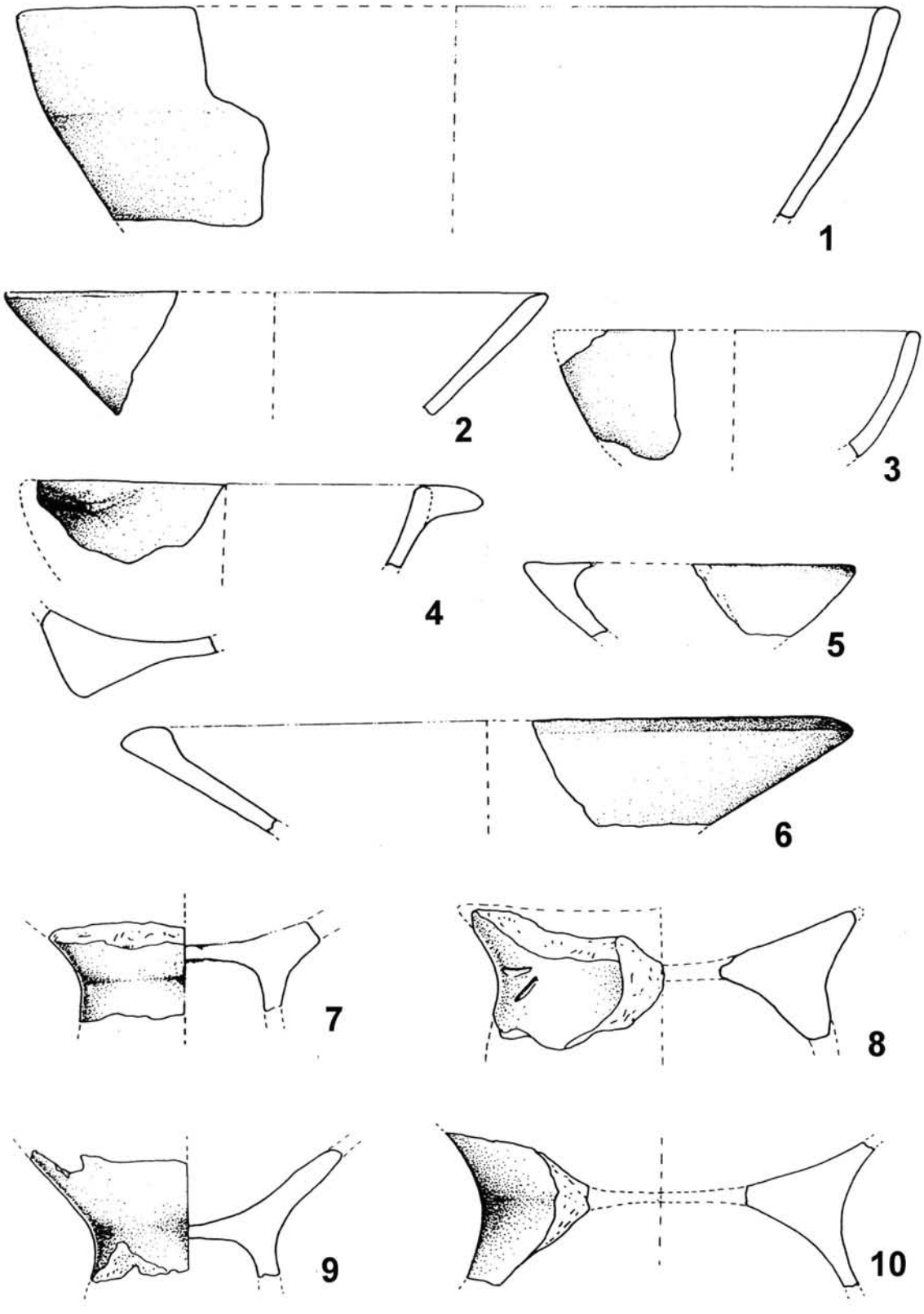

T. 2: Bukovnica. Vse keramika. M. = 1:2.

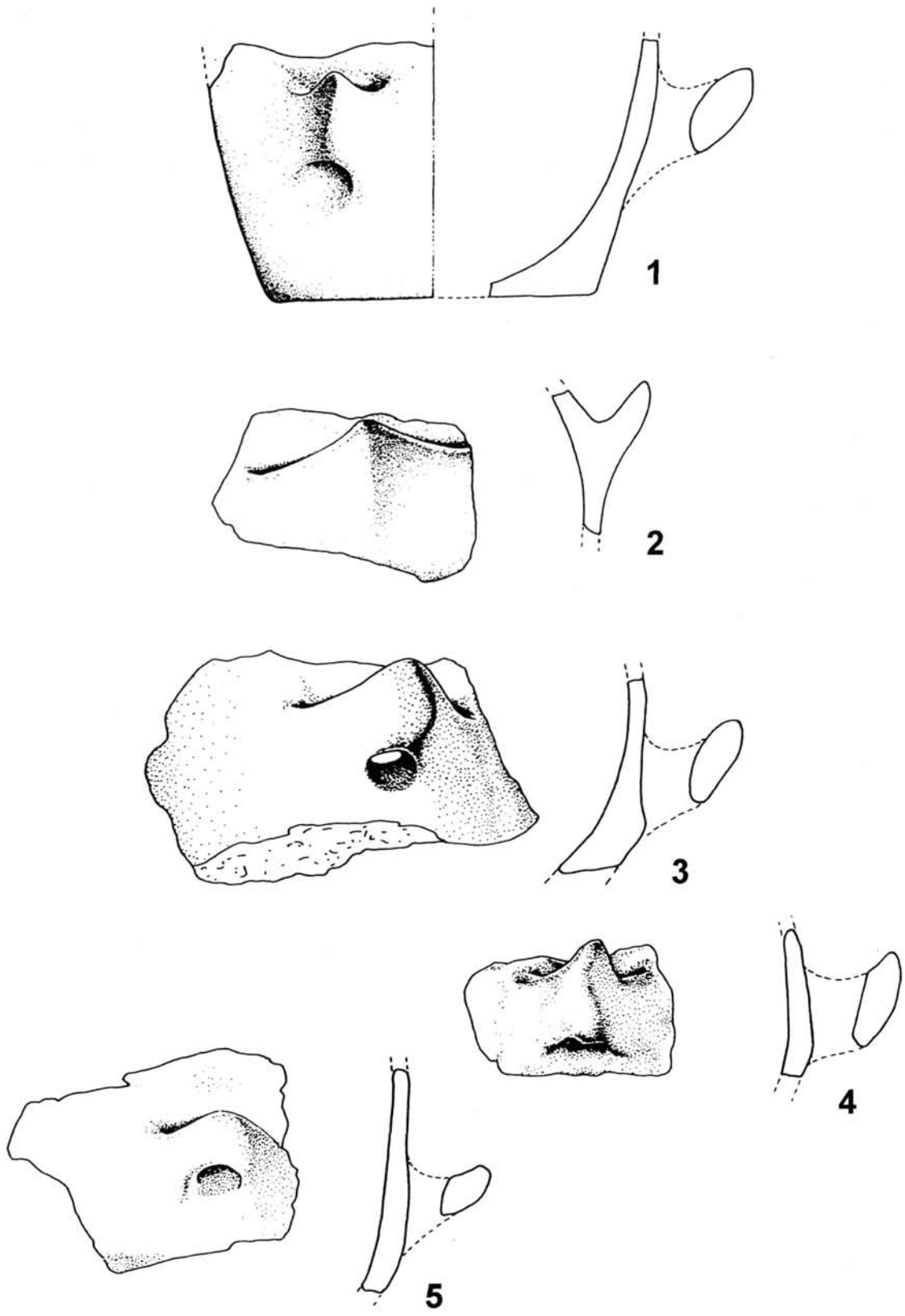

T. 3: Bukovnica. Vse keramika. M. = 1:2.

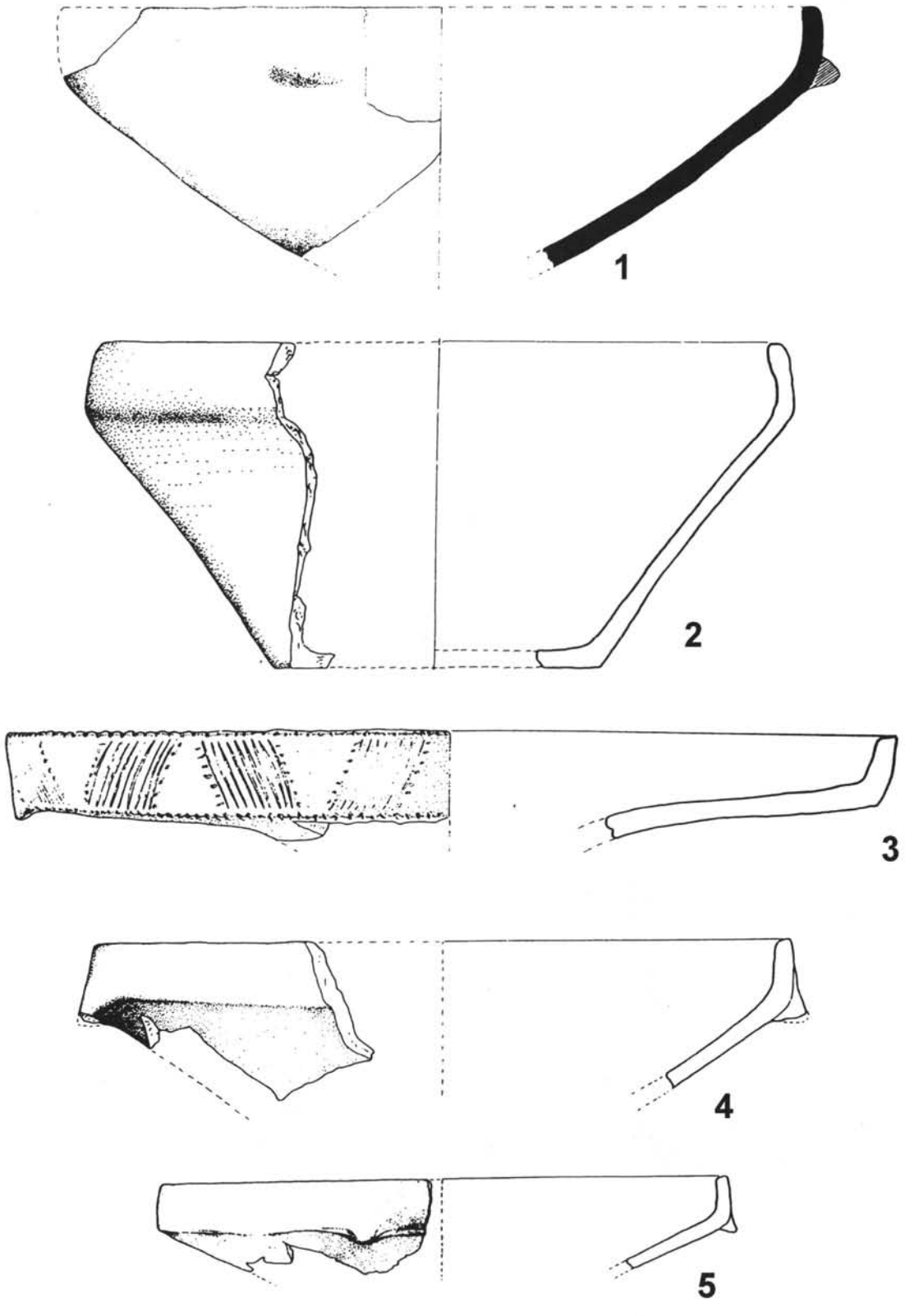

T. 4, 1: Šafarsko, 2–5: Bukovnica. Vse karamika. M. = 1:2.

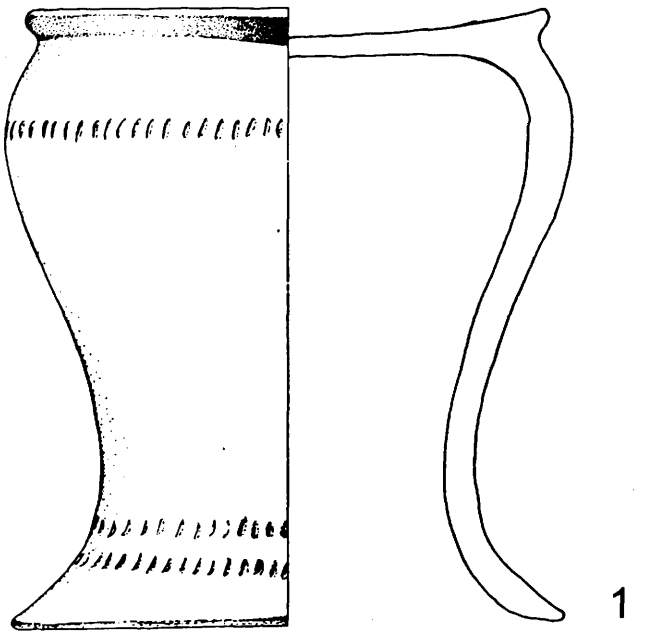

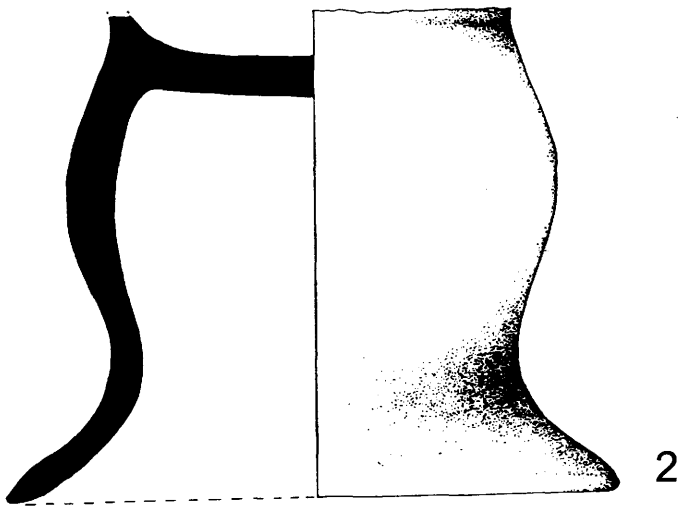

T. 5, 1: Bukovnica, 2: Šafarsko. Vse keramika. M. = 1:2.

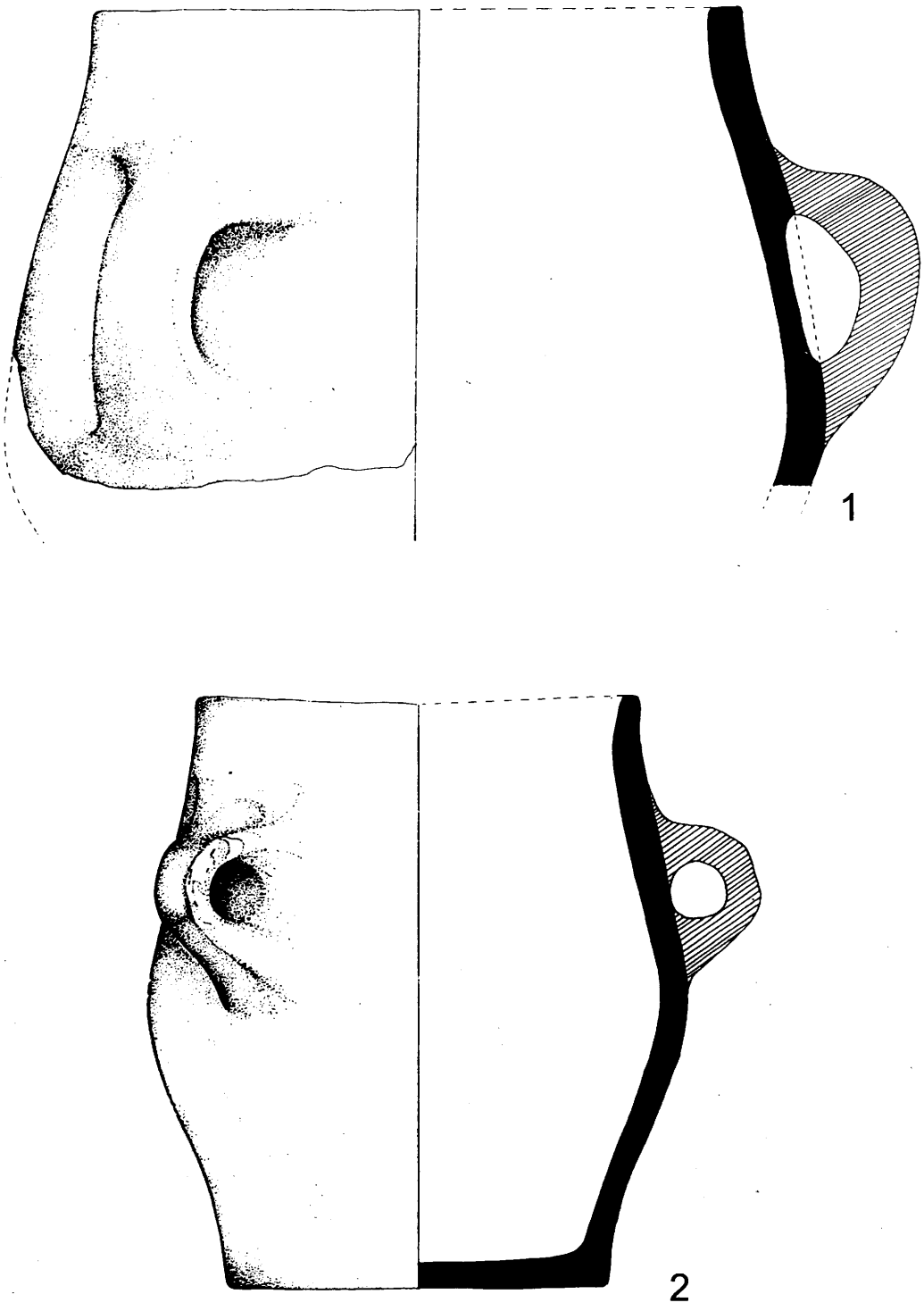

T. 6: Šafarsko. Vse keramika. M. = 1:2.

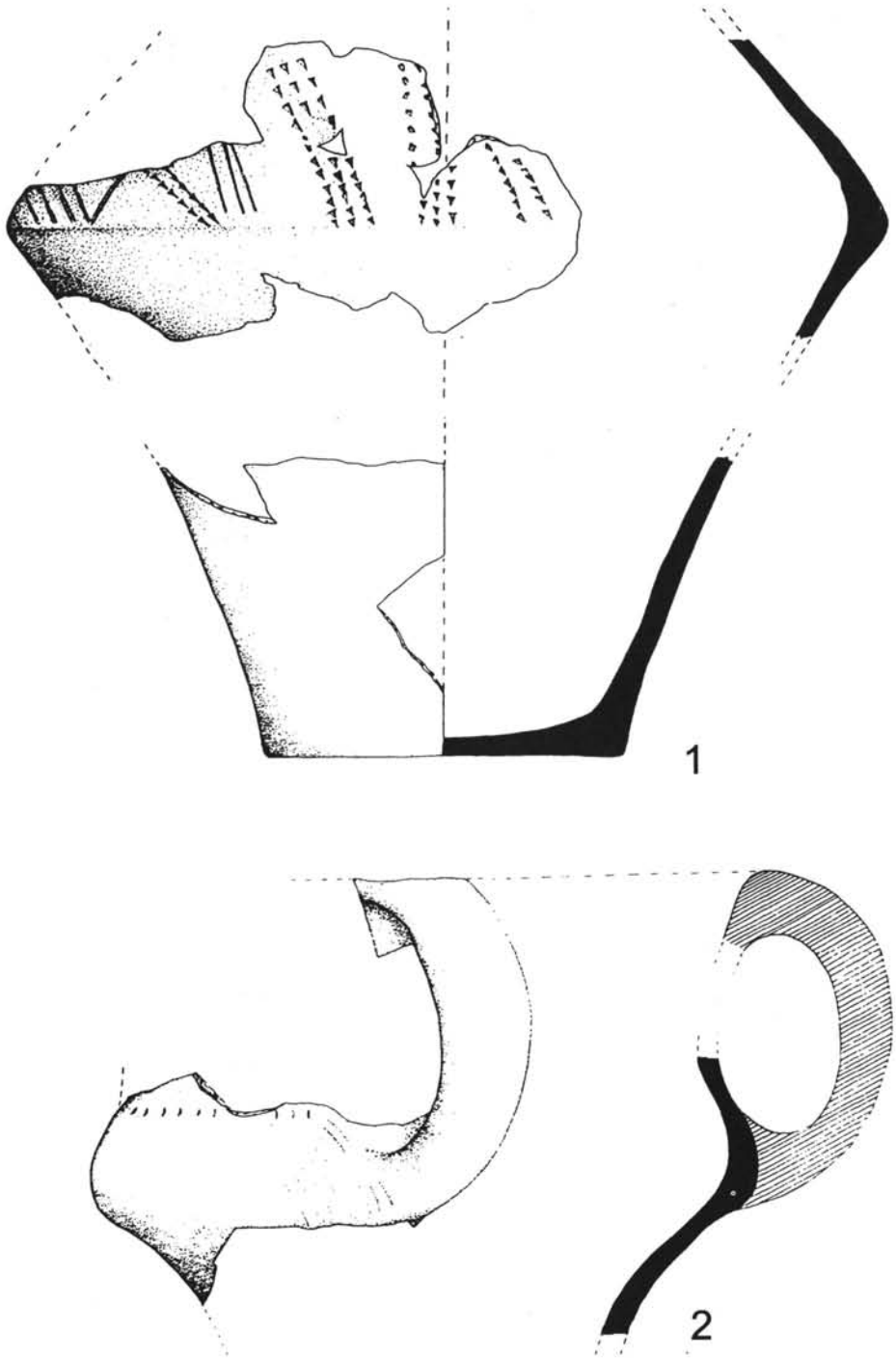

T. 7: Šafarsko. Vse keramika. M. = 1:2.

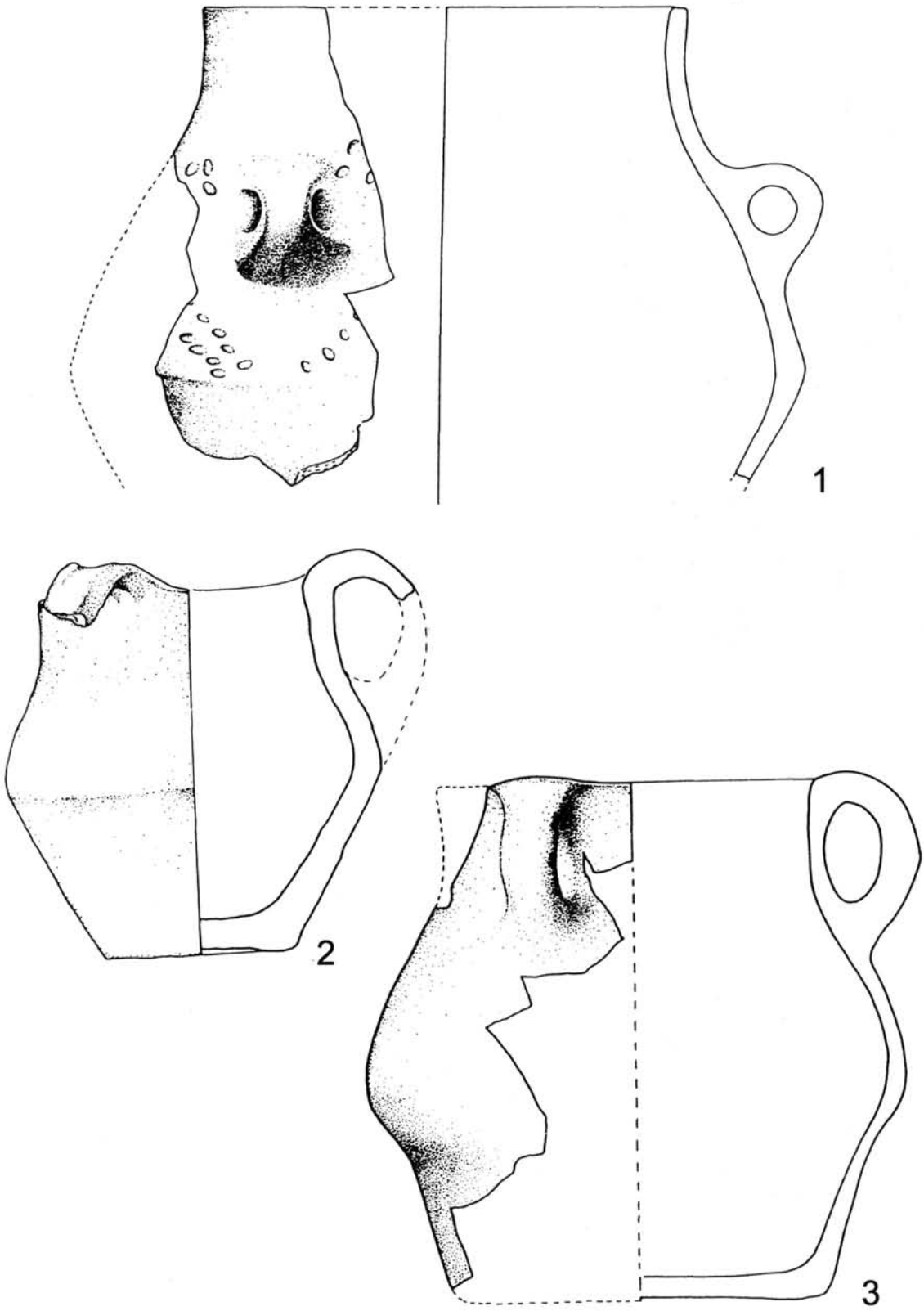

T. 8: Bukovnica. Vse keramika. M. 1 = 1:3; 2–3 = 1:2.

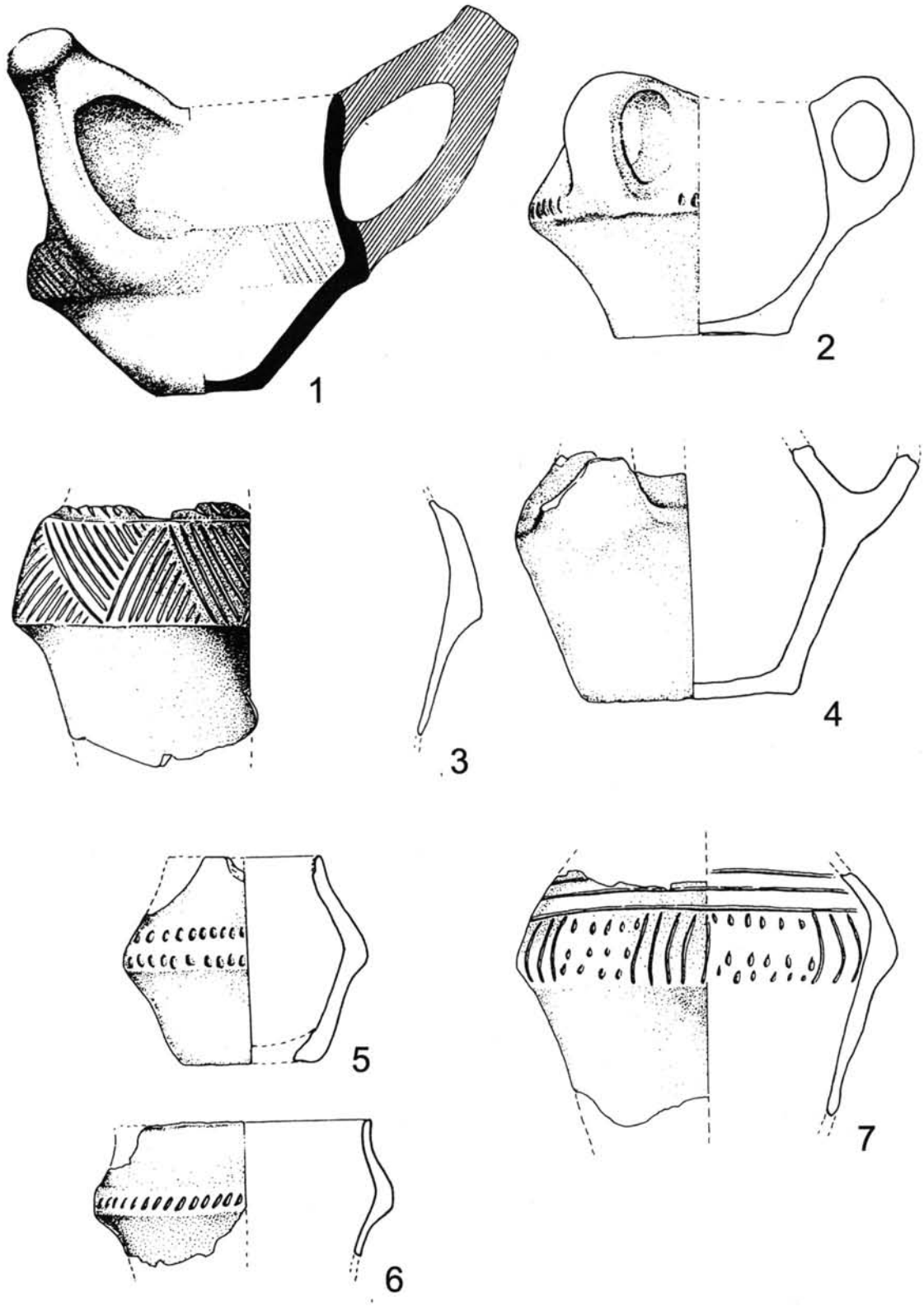

T. 9, 1: Šafarsko, 2–7: Bukovnica. Vse keramika. M. = 1:2.

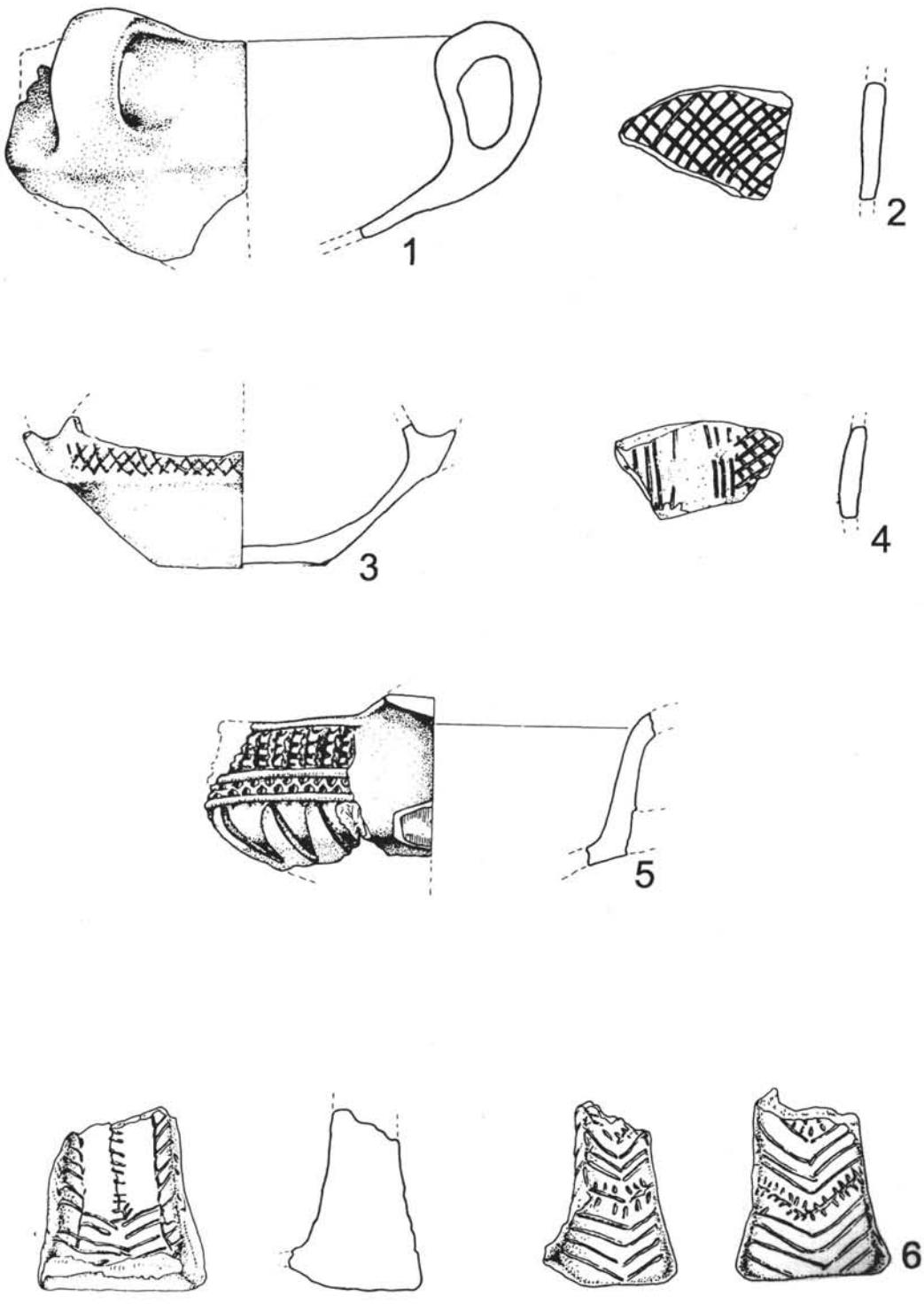

T. 10: Bukovnica. Vse keramika. M. = 1:2.

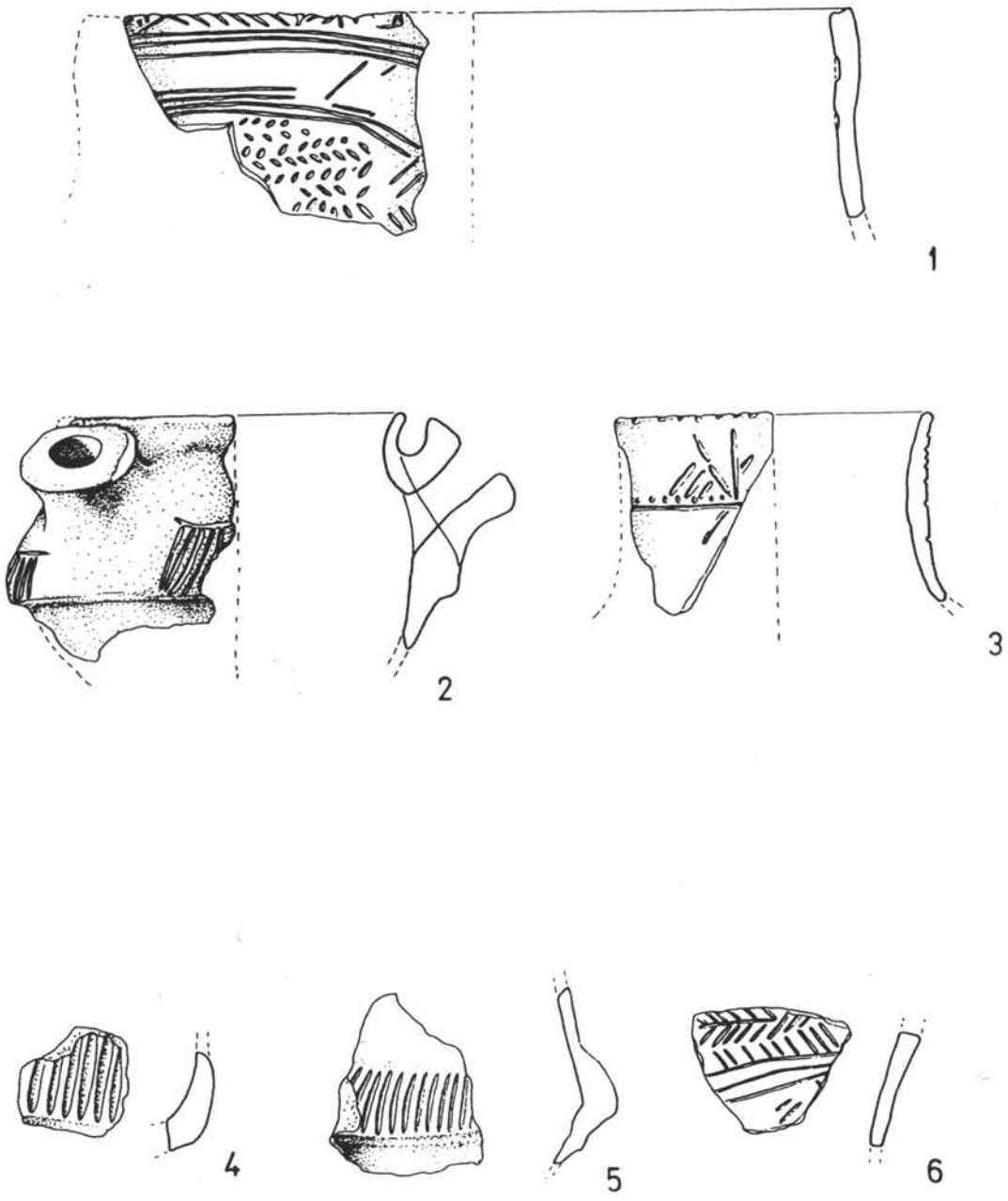

T. 11: Bukovnica. Vse keramika. M. = 1:2.

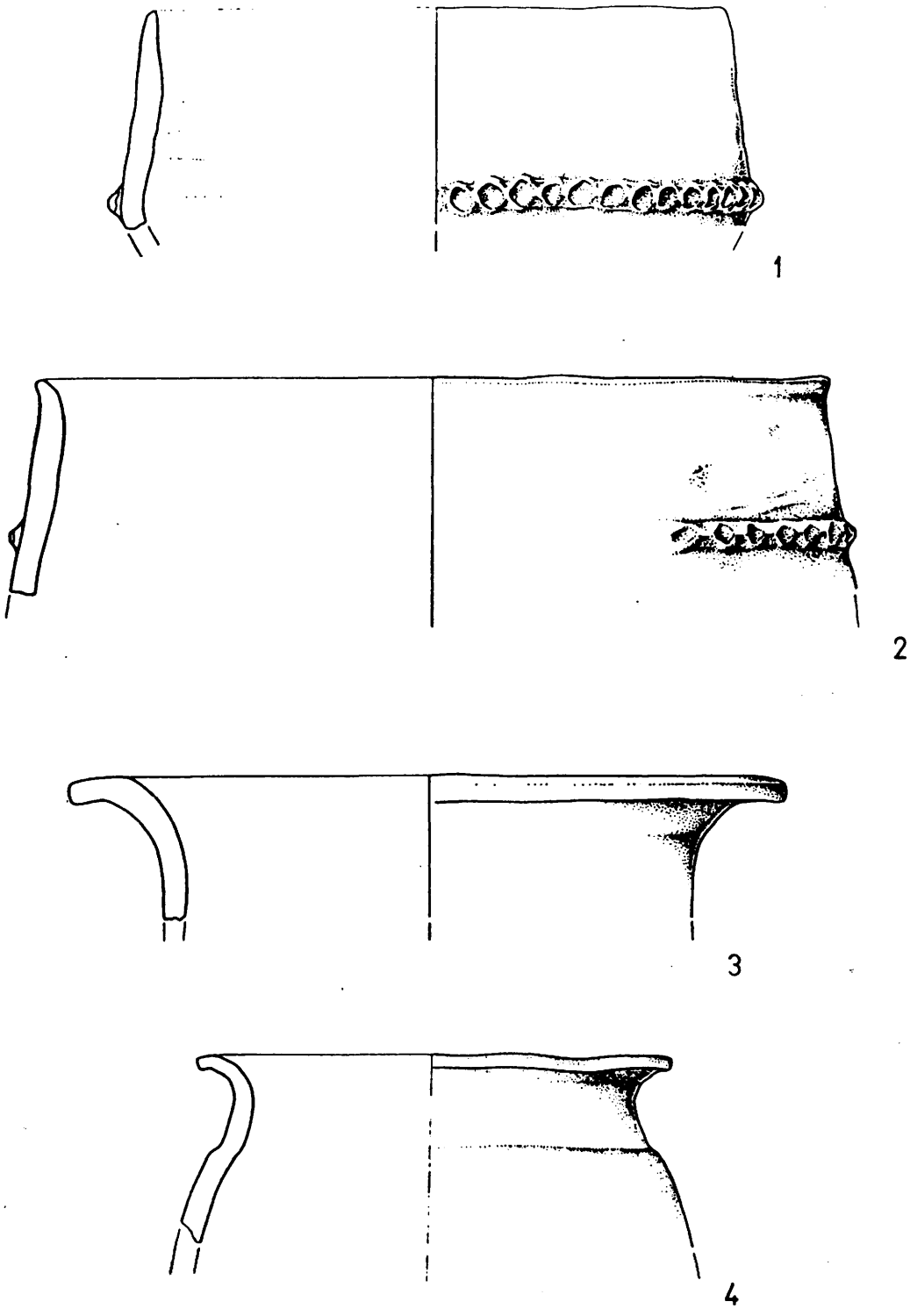

T. 12: Dolnji Lakoš. Vse keramika. M. = 1:2.

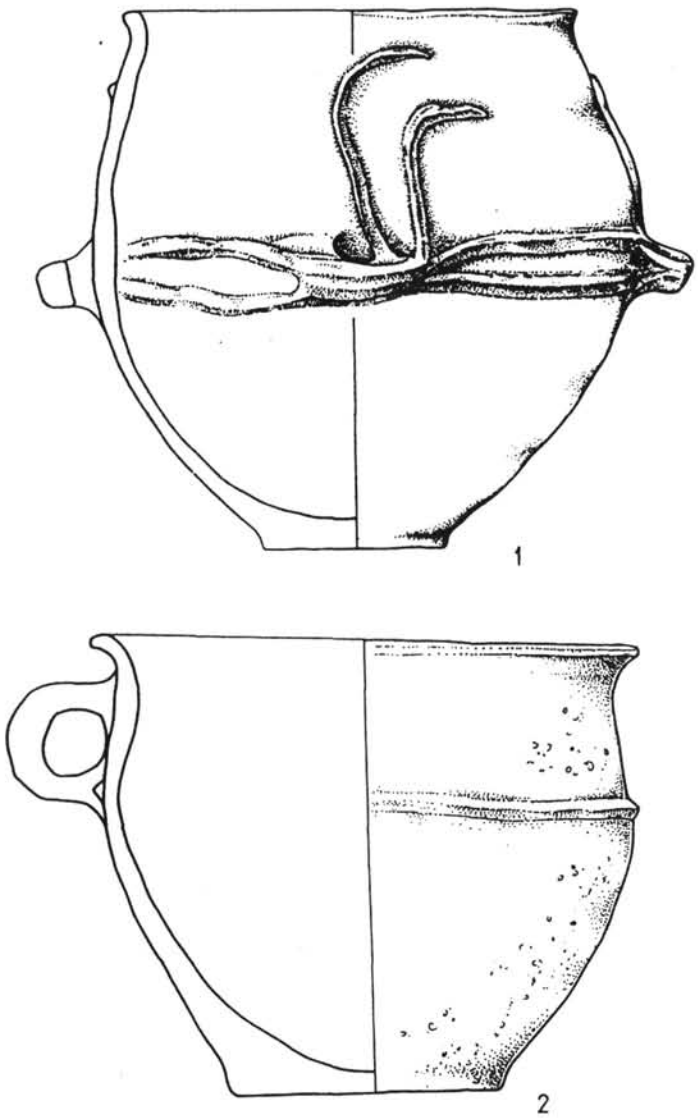

T. 13: Dolnji Lakoš. Vse keramika. M. = 1:2.

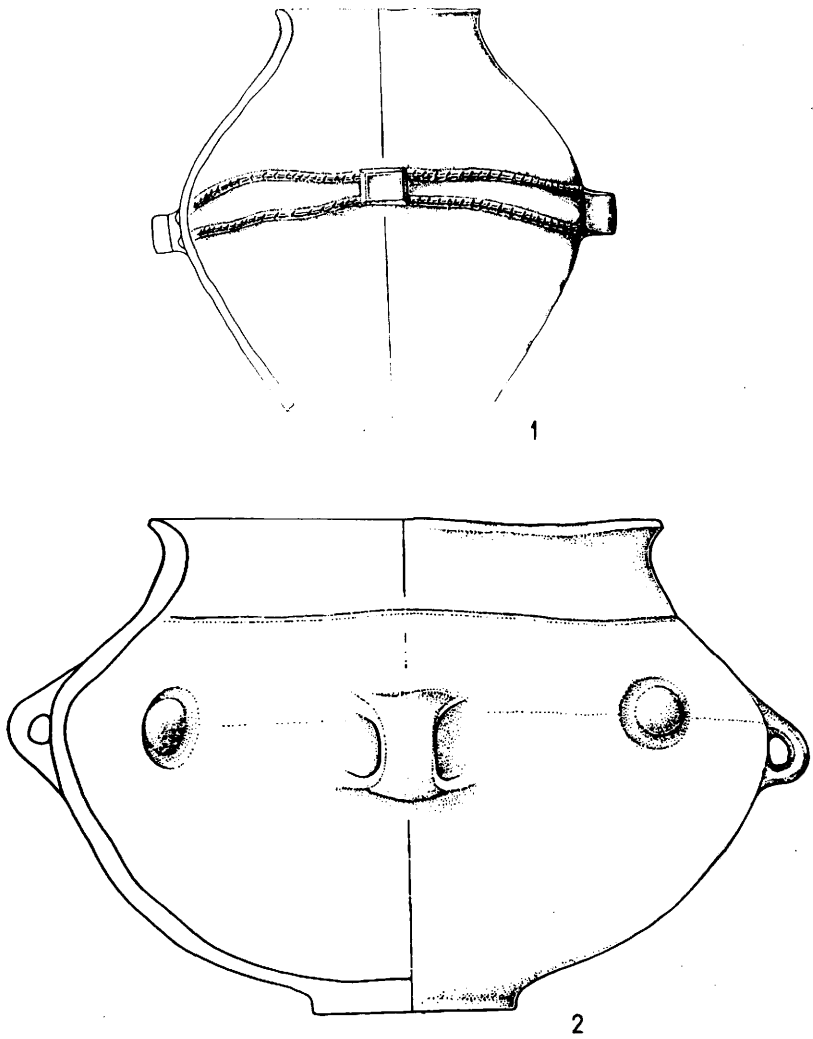

T. 14: Dolnji Lakoš. Vse keramika. M. 1 = 1:4; 2 = 1:2.

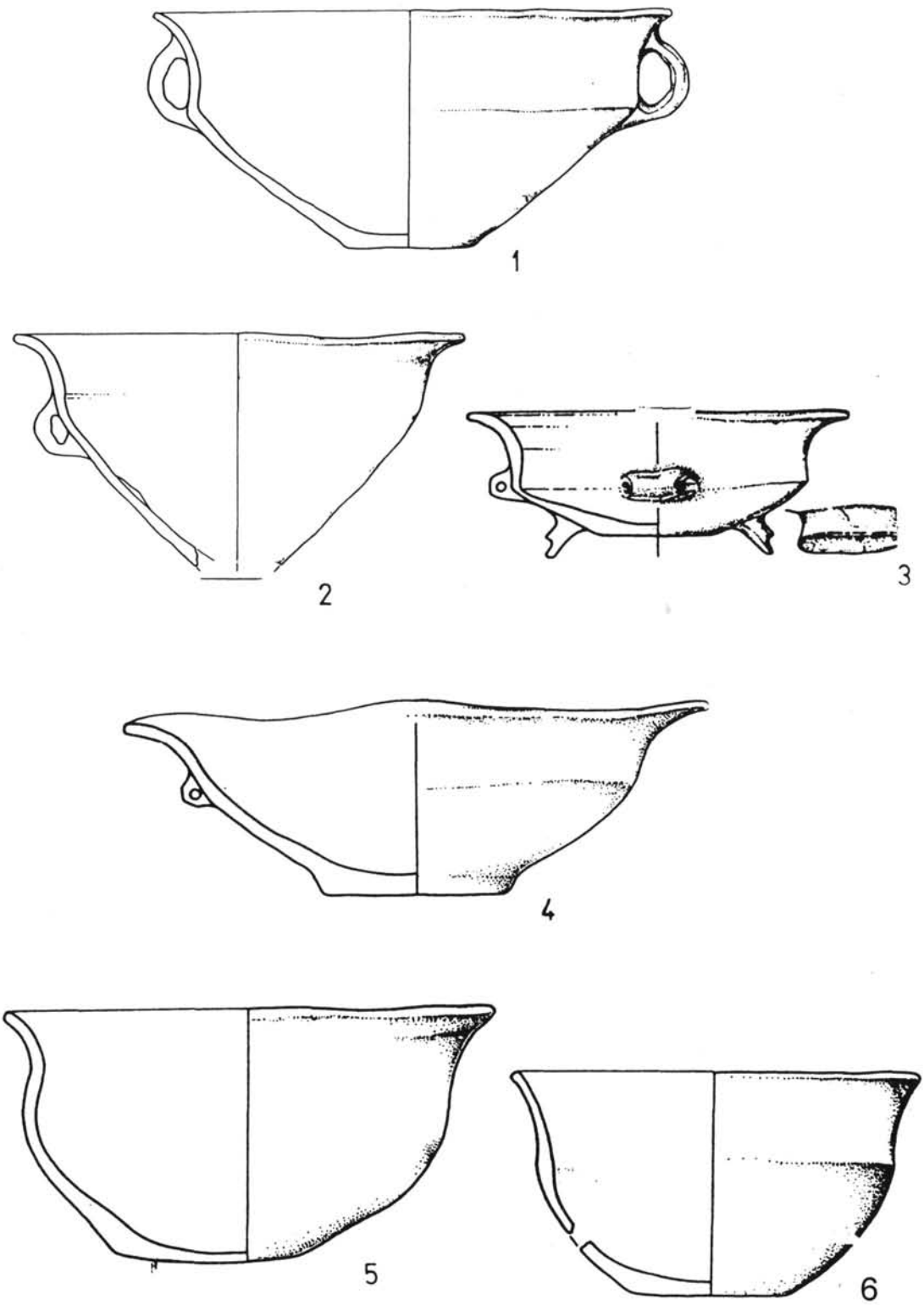

T. 15: Dolnji Lakoš. Vse keramika. M. 1–2 = 1:4; 3–6 = 1:2.

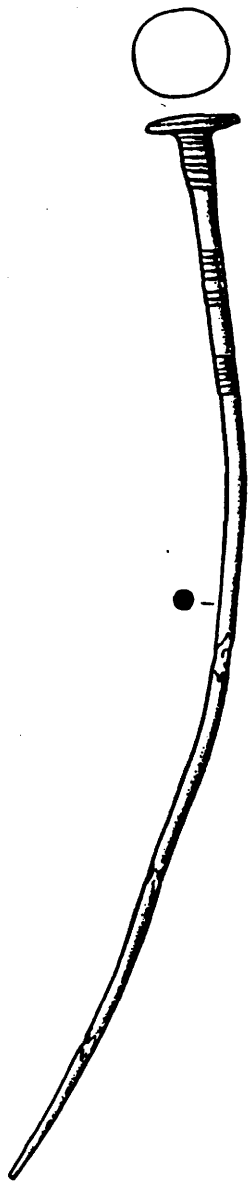

T. 16: Dolnji Lakoš. Bron. M. = 1:2.

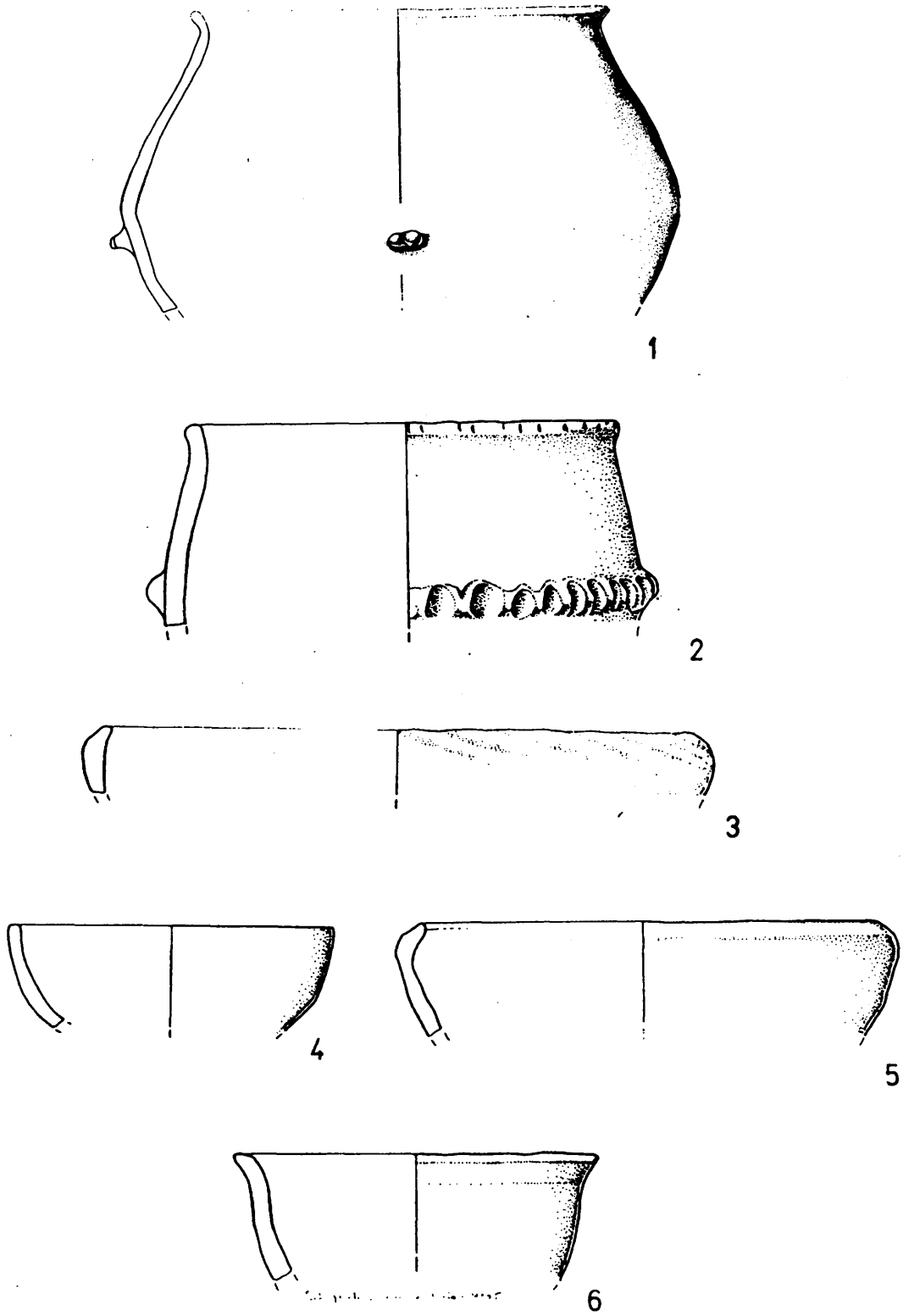

T. 17: Gornja Radgona. Vse keramika. M. 1 = 1:4; 2–6 = 1:2.

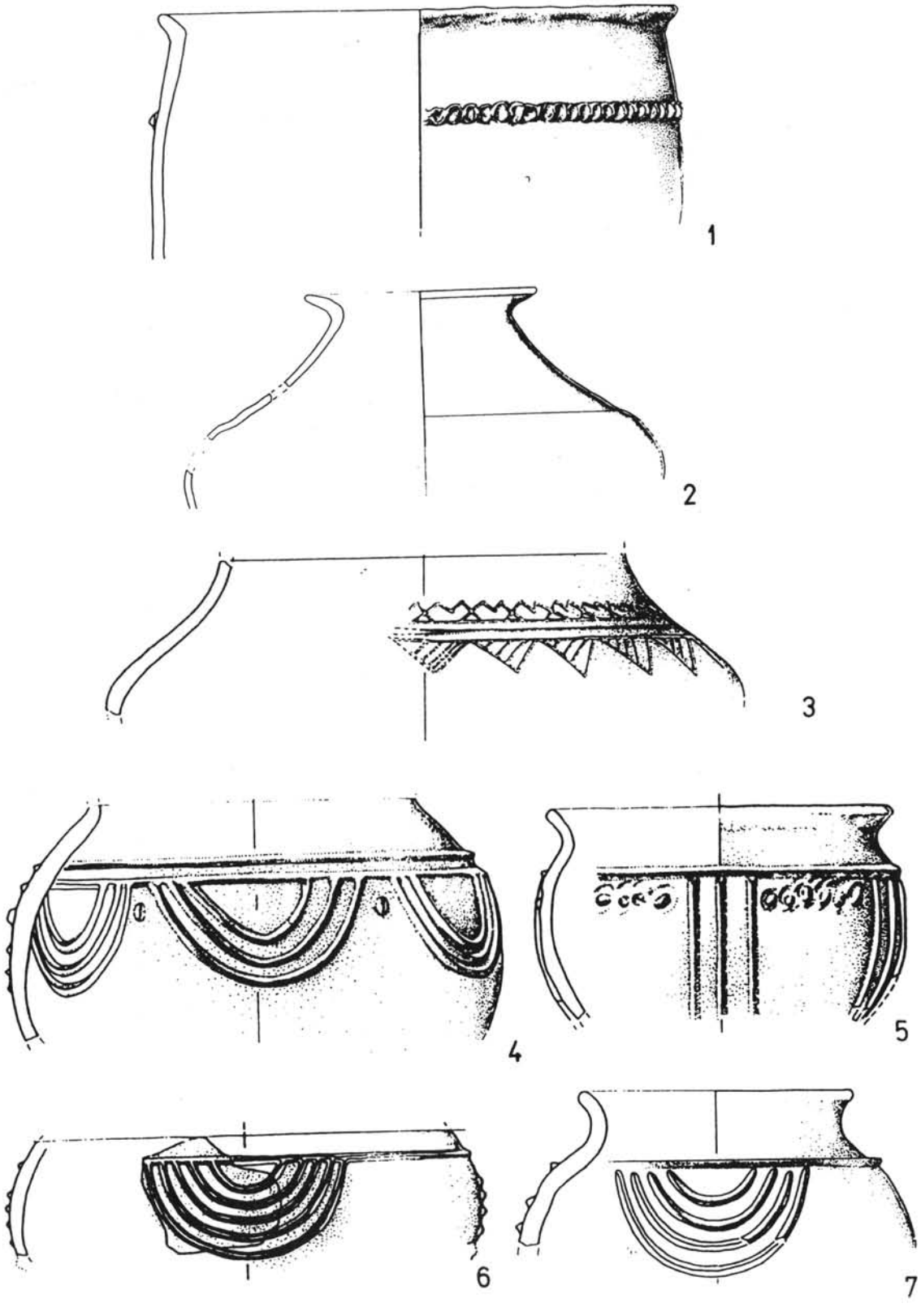

T. 18: Gornja Radgona. Vse keramika. M. 1–2 = 1:4; 3–7 = 1:2.

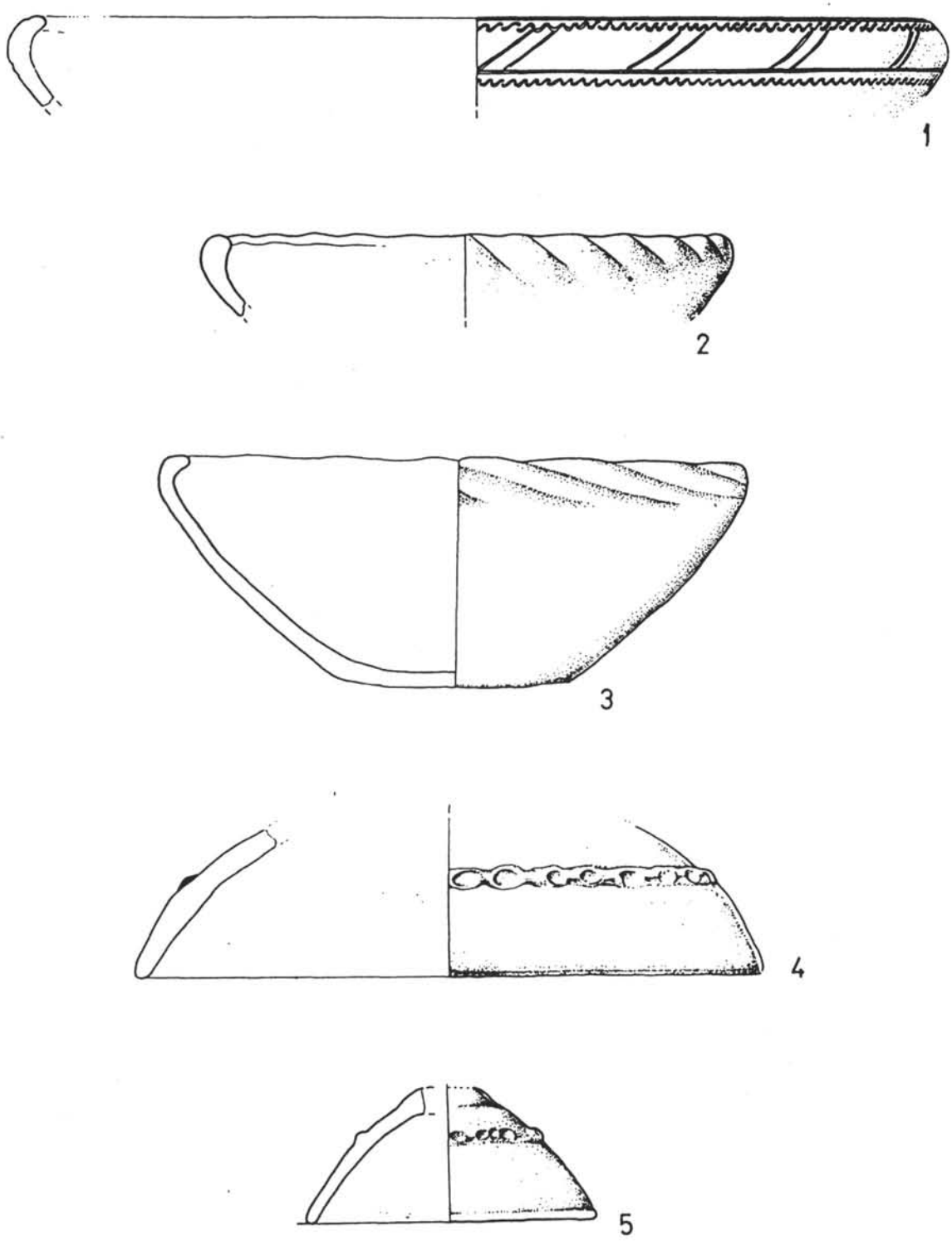

T. 19: Gornja Radgona. Vse keramika. M. 1–2, 5 = 1:2; 3–4 = 1:4.

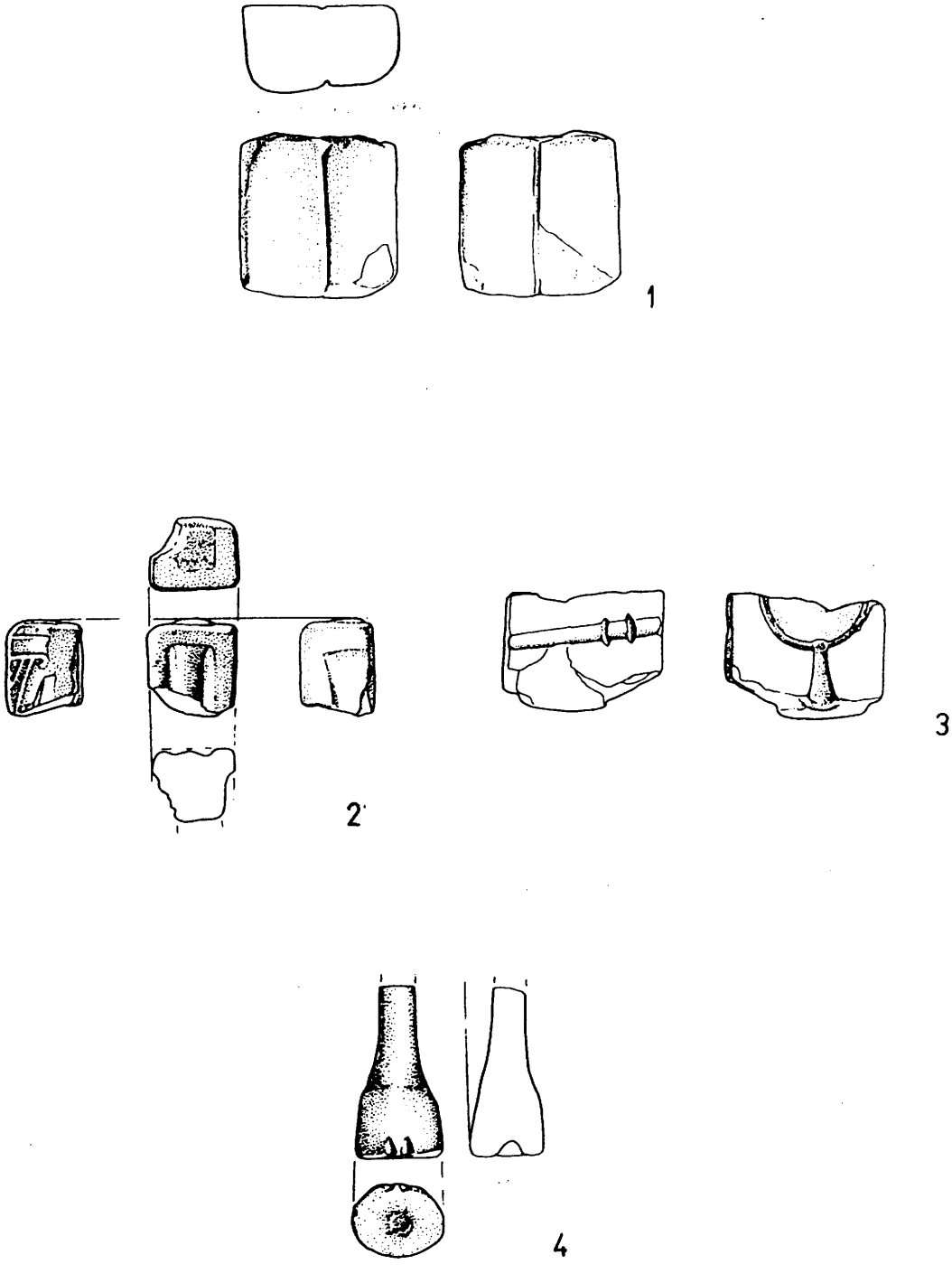

T. 20: Gornja Radgona. Kamen. M. = 1:2.

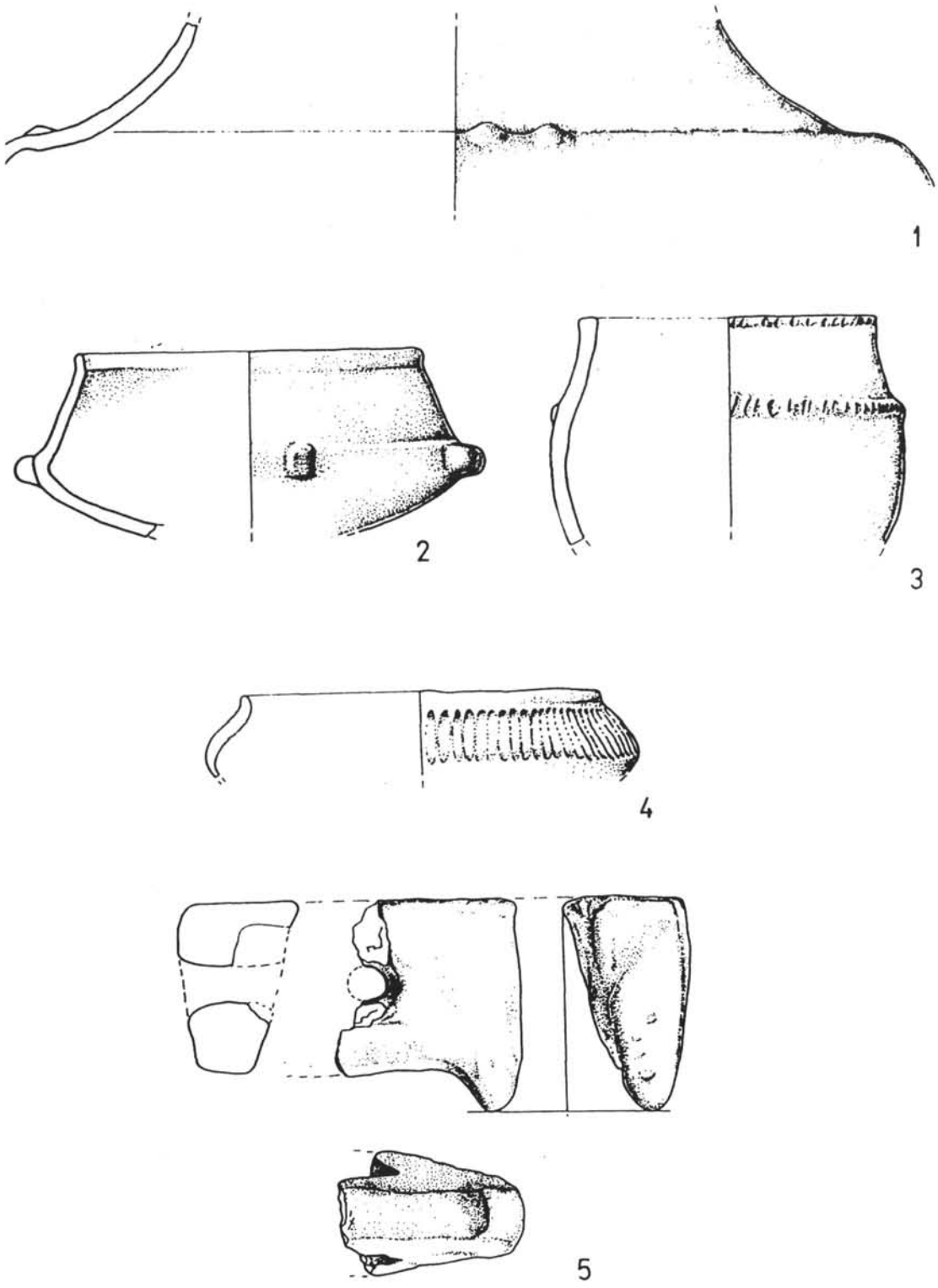

T. 21: Gornja Radgona. Vse keramika. M. 1 = 1:4; 2–5 = 1:2.

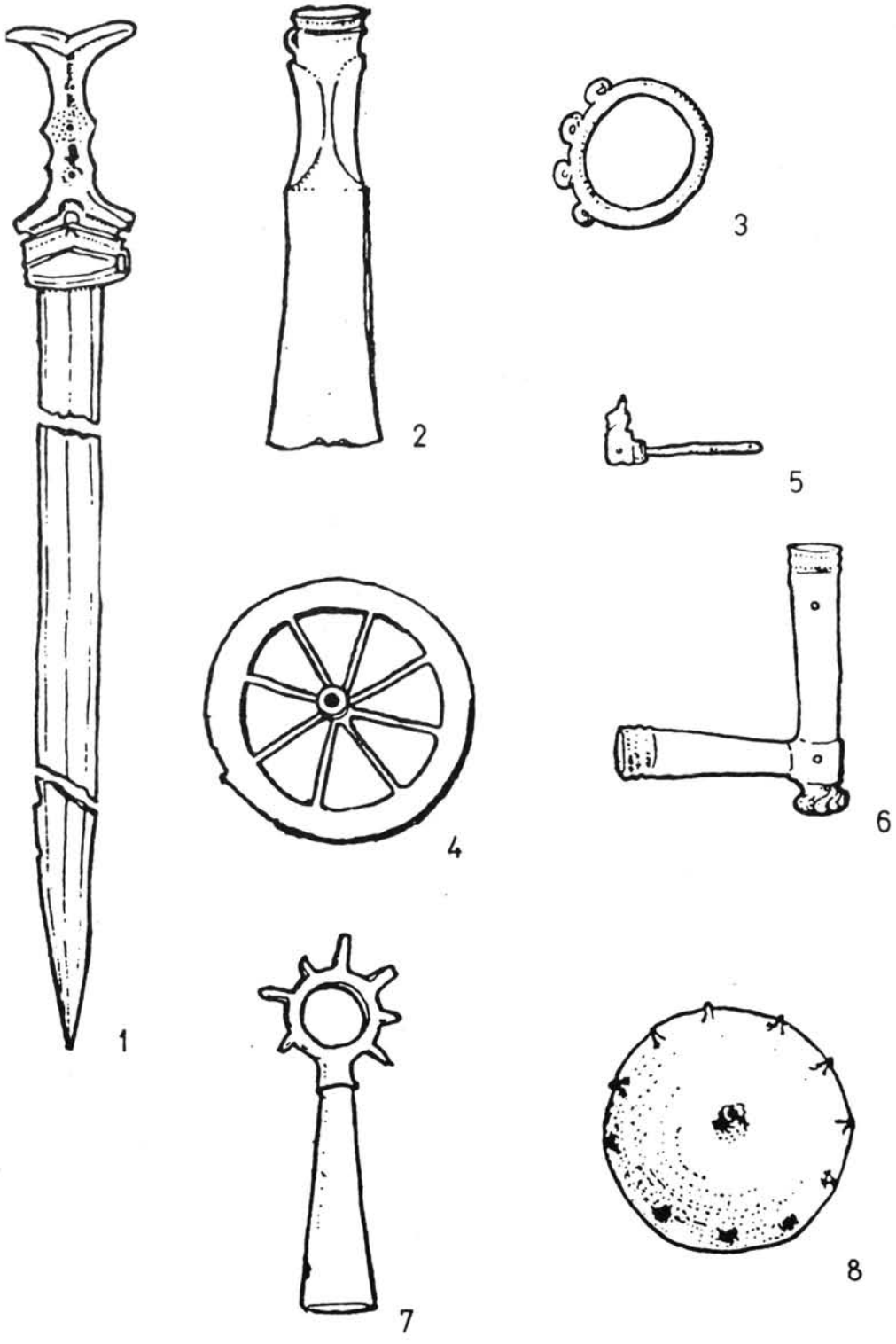

T. 22: Gornja Radgona. Vse bron. M. 1 = 1:5; 4, 8 = 1:4; 2–3, 5–7 = 1:2.

HONTI Szilvia

AZ URNAMEZŐS KULTÚRA DÉL-SOMOGYBAN

Előadásomban Somogy megye déli részének késő bronzkorával foglalkozom. Ez a terület – a Drávától északra húzódó folyó menti területek és a Rinya völgye – az őskor nagyobb részében elkülönül a Dunántúl más területeitől és kulturálisan az ettől délre fekvő, észak-horvátországi, és észak-szlovéniai, Mura–Dráva–Száva közti területekhez kapcsolódik.

Ezt tapasztaljuk a késő bronzkorban is, az urnamezős időszak nagy részében. A Drávától északra két olyan lelőhely ismert, melyek leletanyaga szinte a teljes urnamezős időszakot felöleli, ezért a korszakra jellemző leletanyagot e két lelőhely alapján mutatom be. Mindkét lelőhely Barcs város közelében fekszik: Pusztabarcson az urnamezős kultúra temetőiben több kisebb leletmentés is folyt, az innen származó telepleletek és a Vukovári mezőről előkerült anyag Rózsás Mártonnak, a barcsi Dráva Múzeum munkatársának felszíni gyűjtéséből származnak.

A Dunántúl más területeihez hasonlóan az urnamezős kultúra kialakulásának időszakát egy halomsíros hagyományokat őrző csoport képviseli területünkön, mely számos helyi sajátosságot is felmutat. Ez a Virovitica-csoport, melynek két urnasírja került elő Pusztabarcson. A két sír egymástól mintegy két méterre feküdt, rítusuk és mellékleteik igen hasonlóak voltak. A sírgödörbe állított urnát tál fedte, mellé csészét borítottak. A sírgödröt kitöltő, a halotti máglyáról származó faszenes földben megégett fazék és csésze töredékei voltak.

Leletanyaguk jól reprezentálja a csoport sajátosságait: általános, késő halomsíros – korai urnamezős típusok, a csücskös peremű tálak és a bütyökdíszes, szalagfüles csészék. Az urnák kissé eltérnek a másutt, így pl. a Kis-Balaton környékén előkerültektől: azoknál zömökebbek, az edény vállának profilálása kevésbé hangsúlyos, egyik esetben csak egy bekarcolt vonal jelzi azt. A fazekak helyi változatot képviselnek: mély tál alakúak, vízszintesen levágott peremük háromszög keresztmetszetű.

Ezekhez hasonlóak, bütyökdíszes csészék és csücskös peremű tálak töredékeivel együtt a Vukovári mezőn lévő telepen is felszínre kerültek. A fazekakon, hombárokon gyakori a lécdísz, a gazdag, plasztikus díszítés később is jellemző ezen a területen.

Ennek a telepnek az élete – a felszíni szórványanyag alapján – a korai urnamezős korban kezdődik és töretlenül folytatódik az idősebb, majd a fiatalabb urnamezős korban is, azaz a Vinski-Gasparini felosztása szerint az 1. fázistól a 4. fázis végéig. Pusztabarcson korai telepleletek nem kerültek elő, a legkorábbiak a 2. fázisba sorolhatók, a legfiatalabbak az urnamezős korszak végére, az 5. fázisba.

Az urmaezős kultúra 2. fázisában Dél-Morvaországtól Ausztrián és a Dunántúl nagy részén át Észak-Horvátországig az urnamezős komplexum egysége figyelhető meg. Ennek az időszaknak a kerámiaanyagában területünkön is a Baierdorf-Velatice-csoportra jellemző urnamezős típusok a jellemzőek, a vízszintesen vagy ferdén síkozott peremű, illetve hasú edények magas, háromszög keresztmetszetű fülű csészék itt is gyakoriak. Továbbra is

nagyszámban kerülnek elő plasztikus díszítésű edények. Pusztabarcsról felszíni szórványleletként a korszakra jellemző bronztárgyak is előkerültek: tölcsércsüngő, bunkós fejű tű, kurdi típusú vödör töredékei. Dél-Somogy többi lelőhelye is ebbe a korszakba tartozik. Ezek raktárleletek, mint pl. a bronz lábvértet is tartalmazó rinyaszentkirályi, valamint a kisebb berzencei és homokszentgyörgyi lelet és telepleletek, pl. Péterhidáról és Háromfáról.

A 3. fázisban jelenik meg a sűrű, ferde kannelúrával, illetve árkolással való díszítés az edények oldalán és peremén, a besimított, árkolt minta, az S-profilú csuprok, a 4. fázisban a bekarcolt minta és a besimított háromszögekkel való díszítés.

Barcs–Pusztabarcson egy kisebb bronzlelet is előkerült három tokos baltával és két sarlótöredékkel, a 3. fázisban kerülhetett földbe. A 4. fázisba tarozhat egy bronz karikalelet a Vukovári mezőről.

A fiatalabb urnamezős kultúrába, a 4–5. fázisba taroznak azok a sírok, melyek Pusztabarcson kerültek elő. Eddig hét, egymástól igen nagy távolságra fekvő sírt tártak fel 1985–94 között a barcsi és a kaposvári múzeum munkatársai. Az 1994 végén előkerült két, viszonylag közeli sír távolsága is 2,5–3 méter volt. A sírok mindegyike szórt hamvasztásos rítusú: ovális vagy kerek sírgödörben kisebb kupacban találjuk meg a hamvakat, ezekre helyezve a kisleleteket, ékszereket, fenőkövet, orsógombokat. Erre általában kis csészét – tálkát borítottak, ezenkívül 2–6 edényt állítottak a sírba.

A fiatalabb urnamezős kultúra időszakára megint a szétválás, a helyi csoportok kialakulása jellemző, sőt, szinte minden temető leletanyaga más és más. A pusztabarcsi lelőhely földrajzilag is az eddig ismert temetők között köztes helyet foglal el: a délkelet-alpi urnamezős csoporthoz tartozó északnyugat-horvátországi trescerovaci és krupacei, valamint a szlovéniai ruse/maria rasti temetőktől keletre, a Kiskőszeg–Dalj-csoport temetőitől nyugatra található, a temető kerámiaanyagában mindkét csoportra jellemző formákat és díszítőmotívumokat megtaláljuk: a nyugati, Haidin–Maria Rast/Ruse típusú temetőkre oly jellemző kétfülű edények két sírból kerültek felszínre. A pusztabarcsi 2. és 3. sírban olyan bekarcolt háromszögekkel díszített edények voltak, amilyenek a trescerovaci és a krupacei temetőből ismertek. A nyugati területeken ritka, a keleti, vukovari és dalji temetőkben gyakori kannelúradíszes edények Pusztabarcson több sírban is előfordultak. A sírok kronológiai helyzetének tisztázását néhány fémlelet is segíti: a 6. sírból előkerült díszített ívfibula töredéke a HB2 korszakba tartozik, a 2. sírból előkerült ívelt hátú vaskés alapján a temető legkésőbbi sírjai a korszak legvégére, a HB3 időszakba tartoznak. Ezt a keltezést az 1. sír is alátámasztja, melyben más a Hallstatt-kultúra felé mutató edényformákat találtunk. A lelőhelyről felszíni gyűjtésből a fiatalabb urnamezős kultúrába sorolható bronztűk és karperec is ismertek, ezek valószínűleg a telepről származó leletek közé tartoznak.

A Barcs környéki, itt ismertetett lelőhelyek, a leletanyag részben szórvány volta ellenére is lehetőséget nyújtanak az urnamezős kultúra időszakának megismerésére és újabb adatokat nyújtanak a folyóközi népek késő bronzkori történetének tisztázásához.

THE URNFIELD CULTURE IN SOUTH-SOMOGY

The southern part of Somogy County, in cultural respects, differs from the other regions of Transdanubia and it is connected to the Mura–Drava–Sava area, laying southwards, during the most time of prehistory. The same phenomenon can be observed in the late Bronze Age, during the most part of the Urnfield period. North from the river Drava, near to Barcs two sites are known, the finds of which cover nearly the whole Urnfield period: Pusztabarcs and Vukovári-mező. The finds connected to both settlements come from the surface collections by Márton Rózsás (Drava Museum, Barcs). At Pusztabarcs two urn graves of the early period of the culture, and seven cremation burials in the scattered ash form of the late Urnfield culture (phase 4–5) were excavated, besides, a smaller bronzefind of phase 3 came to light. The period of the emergence of the Urnfield culture, similarly to other regions of Transdanubia, is represented in our area by the Virovitica group which preserves earlier Tumulus culture traditions and which has its local peculiarities. These are represented very well by the two urn graves excavated at Pusztabarcs. During the middle period of the life of the culture the whole complex can be considered as homogeneous from South-Moravia to North-Croatia, this way the ceramic finds of the Baierdorf-Velatice group are characteristic for our region. During the late period of the Urnfield culture the complex is spread and local groups are forming. This can be observed in the case of the latest burials at Pusztabarcs the finds of which have their parallels from the Trescerovac and Krupace (North-Croatia), furthermore from the Ruse/Maira Rasti (Slovenia) cemeteries as well as from the graves of the Kiskőszeg-Dalj group.

The two sites at the vicinity of Barcs, in spite of the fact that the finds partly come from surface collections, enlarge our knowledge about the Urnfield culture and give new data to clear the history of the Bronze Age peoples living in the interfluvial region.

Marina ŠIMEK

SKUPNI NALAZ KALUPA IZ SV. PETRA LUDBREŠKOGO METALURŠKOJ DJELATNOSTI U SJEVEROZAPADNOJ HRVATSKOJ POČETKOM STARIJEG ŽELJEZNOG DOBA

Geografske karakteristike mikroregije

Selo Sv. Petar Ludbreški smješteno je u Gornjoj Podravini, 40-tak km istočno od Varaždina. Široke aluvijalne ravnice pružaju se prema sjeveru uz rječice Plitvicu i Bednju, sve do Drave. Prosječna apsolutna visina ove naplavne nizine je oko 150 m. Teren je u prošlosti često bio izložen poplavama, a močvarna su područja već u prapovijesti predstavljala svojevrsnu zaštitu naseljima koja su se nalazila na malo povišenim lesnim gredama.

Selo se proteže samim rubnim područjem ravnice i njenim prijelazom prema pleistocenoj terasi na jugu (KURTEK, 1984, 9). Centralni dio sela, onaj najstariji, s dominantnom crkvom Sv. Petra situiran je upravo na blagom uzvišenju. Dalje prema jugu prijelaz je prema 3. reljefnoj zoni – brežuljkasto-brdovitom području Kalničkog gorja (Sl. 1).

Kao što su srednjevjekovna i suvremena naselja nastajala na malo povišenim položajima, tako su i tragovi onih znatno starijih, prapovijesnih konstatirani na sličnim pozicijama. Iako su aluvijalne grede uzdignute od okolnog terena za samo 1–3 m, one su, okružene močvarnim terenom, ipak pružale dovoljnu sigurnost. I bogata hidrografska mreža svakako se kao dodatni povoljni faktor reflektirala na naseljenost ovog dijela sjeverozapadne Hrvatske.

Današnja glavna longitudinalna saobraćajnica, koja se gotovo paralelno s Dravom proteže u smjeru zapad-istok, prati staru prirodnu komunikaciju južnim rubnim dijelom dravske nizine. Ovaj prometni pravac korišten je tokom prvih stoljeća poslije Krista (prometnica Poetovio – Iovia – Mursa) ali sa živahnim prometnim vezama svakako treba računati i u prapovijesti. Osim ove glavne prometnice značajni su i sporedni antički saobraćajni pravci koji su se odvajali prema jugu odnosno jugozapadu te prema sjeveru, prelazeći Bednju. Arheološka nalazišta ovog dijela Podravine iz vremena kulture polja sa žarama ali prije svega iz starijeg željeznog doba ukazuju na relativno gustu naseljenost. Prapovijestna naselja u Martijancu, Sigecu, Sv. Petru Ludbreškom nastala su upravo u kontaktnoj zoni vodoplavne ravnice i pleistocene terase.

Arheološka topografija Sv. Petra

U neposrednoj okolici Sv. Petra registrirano je više arheoloških lokaliteta od kojih su samo 2 istraživana. Već i sami toponimi, kao što su SELIŠĆE, GRADINA, KOLIBE, GRADIŠĆE, ukazuju na stari naseobinski sloj na ovim lokacijama (ŠIMEK, 1979, 106). Na sjevernom perifernom dijelu današnjeg sela, uz glavnu prometnicu, nalazi se danas gotovo

uništeno nalazište STARO GROBLJE. Prvobitno je to bila površinom veća prirodna uzvisina, no njen je znatni dio mehanizacijom potpuno uništen, a onaj manji, preostali, teško je oštećen intenzivnom obradom tla. Istraživanjima koja je 1960. god. proveo Arheološki muzej iz Zagreba otkriveni su dijelovi naselja starijeg željeznog doba. Naselje je pripisano Ha C2 i Ha D1 stupnju odnosno prema kasnijoj podjeli horizontu 2 i 3 grupe Martijanec – Kaptol (VINSKI-GASPARINI, 1987, 193 i d.). Toponim STARO GROBLJE ne može se povezati s prapovijesnih naseobinskim kompleksom, već se on odnosi na znatno mlađe, srednjevjekovne grobove ukopane u stariji arheološki sloj (VINSKI-GASPARINI, 1984, 45). 1977. i 1978. god. na lokalitetu, koji je u međuvremenu i dalje uništavan, ponovo su vršena manja istraživanja zaštitnog karaktera. Tom su prilikom o naselju dobiveni novi podaci, izuzetno važni kako za kronologiju naselja tako i za sagledavanje njegove ekonomske baze – metalurgije.

Ostava ljevača bronce

Na dnu jame 1, duboke 110 cm, ležali su keramički i kameni kalupi za odlijevanje različitih brončanih predmeta, keramičke jezgre ili klinovi te keramička cijev – sastavni dio mijeha za potpirivanje vatre (Sl. 2). Ovaj skupni nalaz kalupa i pripadajućeg pribora predstavlja očito inventar ljevačke radionice koja je, po svemu sudeći, kroz duže vrijeme radila na perifernom dijelu naselja. Obzirom da su tokom istraživanja u blizini jame 1 identificirani također i ostaci talioničke peći, možemo pretpostaviti da je ekonomsku osnovu naselja predstavljala i metalurška djelatnost. Ovaj nalaz kalupa, najveći na području Hrvatske, štoviše najveći i na području ex-Jugoslavije, može se po veličini uspoređivati s nalazima iz Sokola u Bugarskoj (KOJČEV, 1950), Ciumeštia u Rumunjskoj (PETRESCU-DIMBOVITA, 1977, 90) te s poznatim nalazom iz naselja Velem (v. MISKE, 1908), bez obzira što su ovi kronološki stariji od našega. Zanimljivost i značaj depoa iz Sv. Petra je u raznolikosti predmeta korištenih direktno u procesu lijevanja bronce. Zastupljeni su i kalupi i jezgre, a napokon i keramička cijev. Nadalje, prisutni su i keramički i kameni dvodijelni kalupi, zatim keramički poklopci za jednodijelne kalupe, a posebno su značajni kalupi za jednokratnu upotrebu. Ovi potonji su na našim lokalitetima vrlo rijetko nalaženi ili, što je čak vjerojatnije nisu identificirani zbog svoje fragmentarnosti koja je uvjetovana specifičnom tehnikom lijevanja. Pravi raritet unutar zatvorenog nalaza predstavlja jedan cijeli, dakle neiskorišteni kalup za lijevanje u tehnici „a cire perdue".

Relativno veliki dijapazon predmeta koji su se lijevali u ovoj radionici obuhvaća dva tipa šupljih sjekira (s jednom i one s dvije ušice), koplja, dlijeta, noževe, čekiće, strelice, možda nakit, dijelove konjske opreme te poluizrađevine – šipke.

Otkriće ostave ljevačkog inventara deponiranog na jugozapadnom perifernom dijelu naselja dalo je lokalitetu potpuno novi značaj-definiralo ga je kao jako ekonomsko središte starijeg željeznog doba na području hrvatske Podravine i Međimurja. Najbitnija je vjerojatno bila upravo metalo-prerađivačka produkcija. Ona je, bez obzira da li je u spomenutom periodu bila jedina na ovom području ili jedna od rijetkih, sigurno pridonosila ekonomskoj sigurnosti stanovnika naselja. Uz ovako raznoliku proizvodnju oruđa, oružja i dijelova konjske opreme moramo pretpostaviti i življe trgovačke veze, dakle i kontakte s drugim bližim i daljim područjima.

Na temelju tipoloških karakteristika predmeta koji su se ovdje lijevali pomaknut je

početak života u naselju na prijelaz Ha B3 stupnja u Ha C1 stupanj, dakle u kasno 8. i rano 7. st. pr. Krista (ŠIMEK, 1979, 118; VINSKI-GASPARINI, 1987, 191–192). Time su upotpunjeni i podaci o najstarijoj fazi grupe Martijanec-Kaptol pa će njenom horizontu 1 uz grobove na Lepoj ravni pod Poštelom, uz nalaze iz tumula u Gornjoj Radgoni i prapovijesne grobove u Šempetru pripadati i nalazi iz naselja u Sv. Petru Ludbreškom (VINSKI-GASPARINI, 1987, sl. 11). Na području austrijske Štajerske veliku srodnost grupi Martijanec-Kaptol nalazimo u grupi Wies odnosno Kleinklein, jednako kao što sličnost pokazuju i istovremeni nalazi iz Gradišća i zapadne Mađarske (VINSKI-GASPARINI, 1987, 227).

Značajke ljevačkog inventara

U ostavi su najbrojniji kalupi za višekratnu upotrebu. S obzirom na primjenivanu tehniku lijevanja svi su bifacijalni što znači da je negativ urezan u obje polovice. Unutar ove kolekcije diferenciraju se dvije podgrupe: keramički kalupi i kameni. Sačuvana su svega 3 keramička jezgrenika (T. I: 1–3) što u sveukupnom odnosu prema kamenima čini 21, 4%. Odnos u korist kamenih kalupa potpuno je razumljiv pošto je trajnost i otpornost pečene gline u procesu lijevanja znatno manja nego što je to slučaj s kamenom pješćenjakom. Do oštećenja i deformacija moglo je doći kako u toku izrade kalupa tako i kod lijevanja.

Dvodijelni masivni kalup (T. I: 1, 2) služio je za lijevanje šupljih sjekira s jednom ušicom. Iako su polovice znatno oštećene, tako da nije vidljiv kompletan negativ, dimenzije oba jezgrenika, boja i kvaliteta gline te konačno marke urezane na bočnim stranama (T. I: 1b, 1b), upućuju na pripadnost obiju polovica istom kalupu. Treći jezgrenik služio je za odlijevanje šupljih sjekira s jednom ušicom (T. I: 3). Sva tri jezgrenika bila su u funkciji što dokazuju promjene uočljive na površinama negativa. One su posljedica dodira vruće litine s površinom kalupa. Iako je visoka temperatura mogla oštetiti radnu površinu keramičkog kalupa, ipak je on mogao izdržati i više od jednog lijevanja, naravno ukoliko je bio pravilno izrađen od kvalitetne mješavine gline, pijeska i vode (ŠIMEK, 1990). Stoga smatram da su i keramički kalupi ove vrste svakako višekratno upotrebljavani što međutim neki autori osporavaju (DURMAN, 1983, 30).

Drugu skupinu čine kameni kalupi. Svi su izrađeni iz pješćenjaka, sirovine koja se lako može naći u okolici Sv. Petra (ELERŠEK, 1984, geol. karta).

Svi sačuvani kameni kalupi pripadaju dvodijelnom tipu no tek su u 4 slučaja od takvih dvodijelnih kalupa sačuvane obje polovice odnosno oba jezgrenika (T. I: 5, 6; T. II: 1, 2: T. III: 1, 2, 6, 7). Osobito je zanimljiv masivni kalup za odlijevanje brončanih šupljih sjekira s dvije ušice (T. II: 1a, 2a). Naime takve sjekire nisu uobičajene na području srednje Europe. Za pretpostaviti je da su se u Podravini proizvodile za trgovačku razmjenu s drugim geografskim područjima, jer nedostatak nalaza pozitiva govori da se vjerovatno ovdje nisu koristile. Treba naglasiti da je u poznatom metalurškom centru u Velemu također nađen kalup za odlijevanje istog tipa sjekira čestih u južnoj zoni – od Iberijskog poluotoka do Ponta (PATEK, 1968, 43). Primjerke slične našem nalazimo na sjevernoj obali Crnog mora. Prema tipologiji A. Leskova oni bi pripadali III tipu sjekira s dvije ušice odnosno kimerijskom tipu (LESKOV, 1981, 78) prilično dugog trajanja od 12. do 8. st. pr. Kr. Stražnja strana jedne od polovica kalupa služila je za odlijevanje brončanih poluizrađevina koje su se naknadno obrađivale kovanjem ili izvlačenjem. (T. II: 2b). Stražnja strana parnog jezgrenika služila je pritom kao poklopac na

što upućuje „preslikani" negativ u formi riblje kosti; oni dijelovi poklopca koji su bili u kontaktu s vrućom litinom promijenili su boju. (T. II: 2a). Tako je i ovakva neznatna promjena boje potvrda za određenu tehniku lijevanja i dobru iskorištenost jezgrenika. Također i bočne strane ovih jezgrenika služile su za odlijevanje masivnijih štapićastih poluproizvoda (T. II: 1c, 2c), što sve govori o spretnosti i snalažljivosti ljevača.

Za odlijevanje glatkih šupljih sjekira s jednom ušicom služio je jezgrenik koji u donjem dijelu ima još jedan primarni negativ, vidljiv samo djelomično (T. I: 4). Možda je ovaj kalup tek trebao biti korišten pošto površina negativa djeluje kao da nije bila u dodiru s vrelom litinom.

U našoj radionici proizvodila su se i dlijeta s tuljcem za nasad drške (T. I: 5a, 6a; T. III: 3). Još je Kalman von Miske pretpostavio, a u kontekstu nalaza iz Velema, da su ovakva dlijeta između ostalog služila i za obradu relativno mekanog pješćenjaka odnosno za urezivanje negativa u površinu jezgrenika (MISKE, 1928, 5). Na jednom od dva jezgrenika vidljiv je i primarni negativ (T. I: 5b), a na drugom forma za lijevanje vrhova strelica – sa zajedničkim ulijevnim kanalom (T. I: 6b). Prema tome, nakon što je primarni kalup bio oštećen te je postao nepodesan za lijevanje, on nije odbačen. Njegov je dio ponovo iskorišten pa je na suprotnoj strani urezan negativ za odlijevanje dlijeta i toj je polovici konačno pridodana druga.

Među oruđem koje se proizvodilo u Sv. Petru prepoznajemo još jedan tip dlijeta s tuljcem za nasad drške (T. III: 1a, 2a). To je razvrtač (Kreuzmeissel ili Hohlschaber), alat koji je poznat također s nalazišta zapadne Mađarske, npr. iz Velema te sa brda Sag (MOZSOLICZ, 1973–1974, T. 11, 3). Na ovom potonjem lokalitetu združen je unutar zatvorenog nalaza s brončanim inventarom kasne kulture polja sa žarama pa je i ovaj nalaz sinhroniziran s njezinom fazom IV u sjevernoj Hrvatskoj, što odgovara Ha B1 i Ha B2 periodu (MOZSOLICZ, 1973–1974, 95). No, za cjelokupni nalaz metalurške radionice iz Sv. Petra Ludbreškog od bitnog je značaja funkcija ovakvih dlijeta. Ona su, osim kod izrade kalupa, mogla služiti i kod daljnje obrade bronce pa su se možda jednim dijelom proizvodila za prodaju, a dijelom i za potrebe radionice.

Uz spomenute alate ovdje su se odlijevali i čekići, kako oni masivniji (T. III: 4) tako i manji, laganiji, očito namijenjeni finijim poslovima, možda obradi rubnih dijelova predmeta iz brončanog lima (T. III: 5). Izgled oštrica odnosno udarnih površina ovih čekića ne možemo rekonstruirati jer su one bile obrađivane tek nakon vađenja odljevaka iz kalupa.

Kompletno je sačuvan jedan dvodijelni kalup za odlijevanje kopalja s tuljcem za nasad. (T. III: 6, 7). Tuljac se pretvara u rebro koje se proteže do vrha lista. Posebnost ovog kalupa čine 4 rupice, dvije izbušene na sljubnici, dakle izvan negativa, a dvije na samom rubu negativa što znači da je odljevak morao imati grešku (T. III: 6a). Funkcija ovih rupica za sada je nejasna tim više što se i na drugoj polovici nalazi jedna rupica. Međutim, ona se ne poklapa niti s jednom na parnom jezgreniku. Iako se za sada ova pojava ne može dovesti u vezu s tehnologijom i procesom lijevanja, ne čini mi se prihvatljiva niti teorija o namjernom oštećivanju kalupa (WANZEK, 1989, 67).

U depou je sačuvan i dvodijelni kalup za odlijevanje noževa blago povijene oštrice (T. III: 1b, 2b). Noževi su imali tuljac za nasad drške i upravo ovaj tip predstavlja vrlo važan element za dataciju skupnog nalaza. Nož istog tipa poznat je iz ratničkog groba kod Villacha (PITTIONI, 1954, sl. 6) datiranog u Ha B3 period odnosno njegov prijelaz na Ha C1 stupanj, dakle u drugu polovicu 8. do u 7. st. pr. Kr.

Pojedini predmeti mogli su se izrađivati i u jednodijelnim kalupima, npr. srpovi. U tom slučaju kalup je morao biti položen horizontalno, za razliku od dvodijelnih kalupa koji su zbog drugačijeg načina ulijevanja litine bili postavljeni okomito. Uz jednodijelne kalupe koristili su se poklopci (T. IV: 1, 2). Oni su osiguravali bolju kvalitetu odljevka jer su priječili onečišćenje litine ali i savijanje odljevka u procesu hlađenja. Za jedan od poklopaca, a oba su keramička, pretpostavljam da nije bio u funkciji (T. IV: 1). U protivnom bi se na njegovoj plohi sigurno nazirali obrisi predmeta kojeg je prekrivao. Visoka temperatura tekuće bronce svakako bi izazvala određene promjene na površini s kojom bi bila u dodiru. To uostalom dokazuju i obrisi lamela u obliku riblje kosti, vidljivi na leđnoj strani ranije spomenutog kamenog jezgrenika.

Iako su kalupi iz Sv. Petra Ludbreškog služili za izradu različitog oružja i oruđa ipak možemo istaknuti neke zajedničke karakteristike cijele kolekcije:

1. Za sve dvodijelne kalupe važi samo jedna tehnika ulijevanja metala; bronca se ulijevala kroz proširenje ulijevnog kanala, a proširenje se uvijek nalazi samo na jednoj polovici kalupa (T. IV: 3–5).

2. Svi kalupi imaju marke za precizno poklapanje jezgrenika i to uvijek samo na jednoj bočnoj strani kalupa (T. I: 3b, 4b, 7; T. II: 3; T. III: 8).

3. Mnogi od naših kalupa imaju urezana po 2 ili više negativa odnosno negativi se nalaze na obje strane jezgrenika. U nekim se slučajevima radi o daljnjem korištenju već oštećenog kalupa, dakle o njegovoj prenamjeni za lijevanje novog predmeta (T. I: 5b). Drugi razlog je racionalno korištenje kalupa za odlijevanje više različitih predmeta, možda i s mogućnošću slaganja kalupa u niz (T. III: 1, 2).

4. Naš nalaz jedan je od rijetkih u ovom dijelu Europe u kojem se može uspostaviti veza između klinova (jezgri) i kalupa (T. IV: 6–13). Jezgre su se koristile kod izrade onih predmeta koji imaju šupljinu – tuljac za nasad drške. Najčešće su to šuplje sjekire, dlijeta, čekići i dr.

Sve jezgre, a nađeno ih je 8 po dimenzijama različitih, izrađene su iz pečene gline, dugoljastog su oblika, u donjem se dijelu sužavaju. Završetak im je zaobljen, a gornji dio ravno odrezan. Na jezgrama se može dobro razlikovati donji dio koji je bio uronjen u vruću broncu pa je promijenio boju (ili čak nosi tragove bronce) od gornjeg dijela koji je bio izvan litine i kalupa (npr. T. IV: 8). Sve jezgre, osim jedne, imaju na gornjem rubu mali urez – oznaku koja markira prednju stranu, a nju je metalurg okretao prema kanalu za ulijevanje litine (tragovi ulijevanja: T. IV: 6a, 13a). Očito je da je majstor pokusima ustanovio koji je položaj jezgre unutar kalupa optimalan za odlijevanje predmeta podjednako debelih stijenki pa je urezivanjem oznake izbjegao moguću zabunu.

Osim analognih nalaza sa već spomenutih metalurških lokaliteta treba svakako spomenuti i jezgru iz naselja u Gornjoj Radgoni koja zajedno s fragmentima kalupa sigurno signalizira određenu ljevačku aktivnost (HORVAT-ŠAVEL, 1981, 298, T. I: 19).

Jedno od pitanja vezanih uz ljevarstvo i metalurgiju, a koje zahtjeva daljnju diskusiju, je i pitanje fiksiranja jezgre. Da li je ona stvarno bila učvršćena glinenim omotačem oko kalupa kao što misle neki autori (WANZEK, 1989, 64)? Čini mi se da bi se najbliži odgovor mogao dobiti eksperimentom, kao što je eksperiment poslužio i kod rekonstrukcije izrade zemljanih kalupa (ŠIMEK, 1990).

Drugu vrstu kalupa, znatno rijeđu, predstavljaju kalupi za jednokratnu upotrebu (T. V). Pošto su namijenjeni specifičnom postupku lijevanja kod kojeg se kalup mora razbiti, dakle

uništiti kako bi se izvadio odljevak, ovako fragmentirani i neprepoznatljivi rijetko se nalaze i identificiraju. U Sv. Petru su nađena 4 mala kruškolika kalupa (T. V: 1–4) od kojih je jedan cijeli (T. V: 3, 3a). To znači da kalup nije bio iskorišten za lijevanje, jer bi u protivnom na kraju procesa morao biti razbijen. Zahvaljujući rentgenskoj snimci ovog cijelog primjerka moglo se zaključiti da su ovi kalupi služili za proizvodnju razvodnika za remenje na konjskoj opremi tračkokimerijskog tipa. Analogne razvodnike kartirao je G. Kossack i uočio njihovu kronološku diferencijaciju idući od istoka prema zapadu (KOSSACK, 1953, 138, karta 3). Ovo je dakle u našem nalazu drugi element materijalne kulture istočnog porijekla (uz sjekire s dvije ušice). Sv. Petru teritorijalno najbliži nalaz predmeta tračkokimerijskog stila je ostava iz Legrada, u blizini utoka Mure u Dravu, koja označava sam početak starijeg željeznog doba (VINSKI-GASPARINI, 1973, 168, tab. 127). Doduše, tračkokimerijski elementi prisutni su i među nalazima iz tumula u Dvorišću-Turčišću u Međimurju, ali su kronološki nešto mlađi od materijala iz Legrada i Sv. Petra (VINSKI-GASPARINI, 1987, 199, sl. 12: 21).

Ostali fragmentarno sačuvani kalupi za jednokratnu upotrebu nažalost nisu u dovoljnoj mjeri prepoznatljivi pa se ne može zaključiti kakvi su se predmeti u njima odlijevali (npr. T. V: 7, 8, 12–15). Jedino nešto kompletniji kalup sa sačuvanim ulijevnim kanalom te fragmente njemu sličnog, možemo povezati općenito s produkcijom kolutastih predmeta nedefinirane namjene (T. V: 6, 9–11).

Posljednji predmet iz jame 1 u Sv. Petru, a koji je također najuže povezan s metalurškom djelatnosti u naselju, je keramička koljenasto savijena cijev dekorirana stiliziranim prikazom konjske glave s naznačenom grivom (T. VI: 1). Na lokalitetu Velem nađeno je nekoliko keramičkih cijevi (MISKE, 1899, Fig. 9, 10, 11). Svaka od njih služila je kao sastavni dio mijeha za potpirivanje vatre, a time postizanje visoke temperature neophodne za taljenje rudače. Na širi otvor cijevi pričvršćivao bi se mijeh, a uži dio cijevi stavljao se u otvor talioničke peći ili pak neposredno iznad otvorenih, malo ukopanih ognjišta, također korištenih u metalurškim centrima (RODEN, 1988, sl. 14). Da je naša cijev imala istu ovakvu funkciju potvrđuju promjene izazvane visokim temperaturama, vidljive na njenom užem otvoru. O tipu mijeha koji je bio u upotrebi nemamo na žalost nikakvih podataka. Analogije za koljenasto savinutu cijev iz Podravine nalazimo na mađarskim lokalitetima Velem, brdo Sag i Kornye (RODEN, 1988, sl. 15), u Brezniku kod Dragatuša u Beloj Krajini (DULAR, 1985, 66) te na nalazištima Bosne, sjeverne Italije, Švicarske itd.

Pitanje sirovine

O porijeklu sirovine koja je korištena u pojedinom metalurškom centru ne može se govoriti bez prethodno provedenih analiza sastava bronce. Ovakve analize na materijalu iz Sv. Petra Ludbreškog na žalost nisu vršene pa o ishodištima bakra i kositra možemo govoriti tek uopćeno. Kartiranje danas poznatih ležišta bakra pokazalo je nekoliko zona s izrazitom koncentracijom nalazišta. Ističe se područje zapadne Slovenije, središnje Bosne, istočne Srbije i Slovačko Rudogorje (WANZEK, 1989, karta 71). Obrada rudišta bakra na području ex-Jugoslavije upućuje i na određena, doduše skromnija, izvorišta ove sirovine i u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (DURMAN, 1983, 8 i d.). Upravo su ona mogla biti zanimljiva za lokalnu metaluršku djelatnost.

Danas poznata ležišta kositra su malobrojna i međusobno udaljena. Nalaze se na području Češke i Slovačke, Rumunjske i Saske (WANZEK, 1989, 177).

Ostali nalazi ljevačkog inventara s podravsko-meimurskog područja

Opisani depo iz Sv. Petra Ludbreškog nema analogija na ovom području. Široki dijapazon predmeta koji su se ovdje proizvodili, veliki broj pohranjenih kalupa, različite tehnike lijevanja, serijska proizvodnja brončanih predmeta i dvostrano korištenje pojedinih jezgrenika ukazuju na razvijenu tehnologiju obrade metala ali i na značaj koji je ovaj ljevački centar imao za regiju na samom početku starijeg željeznog doba. Ipak treba u kontekstu gradiva spomenuti i ostale, pa makar skromne tragove ljevačke aktivnosti s obrađivanog područja.

S lokaliteta Kameni Vrh zapadno od Varaždina potječe keramička jezgra vrlo slična onima iz Sv. Petra (T. VI: 2). Na Kamenom Vrhu, nalazištu uništenom eksploatacijom kamena, nalazilo se naselje gradinskog tipa datirano u Ha B period (ŠIMEK, 1985).

Iz Međimurja, iz centra Čakovca, raspolažemo slučajnim nalazom vrlo dobro sačuvanog kamenog kalupa (T. VI: 3). To je jezgrenik dvodijelnog kalupa za odlijevanje šupljih sjekira s pseudozaliscima (VIDOVIĆ. 1989, 454). Iz nekropole u Velikoj Gorici poznata je slična sjekira datirana u Ha B1 period pa će i kalup iz Čakovca pripadati istom vremenu (VINSKI-GASPARINI, 1983, 589).

Posljednji nalaz potječe s nalazišta Cerine 7 kod Koprivnice u Podravini. Radi se o fragmentu kalupa za jednokratnu upotrebu (T. VI: 4). Sačuvan je samo ulijevni kanal tako da se o izgledu pozitiva ne može ništa reći. Kalup se na temelju nalaza keramike iz objekta unutar naselja datira u sam početak kulture polja sa žarama (MARKOVIĆ, 1994).

Sva ova tri nalaza starija su od radionice u Sv. Petru koja je na početku jednog novog vremena proizvodila oružje, oruđe i konjsku opremu poštujući tradicionalne autohtone oblike ali i prihvaćajući impulse novog doba te utjecaje iz udaljenih kulturnih zona.

Zaključak

U Sv. Petru Ludbreškom djelovala je početkom starijeg željeznog doba radionica ljevača bronce koja je na prijelazu 8. u 7. st. pr. Kr. svakako osiguravala ekonomsku stabilnost naselja te putem trgovačkih razmjena sigurno vršila određeni utjecaj i na susjedna područja. Bogatstvo i raznolikost inventara ukazuju na značajniji metalurški centar, na korištenje različitih tehnika lijevanja, dobro poznavanje tehnologije, bogatu paletu brončanih proizvoda i prihvaćanje određenih stilskih utjecaja s istoka. Upravo ovi elementi povezuju radionicu u Sv. Petru s metalurškim centrom na lokalitetu Velem u Mađarskoj.

Literatura

DULAR, 1985 – J. Dular, Topografsko področje XI (Bela Krajina), Arheološka topografija Slovenije, Ljubljana

DURMAN, 1983 – A. Durman, Metalurgija vučedolskog kulturnog kompleksa, Opuscula Archaeologica 8, Zagreb

ELERŠEK, 1984 – I. Eleršek, Prikaz geologije ludbreškog područja s posebnim osvrtom na pojave mineralnih sirovina, Ludbreg – monografija, Ludbreg, 27–39

HORVAT-ŠAVEL, 1981 – I. Horvat-Šavel, Rezultati sondiranja prazgodovinskega naselja v Gornji Radgoni, Arheološki vestnik 32, Ljubljana, 291–311

KOJČEV, 1950 – N. Kojčev, Kolektivna nachodba na kalapi za bronzovi bradvički i barchove na bronzovi kopija v zemliščeto na s. Sokol Novozagorska okolija, Izvestia Archeologiceskija Institut, Sofija

KOSSACK, 1954 – G. Kossack, Pferdegeschirr aus Gräbern der alteren Hallstattzeit Bayerns, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 1, Mainz, 111–178

KURTEK, 1984 – P. Kurtek, Ludbreška Podravina, Ludbreg-monografija, Ludbreg, 9–27

LESKOV, 1981 – A. M. Leskov, Jung- und spätbronzezeitliche Depotfunde im nordlichen Schwarzmeergebiet I (Depots mit einheimischen Formen), Prähistorische Bronzefunde Abt. 20, Bd. 5, München

MARKOVIĆ, 1994 – Z. Marković, Cerine-Arheološka istraživanja, katalog izložbe, Koprivnica

MISKE, 1899 – K. v. Miske, Prähistorische Werkstättenfunde aus Velem St. Veit bei Güns, Mittheilungen der Antropologischen Gesellschaft in Wien, 29–1, Wien, 6–11.

MISKE 1908 – K. v. Miske, Die prähistorische Ansiedlung Velem St. Vid, Wien

MISKE 1929 – K. v. Miske, Bergbau, Verhüttung und Metallbearbeitungswerkzeuge aus Velem St. Veit (West-Ungarn), Wiener prähistorische Zeitschrift 16–2, Wien, 81–95

MOZSOLICZ, 1979 – A. Mozsolicz, Bronzefunde von Sag-Berg bei Celldomolk, Savaria 7–8, Szombathely, 1973–1974, 81–113

PATEK, 1968 – E. Patek, Die Urnenfelderkultur in Transdanubien, Archaeologia Hungarica 44, Budapest

PETRESCU-DIMBOVITA, 1977 – M. Petrescu-Dimbovita, Depozitele bronzuri din Romania, Bukarest

RIHOVSKI, 1972 – J. Rihovski, Die Messer in Mähren und den Ostalpengebiet, Prähistorische Bronzefunde 7/1, Munchen

RODEN, 1988 – Ch. Roden, Blasrohrdüsen – Ein archaologischer Exkurs zur Pyrotechnologie des Chalkolithikums und der Bronzezeit, Der Anschnitt – Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau 3, Bochum

ŠIMEK, 1979 – M. Šimek, Sv. Petar Ludbreški – nalaz metalurške radionice, Podravski zbornik 79, Čakovec, 106–119

ŠIMEK, 1985 – M. Šimek, Kameni Vrh, Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin 7, Varaždin, 49–81

ŠIMEK, 1990 – M. Šimek, O izradi prethistorijskih glinenih kalupa (na primjeru nalaza iz Sv. Petra Ludbreškog), Arheološka istraživanja u Podravini i kalničko-bilogorskoj regiji, Izdanja HAD-a 14, Zagreb, 93–99

VIDOVIĆ, 1989 – J. Vidović, Brončano doba Međimurja, Arheološki vestnik 39–40, Ljubljana, 453–475

VINSKI-GASPARINI, 1983 – K. Vinski-Gasparini, Kultura polja sa žarama sa svojim grupama, Grupa Velika Gorica, Praistorija jugoslovenskih zemalja 4, Bronzano doba, Sarajevo, 583–599

VINSKI-GASPARINI, 1984 – K. Vinski-Gasparini, Prethistorija ludbreškog kraja, Ludbreg-monografija, Ludbreg, 39–49

VINSKI-GASPARINI, 1987 – K. Vinski-Gasparini, Grupa Martijanec-Kaptol, Praistorija jugoslovenskih zemalja V, Željezno doba, Sarajevo, 182–232

WANZEK, 1989 – B. Wanzek, Die Gussmodel fur Tullenbeile im sudostlichen Europa, Universitatsforschungen zur prahistorischen Archaologie 2, Bonn

AS REGARDS THE FINDING OF THE MOULD OF ST. PETER OF LUDBREG ON METALURGICAL ACTIVITY IN THE SOUTH-WESTERN PART OF CROATIA AT THE BEGINNING OF EARLY IRON AGE

During the archaeological excavations, performed in 1960 at the location of Staro Groblje, St. Peter of Ludbreg, a pre-historic settlement dating into the early Iron Age, was found. Minor protective exavations in 1977 and 1978 disclosed the most important finding of this site, a fragment af a bronze pitcher. The versatility of the preserved inventory (moulds, tube, core) point to the features of the site as having been an important metalurgical centre of the region of the region of Podravina, Croatia and the nearby Medjimurje, Croatia, as well as to numerous features, through which this workshop is linked to the well-known metalurgical centre of Velem, Hungary. It is for the first time that a complete inventory of the heritage dating back to the 8th Century B. C. has been presented.

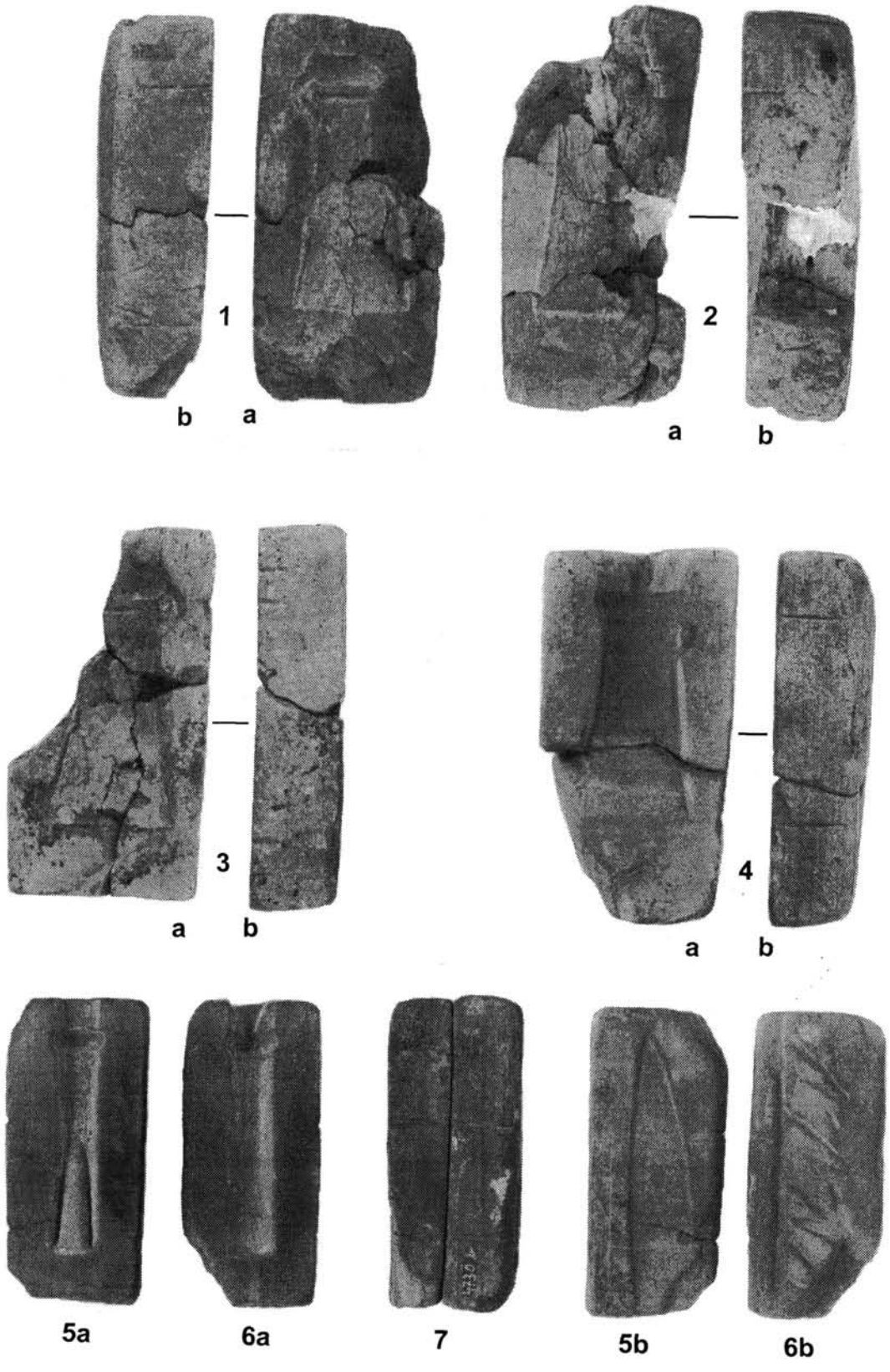

T. I: Sv. Petar Ludbreški – 1–3 keramika; 4, 5 kamen

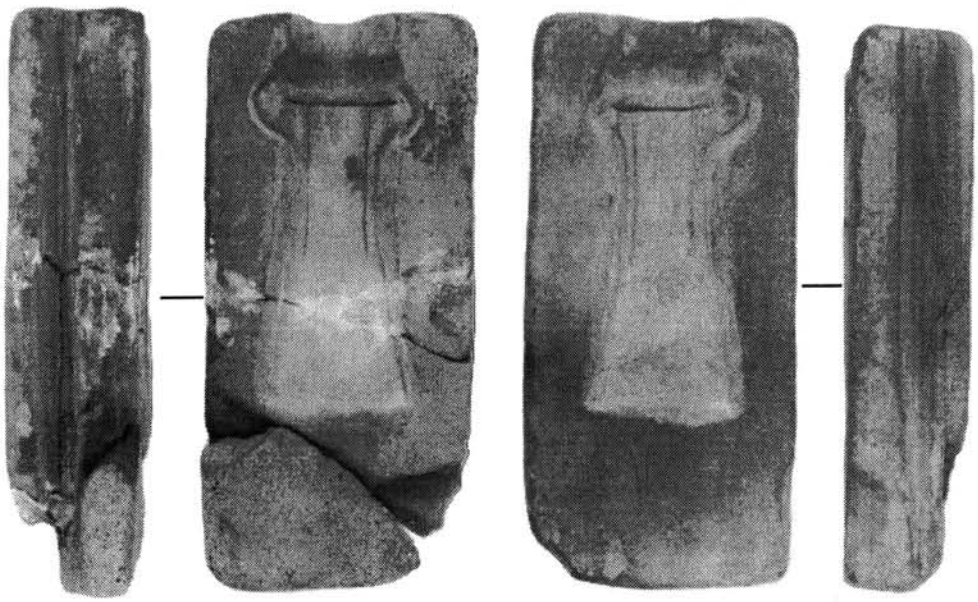

T. II: Sv. Petar Ludbreški – sve kamen

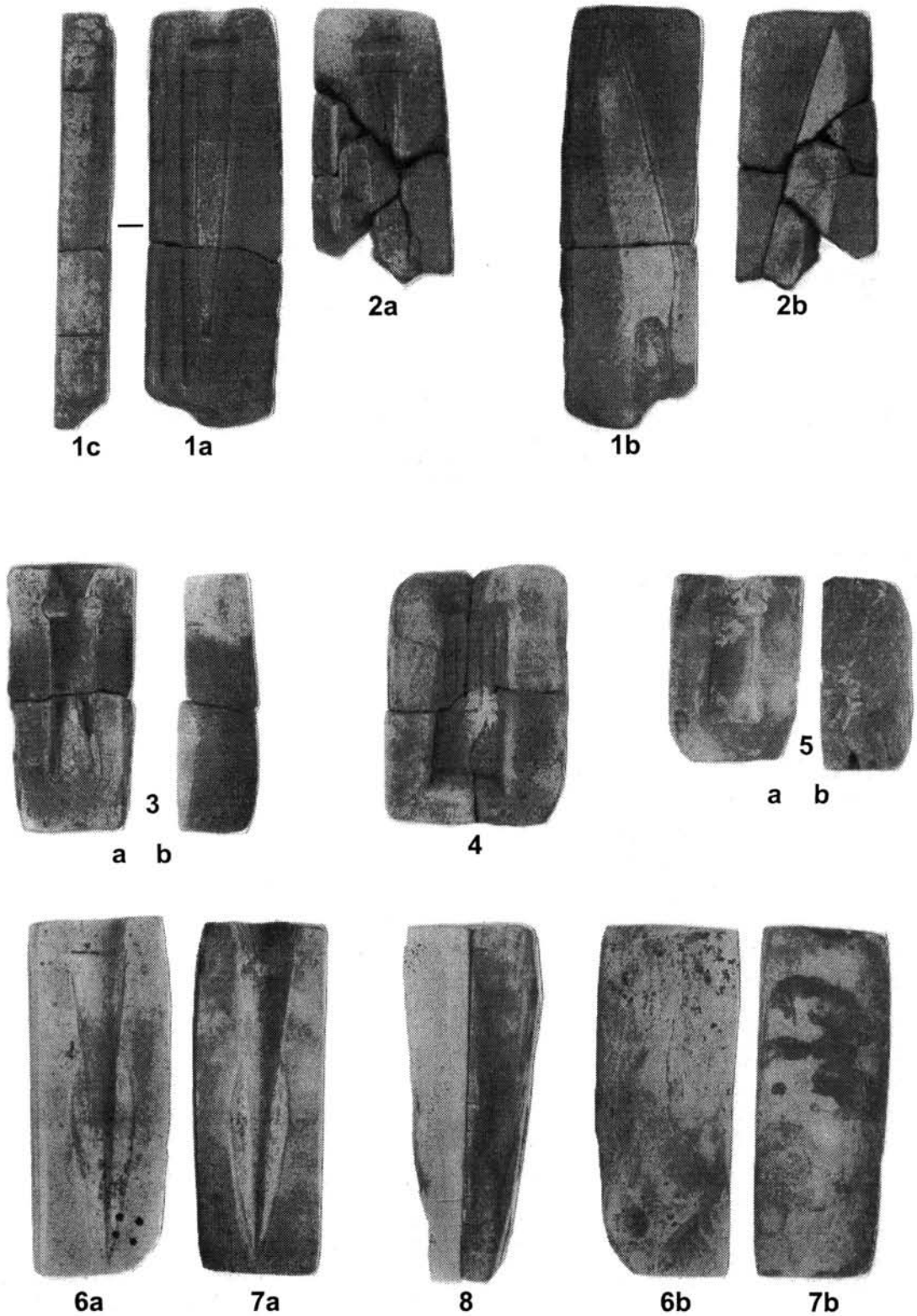

T. III: Sv. Petar Ludbreški – sve kamen

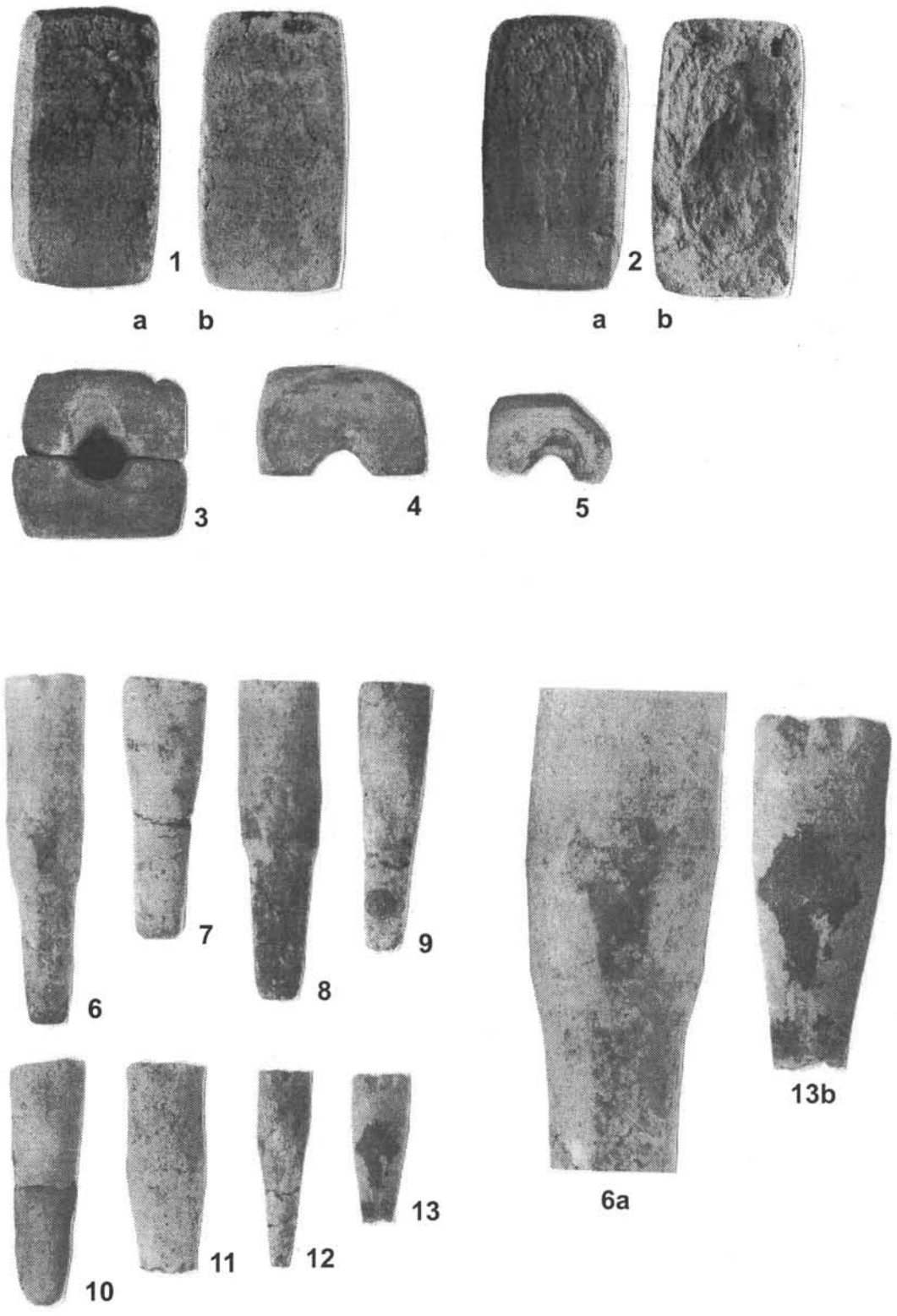

T. IV: Sv. Petar Ludbreški – 1, 2, 6–13 keramika; 3–5 kamen

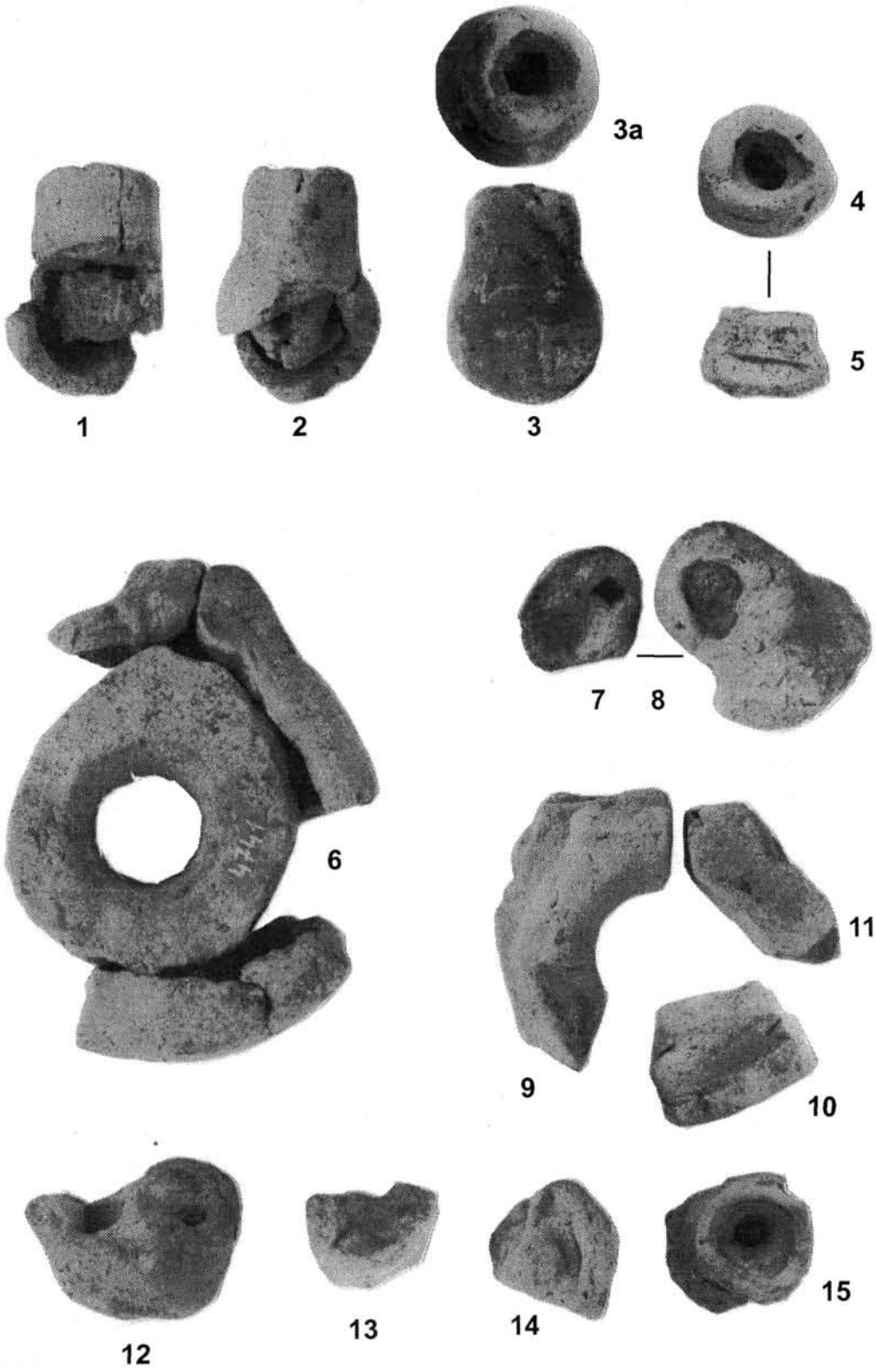

T. V: Sv. Petar Ludbreški – sve keramika

1

2

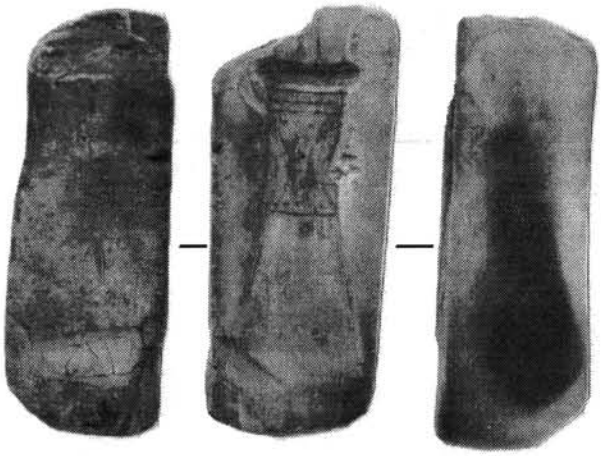

3b 3a 3c

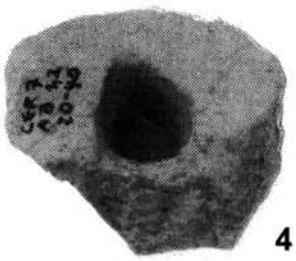

4

T. VI: 1 – Sv. Petar Ludbreški, keramika; 2 – Kameni Vrh, keramika; 3 – Čakovec, kamen; 4 – Cerine, keramika

SZŐKE Béla Miklós

A MURAVIDÉK KORA KÖZÉPKORI TÖRTÉNETE

A Mura felső folyásvidéke a római korban *Noricum*, az alsó *Pannonia provincia* része volt. A különböző tartományokhoz tartozás az élet minőségében nem mutatkozott meg szembetűnően, a kultúra és a gazdaság területén is csak lokális eltérések regisztrálhatók. Az itt élt lakosság életszínvonalát jól reprezentálja az a *villa rustica*, amit a Szévíz (Kanizsa) völgyében Alsórajk–Kastélydomb lelőhelyen tártunk fel. A fürdővel, reprezentatív helyiségekkel ellátott villagazdaságban a 2–4. században laktak, többször meg is újították, a 3. század elején pedig több helyiségét színes mozaikpadlóval borították. Hasonló, erődített villa állt a 3–4. században Nagykanizsa–Inkey kápolnánál. A nagyobb települések közül *Sallát* (Zalalövőt), az egyelőre még nem lokalizált *Halicanum*ot (Alsólendva körzetében), a Muraköz Dráva-parti oldalán *Poetovio*t (Pettau-Ptujt) a noricumi oldalon pedig *Flavia Solva*t (Leibnitzet) említhetjük meg, mint olyan helyeket, melyek a tájegység számára a városi kultúrát közvetítették.

A népvándorlás kor azután jelentős átrendeződést hozott a vidék életébe. Pannónia – így a Zala-Mura vidék is – egyre bizonytalanabb megélhetést nyújtott az egymást követő *foederati* népek zaklatása, fosztogató életmódja miatt, a romanizált lakosság egyre nagyobb tömegekben hagyta el a tartományt és húzódott a birodalom központibb, védettebb vidékeire. Minden bizonnyal az Alpok folyóvölgyei, így a Mura felső folyásvidéke is befogadott oltalomra vágyókat. A Mura, a Dráva és a Száva folyók felső szakaszainak, a kora középkori Karantánia, főként annak magja, Villach és Klagenfurt környékének népessége ettől az időtől más fejlődési úton kezdett járni, mint tőle keletre Pannónia, vagy északra a Felső-Dunavidék lakossága. Míg ugyanis az előbbi területek még huzamosabb ideig meg tudták őrizni antik kultúrájukat, az utóbbi vidékeken gyorsan erodálódott a római civilizáció, gazdaság, népesség. A Muravidék népvándorláskori története – hasonlóan a vele szomszédos, a Balatonig terjedő erdős, mocsaras zalai dombvidék történetéhez – a Alatheus és Saphrax keleti gót-hun-alán hordáinak megjelenésétől (378–380) a langobardok itáliai elvándorlásáig (568) öt nagyobb fázisra bontható:

1. A békés római évszázadok vége, a hunokat megelőző népvándorlás időszaka (379/380–408/433). Ennek reprezentánsa a Kilimán–Felső majornál[1] és a Zalaszentgróton[2] feltárt keleti germán nagycsaládi temető ill. egy Johannes és egy Honorius tremisis *Flavia Solva*ból (Leibnitzből) ill. Seggaubergből.[3]

2. A hun uralom ideje (434–455); emléke a Keszthely–téglagyári gyermeksír[4] és a Balatonmagyaród–hídvégpusztai hun tükör.[5]

3. A keleti gót királyság (Thiudimer) korszaka (456–473), majd

4. a szkir Odoaker itáliai királyságától való függés (476–488), és Nagy Theoderik itáliai királyságával való „szövetség" ideje, szvéb(?) telepesek jelenléte (504–kb. 536). Ezeknek az időknek régészeti emlékei Nagykanizsa környékéről egy gránátberakásos oktaéder arany fülbevalópár,[6] a fenékpusztai erőd északi kapuja közelében feltárt temető,[7] és a Dabronc–öt-

vöspusztai női sír,[8] továbbá Nagykanizsa környékén[9] és a Felső-Mura völgyben Allersdorfban és *Flavia Solva*n (Leibnitzben) talál egy-egy I. Leó arany solidus,[10] s utóbbi helyről Markianos császár két ólompecsétje.[11]

5. A langobard királyság korszaka (526-tól, ténylegesen azonban csak 546–547 tájától 568 húsvétjáig), amikor Vörsön a szabad harcosok egy csoportja, *fara*ja,[12] Keszthely–Fenékpuszta *horreum*nál pedig egy gazdag család temette el halottait.[13]

Vidékünk régészeti emlékanyagát vizsgálva általános tanulságként levonhatjuk, hogy a korai népvándorlás időszakában erőteljesen elnéptelenedett az alsó muravölgyi, dél-zalai térség, a népesség a jól védhető erődítésekbe és azok vonzáskörzetébe települt át. A fokozatosan csökkenő népesség ellenére a vidéket átszelő nagymúltú kereskedelmi és hadi utak (a Mura menti nyugat–keleti út és az azt metsző Borostyánút ill. az Adria és Kijev közötti *via regia*) továbbra is komoly vonzerőt gyakoroltak a gyors egymásutánban feltűnő, majd elköltöző népekre, nem véletlen, hogy a gyéren felbukkanó leletek is ezek mentén kerülnek elő.

568-ban újabb népvándorlás hulláma érte el a Kárpát-medencét, s hamarosan a Muravidéket is. A Belső- és Közép-Ázsiából menekülő, magukat avaroknak nevező keleti nomádok és a csatlakozott szláv törzsek félelmetes ellenfélként jelentek meg a bizánci birodalom határán. Az avar korral térségünk életében máig meghatározó jelentőségű új történeti korszak kezdődött. Ez az időszak Dél-Zalában két fő periódusra bomlik:

1. a 600 körüli évektől a 7. század utolsó harmadáig, végéig terjedő fázisra, melynek jellegzetes régészeti emlékei az avarok és szlávok által közösen létesített birituális temetők, mint Pókaszepetk,[14] Kehida,[15] Zalakomár[16] és a korabeli avar kerámiaformákkal ill. az ún. prágai kultúra (szláv) kerámiájával jellemezhető mintegy 20 település; halvány nyomok utalnak arra is, hogy a Muraközben is létesültek ekkor települések Varasd (Varaždin) környékén Vindija és Perlak (Prelog) lelőhelyeken,[17] továbbá

2. az avar kor végi fázisra, amely a 8–9. század fordulójától a 9. század első harmadának végéig, legkésőbb a 840-es évekig tartott. Ezt ugyancsak a birituális temetők, mint Pókaszepetk, Kehida, Zalakomár, Söjtör, Keszthely, Nagypáli stb. és a kései időszak kerámiafajtái (pl. az ún. sárga kerámia) által keltezett települések alapján írhatjuk le. A Muraközben és a Drávától délre Ljudevit és Ratimar korára keltezhető sírok kerültek elő Perlakon (Prelogban) s a Perlak melletti Cirkovljanban.[18] Ugyancsak a 9. század korai évtizedeiben temették el azt a harcost, akinek korai karoling kardja, szakállas baltája és a kardszíjat díszítő tűzaranyozású, öntött bronz szíjvége a Durdevac melletti Medvedickán (Medvegyen) került elő.[19]

A két korszak közötti fázisból egyelőre hiányoznak a régészeti leletek, melynek okaira (s a népesség összetételére, eredetére) alább még bővebben kitérek.

A 840-es évektől Dél-Zalában Mosaburg/Zalavár központtal egy keleti frank grófság jött létre a Nyitráról elűzött Pribina és fia Kocel vezetése alatt. Vonzáskörzetében Karoling mintára nemesi udvarházak tucatja létesült, a vidék lakosságának keresztény térítése érdekében pedig számos templom épült nemcsak Mosaburg/Zalaváron, de a tágabb környéken is, a muraközi *Poetovio*ig (Ptujig) elnyúlóan. Ennek az időszaknak a temetkezéseit a kereszténységhez való viszony alapján három típusba sorolhatjuk:

1. a templom körüli temetkezések (Zalavár–Vársziget, –Récéskút, Zalaszabar–Borjúállás sziget), amikor legfeljebb a leggazdagabbak nőket temették el ruhadíszeikkel,

ékszereikkel, s a férfiakat sarkantyúval, fegyverrel; soha nem került azonban sírba pogány étel-ital melléklet.

2. a pogány ligetbe temetkezés (Garabonc I–II, Zalavár–Kövecses, –Rezes, Esztergályhorváti–Alsóbárándpuszta, Keszthely–Fenékpuszta, Letenye stb.), amikor az ékszerek és fegyverek mellett gyakori az étel-ital melléklet és egyéb pogány temetkezési rítus is, bár egyes sírok leletei (kis keresztek, egyéb keresztény szimbólumok) alapján feltehető, hogy a kereszténység felületesen megérintette már őket.

3. a birituális pogány temetkezések (Alsórajk–Határi tábla), amikor ugyanazon temetőben a halottakat nemcsak csontvázasan, koporsóban korhasztva, hanem elhamvasztva is eltemetik. Az egy családba tartozók hamvait az északkelet-németországi és nyugat-lengyelországi példákhoz ill. a zemplénagárdi temetkezésekhez hasonlóan az ún. halottak házába, nagyméretű gödrökbe temették.

A Karoling-időszaknak a magyar honfoglalás vetett véget. A 10. század közepétől az Alsó-Muravölgy és a dél-zalai dombvidék lakatlan gyepűvé vált, amely az Árpád-korban, a 11. század utolsó harmadától kezdve, mint az összefüggő királyi birtoktömbök mindinkább gyérülő egyik utolsó tagja, egyre értékesebbé vált. III. István alatt azután ennek sorsa is beteljesült: a király szolgálatában elévülhetetlen érdemeket szerzett thüringiai Hahót-Buzád nem birtokába került.

Az előkerült bizánci pénzek alapján a 6–8. században a Mura felső folyásvidéke Aichfeld (Knittelfeld) központtal a karantán szlávok egyik kereskedelmi csomópontjaként működött.[20] Ugyanitt már a 8. század közepén sikereket ért el a keresztény térítés is: a *Conversio* szerint Cheitmar fejedelem alatt, 760 körül, *ad Undrimas*ban (Aichfeldnél, a Pöls torkolatánál) Modestus szentelt Szűz Mária tiszteletére templomot.[21] A Karoling időszakban Steiermark egész területe a karantán szláv Köttlach-kultúra része, melyet temetők és telepek sora jelez a Graz környéki Aframtól Diemlachon át St. Egidiig, ahol a Köttlach Kultúra I. és II. horizontjába sorolható ékszerek kerültek elő.[22] A Köttlach kultúra muravidéki elterjedésének határa Graztól keletre, de a mai államhatártól még nyugatabbra húzható meg.

E vázlatos áttekintés után – melynek konklúziójaként sajnos leginkább azt vonhatjuk le, hogy a Muravidék régészeti kutatottsága a korai középkor vonatkozásában ma még meglehetősen csekély, s inkább csak tágabb környezetének kutatási eredményeiből következtethetünk az itt lezajlott történeti folyamatokra –, az alábbiakban a Muravidék kora középkori történetének talán legfontosabb kérdésével, a szláv megtelepedés problematikájával szeretnék behatóbban foglalkozni.

Az avarok érdeklődése a 6. század végéig a Bizánci birodalom balkáni területei, főként – a nomád életformának inkább megfelelő – *Skythia Minor* (Dobrudzsa) felé irányult. Csak a 6. század utolsó évtizedében, a Tiszánál elszenvedett vereség után fordultak délnyugat, nyugat felé. Az Isztria, Friaul, Itália és az Alpok felé vezetett hadjáratoknál részben a Dráva-Száva-Mura menti római hadi utakat, részben a későbbi *via regia*t, az Adriához vezető útvonalat vehették igénybe.[23]

592 táján, a II. Childebert frank király által bajor herceggé emelt I.Tassilo uralkodása szinte első cselekedeteként még vereséget mért az országába betörő szlávokra, de 595–96 körül a fegyvertényt újra megismételni készülő kétezer bajor harcos már a szlávok segítségére siető avar kagán áldozatául esett. Ugyanekkor egészen Thüringiáig hatoltak el az avar

harcosok, ahol súlyos harcokat vívtak a frankokkal. A Brunhilde királynővel kötött, jelentős „pénzajándékkal" is járó béke egyik feltétele volt, hogy az Alpokban letelepülni szándékozó szlávok ellen ne fogjanak fegyvert.[24] 610–611 táján a szlávok egy csoportja a bajor határvidéken, *Aguntum*nál (Lienz) vereséget mért Garibald bajor hercegre, de a bajorok utóbb visszaszerezték a zsákmányt és kiűzték a szlávokat országukból.[25] Ugyanez idő tájt, esetleg néhány évvel később, maguk az avarok is harcoltak a nyugati határnál, *Friaul* langobard hercegségben. Friaul fejedelme, II. Gisoulf merészen ellenállt és oda is veszett a csatában, felesége, Romilda pedig bezárkózott a fővárosba, *Forum Iulii* (Cividale) falai mögé. A kagán csellel mégis behatolt, a várost felégette, lakóit Pannóniába hurcolta.[26]

623 táján I. Dagobert frank király egy Samo nevű fegyver(?)kereskedőt több társával együtt a *vinedi* (vend) szlávokhoz küldött, hogy azokat az avarok ellen fordítsa. Miután ezek a szlávok, akik az avarok seregében *befulcus*ként, azaz egyfajta előőrsként szolgáltak, az avaroktól függetlenné váltak, a harcban oly vitéznek mutatkozó Samot választották meg királyuknak, aki 631-ben sikeresen védte meg önállóságát Dagobert ellenében is, mert bár a langobardok és az alemannok kisebb győzelmeket értek el az általa vezetett szövetségbe („birodalomba") tartozó karantán szlávokkal szemben, ő *Wogastisburg* várába zárkózva ellen tudott állni. Országának, pontosabban fogalmazva törzsszövetségének kiterjedése nem pontosan ismert, valahol az avarok és a bajorok, alemannok törzsterülete között, az Elbától a Karavankákig terült el.[27]

A fent idézett írásos források az alpesi szlávok honfoglalásának dokumentumai. A Mura alsó folyásvidékére és a Zala erdőségeire ezeket az adatokat még közvetve sem vonatkoztathatjuk, hiszen ez a vidék a 7. században már az avar törzsterület részét alkotta. A temetők és települések régészeti leletanyaga alapján azonban itt mégsem csak nomád avarok, hanem – velük együtt – tradícióihoz makacsul ragaszkodó szláv népesség is élt a 7. század elején.

Arról, hogy honnan és miként települhettek ide a szlávok, egy közvetett történeti forrásadat tudósít. 602 nyarán a bizánciak ismét hadjáratot viseltek az al-dunai szklavénok ellen. A kagán, hogy szláv szövetségesei legalább az anták hátbatámadását (miként az 584-ben történt) elkerülhessék, „Apsichot kiküldte sereggel, hogy az anták népét elpusztítsa; ezek ugyanis (ekkor ismét) a bizánciak szövetségesei voltak."[28] Apsich az előző év nyarán még az al-dunai Kataraktáknál táborozott egy nagy létszámú avar sereggel, s a rómaiakkal tárgyalt,[29] lehetséges tehát, hogy vissza sem tért onnan, amikor a kagán parancsa elérte. A Duna mentén tovább haladva jutott el Apsich Dél-Oroszországba, ahol 602–603-ban megsemmisítette az *anta* nevű politikai szervezetet – méghozzá olyan alaposan, hogy a későbbiekben a források már nem is említették őket. Valószínű, hogy még tovább is a térségben maradt, s segítséget nyújtott a türkök ellen fellázadt *tielö* (ogur-bolgár) törzseknek.[30] Apsich visszatérésének útvonaláról nem maradt feljegyzés. Néhány későbbi forrás alapján azonban erősen valószínűsíthető, hogy hazatérésekor – már csak a könnyű zsákmányszerzési lehetőség miatt is – útba ejtette az anták északi szomszédságában lakó *du(d)lebek* országát, s nagyszámú foglyot ejtve, a Vereckei hágón keresztül tért vissza szállásterületére. Bizonyos, alább megismerendő adatok alapján úgy látszik, hogy ezek a du(d)leb-szláv „foglyok" –legalábbis túlnyomó részt – a Zala-Mura közti területen települtek le, vagy inkább itt telepítették le őket.

*Apsich*ról keveset tudunk, de neve többször előfordul a bizánci forrásokban. Lehetséges, hogy ugyanarról a személyről van szó, lehet, hogy több azonos nevűről, s az sem kizárt, hogy

esetleg egy avar méltóságnév ez.[31] Mindenesetre nem érdektelen, hogy neve már legelőször is Pannóniával együtt hangzott el. Ő az, akivel 570–571 táján Tiberius hadvezér a letelepedés és béke kérdésében Pannóniáról egyezkedett.[32] Az ekkor kialakult jó viszonynak is köszönhető, hogy a kagán megengedte Tiberiusnak, hogy katonákat toborozzon a perzsák elleni hadjáratához, aki „az Alpokon túli népek közül a Rajna-vidékiek legderekabbjait toborozta seregébe, ugyanígy az Alpokon innenieket, a massagetákat és más szkíta nemzetségek fiait, a *Pannonia*, Moesia, Illyrikum meg Isauria környékieket; ekként közel százötvenezer főnyi, kitűnő lovasokból álló csapatokra tett szert."[33] S valószínűleg nem véletlen, hogy a perzsa fronton küzdő sereg vezetői között hamarosan feltűnt Apsich neve is...[34] Nem sokkal ezután újra találkozunk a nevével. Sirmium ostrománál ugyanis ő az, aki seregével a Dalmácia felőli, azaz a nyugati hídnál állt, s ment át a másik hídhoz, hogy Baján haderejéhez csatlakozzon. Mivel nevét korábban nem említették az ostromlók között, valószínű, hogy seregével csak az ostrom utolsó fázisában érkezett a város alá. S mivel a város nyugati oldalán jelent meg – csak Pannóniából, pontosabban a Dunántúl felől érkezhetett. Ha meglehetősen áttételesen is tehát, de Apsich és Pannónia neve mindhárom adatunkban találkozik egymással. Ez alapján pedig megkockáztathatjuk annak feltevését, hogy Apsich szállásterülete – függetlenül attól, hogy ez a név személy- vagy méltóságnév volt – Pannóniában lehetett. Kérdés, hogy néhány régészeti jelenség[35] nincs-e összefüggésben azzal, hogy a Dunántúlon Apsich vezetésével megtelepült népcsoport esetleg az avarságnak egy származásában, kulturális kötődéseiben is jól körülírható, külön egységét alkotta.

A történetünkben felbukkanó „fogoly" *du(d)lebek*ről a következő adatokat ismerjük. A Kijevi Évkönyvek (Povest' Vremennyh Let) szerint: „Ebben az időben voltak az oborok (=avarok) is, akik Iraklij (=Herakleios) császár ellen hadakoztak s majdnem elfogták.[36] Ezek az oborok hadakoztak a szlovenekkel, és erőszakoskodtak a duleb asszonyokkal, mert utazásain minden obron 5–6 duleb asszonyt fogott a taligája elé és így büszkélkedve húzatta magát röhögvén a szloveneken. Az oborok ugyanis magas termetűek és igen erősek voltak, úgyhogy senki sem ellenkezhetett velük, ezért igen elgőgösödtek és az Isten elveszté őket és elhaltak mind Isten haragjától és ma is megvan az orosz közmondás: elvesztek, mint az oborok, akiknek sem nemzetségük, sem ivadékuk nincsen."[37]

Mielőtt ezt a forráshelyet alaposabban elemezni kezdenénk, ismerjük meg a többi adatot is, ami az immár Pannóniába került du(d)lebekről szól és további fontos információkat tartalmaz.

Német Lajos 860. évi birtokadományozási és megerősítő oklevelében *ad Tudleipin* említ egy salzburgi birtokot.[38] Egy Arnulf nevére hamisított oklevél (891) alapján pedig nagyjából lokalizálhatjuk is ezt a birtokot. Eszerint *in partibus Sclauiniensibus vero in comitatu* Dudleipa *vocato in loco Ruginesfeld, sicut Chocil dux quondam inibi ad opus suum habere visus est et veluti Reginger in eodem comitatu iuxta aquam, que dicitur Knesaha, in beneficium habebat.*[39] A birtok neve szerepel még a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* ('A bajorok és karantánok megtéréséről') 871 táján készített vitairatban is, ahol a szerző a *Mosaburg*/Zalaváron lévő Keresztelő Szent János templomról szólva megjegyzi, hogy e városon kívül még több más hely mellett *in Dudleipin* is megtalálható ennek a védőszentnek a temploma.[40] Dudleipin tehát a Mosaburg/Zalaváron székelő Kocel birtokkörzetébe tartozott, ahol a salzburgi egyházhoz tartozó templom állott. Miután a kutatók a *Knesaha* nevet általában a Gnas patakkal azonosítják (s semmi köze Kanizsa nevéhez!!),[41] *Dudleipin*nek is ennek

közelében, azaz valahol a Mura mentén kellett lennie, legvalószínűbben Radkersburg-Radgona körzetében.[42] Ez a 9. századi írásos forrásokban többször is előforduló helynév tehát egyértelműen bizonyítja, hogy a Mura tájékán – s a régészeti adatok bizonyságaként e konkrét helynél és környékénél jóval nagyobb körzetben, a Zala-Mura közti térségben – du(d)leb szlávok éltek.

A *Dudleipa/Dudleipin/Tudleipin* helynévben igen fontos nyelvtörténeti adat is megbújik: ez alapján rekonstruálható ugyanis e nép nevének eredeti hangalakja, mely *dudleb* volt. A keleti és délszláv nyelvekben a -dl- hangcsoport d-je még együttélésük idején asszimilálódott, s -l- lett, míg a nyugati szlávoknál továbbra is megmaradt az eredeti -dl- hangcsoport.[43] A Pannóniába került du(d)lebek tehát őshazájukban, a Bug folyónál már a nyugati szlávok ágához tartózhattak. Ezt látszik alátámasztani az a régészeti adat is, hogy a nyugati szlávok nagy csoportjára jellemző *Prága-Korcak kultúra* keleti határa éppen a du(d)lebek feltételezett szállásterületének keleti határával esik egybe.[44]

A Kijevi Évkönyvek szerint „a dulebek a Bug mentén éltek, ahol ma a volynjanok", az avarok ott támadták meg őket és erőszakoskodtak asszonyaikkal. Bár Váczy Péter úgy véli, hogy a forrás itt az anták ellen elkövetett önkényeskedésekről szól, maga is felhívja a figyelmet arra, hogy az Évkönyvekben az avarok kegyetlenségeiről mégis a du(d)lebekkel kapcsolatban történik említés.[45] A Kijevi Évkönyvek szerkesztője a 11. században már semmit sem tudott az antákról, helyükön a Dnyeper-Dnyeszter-közben a tiverceket és ulicseket említette.

A du(d)lebek avar" hagyományának" kialakulásáról és írásba foglalásának körülményeiről Váczy Péter a következő szellemes gondolatmenetet fejti ki. Mint ismeretes, 866-ban Methód és Konstantin (Cyrill) tanítványaival együtt felkereste Kocelt mosaburg/zalavári székhelyén. Kocel tisztelettel fogadta őket, 50 tanítványt adott mellékük és maga is megtanulta a szláv írást. A Kocel által adott tanítványok között minden bizonnyal ott voltak a – Dudleipin/Dudleipa helynév alapján feltételezhető – du(d)lebek képviselői is. Ezek révén a térítő testvérek és a Mosaburgban létrehozott iskola megismerhette a Mura-Zala-völgyi du(d)lebek ekkor még élő avar hagyományát. Ezt a hagyományt – már mint Methód szellemi örökségének részét – magukkal vitték a tanítványok, amikor előbb Morvaországba (879), majd onnan 885–886 táján, Methód halála után, Bulgáriába menekültek. Itt 893–894 körül kapták meg az engedélyt arra, hogy a fővárosban, Preszlavban is tevékenykedjenek. Ez egyszeriben lendületet adott a szláv nyelvű – immár cirill írású – irodalom művelésének. Itt fordították le többek között Nikephoros patriarcha rövid bizánci krónikáját is ószlávra – amit azután a Kijevi Évkönyvek szerkesztője is felhasznált.[46]

Időközben a du(d)lebek avar hagyománya – talán a tanító célzat következtében is – részben elhomályosult, részben pedig mondai elemekkel dúsult. Ilyen mondai elemként került az elbeszélésbe az, hogy a du(d)leb asszonyok az avarok szekerét vonták,[47] vagy hogy az avarok óriások voltak.[48]

A mondává színeződött du(d)leb hagyományt minden valószínűség szerint csak Preszlavban öntötték végleges, írásos formába. Erre következtethetünk az idézett rész utolsó mondata alapján, miszerint „elvesztek, mint az avarok, akiknek sem nemzetségük, sem ivadékuk nincsen." A Kijevi Évkönyvek írója ugyanis tévesen állítja erről a mondatról, hogy orosz közmondás. Váczy Péter világosan bebizonyította, hogy itt olyan egyházi eredetű szólással van dolgunk, melynek még közvetlen forrása is kimutatható. Ez pedig egy levél, amit

Nikolaos Mystikos, konstantinápolyi pátriárka a 10. század elején írt Szimeon, bulgár cárhoz. Ebben a pátriárka arról igyekezte meggyőzni Szimeont, hogy ne kísérelje meg Konstantinápoly ostromát, mert annak falai úgysem vehetők be, azt ugyanis az isteni gondviselés őrzi. Aki mégis megkísérli az ostromot, az halálnak halálával lakol. Így jártak a perzsák, akiknek még a neve sem maradt fenn, s így az avarok is, akik „elvesztek, s népükből maradék sem létezik". Hasonlóan pusztultak el a szaracénok, közülük is csak néhányan kerültek vissza élve az otthonukba. A levél, mely nyilván a bolgár udvarban tevékenykedő egyháziak kezébe is elkerült s tartalmát megismerhették, mély hatást gyakorolhatott rájuk. S amikor a du(d)lebek avar hagyományát írásba foglalták, önkéntelenül felidéződhetett a levél akkor még közszájon forgó azon mondata is, ami az avarok sorsára utalt, s ezt aztán nem is késlekedtek az írásba belefoglalni.[49]

A du(d)lebek mondává szépült-torzult avar epizódja tehát ilyen kalandos úton, a Pannóniába került du(d)lebek hagyományőrzése révén jutott vissza ősi hazájuk területére, Kijevbe, s öröklődött ránk az ott szerkesztett Évkönyvekben.

A du(d)lebek avar hagyománya és Apsich 602. évi, anták elleni hadjárata közötti kapcsolat, s az így rekonstruált pannóniai du(d)leb történet valószínűségét még néhány régészeti érvvel is megtámogathatjuk. Az egyik az, hogy míg az anták anyagi műveltségével, a korabeli nomád népek kulturális hagyományait a szlávval ötvöző emlékanyaggal, az ún. Pen'kovka kultúra leletanyagával a Kárpát-medencében csak elszórtan, az avar temetők egy-egy sírjában találkozunk, s csak Erdélyben található meg ez a leletanyag összefüggőbb tömbben,[50] addig a már többször emlegetett Prága-Korcak kultúra, melynek jellegzetes kerámiája a Középső-Dnyeper-vidéktől és Volhyniától, azaz a du(d)lebek hazájától az Elbáig és délen a Dunáig terjedő hatalmas területen fellelhető,[51] a Zala-Mura-köz településeinek és sírjainak is meghatározó leletanyagát szolgáltatja. Fontos momentum, hogy itt viszonylag zárt tömbben találhatók meg ennek a műveltségnek a karakterisztikus elemei (hamvasztásos temetkezés, kerámia stb.).[52] Halvány nyomok utalnak arra is, hogy ezek a telepesek a Muraközben, Varasd (Varazdin) környékén – pl. az Ivanec melletti Vindija és Prelog lelőhelyeken – is létesítettek településeket.[53]

Másik régészeti érvként azt a jellegzetességet hangsúlyozhatnánk, hogy a Zala-Mura-közben lévő telepeket és temetőket az avarok a du(d)leb-szlávokkal egyidőben és közösen létesítették, a telepeken mind a két etnikai elem sajátos kerámiája megtalálható, a temetők pedig *birituális*ak, s semmi nem utal arra, hogy akár egyik, akár másik etnikai elem már korábban megtelepült volna itt. S éppen e közös és egyidejű betelepülés miatt nem vizsgálhatjuk és elemezhetjük ezt a régészeti emlékanyagot úgy, hogy egy-egy részt kiszakítunk belőle. Nem mondhatjuk a különválasztott szláv leletcsoportról, hogy az pl. az avarokhoz csapódott szláv segédcsapatok, esetleg a Cseh- vagy Morva-medencéből leszivárgott du(d)leb szlávok emlékanyaga (ahogy még Melich János vélte). Hiszen ebben az esetben sokkal heterogénebb és szerteágazóbb kulturális kapcsolatokat mutató, eltérő időben, s gyakran saját, önálló telepeket és temetőket is létesítő népesség régészeti hagyatékát kellene itt megtalálnunk. De nem téveszthet meg bennünket az sem, hogy pl. a hamvasztásos temetkezés zalai temetőkben megfigyelt bizonyos formái – főként az urnában és a kisméretű négyszögletes gödörben való temetés –, hasonlóan a kerámiánál megfigyelt közös vonásokhoz, a prágai kultúra egész területére jellemzőek.[54] Ezek a hasonlóságok sokkal inkább a – később is fenntartott – rokonság, mint a zalai du(d)lebek közvetlen cseh- vagy

morva-medencei eredetének bizonyítékai lehetnek. Amellett, ha a du(d)lebek történetének avar epizódja valamely morva vagy cseh törzsre vonatkozott volna (akik egyébként legalább úgy szenvedtek az avaroktól, ld. Fredegar elbeszélését a *vinidek*ről),[55] akkor azt a lejegyzéskor minden bizonnyal megörökítették volna – hiszen a Methód-tanítványok nagy része éppen a morvák közül került ki.[56]

Végül pedig a du(d)lebek jogállásáról, mint „fogoly"-telepesekről. A korai avar történelem korabeli forrásainak egyik legszokványosabb fordulata, hogy az avar hadjáratok „zsákmányának" egyik fontos, megbecsült része – gazdaságuk, társadalmuk „nomád feudális" jellege miatt – éppen a fogoly volt. Az avarok, akik más steppei nomádokhoz hasonlóan, egy sajátos szimbiózisban, kölcsönös haszonra alapozott kapcsolatban éltek korábbi szálláshelyeiken a városlakó – földműves, kézműves, kereskedő – rétegekkel, és élvezték a csak általuk nyújtható „szolgáltatásokat", a kárpát-medencei új szállásterületen, éppen a korábban átvonult néphullámok pusztításának köszönhetően, immár fájdalmasan nélkülözték ezeket. Ezért tehát nekik kellett – szinte a semmiből – újra megteremteni ezt a réteget, hogy gazdaságuk működésének egyensúlyát biztosítsák. Ezt pedig új hazájukban csak fogolyszerzéssel, az „agyelszívás" e kezdetleges módszerével tudták biztosítani. Foglyaik tehát nem hagyományos értelemben vett foglyok, „őreikkel" – miként a zalai példák mutatják – közös településeken élhettek, össze is házasodhattak s megőrizhették saját hagyományaikat, temetkezési szokásaikat is. Feladatuk képességeiknek és az igényeknek megfelelően eltérő lehetett. A zalaiak esetében az addig még lakatlan s a nomád életformára alkalmatlan terület megművelése, hasznosítása, azaz a földművelés és a belterjes állattartás, alkalmanként pedig – más szláv segédcsapathoz hasonlóan – *befulcus*ként,[57] a Dalmácia, Istria, Itália, Friaul és a bajor-frank területek ellen éppen ekkortájt megszaporodó zsákmányszerző, fosztogató hadjáratokban való részvétel lehetett a fő feladatuk, ami később, az avar kaganátus életében történt jelentős változásokat követően ezen a stratégiailag fontos területen kiegészülhetett a határvédelem új feladatával.

A Zala-Mura-közt élő avar-szláv népesség, kihasználva a folyóvölgyek és a vidék kedvező földrajzi fekvését, továbbá az adriai út hagyományos nyugati, délnyugati irányultságát, a kalandozások után is aktív kontaktusokat tartott az Alpok-vidék szlávjaival és rajtuk keresztül Észak-Itáliával ill. a bajor-alemann területekkel. A sírleletek tanúsága szerint ez a kapcsolat a 7. század utolsó harmadáig töretlen maradt. Ekkor azonban megszűntek a temetkezések, s felhagyták – amennyire a települések kevésbé pontosan keltezhető kerámiája alapján megítélhető – a településeket is. Vidékünk valamely rejtélyes ok következtében – a régészeti leletek eddigi tanúsága szerint – mintegy 100 évig, a 8. század végéig, 9. század elejéig lakatlanná vált.

A Zala-Mura-közének elnéptelenedését látszólag semmiféle külső vagy belső ok nem indokolja. A 7. század második harmadától már a harci kürt is ritkábban harsant fel a kaganátusban, s a század végére nyugati szomszédaikkal is rendezték határaikat az avarok (ld. a határvonal kijelölését az Ennsnél 692-ben). Kérdés, hogy a Zala-Mura-köz elnéptelenedése egy újabb (írásos forrással végképp nem adatolt) áttelepítéssel magyarázható-e, vagy pedig maguk települtek el, „szöktek meg" a nyugatabbra lakó rokon szláv törzsekhez...

Ez utóbbi eshetőséget támogatja az az egész 8. században egyetlen avar vonatkozású esemény, mely éppen a Zala-Mura-vidékkel határos karantán szlávok földjét érinti. A *Conversio* szerint „nem sokkal később [azaz, hogy Samo a karantánok királya volt (kb. 658-

ig)] kezdték a hunok (=avarok) ezeket a karantánokat ellenséges pártütés miatt (*hostili seditione*) súlyosan szorongatni. Fejedelmük ekkor Boruth volt, aki értesítette a bajorokat, hogy a hunok serege ellenük fog vonulni, és kérte, hogy jöjjenek segíteni neki. Azok sietve meg is jelentek, előzték a hunokat és alávetették őket és hasonlómód szomszédaikat is a királynak való szolgálatra."[58] Általánosan ezt az eseményt 741–743 tájára szokás keltezni, mivel 743-ban Odilo bajor herceg seregében – mellyel a Karoling háznagyok, Karlmann és Pippin ellen harcolt, és a Lechnél vereséget szenvedett – már karantán segédcsapatok is voltak. Másrészt pedig kimutatták, hogy a Samo államalakulata és Boruth *dux* között azért nem említ a *Conversio* más karantán fejedelmet, s vonja össze a történetet a valóságosnál rövidebb időre, mert összefoglalásához nem Fredegar krónikáját, hanem I. Dagobert gestáját használta.[59]

Nem tételezhető-e fel, hogy utóbbi forrásban akár már az események tényleges összefüggése is csorbát szenvedett. Mindenesetre az első mondatban említett „súlyos szorongatás" valóban *non multo post tempore*, azaz nem sokkal Samo halála után, valamikor a 7. század utolsó harmadában is bekövetkezhetett – amikor Kuvrát és Samo nagyjából egyidejű, 660 körüli halálával a kaganátuson kívül és belül is nagyobb hatalmi átrendeződés zajlott le, s az avarok az addig elhanyagolt nyugati végeken való „berendezkedés" részeként (ld. Lorch [*Lauriacum*] felégetése, a gyepű kiépítése Ennsnél) ekkor fordulhattak a zalai temetőiket felhagyó avar-du(d)leb zendülőket pártoló karantánok ellen is. S ettől függetlenül történt az a másik, 742 tájára rekonstruált esemény, melynek oka talán már nem is az avarok támadása volt, vagy ha igen, az már egy másik történet volt. Akárhogy is zajlottak le az események, a 7. század elején DNy-Dunántúlon megtelepült avarok és szlávok régészeti nyomai majd egy évszázadnyi időre eltűntek, de mivel szokásaikban, mint alább látjuk majd, nem változtak meg, csak olyan területre költözhettek, melynek korabeli régészeti leletanyaga ma még nem, vagy alig ismert – s a közelben ilyen terület a Prekmurje ill. Kelet-Steiermark.

Új fejezet kezdődött a Alsó-Muravidék történetében, miután az avar kaganátus a 9. század elején – a nomád birodalmakra jellemző módon – gyorsan, s szinte nyomtalanul megszűnt, illetve utódállamaira esett szét. Míg a *tudun* törzsterületét, a Dunántúlt, *Pannonia Superior* néven a Karoling birodalomból küldött őrgrófok közvetlenül irányították, *Pannonia Inferior*nak, a Dráva-Száva közének[60] – s vsz. a Muraköznek is – az első frank vazallus ura név szerint is ismert. A *Siscia* (Sziszek, Sisak) központból kormányzó Ljudevit *dux* közvetlenül a friauli őrgróftól függött. Ljudevit azonban hamarosan összekülönbözött elöljárójával, Cadaloh gróffal, annak „kegyetlen és elbizakodott" viselkedése miatt, s miután hasztalan tett 818-ban panaszt Heristallban Jámbor Lajos előtt, a következő évben nyíltan fellázadt. 819-ben Cadaloh Jámbor Lajos parancsára hadjáratot vezetett ellene, de eredménytelenül járt, s magas lázban hamarosan meg is halt. Ekkor Ljudevit újra megkísérelt kiegyezni legfőbb hűbérurával, a frank császárral, ám békefeltételeit a császár nem fogadta el. Cadaloh utóda Baldrich (Balderich) fennhatósága kiterjedt már Karantániára is – de Ljudevit is növelte befolyását a térségben, a krajnai és karintiai szlávok mellett keleti szomszédait, a bolgárok elől elmenekült, nemrég még frank védelmet kérő timocánokat is maga mellé állította, s hallgatólagosan támogathatták mind Felső-Pannónia, mind az adriai tengerpart bizánci fennhatóság alatt lévő városainak lakói, később pedig Grado patriarchája, Fortunatus is segítségére sietett, várépítésben jártas építőmestereket küldve *Sisciá*ba. 819–822 között minden évben frank seregek dúlták Ljudevit országát. 820-ban és 821-ben három sereg indult

összehangolt támadással Ljudevit és szövetségesei ellen. 820-ban az egyik sereg Itáliából kiindulva Baldrich vezetésével a krainaiakat (*Carniolenses*), a másik a Dráva felső folyása menti karantánokat, míg a harmadik – miként már 819-ben is –, Bajorországból (talán épp a Mura völgyén haladva) *Pannonia Superior*on keresztül szándékozott Sisciához eljutni. Az utóbbi seregrészt szinte megtizedelte, hogy a vidék egészségtelen vizétől sokan vérhast kaptak, a karantánok földjén áthaladó sereg többször is győzelmet aratott, Ljudevit csak egy magas hegyre épített várba bezárkózva tudta magát megvédeni. A visszatérő seregek a krajnai és karantán szlávokat ismét alávetették a Karoling birodalomnak. 821-ben a három sereg újra végigdúlta Ljudevit országát, a lázadót azonban megvédték a Fortunatus révén Sisciába került építőmesterek által megerődített vár falai. Végül 822-ben sikerült Sisciát elfoglalni, Ljudevit a dalmáciai *sorabok*hoz menekült, akiknek fejedelmét megölette s maga foglalta el helyét. Innen küldött újra követet Jámbor Lajoshoz, hogy felajánlja, személyesen is hajlandó tetteiről magyarázatot adni volt hűbérurának. Ám a császár válaszra sem méltatta, volt szövetségesei is sorra elhagyták, s amikor a soraboknál is tarthatatlanná vált helyzete, 823-ban Nyugat-Dalmáciába, a frankhű Liudemuhslhoz (Ljudemysl) menekült, aki hagyta, hogy megöljék.[61]

Ljudevit katonai sikereit nagyban segíthette, hogy 818-tól nemcsak az ő országa, de az egész Délvidék forrongott. 818-ban a kelet-szerbiai Timok folyó mentén lakó *timocanok* követei jelentek meg Jámbor Lajos előtt, akik éppen akkor mondták fel a bolgárokkal való közösséget és kívántak csatlakozni a frank védelem alatt álló határvidékhez.[62] Már első követjárásukkor is Ljudevit követeivel együtt érkeztek Heristallba, a frank császárhoz, 819-ben pedig nyíltan is Ljudevit oldalára álltak – s aztán osztoztak is sorsában, többé nem is hallunk róluk, valószínűleg részben bolgár fennhatóság alá kerültek, részben pedig tovább menekültek nyugat felé, részben talán a Mura-Zala közti erdővidékre.

822-ben, majd újra 824-ben a Duna menti *Dacia Ripensis* vidékéről érkeztek a frank császárhoz a *praedenecenti*, más néven az *abodriták* követei, hogy segítséget kérjenek tőle a rájuk támadó bulgárokkal szemben.[63] A második alkalommal azonban már a bolgár „király" követe is megérkezett ura levelével, melyben az „békét" ajánlott a frank uralkodónak. S miközben a bolgárok diplomáciai úton igyekeztek a frank uralkodót rábírni a velük való szövetségre elszakadni vágyó „alattvalóikkal" véres harcokat vívtak a Temesköz, Bácska, Bánát vidékén. A frank uralkodó számára is újdonság volt a bolgárok megjelenése, ezért, hogy „a birodalomban korábban soha nem látott követségnek az okát" pontosabban tisztázza, egy Machelm nevű bajort küldött a bolgár királyhoz, s míg az vissza nem tért, nem engedte a bolgár követeket maga elé. 826-ban azután már keményebb hangot ütött meg a bolgár követ is: a határok haladéktalan rendezését követelte, ellenkező esetben háborúval fenyegetett. Jámbor Lajos számára azonban látszólag még mindig nem volt eléggé világos, milyenek is a valós viszonyok keleti határainál (az a hír járta ugyanis, hogy a bolgár királyt egyik magas rangú nemese letaszította a trónról), ezért Bertrich grófot küldte ki az avar határ őreihez (*Avarici limes custodes*), Baldrich és II. Gerold grófokhoz, a helyzet felmérésére. 827-ben végre haddal támadtak a bolgárok. Csónakokban feleveztek a Dráván, tűzzel-vassal pusztították az (alsó-)pannóniai szlávokat, s saját kormányzókat (*rectores*) helyeztek a szláv fejedelmek (*duces*) helyére. Seregeik Felső-Pannóniába, azaz a Drávától északra fekvő területekre is betörtek, valószínűleg vidékünk is hadszíntérré vált.

828-ban Jámbor Lajos leváltotta a vereségekért felelőssé tett Baldrichot, s átszervezte az egész keleti terület közigazgatását. De hiába került a frank seregek élére a császár fia, Német

Lajos, 829-ben újabb vereséget szenvedtek. *Pannonia Inferior*, a Dráva-Száva köze bulgár fennhatóság alá került. Ettől az időtől kezdve *Pannonia Inferior* alatt a Rába-Duna-Dráva közti területet, míg *Pannonia Superior* a Rába-Bécsi erdő közötti területet értik. Ez azonban már csak az egyházi közigazgatásban, a térítési körzetek szempontjából fontos, a világi közigazgatásban újra egységesen *Pannonia*, vagy *Oriens* néven szerepel. *Sirmium* környéke bolgár fennhatóság alatt maradt, míg *Siscia* új fejedelme Ratimar (Ratimir) lett (egyes vélemények szerint ő is bolgár vazallus volt, mások inkább a Ljudevit ellen fordult szlávok egyik vezetőjének tartják). A bolgárok azonban ettől kezdve a frankok hű szövetségeseiként viselkedtek.[64]

A 8. század végén, 9. század elején újra benépesült a Zala-Mura közötti terület és a Muraköz: mintegy 30 településmaradvány és több temető sorolható a 9. századba. Feltűnő és elgondolkoztató, hogy a Zala-Mura vidékén előkerült temetők közül nem is egy (Zalakomár, Kehida, Pókaszepetk, Gyenesdiás) folytatta a legkésőbb a 7. század végén felhagyott temetkezéseket, a sírokat ugyanoda ásták, ahol már korábban is voltak temetkezések. Az azóta eltelt közel száz év miatt a régi sírok helye már alig, vagy egyáltalán nem is látszott, ezért nem is egyszer korábbi sírokat megsértve ásták meg az újabbakat. Maga a temető helye azonban egyéb felszíni jelek alapján[65] még viszonylag jól körülhatárolható, felismerhető lehetett, ezért az újabb sírok csoportja igyekezett tiszteletben tartani a korábbi temetkezéseket. Fontos kapocs a korábbiakhoz az is, hogy miként a 7. században, úgy most is (s ismét csak ezen a tájon) birituálisak a temetők. Óhatatlanul felmerül tehát, vajon nem ugyanaz a népesség tért-e vissza, amelyik mintegy három emberöltővel ezelőtt hagyott fel itt a temetkezésekkel, s költözött el(?) erről a tájékról (ld. fentebb)?

Az ősi területre való visszatérést valószínűleg az avar kaganátus felbomlása tette lehetővé. Ekkor nemcsak a kaganátuson belül zajlottak le komoly hatalmi átrendeződések, egész közösségek áttelepülései (ld.pl. a 805. évi évkönyvi bejegyzést a Nagy Károly által *Carnuntum* és *Savaria* között Theodor kapkan népe számára kijelölt szállásterületet) de az addig lakatlan gyepűként funkcionáló Bécsi-medence–Enns közötti terület is ekkor népesült be újra – s valószínűleg nem volt ez másként a határsáv más szakaszainál sem.

Vidékünk sorsának alakulását hamarosan mélyen befolyásolták azok az események, amelyek a Ljudevit-féle lázadást, és a bolgár hódítást követően a harcok új színhelyén, a volt avar kaganátus másik peremszakaszán, a Duna balparti Kisalföldön és a Morva medencében zajlottak le.

822-ben – az utolsó avar követjárás miatt emlékezetes – frankfurti birodalmi gyűlésen jelentek meg először a *morvák* követei (*legationes Marvanorum*). A követek tiszteletadása egyben azt is jelentette, hogy ők is legfőbb hűbéruruknak ismerték el a frank uralkodót. Első, név szerint ismert fejedelmükről, Mojmírról 833 táján hallunk először. Ekkor űzte el – mint erről a *Conversio*[66] részletesen beszámol – Nyitra fejedelmét, Pribinát, akinek helyére egyik rokonát, a későbbi gyakorlatból következtetve, valószínűleg unokaöccsét, Rasztiszlávot ültette.

Pribina elűzése után először Ratbod *comes*hez, *Oriens* (Pannónia) *praefectus*ához menekült, aki azonnal bemutatta őt Német Lajos királynak. A király továbbra is Ratbod gondjára bízta Pribinát s megparancsolta, hogy *Treisma*ban (Traismauerben), a Szt. Márton templomban keresztelje meg. Pribina hamarosan összekülönbözött Ratboddal, akitől előbb a *Sirmium* környéki bolgárokhoz, majd a *sisciai* Ratimarhoz, onnan pedig Krajna grófjához,

Salacho udvarába menekült, aki végül is újra kibékítette Ratboddal. Pribina annyira megnyerte újra Ratbodot és környezetét, hogy hamarosan már ezek kifejezett kérésére adta neki Német Lajos hűbérbirtokul (*beneficium*) „Alsó-Pannóniának egy részét a Zala nevezetű folyó környékén".[67] Itt, a vidékünket átszelő nemzetközi hadi és kereskedelmi út zalai révje közelében, a „Zala folyó egy mocsaras berkében" (Zalavár–Várszigeten) kezdett – legkésőbb 840 táján – építeni egy erődítményt, és „elkezdte körös-körül összegyűjteni a népeket és elkezdett terjeszkedni azon a földön".[68]

Már egy újabb, terjedelmes előadás tárgyát képezhetné, ha el akarnánk mélyedni a Pribina alapította mosaburgi grófság történetében, egy általánosabb történeti kérdést azonban mégis érdemes megvizsgálni. Nevezetesen, hogy vajon hogyan, milyen formában illeszkedett be *Mosaburg*/Zalavár a keleti frank peremterület vazallus fejedelemségei közé, milyen feladatot szántak neki, s azt vajon miként töltötte be.

Sokáig majdhogynem általánosan elfogadott nézet volt az, hogy Pribina és Kocel a pannon szlávok etnikai alapon szerveződött fejedelemségének élén álltak. De sem titulusaik nem támasztják alá ezt a feltevést – Pribinát éppen halála előtti évben nevezte hűbérura *fidelis dux noster*nek, azaz hű hercegünknek, Kocelt pedig (még apja életében) 859 előtt *humillimus comes*nek, azaz kis grófnak, majd *comes de Sclavi*, vagy egyszerűen csak *dux* vagy *comes* címmel illették,[69] miként a birodalom belsejében a ranglétra hasonló fokán álló frank grófokat –, sem *Mosaburg*/Zalavár egész, fentebb megismert története nem tükröz olyasmit vissza, mintha itt egy egységes (szláv) közösség, népcsoport szeretett volna vezetői révén bármiféle önállóságát kivívni. Pribina „grófságának" már a kialakulási körülményei is ez ellen szólnak. A Nyitráról menekült, s immár végképp „megtért", megbízható vazallussá vált „fekete bárány" – Pribina nem is jutott volna a Zala folyónál *beneficium*hoz, ha a Ljudevit-Ratimir ill. a Mojmir-Rasztiszláv-féle, állandó lázadással fenyegető „puskaporos hordók" között egy újabb hasonló létrejöttének veszélye fenyegetett volna. *Mosaburg*/Zalavár urai sikeresen elkerülték mindazokat a buktatókat, melyek hasonló helyzetbe sodorták volna őket.

Újabban felmerült, hogy *Mosaburg*/Zalavár valamiféle határvédelmi funkciót ellátó grófság volt.[70] Ennek az elképzelésnek azonban az a gyengéje, hogy a mosaburgi grófsággal sehol a közelben nem állt szembe potenciális veszélyforrásnak tekinthető másik katonai erő, hatalmi koncentráció. A bulgárok a Dráva-Száva-köz keleti felét, *Sirmium* környékét tartották ellenőrzésük alatt, s a kezdeti pár évet leszámítva az utolsó pillanatig hűséges szövetségesei voltak a frankoknak, az avarok a Duna-Tisza közén kiürített gyepű mögött, a Tiszántúlon tanyáztak, s eszükbe sem jutott, hogy akár a frankokra, akár szövetségeseire támadjanak, a morvák pedig ilyen szempontból nem is jöhettek számításba, hiszen az ő fő „csapásirányuk" a Felső-Dunavölgy, a mai Alsó-Ausztria volt.

A Mosaburg központtal Alsó-Pannóniában szerveződött grófság a kora feudális nyugat-európai grófságok tipikus életét élte. Pribinának és Kocelnek a császárral, a római pápával és a salzburgi érsekkel egyformán közvetlen a kapcsolata, levelezésben állnak, sőt a salzburgi érsekek, Liupram és Adalwin gyakori vendégek Mosaburgban. Környezetük vezető nemeseit rokoni, családi kötelékek fűzik a bajor, karantán (és feltehetően a morva-szláv) arisztokráciához, akik koruk színvonalán művelt emberek, a Karoling *curtis* mintájára épült udvarházaikban magántemplomot a Karoling láb arányrendszerében, nyugati templomok mintájára építtettek, – melyet azután a salzburgi érsekek szenteltek fel –, birtokügyeiket Regensburgban és Salzburgban oklevelek kiállításával intézték, ruházatán Karoling

ruhadíszeket, sarkantyút, fegyvereket viselt. Egyedül a női ékszereknél figyelhető meg egyfajta helyi, a késő avar ötvösség hagyományait továbbvivő, továbbfejlesztő irányzat,[71] amit – mivel sokáig csak a morva nemesség temetkezései voltak ismertek – „nagymorva" sajátosságnak tartottak, és „veligrádi" stílusú ékszercsoportnak neveztek el.[72] Ezek alapján Pribina és Kocel *Mosaburg* központú nagybirtoka akár a frank birodalom belsejében is állhatott volna, személyi állománya, működése, külső megjelenése semmiben sem tért el amazoktól. A mosaburgi grófság egyúttal azt a fejlődési modellt is felvillantja, ami Pannónia más részein is a jövőt jelentette volna, ha a honfoglaló magyarok megjelenése drasztikusan meg nem szakította volna ezt.

Hogy Pribina és Kocel grófsága valóban nem egyedülálló jelenség lehetett, jelzik azok a *Conversio*hoz hasonló bőséges tudósítás helyett sajnos csak meglehetősen gyéren fennmaradt 9. századi oklevelek, melyek Felső-Pannónia birtokviszonyaiba engednek némi bepillantást. 844 táján állították ki azt a királyi oklevelet, amely a keleti végeken két további territoriális grófságot nevez meg: *Radpoti et Rihharii comitatus*. Ez a két, 828 óta létező grófság a Trauntól a Rábáig ért, nyugaton a karantán hercegség, délen a mosaburgi grófságtól határolva, és egymástól a Zöbernbach által elválasztva az alsó-ausztriai dombvidéken terült el. Ezen belül a Ratbod alatt álló Rihhari grófsága Savaria központtal jóval kisebb területet ölelt fel. A század végi forrásokból kiderül, hogy Ratbod kegyvesztése (854) után annak birtokai a rá két évre a keleti végek *praefectus*ává emelt Karlmann és az ő emberei birtokába, így főként a (felesége révén Pribinával is rokon) Wilhelm familia birtokába kerültek; a 880-as években ugyanis Szvatopluk a Dunától délre és a Rábától keletre már mint ezek birtokait pusztította őket.

Mosaburg szolgálónépe azonban, bár Pribina hívó szava Bajorországtól a bulgárokig elhallatszott, döntő részben a hajdani avar kaganátus népeiből verbuválódott. Ez a történelmi viharokat átélt, megváltozott nevű és átalakult kultúrájú néptömeg alkotta a bázisát a peremterületeken létesült új fejedelemségek mellett a központi részek Karoling provinciájának is. Ennek megfelelően az avar kulturális hagyományokat is továbbörökítette, amit azonban szervesen egyesített a Karoling birodalomból érkezett új impulzusokkal, s e két fő áramlatból egy sajátos, új anyagi műveltséget, „peremkultúrát" hozott létre, ami a lokális eltérések ellenére nagyfokú hasonlóságot mutat Dalmáciától a Cseh-medencéig. Ezek leszármazottai alkották a honfoglaláskor a Kárpát-medence alaplakosságát, s ők fogják alkotni majd az új uralkodó népnek, a magyarságnak a népi tömegeit, köznépének zömét is.

Irodalom:

Dietz 1987 Dietz K.-H.: Schriftquellen zur Völkerwanderungszeit im pannonischen Raum (von 378–584 n.Chr.) in: Germanen 1987 27–67.

Germanen 1987 Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit. Nürnberg 1987.

Kos 1936 M. Kos: Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Ljubljana 1936.

Melich 1925–1929 Melich J.: A honfoglaláskori Magyarország. A magyar nyelvtudomány kézikönyve I.6.Budapest 1925–1929.

MMFH Magnae Moraviae Fontes Historici. I–V. ed. L. Havlik et al. Brno 1966–1977.

Pohl 1988 Pohl W.: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822.n. Chr. München 1988.

Sedov 1982 V. V. Sedov: Vostocnyje slavjane v VI–VIII. vv. Arheologija SSSR. Moskva 1982.

Cs. Sós 1973 Á. Cs. Sós: Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22. München 1973.

Szádeczky-Kardoss 1978–1986 Szádeczky-Kardoss S.: Az avar történelem forrásai I ArchÉrt 105 (1978) 78–90; II ArchÉrt 106 (1979) 94–111; III ArchÉrt 106 (1979) 231–243; IV ArchÉrt 107 (1980) 86–97, 201–213; V ArchÉrt 108 (1981) 81–88; VI ArchÉrt 108 (1981) 218–232; 109 (1982) 136–144; VII ArchÉrt 110 (1983) 89–99; VIII ArchÉrt 111 (1984) 53–70; IX ArchÉrt 113 (1986) 83–112.

Váczy 1974 Váczy P.: A frank háború és az avar nép. Századok 108 (1974) 1041–1061.

Wolfram 1979 Wolfram H.: Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien. Wien-Köln-Graz. 1979.

[1] A szerző ásatása 1988-ban.

[2] Müller R.: Római kori leletek Zalaszentgrótról. ZalaiGyűjt 6 (1976) 56–64.

[3] P. Stadler: Die Bevölkerungsstrukturen nach Eugippius und den archäologischen Quellen. in: Germanen 1987 303, Tab. 1.

[4] KBM lelet.sz. 55.22.1–4, 6–7. Sági K.: Hunkori sír Keszthelyen. ArchÉrt 82 (1955) 185–189.; Germanen 1987 189. Taf. 10.

[5] KBM lelt.sz. 58.738.617.; a tükör átmérője 6,7 cm. Közli Sági 1984 6. ábra.

[6] MNM lelt.sz. 76/1894. 1–2.; Hampel J.: A Nemzeti Múzeum Régiségtárának gyarapodása. ArchÉrt 14 (1894) 373.

[7] Erdélyi I.: Drevnosti epihi velikogo pereselenija narodov V–VIII. vv. Moskva 1982. 64–69.

[8] Sági 1984 81–90.

[9] Börzsönyi A.: A győri főgimnáziumi múzeum és a környékbeli kincsleletek. NumKözl 14 (1915) 98.

[10] P. Stadler: Die Bevölkerungsstrukturen nach Eugippius und den archäologischen Quellen. in: Germanen 1987 303, Tab. 1.

[11] Wolfram 1987 38.

[12] Sági K.: A vörsi langobard temető. ArchÉrt 87 (1960) 59; Sági K.: Das langobardische Gräberfeld von Vörs. ActaArchHung 16 (1964) 359–408; Germanen 1987 583.

[13] L. Barkóczi: A 6th century cemetery from Keszthely–Fenékpuszta. ActaArchHung 20 (1968) 275–311; L. Barkóczi: Das Gräberfeld von Keszthely–Fenékpuszta aus dem 6. Jahrhundert und die frühmittelalterlichen Bevölkerungsverhältnisse am Plattensee. JbRGZM 18 (1971) 179–191.

[14] Á. Cs. Sós: Das slawische Urnengräberfeld von Pókaszepetk, Pannonien. Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte. Festschrift von H. Jankuhn Neumünster 1968 282–285; Á. Cs. Sós: Jelentés a pókaszepetki ásatásokról. ArchÉrt 100 (1973) 66–76; Á. Cs. Sós–Á. Salamon: Cemeteries of the early middle ages (6th–9th centuries a.d.) at Pókaszepetk. Budapest 1994.

[15]Az 1985-ben megkezdett ásatásokat Szőke B. M. és Vándor L. vezeti.

[16]Az ásatások 1977–1982 között folytak Horváth L., majd Szőke B. M. és Vándor L. vezetésével. B. M. Szőke: Die Gräberfelder des 7.–10. Jahrhunderts des südlichen Teils des Kis-Balaton (Klein-Plattensee). in: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.–10. Jahrhundert. Symposium Nové Vozokany 3.–7. Oktober 1983. Nitra 1984. 255–260.

[17]Z. Tomičić: Rezultati ranosrednjovjekovnih arheoloških istraživanja u Medimurju i Varaždinskoj regiji. in: Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Zagreb. 1978 209–221.

[18]Tomičić, Zeljko: Rezultati ranosrednjovjekovnih arheoloških istrazivanja u Medimurju i varaždinskoj regiji. in: Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Zagreb 1978. 212–215.

[19]Vinski Z.: Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji. Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu 10–11 (1977–1978) 143–208; Vinski Z.: Marginalia uz izbor karolinškog oružja u jugoistočnoj Evropi. Starohrvatska proosvjeta III/15 (1985) 61–117.

[20]Pohl 1988 197–198.

[21]Conversio Bagoariorum et Carantanorum c. 5. Wolfram 1979 45, 93–94.

[22]W. Modrijan: Die Frühmittelalterfunde (8–11. Jhdt.) der Steiermark. Schild von Steier 11 (1963) 45–83.

[23]A pusztítások hiteles fokmérői a korabeli zsinati okmányok. 572–577-ben utoljára vett részt a gradoi zsinaton a scarbantiai (soproni) püspök, 589–591 között utoljára szerepeltek Grado-ban egyes karintiai, stájerországi, tiroli püspökök, 592-ben Lissus (Albánia) püspöke is Dél-Itáliába menekült. E. Tóth: Vigilius episcopus Scaravaeiensis. ActaArchHung 26 (1974) 269–273; Szádeczky-Kardoss 1980 212; Pohl 1988 148–150.

[24]*Paulus Diaconus, Hist.lang.* IV. 10–12 (Szádeczky-Kardoss 1982 143–144); Pohl 1988 150–152.

[25]*Paulus Diaconus, Hist.lang.* IV.39,40 (Szádeczky-Kardoss 1986 92–93); Pohl 1988 239.

[26]*Paulus Diaconus, Hist.lang.* IV. 37–38 (Szádeczky-Kardoss 1986 90–92); Pohl 1988 239.

[27]*Fredegar, Chron.* IV.48,68. (MMFH I. 20–21); G. Labuda,: Wogastis-Burg. Slavia Antiqua 2 (1949–1950) 241–252; H. Preidel: Die Anfänge der slawischen Besiedlung Böhmens und Mährens I. Gräfelfing 1954. 101; Pohl 1988 256–261.

[28]*Theophylactus Simokatta* VIII.5.8–13. (Szádeczky-Kardoss 1984 67–68)

[29]*Theophylactus Simocatta* VIII.5.5–7. (Szádeczky-Kardoss 1984 67)

[30]O. Pritsak: Die bulgarische Fürstenliste. Wiesbaden 1955. 35–36; Czeglédy K.: Ogurok és türkök Kazáriában. in: Tanulmányok a bolgár-magyar kapcsolatok köréből. Budapest 1981. 53–57; Szádeczky-Kardoss 1984 70; Bóna I.: Avar lovassír Iváncsáról. ArchÉrt 97 (1970) 259–261; J. Werner: Der Grabfund von Malaja Perescepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. München 1984. 38–40.

[31]Pohl 1988 175, 177, 188.

[32]*Menander Protector, EL* 459.26–460.11. (Szádeczky-Kardoss 1979 109); Nagy T.: Studia Avarica II. Antiquitas Hungarica 2 (1948) 138–143; Kovrig I.: Adatok az avar megszállás kérdéséhez. ArchÉrt 82 (1955) 39–40.

[33]*Euaugrius* V.14 (Szádeczky-Kardoss 1979 233) – kiemelés tőlem SzBM.

[34]*Theophylactus Simocatta* I.14.5; II.3.1 (Szádeczky-Kardoss 1979 233, jegyzet)

[35]Kovrig I.: Adatok az avar megszállás kérdéséhez. ArchÉrt 82 (1955) 39; É. Garam: Bemerkungen zum ältesten Fundmaterial der Awarenzeit. in: Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern II, hrsg. von H. Friesinger–F. Daim Wien 1990. 253–272., Abb. 1, 2, 9, 10.

[36]623-ban a Thrákiában tartózkodó kagán már a Hosszú Falakig jutott el. A császár ajándékokkal igyekezett eléje, hogy békét kössenek. A kagán azonban hirtelen fegyverrel támadt ellene, csapatai áttörtek a Hosszú Falakon is, több tízezer foglyot ejtettek s a császár is csak álruhába öltözve tudott megmenekülni. *Nicephoros Patriarcha, Opuscula Hist. Const.* 12.29–14.10, 17.16–24. (Szádeczky-Kardoss 1986 106–112)

[37]Hodinka A.: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest 1916. 35.

[38]MMFH III. 60; Váczy 1974 1045, 17. jegyzet.

[39]MMFH III. 127–128.

[40]*Conversio* c.11 (Wolfram 1979 54–55)

[41]F. Posch: Zur Lokalizierung des in der Urkunde von 860 genannten Salzburger Besitzes. Mitt. der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 101 (1961) 255–266.; Váczy 1974 1045, 18. jegyzet.

[42]Cs. Sós 1973 38; Váczy 1974 1045, 18. jegyzet; Kos 1936 86 – további lehetőségként említi még Ormož környékét a Dráva mentén, ahol a Miklaševki potok másik neve Dubljevska, továbbá feljebb a Mura mentén az antik *Flavia Solva*t (Leibnitz).

[43]Baleczky E.–Hollós A.: Ószláv nyelv. Budapest 1968. 13.

[44]Sedov 1982 92; Z. Klanica: Počátky slovanského osídlení našich zemi. Praha 1986. 33–48, obr. 10.
[45]Váczy 1974 1044.
[46]ld. 127. jegyzetet.
[47]*Aiskylos*: *Perzsák* darabjából; H. Wolfram: Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Wien 1987 537, 116. jegyzet.
[48]Valószínűleg a történetet megörökítő kézirat többszöri másolásával válhatott az avarok ob()rin neve az 'óriás' jelentésű obr-ra. B. Zásterová: Avari a dulebové s vedčetvi Povesti vremennih let. Vznik a počátky Slovanů 3 (1960) 15–17; Váczy 1974 1047.
[49]Váczy 1974 1044–1074.
[50]Sedov 1982 27–28; Etnokulturnaja karta SSSR v I. tys. n. e. Kijev 1985. 91; O. M. Prihodnjuk: Anty i pen'kovskaja kultura. in: Drevnije slavjane i Kijevskaja Rus. Kijev 1989. 58–69; Bóna I.: Az avar uralom századai. in: Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig. Budapest 1986. 170–189; K. Horedt: Siebenbürgen im Frühmittelalter. Bonn 1986. 59–72.
[51]Sedov 1982 92, M. Parczewski: Die Anfänge der frühslawischen Kultur in Polen. Wien 1993.
[52]A mai Magyarország területéről néhány hamvasztásos sírról van még tudomásunk: így Pécs–Kertváros temetőjéből [Nagy E. ásatása, RégFüz 36 (1983) 64–65], illetőleg Vác–kavicsbánya lelőhelyen a 7. századi(?) temetőrész szélén voltak urnasírok [Tettamanti S.: Avar kori öntőminta Vácról. ArchÉrt 104 (1977) 79–85].
[53]Z. Tomičić: Rezultati ranosrednjovjekovnih arheoloških istraživanja u Medimurju i Varaždinskoj regiji. in: Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Zagreb 1978. 209–221, Sl.2–5.
[54]H. Zoll-Adamikowa: Wczesnosredniowieczne cmentarzyska cialopalne slowian na terenie Polski I–II. Wroclaw-Warszawa-Kraków-Gdansk 1979; M. Parczewski: Die Anfänge der frühslawischen Kultur in Polen. Wien 1993.
[55]*Fredegar*, *Chron.* VI.72. (MMFH I. 23–24); *Paulus Diaconus*, *Hist. lang.* V. 29. (ed. Gombos F. A. Brassó 1901. 211–212).
[56]B. Zásterova: Zu den Quellen der Geschichte Wolhyniens und der Duleben im 6. Jh. in: Byzantinische Beiträge, Berlin 1964.; Váczy 1974 1048, 25. jegyzet.
[57]„A vinidek „befulcus"-ai voltak a hunoknak (=avaroknak) már régi időktől fogva, úgyhogy mikor a hunokkal együtt akármilyen nép ellen háborúba vonultak, a hunok egész seregüket a tábor előtt állították fel, a vinidek pedig harcoltak. Ha elég erősnek bizonyultak és győztek, akkor a hunok mentek a zsákmányért, ha viszont a vinidek alul maradtak, a hunok segítségére támaszkodva (*'fulti'*) megint összeszedték erejüket. Ezért is nevezték őket a hunok *„befulcus"*oknak, mert az ütközetben kettős rendet formálva jártak a hunok előtt." *Fredegar*, *Chron.* IV. 48, 68 (MMFH I. 20–21); a 'befulcus' kifejezést többféleképpen értelmezik: szláv „bivalyhajcsár", umbriai „pásztor" ('be-bulcus'), frank „segédnép" ('Beivolk') stb. Pohl 1988 114.
[58]*Conversio* c. 4. (Wolfram 1979 42–43)
[59]Wolfram 1979 74–75.
[60]I. Bóna: Die Verwaltung und die Bevölkerung des karolingischen Pannoniens im Spiegel der zeitgenössischen Quellen. MittArchInst 14 (1985) 151–156.
[61]H. Krahwinkler: Friaul im Frühmittelalter vom Ende des fünften bis in die Mitte des zehnten Jahrhunderts (masch. phil. Diss.) Wien 1985. 188–194.
[62]*qui nuper a Bulgarorum societate desciverant et ad nostros fines se contulerant. Ann. reg. Franc.* ad a. 818. [ed. Kurze 1895 (1950) 149]
[63]*In quo conventu (Frankfurtban) omnium orientalium Sclavorum, id est...Praedenecentorum, et in Pannonia residentium Abarum legationes cum muneribus ad se directas audivit. Ann. reg. Franc.* ad a. 822. [ed. Kurze 1895 (1950) 159]; *Caeterum legatos Abodritorum, qui volgo Praedenecenti vocantur et contermini Bulgaris Daciam Danubio adiacentem incolunt...qui cum de Bulgarorum* iniqua *infestione quererentur et contra eos auxilium sibi ferri deposcerent... Ann. reg. Franc.* ad a. 824. [ed. Kurze 1895 (1950) 166]; Az ún. Bajor Geográfus is a frank birodalom határainál élő népek leírásakor a Duna jobb partján élő népek között először említette a keleti abodritákat (*Osterabtrezi*). Descriptio Civitatum... MMFH III 288. A 'praedenecenti' név magyarázatáról V. Gjuselev: Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jahrhunderts. Byzantinobulgaroca 2 (1966) 28–32.
[64]A kérdésről részletesen ld. még: Gjuselev i.m. 31–35; Cs. Sós 1973 22–23; Kürti B. in: Szeged története I. Szeged 1983. 210–215; Fehér G.: A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik. ArchHung 7 (1931) 165–166; Bóna I.: Opponensi vélemény Cs. Sós Ágnes: „A Dunántúl IX. századi szláv népessége" c. kandidátusi értekezésről. ArchÉrt 95 (1968) 112–115.

[65]B. Szőke: Spuren des Heidentums in den frühmittelalterlichen Gräberfeldern Ungarns. Studia Slavica 2 (1956) 119–155.

[66]A *Conversio Bagiariorum et Carantanorum* (A bajorok és karantánok megtéréséről) Adalwin, salzburgi érsek (859–873) megrendelésére a király, Német Lajos (817–876) informálására készült 869–871 táján. A három fő fejezetből álló irat a bajorok (1–2), a karantánok (3–9) és Alsó-Pannónia (10–14) megtérésének történetét mutatja be tárgyszerűen, bár a salzburgiak érdemeinek kidomborítása érdekében néha bizonyos csúsztatásokkal, elhallgatásokkal. Az érsek megrendelésének oka Methód – szerinte jogtalan – térítő tevékenysége volt Pannóniában. Ez a mű az egyik legfontosabb hiteles korabeli dokumentum Pannónia 9. századi etnikai, politikai és egyházi viszonyairól. Első modern közlése Kos 1936, újabban Wolfram 1979. Egyes részeinek magyar fordítása: Györffy Gy.: A magyarok elődeiről és a magyar honfoglalásról. budapest 1958. 150–157; kritikai értékelése: Váczy 1938 237–241; Wolfram 1979 9–22; Bóna 1984 364.

[67]*Conversio* c. 11 (Wolfram 1979 52–53) *...inferioris Pannoniae in beneficium partem circa fluvium, qui dicitur Sala.*

[68]u.ott.

[69]Cs. Sós 1973 40.

[70]Vékony G.: A Karoling birodalom „délkeleti" határvédelme kérdéséhez. Komárom megyei Múzeumok Közleményei 2 (1986) 63–65.

[71]B. Szőke: Über die Beziehungen Moraviens zu dem Donaugebiet in der Spätawarenzeit. Studia Slavica 6 (1960) 75–112.

[72]B. Dostál: Das Vordringen der großmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer. in: Magna Moravia, Praha 1965. 361–416.

THE MURA-REGION IN THE EARLY MIDDLE AGES

The upper and the lower reaches of the river Mura show up differnt ways of development since these territories had been divided into two administrative districts (Noricum and Pannonia province respectively) in the Roman Age. During the Migration Period, reconciling the archaeological finds and the historical sources, the following phases can be set up along the lower reach of the Mura:

1. pre-Hun Period, the immigration of the Eastern Gothic – Alan – Hun foederati group of Alateus and Saphrax (379-380 – 408-433)
2. the period of the Hun-rule (434 – 455)
3. the Eastern Gothic kingdom (456 – 473)
4. the reign of Odoaker (476 – 488) and of Theoderic the Great, the Sueb settlers (504 – about 536)
5. the Langobard kingdom (526-546 – 568).

The upper reach of the river Mura was inhabited by a population which still could preserve its Late Antique culture for the most part.

The appearance of the Avars and the allied Slavs in our area have generated very important historical consequences with effects having influence up to the present. In the region of the lower reach of the river Mura and of the Zala woodland the archaeological finds produced jointly by the Avars and the Slavs have two phases:

1. the early period from about 600 up to the last third, to the end of the 7th century,
2. the late period from the end of the 8th century up to the 40's of the 9th century.

Between the two phases the finds are missing so far, that has probably historical reasons. During the same period along the upper reach of the river Mura the surroundings of Aichfeld becomes a Caranthan Slavic centre, where the conversion to christianity had already begun.

The Carolingian period in the Drava–Sava interfluvial region as well as in the Mura–region had already started in the 820's and 830's, whilst in the Zala valley only in the 840's, when there an Eastern Frankish earldom system was established with Mosaburg as a centre. The upper reach of the river Mura from the Graz basin came under the influence of the Caranthan Slavic Köttlach culture.

After the Hungarian conquest, South Zala and the Mura-region turns into a march-land, later this region functions as an adjoining crown land, which comes almost unimpaired into possession of the Hahót-Buzád stem during the reign of István III.

Thereafter, the lecture deals detailed with the origin and the history of the Slavic population of the Avar Period, with the forms of coexistence and with its reasons. It is admitted that the Slavs, whose existence in the Mura–Zala interfluvial region from the begin of the 7th century can be traced by archaeological methods also, are identical with those Du(d)leb Slavs who were carried away from their native land along the river Bug by the army of the Avar warlord (of Transdanubia?) Apsich in 602 on the Avars' way back from the military expedition against the Ants. The lecture tries to support this hypothesis by analyzing the Kijev chronicles, several other written sources from the 9th century, linguistical data and the archaeological finds.

Finally the lectur deals – through the example of Ljudevit and Pribina – with the problems of the 9th century vassal princedoms struggling to fit into the regime of the Carolingian empire.

Vladimir SOKOL

SJEVEROZAPADNA HRVATSKA U RANOM SREDNJEM VIJEKU

Prostor između rijeka Mure, Drave i Save kroz mnoga je povijesna razdoblja bio mjestom susreta različitih civilizacija i političkih organizacija. To je prostor koji u širem smislu spaja srednju Europu i Mediteran, od Jantarskog puta – Baltik-Jadran (Elektrides), do Dioklecijanova putovanja s juga na sjever iz Salone u Carnuntum početkom 4. stoljeća kasnoantičkim komunikacijskim pravcem.[1] Ipak, on povezuje zapad i istok Europe, velike migracije Kelta prve su poznatije grupacije koje su tuda protutnjale u svome kretanju prema Grčkoj: zabilježen je velik broj latenskih lokaliteta uzduž Mure i Drave sve do Osijeka.[2] No, možda je većina od njih nastala u povratku natrag, što je još vjerojatnije. Od zapada prema istoku vode zatim tim dolinama rimski itinerarski pravci: Antoninski iz 2. st., zatim Jeruzalemski koji započinje još u mjestu Bordeaux s početka 4. st., pa Tabula Peutengeriana itd.[3] Mnogi su tu zatim narodi prošli u svojim seobama: Kvadi, Markomani, Goti, Alani, Huni, Langobardi i drugi. Upravo odlaskom Langobarda iz Panonije 568. godine u Italiju započinje nova era u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, doba u kojemu je dovršeno rastakanje još zatečenih ostataka antike. Bizant se povukao, Justinijan je mrtav, rani srednji vijek je započeo.

Posljednje točke otpora, kasnoantički kastrumi, poput Kuzelina[4] kod Zagreba, padaju, veliki urbaniteti kao Andautonija (Ščitarjevo), Aquae Iasae, (Varaždinske Toplice) ili Iovia (Ludbreg) već su davno zamrli.[5] Susret toga posljednjega iz stare epohe i novodolazećega čini se da se dogodio upravo na spomenutom kasnoantičkom lokalitetu Kuzelin na Zagrebačkoj gori kod Sesveta. Istraživanja Muzeja Prigorja na tom kastrumu autor vodi već više od desetak godina, i uz ranije prapovijesne slojeve eneolita, brončanog i željeznog (latenskog) doba tu je otkriven jaki antički i kasnoantički sloj.[6] Arheološki nalazi kasnoantičkog sloja (T. I, izbor; dalje isto), a osobito nalazi oružja (koplja, vrhovi strijela, bojni noževi) i vojne opreme (pojasne rovašene kopče, brončani dijelovi pojasnih garnitura) pokazuju da je u svojoj zadnjoj fazi uz naseobinski i refugijalni, imao i vojnički značaj.[7] Osim toga on se nalazio uz komunikaciju koja u vremenu kasne antike i srednjega vijeka ima veliko strategijsko značenje u povezivanju sjevera i juga Carstva, kako smo već ranije pisali, od Dioklecijanova doba. Mnogo vremena poslije, u 13. st. tuda će ići pravac iz doline rijeke Save u grad Varaždin. Ta će se cesta nazivati još „via regalis", „magna strata" ili „via exercitualis" i preko Drave i Mure ići će prema sjeveru u ugarske i austrijske zemlje.[8] Drugi njezin ogranak, „via antiqua", odvajat će se prema Varaždinskim Toplicama i sjeveroistoku Panonije.[9] Na toj uzvisini od 511m n.m. na prijevoju Medvednice nedavnim arheološkim iskopavanjima došla je na svjetlo dana jedna veoma dobro sačuvana ranoavarska strijela (T. II, 1). Pronađena je na pretpostavljenoj crti palisadnog bedema uz veliku kamenu strminu, nasuprot zidanom bedemu prema ulazu u kastrum.[10] Taj tip vrha strijele pripada tipovima tzv. „posebne namjene", najvjerojatnije namijenjenima paljenju drvenih objekata i slamnatih krovova unutar obrambenih zidova. Naime, osnovna varijanta, inače najčešća, obično sadržava tri rupe pri dnu krilaca za vunu natopljenu smolom, što naša nema. Još su dva nalaza bitna za saznanja o

početku ranoga srednjeg vijeka na području Zagreba: nalaz novca Justina II. i Sofije (565–578), što potječe iz carigradske kovnice iz godina 570/71, i drugi, slavenska fibula tipa Rybakov-Werner s antropomorfnom nožicom (T. II, 2).[11] Zanimljivo je da je radionički praktički istovjetan primjerak nađen na lijevoj obali Dunava u Novim Banovcima u Vojvodini. Tim arheološkim nalazima kraja antike i samog početka ranoga srednjeg vijeka nastupa razdoblje tzv. „tamnih dvaju stoljeća", doba iz kojega nam izostaju bilo kakvi ozbiljniji nalazi ili povijesni podaci. Rušile su se države, padali su vladari, no događaji kao da su, prividno, zaobilazili ovo područje.

„Preskočivši" na neki način 7. i 8.st, povijest se ovdje ponovno zaustavila oko godine 800-te. Nešto malo prije nje na Krugama u Zagrebu, kod Koprivnice i između Drave i Mure u Prelogu pojavljuju se dijelovi lijevanih kasnoavarskih pojasnih garnitura, nešto opreme i oružja. Osobito je bio bogat konjanički grob s Kruga (srednjovjekovni toponim Kruge = ring?) koji je sadržavao okove sedla, par stremenova, žvale, koštane dijelove refleksnog luka, koplje, nož, skramasaks, te tri brončane pređice i brončani lijevani pojasni jezičac ukrašen motivom geometrizirane lozice (T. II, 5–8; III, 1–6). Drugi je grob imao keramičku posudu i bojnu sjekiru (T. II, 3–4); ostali grobovi bili su bez nalaza.[12] Artefakti toga doba II. avarskog kaganata s drugog lokaliteta mahom su slučajni nalazi: keramičke posude, saks, nožić i strelice iz Preloga (T. IV, 1–4, 6–10).[13] Ipak, oni sugeriraju postojanje toga avarskog horizonta, koji je u savsko-dravskom međurječju inače bogato zastupljen u istočnoj Slavoniji.[14]

Događaji kasnog 8. stoljeća i prvih godina devetoga prijelomni su za čitavu Panoniju, pa tako i za sjeverozapadnu Hrvatsku. To je trenutak kada Zapad, da tako kažemo, „uzvraća udarac". Karlo Veliki želi obnoviti Rimsko Carstvo Augustova opsega (na drugoj strani je Bizant) i izbiti na njegove istočne granice, na Dunav i Drinu. Njegova titula, kako ga imenuju „ANNALES REGNI FRANCORUM" jest 69. imperator poslije Augusta. No kako to postići? Dvanaest godina (791–803) teških ratova s Avarima dalo je odgovor: Avarska područja pretvorena su u „deserta Avarorum" i novi su narodi na europskoj pozornici – među njima i Hrvati. Prvi arheološki nalazi te epohe nađeni su u velikim riječnim dolinama Drave i Save; naseobinski keramički nalazi na lokalitetima Koprivnički Bregi-Seče, Delovi-Grede i Koprivnica-Cerine, od kojih se neki, kao Cerine, još istražuju.[15] Iz samoga osvita 9. stoljeća potječu nalazi iz sela Medvedička nedaleko od Đurđevca. To su nalazi karolinškog mača (posebni tip 1), bojne sjekire moravskog tipa, noža i pojasnog jezičca ukrašenog inzularnim stilom franačkog porijekla (T. V, 3–6). Naknadna arheološka istraživanja utvrdila su da je riječ o usamljenom vojničkom grobu.[16] Tomu ranom dobu pripadaju slučajni nalazi karolinškog mača (posebni tip 1) s ukrasnim pojedinostima u tehnici damasciranja s motivom borove grančice („Tonnenzweigmuster") i lukova („Bogenmuster"), te zaobljenog stremena uvrnute ušice kod Preloga (ili Diven) (T. IV, 5; V, 1).[17] Uvjeti toga slučajnog nalaza nejasni su, istraživač misli da ne potječu iz jednoga dravskog rukavca kako se tvrdilo, već iz razorene avaroslavenske nekropole bliže samome naselju, ovdje već spomenute, te misli da se tu radi o plijenu iz doba ratova s Francima završnog 8. stoljeća. Zasad bismo to pitanje ipak ostavili otvorenim, s obzirom na to da je manje vjerojatno da bi jedan avarski ratnik bio kompletno naoružan na način „ŕ la Frank", što uglavnom i nije poznato, već je vjerojatniji nalaz pojedinog predmeta ukomponiranoga u avarsku opremu, poput skramasaksa iz Kruga zapadnoga, sjevernoitalskog porijekla, ili pojedini primjerci iz nekropole Devinska Nova Ves,[18] itd. Za mač autor navodi, uz ostale, kao izravne tipološke analogije primjerke iz slavenskoga groblja

Dorf an der Enns-Hainbuch u Donjoj Austriji i Dietachdorfa u Gornjoj Austriji. Stremen datira zajedno s mačem i smatra da je porijeklom sa sjevera. U samom gradu Varaždinu uz srednjovjekovni burg nađeno je koplje s krilcima istoga doba (T. V, 2). U donjem je dijelu ukrašeno eliptičnim ukrasom i donekle je oštećeno; autor ga pripisuje istim franačkim pohodima u Panoniju.[19]

Blisko tom vremenu, no drugim dramatičnim događjima, pripada slučajan nalaz usamljenoga vojničkog groba ispod burga Susedgrada zapadno od Zagreba. Tu je otkriven karolinški mač tipa „K" s dva brončana neukrašena pojasna jezičca i priborom za zakopčavanje (T. VI, 1–7). Pripisuju se vremenu „Ljudevitova rata"[20] – „bellum Liudeviti", kako ga nazivaju Franački anali, razdoblju između 819–822. godine. Neki srednjoeuropski povjesničari ne smatraju ga Hrvatom, no o etničkom sastavu Donje Panonije – Slavonije (bivših rimskih provincija Savije i Sekunde) dovoljno smo ranije rekli u svom članku o Hrvatima u Panoniji u 9. stoljeću.[21] Nakon toga i drugi su autori došli do istih rezultata.[22] Tu prvu polovinu i sredinu 9.st. ocrtava još uvijek poganski način ukapanja, pogrebni ritus po kojem se pokojniku u grob stavljaju njegovi „omiljeni" predmeti iz svakodnevnog života u funkciji priloga, te keramička posuda ili posude kao popudbina za put na onaj svijet. Taj tip nekropola nalazimo u Zagrebu uz južnu obalu rijeke Save (campus Zagrabiensis, 13. st.) u Velikoj Gorici (T. VI, 11–14; VII, 1–10), Petrovini (?) i Čiču (T. VI, 8–10)[23] (horizonta Zagreb-Nin[24]) i zatim sjeverno od međurječja uz zapadnu stranu Blatnog jezera u široj zoni Zalavara,[25] te Ptuju i okolini.[26] To će područje poslije krajem 9. st. (896) pripasti hrvatskom knezu Braslavu, a još kasnije od 12. st. bekšinskom arhiđakonatu zagrebačke biskupije.[27] Arheološke nalaze tih nekropola (prije kristijanizacije) između rijeke Mure i Blatnog jezera, osobito oblikovani dijelovi jelenskih rogova s urezanim ikonografskim prikazima, vezali bismo uz spomenuti horizont nekropola Zagreb-Nin, uz već poznate takve artefakte s grobišta Nin-Ždrijac (T. VIII, 19) i Ivoševci-Šupljaja (ant. Burnum; T. VIII, 24)[28] na Jadranu. Nažalost, između Save i Drave taj nam sloj, osim možda jednog izuzetka (o čemu na drugom mjestu), još uvijek nije poznat. U tom horizontu, kao poseban i nov problem, pojavljuju se arheološki dokumentirani nalazi paljevinskih, žarnih grobova. Registrirani su u Kašiću kod Zadra, Dubravicama kod Skradina i Polju kod Šibenika.[29] Posve srodnog tipa nalazi su žara između Mure, Drave i Blatnog jezera kod Pókaszepetka, Fenékpuszte i Zalakomára, koje su datirane u prvu polovinu 9. st.[30] Kako se čini, tu ćemo pojavu također trebati promatrati u okvirima jednog jedinstvenog horizonta pokapanja, vjerujemo Zagreb-Nin (T. VIII; IX). Ona svakako govori o dolasku novog etnika u te prostore, ali sa sjevera.

Nakon sredine 9. st. kristijanizacija je učinila svoje i tu nastupa nova prostorna organizacija nekropola. Stare poganske se napuštaju, na novim mjestima uspostavljaju kristijanizirane. Taj se proces osobito dobro može pratiti na brojnim lokalitetima u primorskoj Hrvatskoj i kako se čini, isti se tijek odvijao u Panoniji.[31] Takvim nekropolama 2. polovine 9. st. pripadaju nalazi lijevane grozdolike naušnice (T. X, 7) iz Velike Horvatske kod Krapine (tu je također nađen mali brončani dio pojasne garniture s motivom stila „Blatnica", vjerojatno u sekundarnoj uporabi poput sličnih nalaza u horizontu Zagreb-Nin (moguće plijen iz avarskih ratova)[32] te Zagreb-Kaptola.[33] Na Kaptolu ispred katedrale prigodom rušenja srednjovjekovne kule početkom ovoga stoljeća nađeni su ostaci grobova i četiri oštećene naušnice, koje smo ranije datirali u 2. polovinu 9. st.[34] To su dvije lijevane – grozdolika i sa zvjezdastim privjeskom, jedna veoma oštećena, moguće ostatak trojagodne sa zvonastim kalotama, i jedna

od vrlo tanke žice sa spiralnim privjeskom u obliku stožca (T. X, 3–6). Potonju nalazimo na više spomenutih mjesta zapadne Transdanubije,[35] ali i u Stranču kod Crikvenice[36] i Kninu u primorskoj Hrvatskoj,[37] gdje se mogu datirati u početak 2. polovice 9. st. U širem smislu te se žičane naušnice sa spiralnim privjeskom mogu datirati u sredinu 9. stoljeća.

Taj će razvoj materijalne kulture u sjeverozapadnoj Hrvatskoj teći pravocrtno sve do dolaska Mađara, koji ga prekidaju početkom 10. st. Tom prijelaznom razdoblju između ranoga kristijaniziranog horizonta i nastanka hrvatskobjelobrdskog kulturnog izraza pripada mač postkarolinškog tipa bliskoga tipu „R" (T. X, 1–2). Mač je kovan u 10. st. i nađen je u dravskoj šljunčari između Legrada i Koprivnice.[38] Možda tom razdoblju pripadaju nalazi vrha strijele tipa „lastavičjeg repa" i keramičke posude s drugim ulomcima iz spilje Vindije (T. X, 8–10) kod Varaždina,[39] no to nije sasvim sigurno.

Prodorom hrvatskog kralja Tomislava do Drave oko 925. godine, te katastrofom Mađara kod Augsburga 955. godine u Panoniji se situacija postupno smiruje.[40] Tako u razdoblju 2. polovine 10. st. dolazi do pojave hrvatsko-bjelobrdskog kulturnog izraza u prostoru međurječja Save i Drave, te južno sve do planinskog masiva Dinarida. U međurječju to je, koliko je poznato, samo lijevani nakit: naušnice, prstenje, dvodijelni privjesci, uz ogrlice od brušenog kamena i pužića itd.; ispod Save i jagodaste naušnice u većem broju. Značajnije nekropole toga izraza zabilježene su i istraživane u Međimurju (Sv.Helena [T. XI, 1–7], Sv.Juraj u Trnju [T. XI, 14–22]), Podravini (Veliki Bukovec, Kloštar Podravski [T. XI, 8–11]),[41] zatim kod Križevaca,[42] te veća nekropola u Stenjevcu kod Zagreba, koja se upravo istražuje.[43] Zajednička obilježja toga nakita jesu, kako smo rekli, lijevana tehnologija, uglavnom imitacije filigrana i granulacije. Ranije fine filigranske „volinske" naušnice, fine grozdolike i lunulaste prošupljene od plemenitih metala naušnice, kao predlošci dobivaju svoje grublje derivirane imitacije. Prave volinske naušnice nađene su u Stenjevcu, gdje su nađene i kasne također filigranske s više prošupljenih jagoda (T. XI,12–13), import iz sjevernih dijelova Panonije, uz naravno uobičajeno velik broj prostih „S" karičica, lijevanih „pseudovolinskih", te jednostavnijeg prstenja. S ovog prostora tijekom 11. st. širi se nakitna produkcija u susjedna područja sjeverno od Drave, npr. lijevane „pseudovolinske" naušnice u Halimbu,[44] zatim u Karantaniju i primorske krajeve. Zanimljiv je također import pojedinačnih lunulastih ketlaških naušnica s jamičastim lijevanim emajlom, nađenih u spomenutim podravskim nekropolama Sv. Helena i Kloštar Podravski, uz druge nalaze već prethodno iznesenih tipova. Malo južnije od Varaždina na prisojnima padinama planinskog niza Ivanščice, neposredno nakon II. svjetskog rata, na poziciji crkve sv. Marije Gorske kod Lobora nađen je dobro sačuvan ulomak početka grede predromaničke oltarne pregrade s natpisom „+SUMME...", te drugi ugrađen u zid crkve. Primjerci se datiraju na kraj 11. st.[45] Razdoblje prije stvaranja personalne unije, ili upravo tada za vrijeme borbi između Mađarske i Hrvatske do 1102. godine označit će nalaz dugog mača s natpisom iz Međimurja, još neobjavljen. Time, kao i nešto ranijim osnutkom zagrebačke biskupije 1094. godine,[46] završava razdoblje ranoga srednjeg vijeka, čime zaključujemo ovo njegovo razmatranje u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.

[1] G. Ferrero, Propast antikne civilizacije, Zagreb 1922. (Paris 1921), 62.
[2] Z. Marković, Prilog poznavanju kontinuiteta naseljavanja terena oko Delova, Podravski zbornik 1984, 299–300.
[3] D. Pinterović, Mursa i njeno područje u antičko doba, Osijek 1978, 115.
[4] V. Sokol, Das spätantike Kastrum auf dem Kuzelin bei Donja Glavnica, Arh. vest. 45, Ljubljana 1994, 199–205.
[5] M. Gorenc, B. Vikić, Varaždinske Toplice, Kaj, br.4–5, Zagreb 1973, 27.
[6] V. Sokol, Zagreb prije Zagreba, katalog izložbe, Zagreb 1994, 85, 95–99.
[7] V. Sokol, Doba između antike i ranoga srednjeg vijeka na području Zagreba, Zbornik znanstvenog skupa „Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža" (u tisku, sažetak 1992), Muzej Mimara, Zagreb 1995.
[8] L. Dobronić, Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkog kaptola prema izvorima XIII. i XIV. stoljeća, Rad JAZU, knjiga 286, Zagreb 1952, 217–219, 254.
[9] J. Klemenc, Blatt Zagreb, Beograd 1938, Abb.1.
[10] V. Sokol, Das spätantike Kastrum auf dem Kuzelin bei Donja Glavnica, Arh. vest. 45, Ljubljana 1994, 204.
[11] K. Simoni, Zagreb i okolica u ranom srednjem vijeku, Izdanja HAD, sv. 6, Zagreb 1981, 156.
[12] J. Klemenc, Prethistorijski i ranohistorijski spomenici na području grada Zagreba, Narodna starina 35, Zagreb 1939, 3–30.
[13] Ž. Tomičić, Rezultati ranosrednjovjekovnih arheoloških istraživanja u Međimirju i Varaždinskoj regiji, Izdanja HAD, sv. 2, Zagreb 1978, 212–215.
[14] Z. Bojčić, Pregled istraživanja i rasprostranjenosti ranosrednjovjekovnih arheoloških nalaza u istočnoj Slavoniji i Baranji, Izdanja HAD, sv. 9, Zagreb 1984, 211–222.
[15] Z. Marković, Naseljavanja i kulture Podravine i Kalničko-Bilogorske regije, Koprivnica 1992, 11.
[16] Z. Vinski, Novi karolinški nalazi u Jugoslaviji, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb 1977–78, 177–185.
[17] Ž. Tomičić, Prilog istraživanju karolinškog oružja u Međimurju, Starohrvatska prosvjeta, ser. III., sv. 14, Split 1985, 209–223.20. Z. Vinski, O nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviji, SHP, ser. III., sv. 11, Split 1981, 28, 32.
[18] J. Eisner, Devinska Nova Ves, Bratislava 1952, 289, Tab. 47., 1; 71, 4.; itd.
[19] Ž. Tomičić, nav. dj., 223–226.
[20] Z. Vinski, O nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviji, SHP, ser. III., sv. 11, Split 1981, 28, 32.
[21] V. Sokol, Panonija i Hrvati u 9. st., Izdanja HAD, sv. 14, Zagreb 1990,194–196.
[22] F. Smiljanić, Neka zapažanja o teritoriju Slavinije Hrvatske, Zbornik znanstvenog skupa „Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža" (u tisku, sažeci 1992), Muzej Mimara, Zagreb 1992.
[23] K. Simoni, Zagreb i okolica u ranom srednjem vijeku, Izdanja HAD, sv. 6, Zagreb 1981, 157,160–163.
[24] V. Sokol, Arheološka baština Hrvata u ranom srednjem vijeku, Hrvatska i Europa, knjiga I., Zagreb 1995 (u tisku).
[25] B. M. Szőke, K. Ery, R. Müller, L. Vándor, Die Karolingerzeit im unteren Zalatal, Budapest 1992, 7–572.
[26] P. Korošec, Zgodnjesrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov, SAZU, Dela 22, Ljubljana 1978, 229–237, itd.
[27] N. Klaić, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, Zagreb 1976, 267.
[28] J. Belošević, Materijalna kultura Hrvata od 7–9.st., Zagreb 1980, Tab. XLVI–LII.
[29] J. Belošević, nav.dj., 112; Z.Gunjača, Arheološki pregled, Ljubljana 1987; Večernji list", VIII.mj.,1995
[30] L. Vándor, R. Müller, B. M. Szőke, Sedem tisočletij ob Blatnem jezeru (tekst kataloga izložbe), Murska Sobota 1992, fotografija: „Slovanske žare iz 9.stoletja".
[31] V. Sokol, nav. dj. (u tisku).
[32] K. Simoni, Neobjavljeni okovi i jezičci nakitnog stila Blatnica iz Arheološkog muzeja u Zagrebu, VAMZ, 3. ser.-vol. XIX., Zagreb 1986, 217–221.
[33] K. Simoni, Zagreb i okolica u ranom srednjem vijeku, Izdanja HAD, sv.6, Zagreb 1981, 165.
[34] V. Sokol, Područje sjeverozapadne Hrvatske u razdoblju između 400. i 800. godine (velika seoba naroda), 40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Koprivnica 1986, 56.
[35] E. Kerecsényi, IX. századi sírok Letenyén, Folia Archaeologica, XXIV, Budapest 1973, Tab. 5.; G. Török, Sopronkőhida IX. századi temetője, FAH, Budapest 1973, Tab. 8, 13, 25 (?); B. M. Szőke, itd., nav. dj., Tab. 12, 14, 67.

[36]T. Sekelj, Prilog definiranju naušnica s prostora Vinodola (Stranče) u kontekstu njihova šireg kulturnog i zemljopisnog prostiranja, Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu Europske tradicije, Rijeka 1993, Tab. VII.

[37]D. Jelovina, Starohrvatske nekropole, Split 1976, Tab. LXXI.

[38]Z. Vinski, Marginalia uz izbor karolinškog oružja u jugoistočnoj Evropi, SHP, ser. III., sv.15, Split 1986, 105.

[39]Ž. Tomičić, O rimskim i ranosrednjovjekovnim arheološkim nalazima iz spilje Vindije, Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin, br. 5, Varaždin 1975, 41–44.

[40]N. Klaić, Povijest Hrvata, Zagreb 1971, 313.

[41]Ž. Tomičić, Srednjovjekovno razdoblje, 40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Koprivnica 1986, 64.

[42]Z. Homen, Pokusno sondiranje na ranosrednjovjekovnoj nekropoli u Popovcu, Muzejski vjesnik 7, Čakovec 1984, 49–52.

[43]K. Simoni, Zagreb prije Zagreba, Zagreb 1994, Kataloške jedinice br. 418–430.

[44]G. Török, Halimba, Budapest 1967, Tab. XXVIII. 70; A. Kiss, Baranya megye X–XI. századi sírleletei, Budapest, 1983, Tab. 92, 1038; 93, 1047.

[45]LJ. Karaman, O umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji, Historijski zbornik, godina I, Zagreb 1948, Tab. I.,110.

[46]N. Klaić, nav. dj., 497–507.

NORTH-WEST CROATIA DURING THE EARLY MIDDLE AGES

The paper deals with the region between the rivers Mura, Drava and Sava during the early Middle Ages, as seen from the viewpoint of widely open traffic routes towards the neighbouring central European regions. Thus the time period of the late Antique and the migration of peoples at the location of Kuzelin, Sesvete is analysed, where numerous findings of military character have been excavated, among them an arrow point. The findings at the Zagreb Gradec and Stenjevac also date from this time period (late 6th Century A.D.). Following the „dark" 7th and 8th Century the author presents the artefactes of the late Avar cavalryman's grave from the Zagreb location, dated to the end of the 2nd Kaganate, as well as the first ancient Croatian findings from the locations in Podravina and Posavina dating from the early 9th Century. A special mention is made of sword, stirrups and waist pin from the vicinity of Prelog-Cirkovljan, Medvedička and Podsused and of the winged spear from Varaždin. From the time period prior to Christianisation of the Croats up to the middle of the 9th Century there are necropolises with ceramic findings along the south banks of the Sava river and ceramic findings from Podravina. It is believed that bone recipients made from deer horns from the finding sites between the Mura river and the Balaton Lake also belong to the findings from the coastal area (Nin, Uroševac near Zadar); further on the findings of urn tombs at the above mentioned sites are also believed to belong to the same horizon.

The anthor presents the artefactes and the locations belonging to the Christianiyt horizon, pointing out the rich findings at Stenjevac near Zagreb, originating from the Bjelobrdsko era. The paper closes with the findings of pre- Romanic plastic from Lobor, Hrvatsko Zagorje and the findings of the post- carolinic swords and the establishment of the Zagreb diocese in 1094.

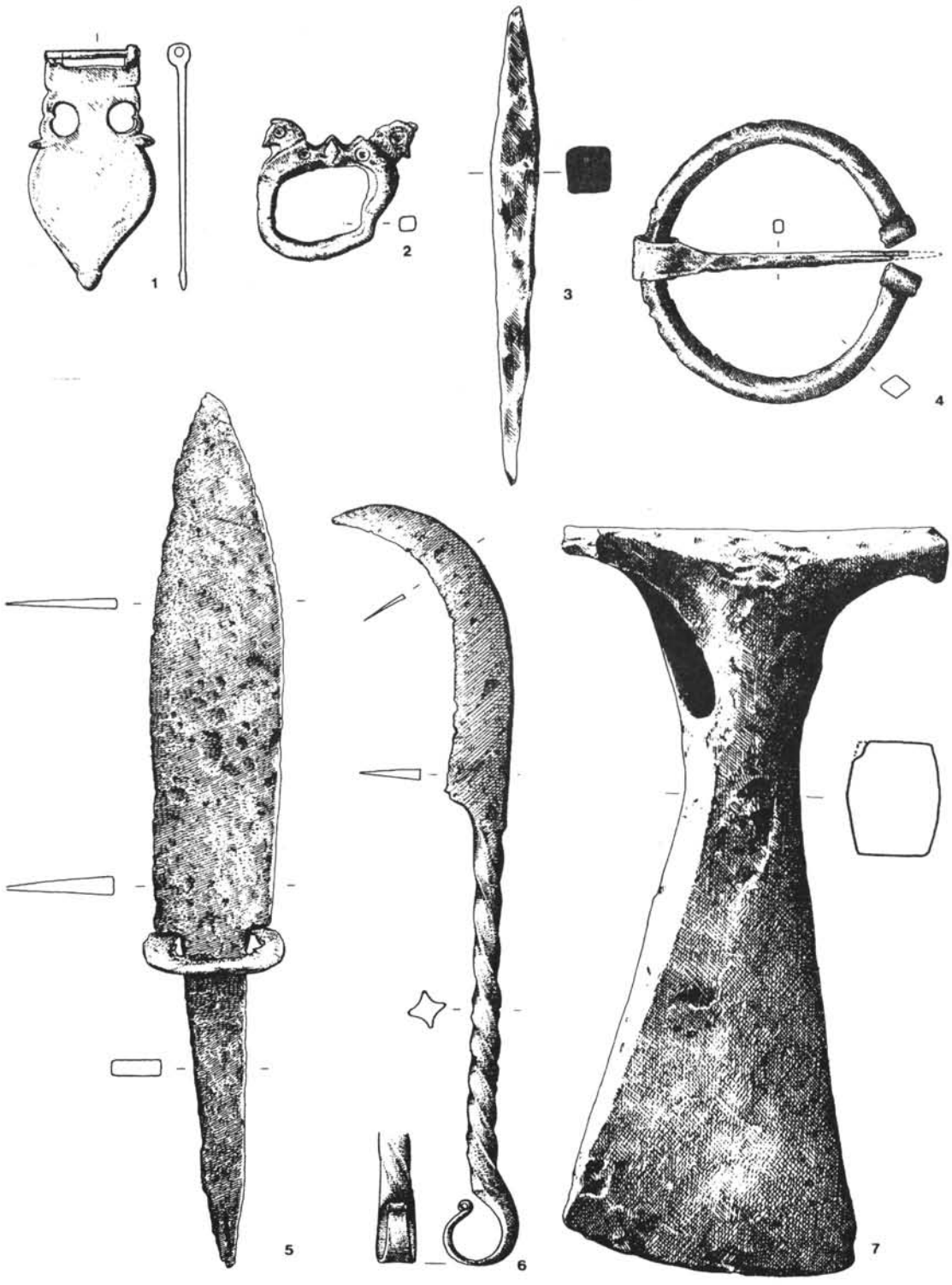

T. I; Kuzelin: 1-7 (V. Sokol)

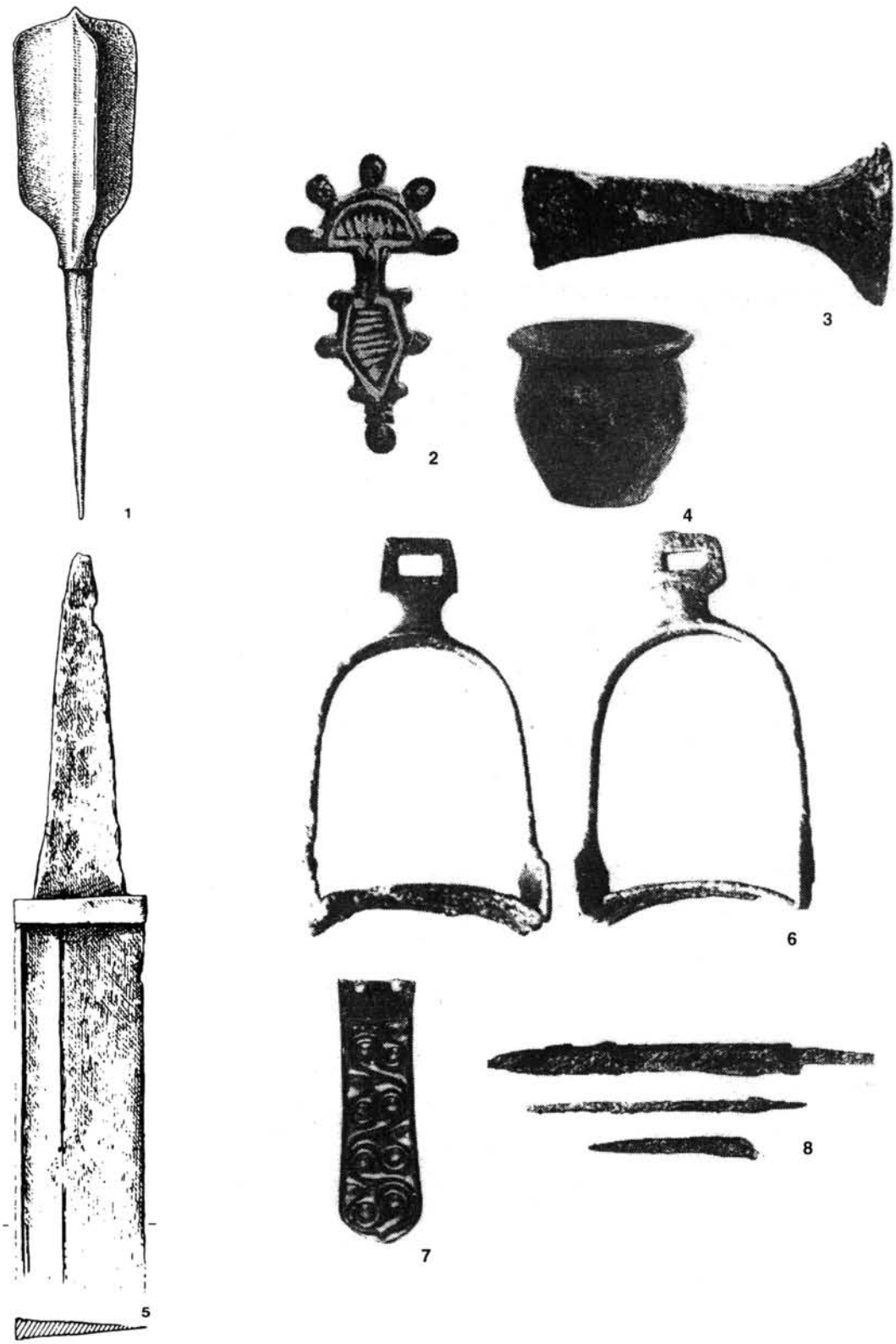

T. II; Kuzelin: 1 (V. Sokol); Stenjevec: 2 (K. Simoni); Kruge: 3-8 (K. Simoni)

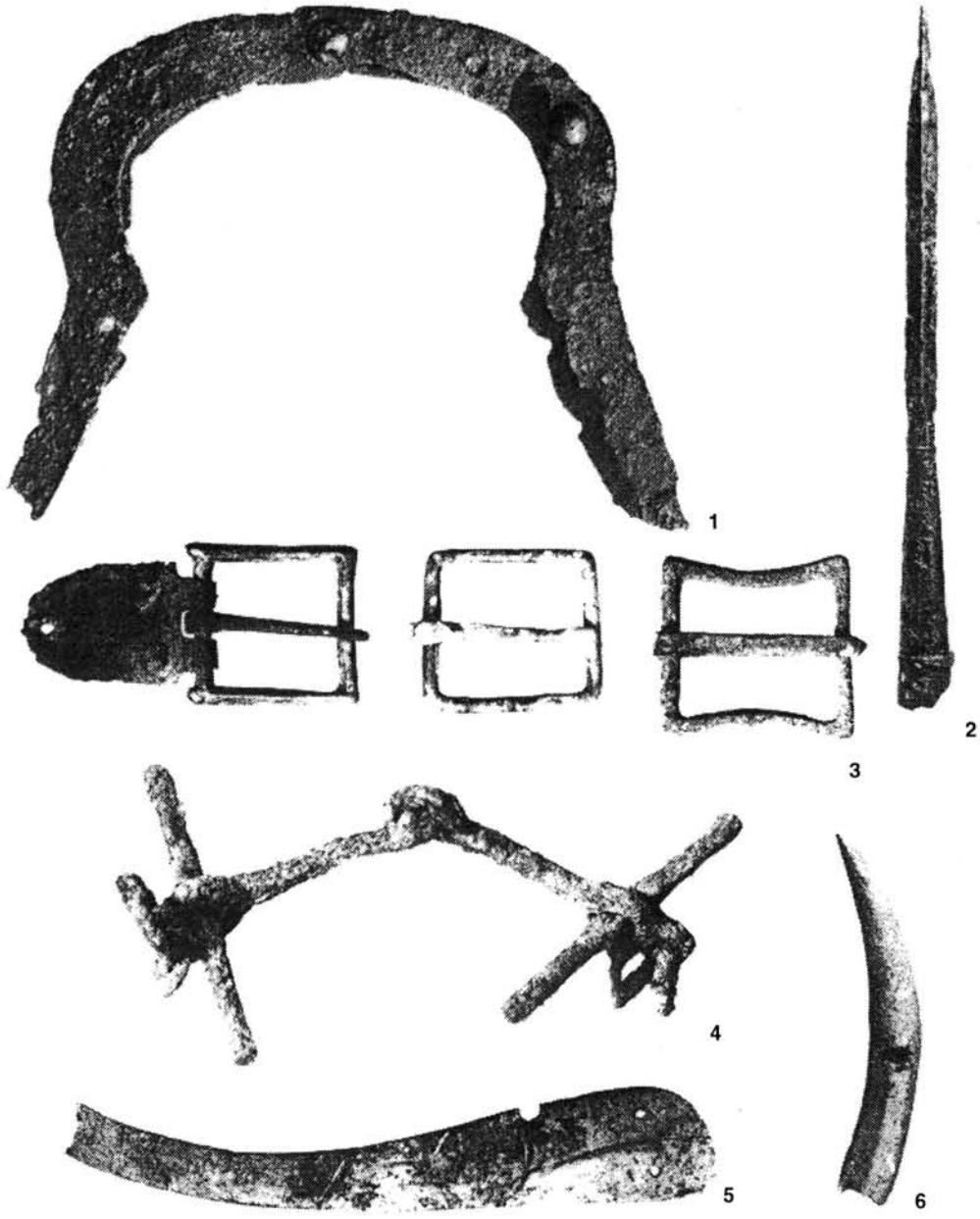

T. III; Kruge: 1-6 (K. Simoni)

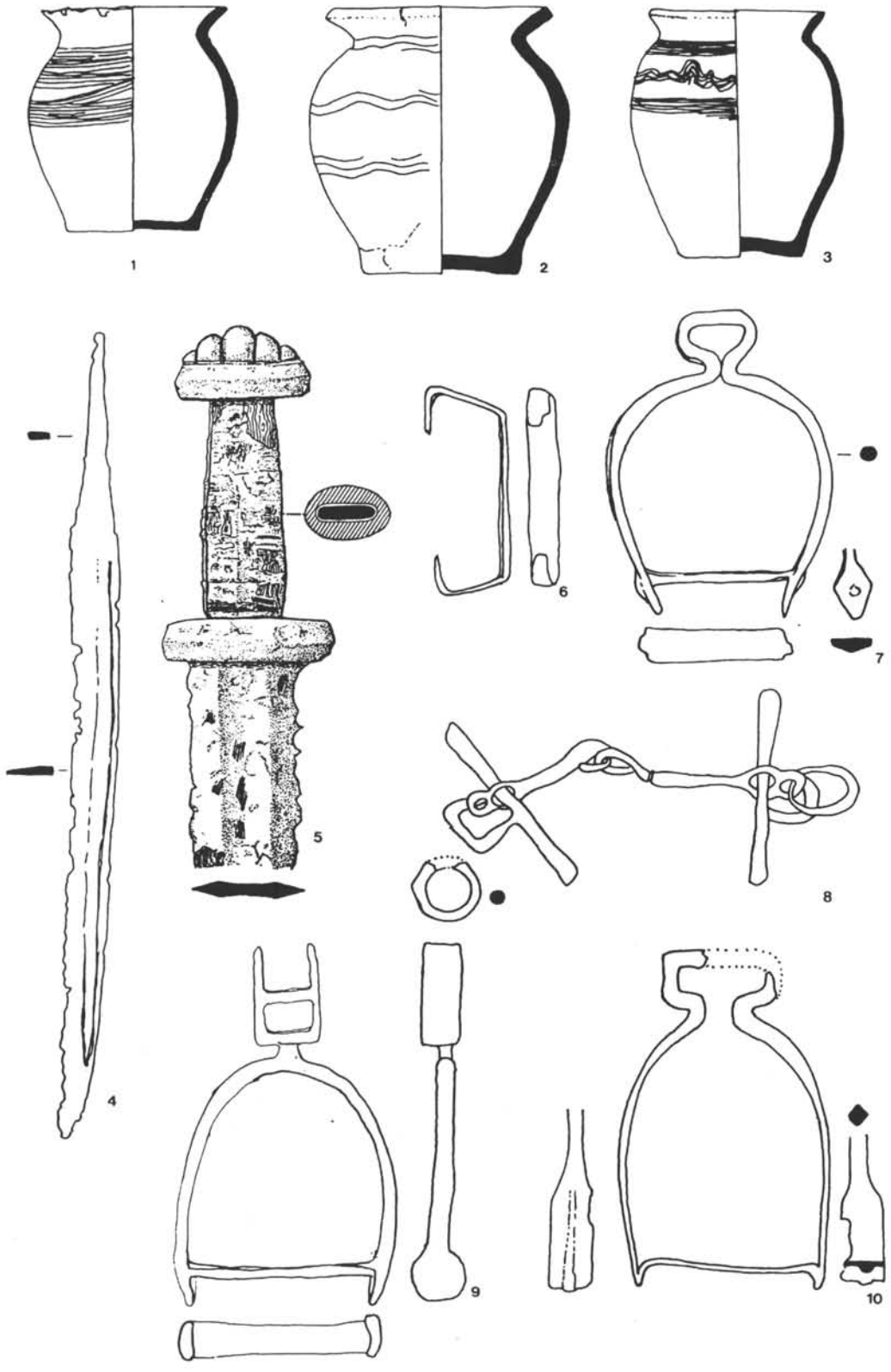

T. IV; Prelog: 1-4, 6-10; Prelog-Diven: 5 (Ž. Tomičić)

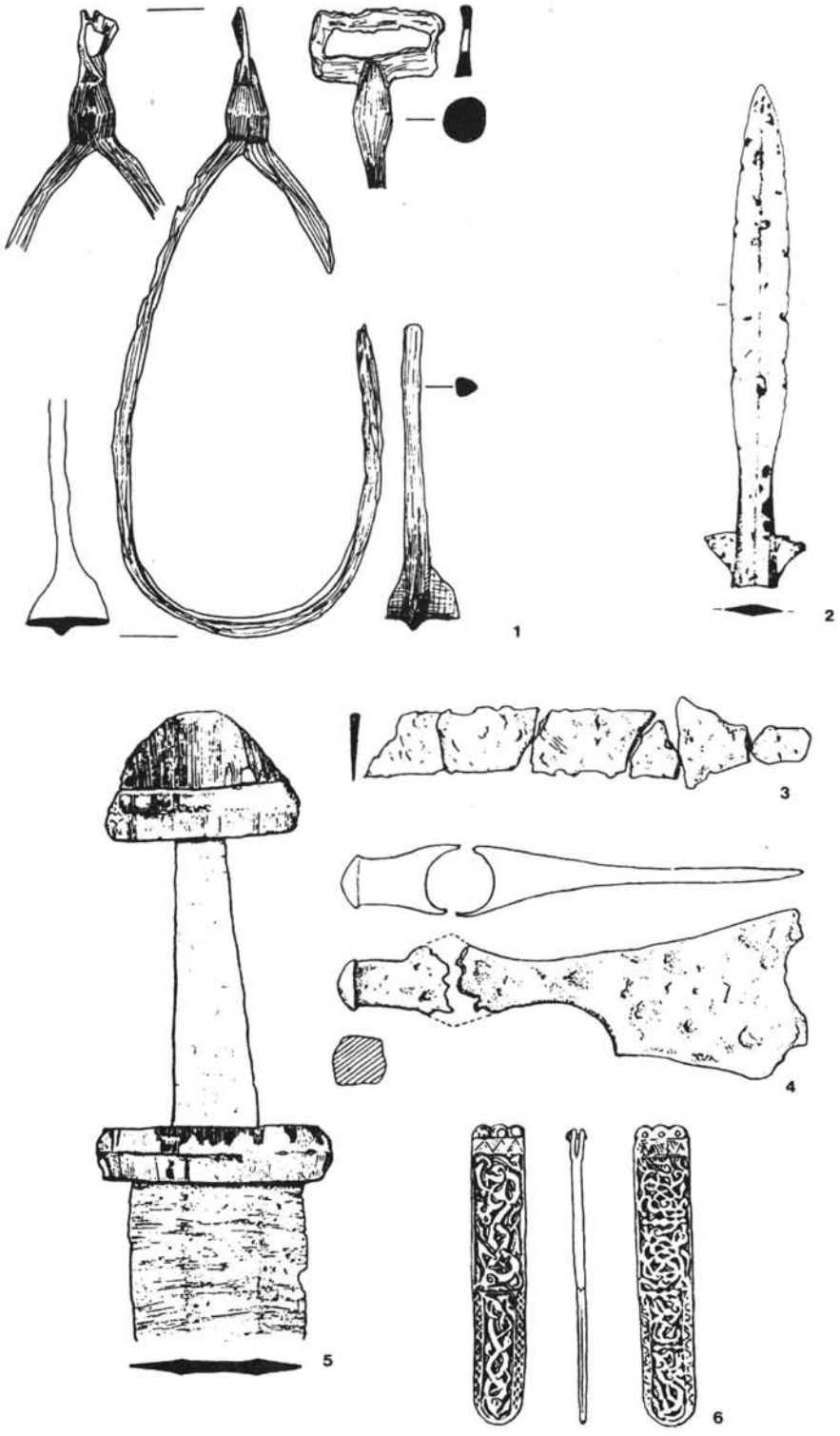

T. V; Prelog-Diven: 1; Varaždin: 2; (Ž. Tomičić); Medvedička: 3-6 (Z. Vinski)

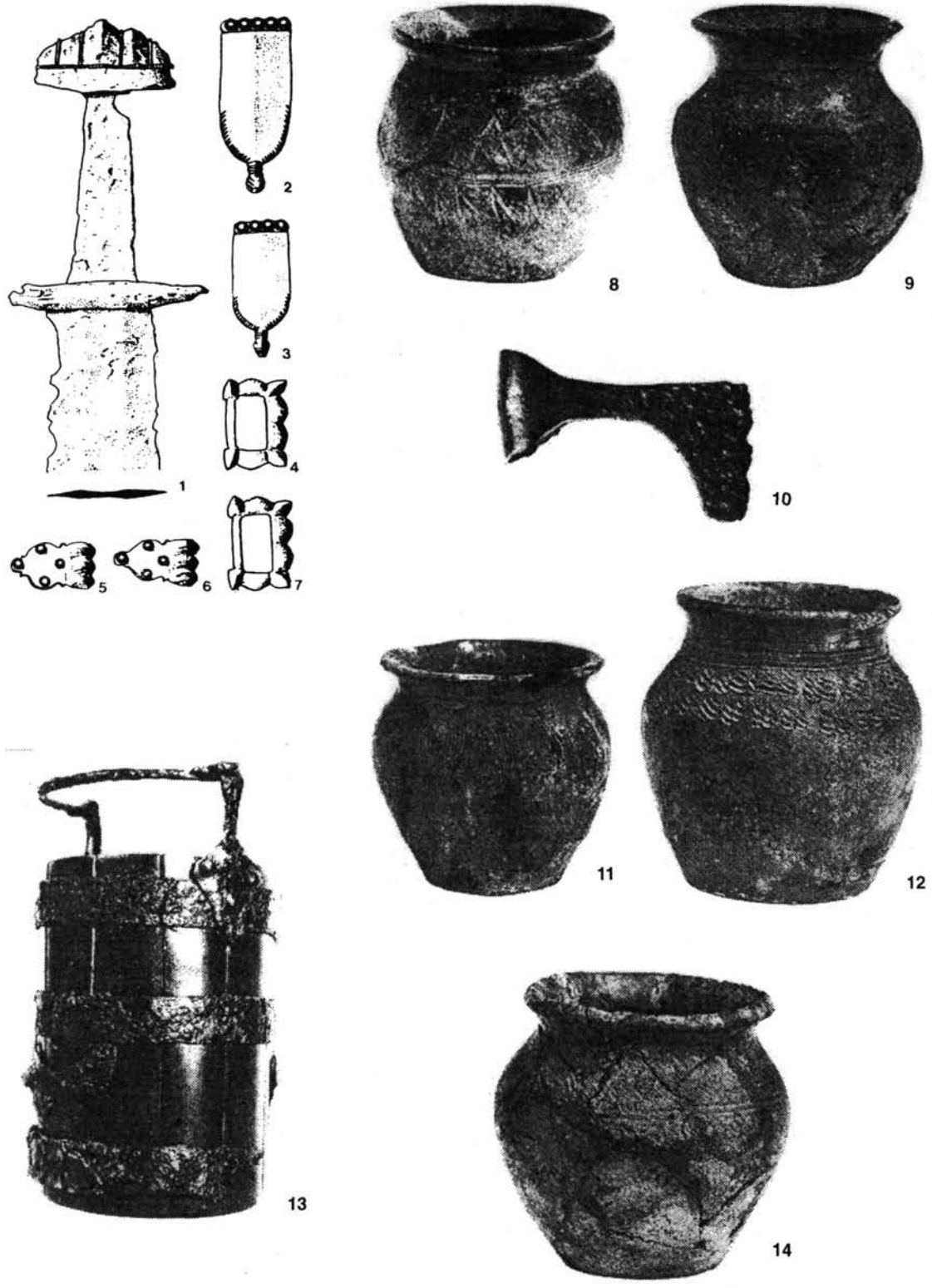

T. VI; Susedgrad: 1-6 (Z. Vinski); Novočiče: 8-10; Velika Gorica: 11-14 (K. Simoni)

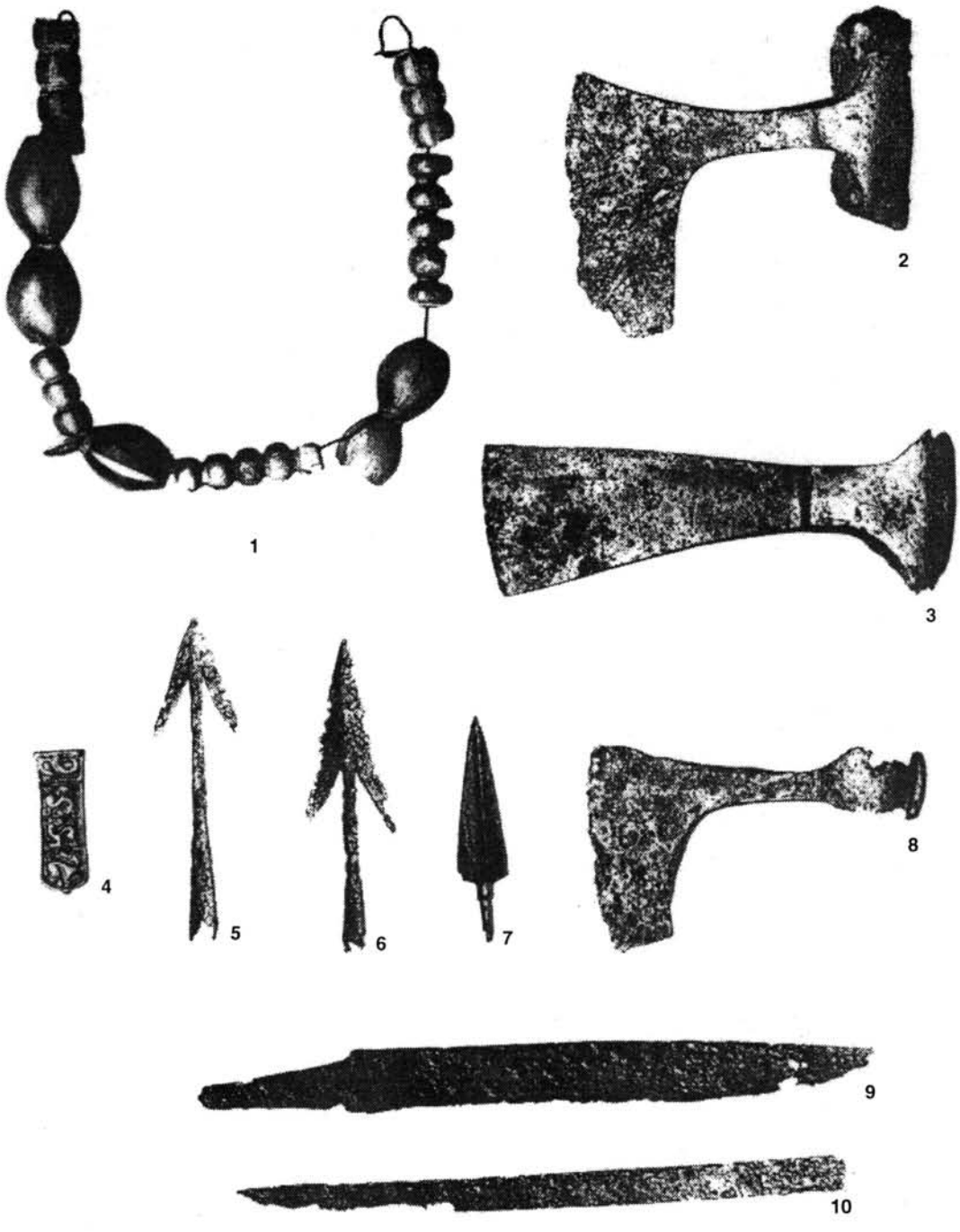

T. VII; Velika Gorica: 1-10 (K. Simoni)

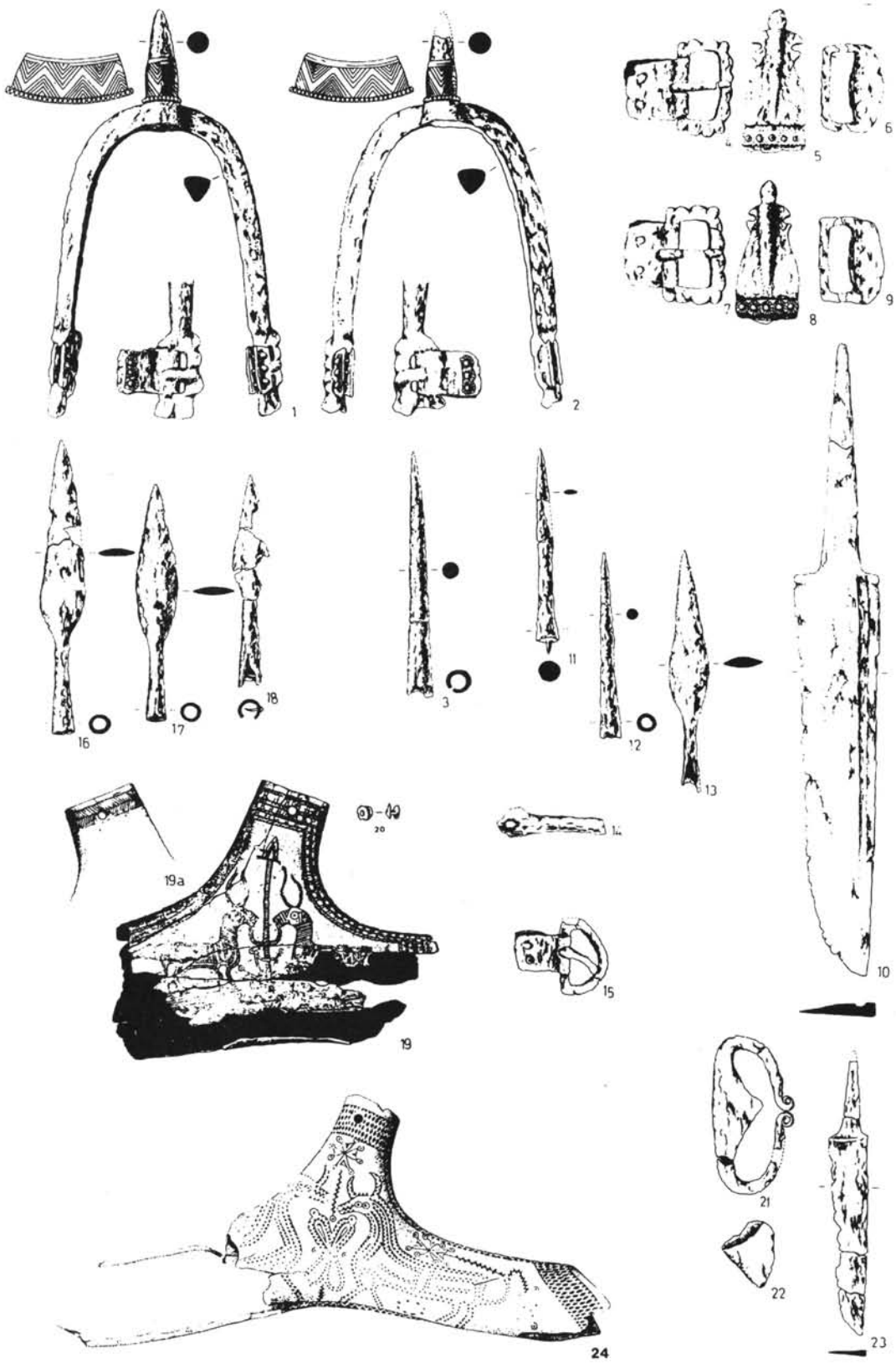

T. VIII; Nin-Ždrijac: 1-23, grob 161 (J. Belošević); Ivoševci-Šupljaja: 24 (J. Belošević)

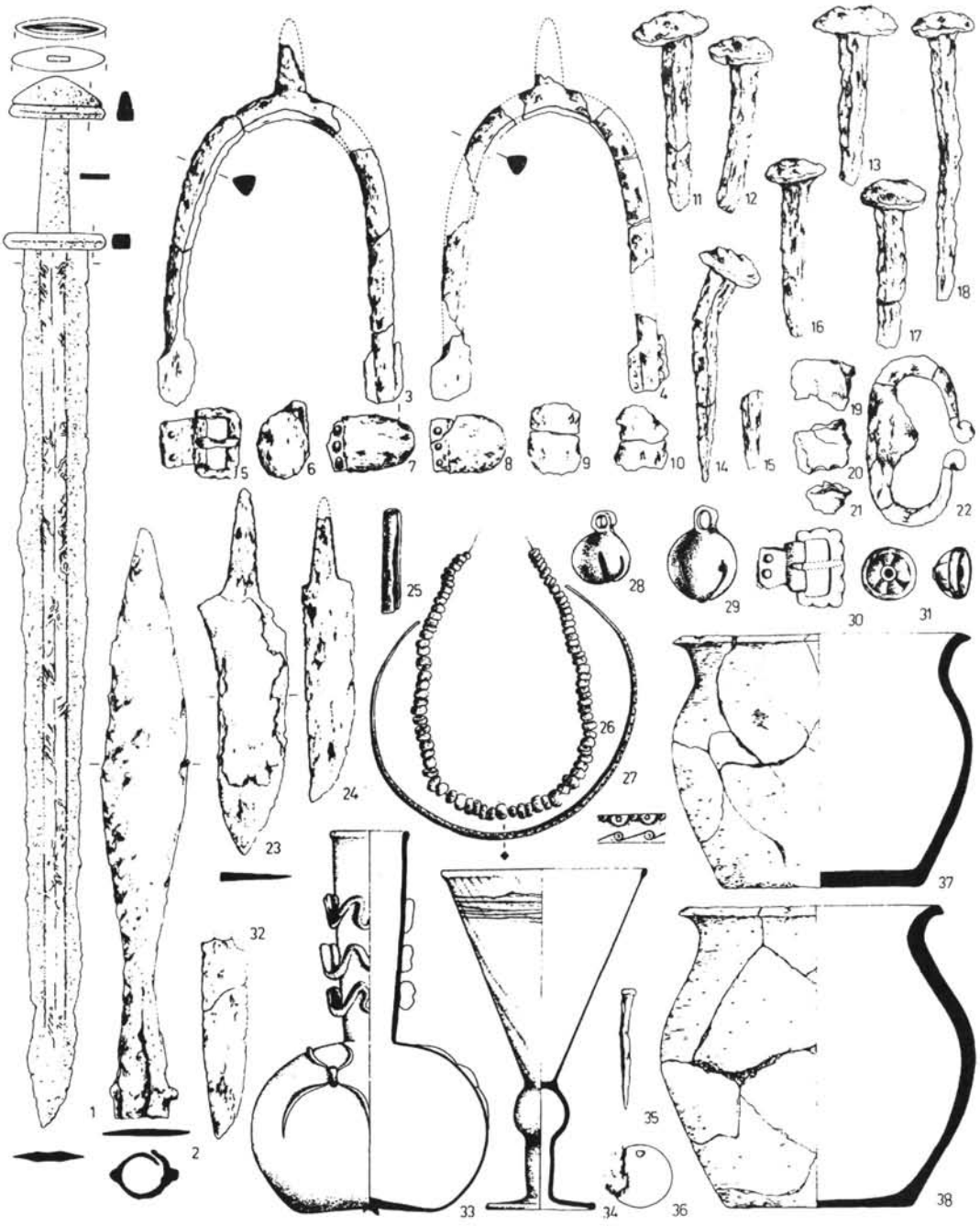

T. IX; Nin-Ždrijac: 1-38, grob 322 (J. Belošević)

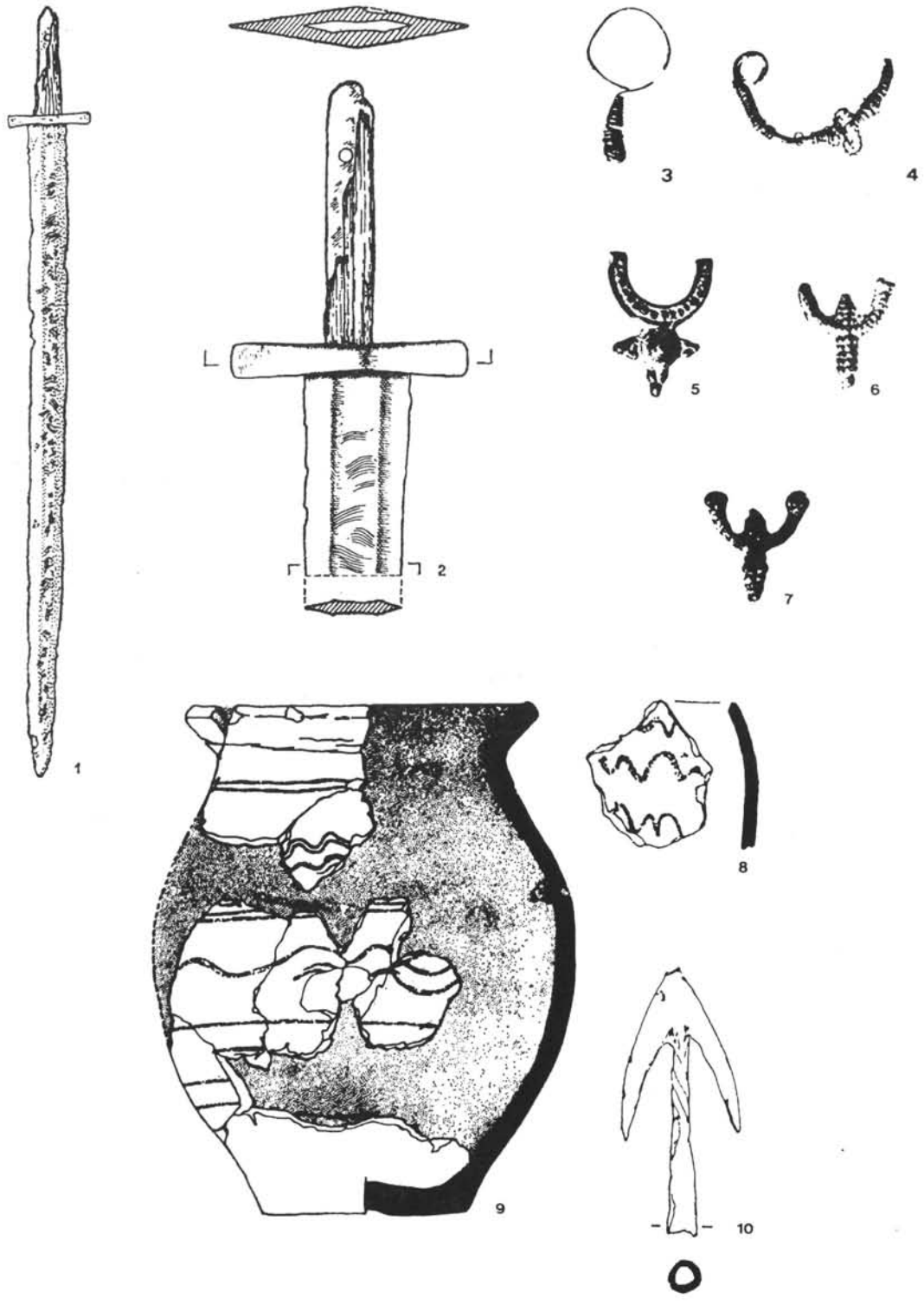

T. X; Koprivnica-Drava: 1-2 (Z. Vinski); Zagreb-Kaptol: 3-6; Velika Horvatska: 7 (K. Simoni); Vindija: 8-10 (Ž. Tomičić)

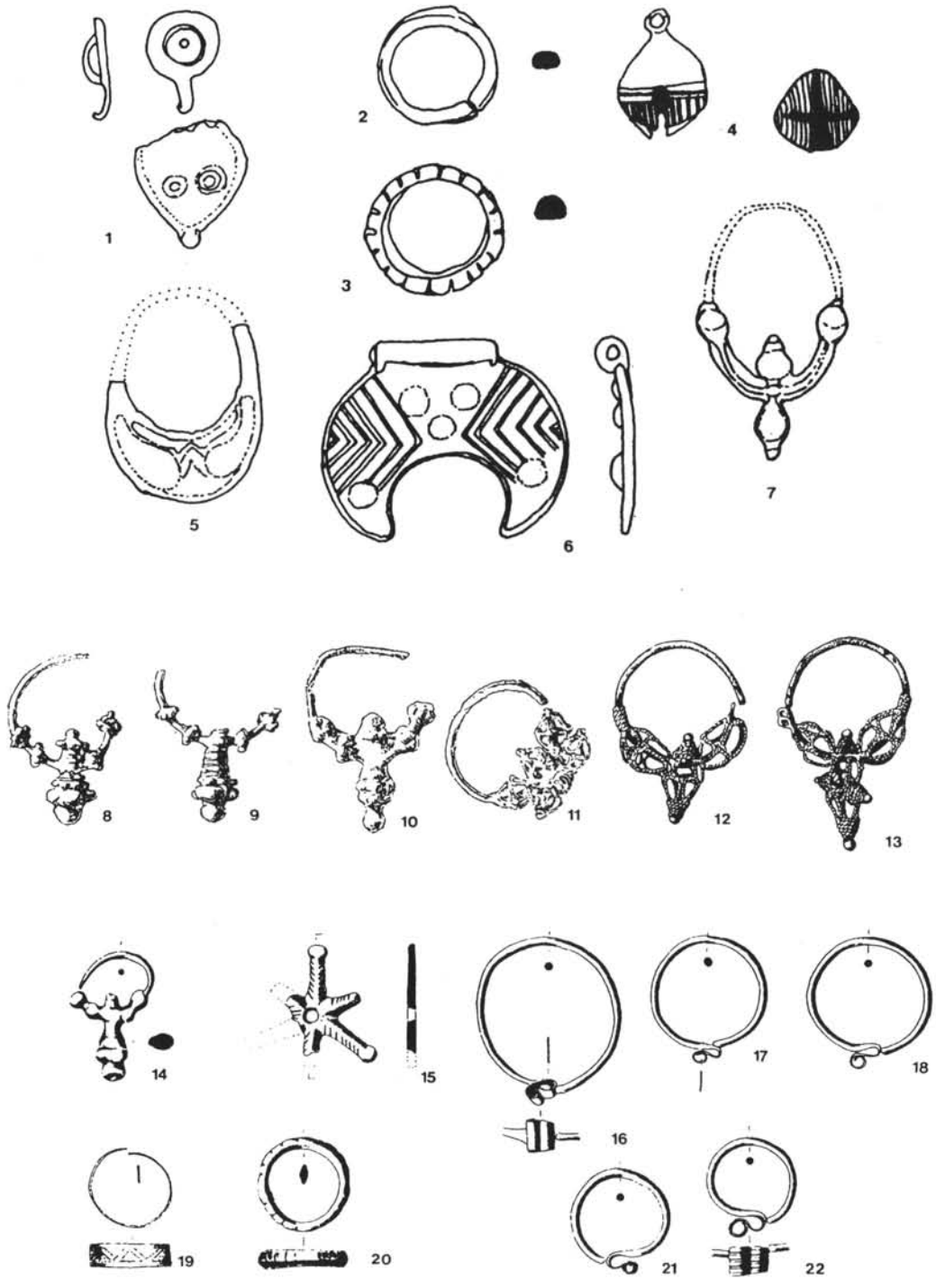

T. XI; Šenkovec: 1-7 (Ž. Tomičić); Kloštar Podravski: 8-11 (J. Brunšmid); Stenjevec: 12-13 (K. Simoni); Sv. Juraj u Trnju: 14-22 (Ž. Tomičić).

KÖLTŐ László – SZENTPÉTERI József

A 8–10. SZÁZADI KONTINUITÁS KÉRDÉSEI A VÖRSI 8–10. SZÁZADI TEMETŐ KAPCSÁN

Az általunk konkrétan vizsgált terület kissé távolabb esik a konferencia témájában érintett Mura-vidéktől, az előadás nem szorosan a Mura mentén élt népekről szól, ismertetését mégis azért gondoljuk ide tartozónak és fontosnak, mert a kutatásban alkalmazott módszer bizonyos különböző régészeti kultúrák képviselői közötti kapcsolatok kiderítésére, azok egymás melletti tovább-élésének lehetőségeire próbál megoldást keresni.

Vörstől nyugatra, a Papkert nevű határrészen 1983-ban kezdődtek a kutatások a Kis-Balaton program keretében. Itt két, egymástól 800 m-re levő dombon találtuk meg azt a települést és a hozzátartozó temetőt, melyek feltárása és komplex feldolgozása segítséget adhat a dunántúli késő avar kori népesség 9–10. századi továbbélésének vizsgálatához.[1]

A Papkert-B-lelőhelyen több mint 7000 m^2 területet tártunk fel. Ez a kiemelkedés kisebb-nagyobb megszakításokkal a középső rézkor óta lakott, vagy temetkezési céllal használt hely volt. A koraközépkori leletanyag szerint a késő avar korban, a 8. század legvégén, a 8–9. század fordulóján kezdtek el ide temetkezni. A régészeti leletek tanúsága szerint ettől az időtől kezdve legalább két – két és fél évszázadon át folyamatosan temetőnek használhatták a dombhátat. Összesen 716 sírt tártunk fel. A sírok fölé később Árpád-kori falu települt, amelynek legkorábbi periódusa – az 1172–1196 között uralkodó III. Béla király pénzei alapján – a 12. század végére keltezhető.

A temető szerkezete azt mutatja, hogy a különböző szociális helyzetű csoportok sírjai bizonyos mértékben elkülönültek egymástól. A sírmező nyugati részén temették el azokat a bronzveretes övvel felövezett, illetve a lándzsás, kardos, baltás férfiakat, akik számára a túlvilági élethez nem járt lóáldozat. A leggazdagabb, aranyozott bronzveretes övvel, aranyozott bronz- és vasveretes kantáros lóval, fegyverrel (íjjal, nyíllal, harci baltával) eltemetett személyek sírjai a temető K-i felén csoportosultak, szinte szabályos sorokat alkotva. A vagyoni különbség a szerényebb mellékletekben is megmutatkozott a temető két része között. Agyagedényeket a közösség gazdagabb és szegényebb részénél egyaránt találunk, de a gazdagabbak mellé több esetben hármat, közöttük a kétségkívül drágább, ún. sárga kerámiát is helyeztek.

A régészeti leletanyag tipológiai elemzése alapján első közelítésben négy főbb csoportot különíthettünk el:

1. késő avar kori,
2. 9. századi (Karoling peremkultúra),
3. magyar honfoglalás kori,
4. kora Árpád-kori.

A késő avar kori griffes-indás népesség hagyatékát a temető egész területén megtaláljuk. A férfi sírok jellegzetes leletei az öntött bronz övgarnitúrák, melyeket stílusjegyeik és összetételük alapján legkorábban a 8. század végétől keltezhetünk. A késő avar korszak

legutolsó szakaszához köthetők az eddig előkerült kantárrózsák. Két esetben bronzból öntöttek (356, 379. sír), három lószerszámnál pedig vasból készültek a nagyméretű, aranyozott-ezüstözött bronzbetéttel díszített kantárrózsák (307, 347, 352. sír). A 468. (bolygatatlan) lovas sírban szintén az avar kor legkésőbbi szakaszára jellemző, pikkelydíszes és stilizált állatfejet utánzó szíjvégeket, valamint vésett-poncolt övvereteket találtunk (1. tábla). Az edénymellékletek jól mutatják a kerámiával történő keltezés nehézségeit. A jellegzetes, késő avar kori sárga füles bögre mellé a korai Árpád-korra (is) jellemző formájú és díszítésű edényt helyeztek.

A női ékszerek a szőlőfürtcsüngős és az ovális karikájú fülbevalók, üveggyöngy díszes arany fülbevaló, valamint egy állatalakos és egy üvegbetétes bronz mellboglár. A nagyméretű dinnyemag alakú gyöngyök az arany- és ezüstfóliás többtagú rúdgyöngyökkel egyazon nyakláncra fűzve jelennek meg.

A tipológiailag 9. századi – az ún. Karoling-peremkultúrához tartozó leletanyaggal rendelkező – sírok többsége a temető nyugati részén került elő. Elválasztásuk a késő avar kori mellékletekkel temetkező lakosság szegényebb rétegétől régészeti módszerekkel igen nehéz.

A férfi síroknak erre a korszakra jellemző leletei elsősorban fegyverek és használati tárgyak: lándzsák, balták, borotvák és csiholók. Az egyik legjelentősebb lelet a 655. sírban talált frank sarkantyú-pár.

A női és kislány sírokban a Dalmáciára és a Morva-medencére jellemző ékszerek fordulnak elő: az ún. millefiori- és többtagú rúdgyöngyök, csillagcsüngős és huzalból sodrott fülbevalók, poncdíszes lemezgyűrűk, bronz- és vasfüles üveggombok. A 140. sírban talált ólom orsógomb mellé még egyéb ritka lelet is társult: az elhunyt lábához egy szokatlan formájú, valószínűleg övre, vagy ló nyergére is akasztható, vasabroncsokkal megerősített sajtárt helyeztek (1. ábra). Ugyancsak ebbe a korszakba sorolhatók a polírozott palackok.

A 716 sír közül leletanyaga és a természettudományos vizsgálatok alapján ez idő szerint 35–40 sírt keltezhetünk a 10. századra. Ezek a sírok laza elrendezésben a temető egész területén megtalálhatók, nem alkotnak összefüggő, önálló tömböt. A sűrű temetkezés ellenére igen kevés egymásra temetkezést (szuperpozíciót) figyelhettünk meg. Az ide települő magyar honfoglalás kori népesség figyelembe vette a korábbi temetkezési rendet. A sírsorok szabadon maradt részeit úgy vették használatba, hogy jelképes lovas temetkezéseik az avar lovas sírok közvetlen környezetében kerültek elő.

A férfisírok legjelentősebb képviselője négy íjász sírja. Az 561. sírba temetett férfi mellé helyezték tegezét 6 nyíllal. A nyíltegezhez tartozó veretek, amelyek a tegez felfüggesztését és (valószínűleg) zárását tették lehetővé, hiteles hazai megfigyelésére az elsők között nyílt lehetőségünk A csaton ábrázolt tulipánfejű, sörényes griffnek a benepusztai leletben található a legközelebbi párhuzama, 2. tábla). Ez a megfigyelés megengedi azt a feltételezést, hogy az eltemetett férfiban a Dunántúlt megszálló honfoglalók első generációjának egyik tagját sejthessük. A 10. századra keltezhető a 167. sír is, melyben egy kétélű karddal felfegyverzett férfi nyugodott. Fegyverövének díszítése többféle stílus jegyeit hordozza magán. A csat honfoglalás kori típus, az öv bújtatóján pedig viking ábrázolásokra emlékeztető, frízszerűen elhelyezett állatfejeket láthatunk. A sír a ló nélkül elbúcsúztatott avar díszövesek környezetében került elő.

A közösség rangos női tagjainak viseletére jellemző a szaltovói típusú, öntött csüngős ezüst és bronz fülbevaló, a felsőruházatot és az ingnyakat díszítő aranyozott ezüst pitykék és

préselt rozetta, ezüst lemezkarperec, a sodrott kar- és nyakperecek (3. tábla 1–13, 17–36). Egy kisleány sírjában nyakláncba fűzve Berengar rex 888–915 közé tehető, Milánóban vert ezüst érmét találtunk (3.tábla 14–16).

Az Árpád-kori magyar köznépre jellemző leletek közül is a legkorábbi anyagot (pödrött végű ezüst hajkarikák, lépcsős fejű poncolt gyűrűk, egyszerű bronz huzalkarperecek és nyakperecek, hordó alakú ezüstfóliás gyöngyök, ezüst- és bronzlemezből készült füles gombok, csörgők) találjuk a temetőben. Egy fiatal lány sírjából bizánci előképet tükröző, üveg- és féldrágakő-berakásos aranyozott bronz gyöngyszem került elő, melynek későbbi párhuzamait 11–12. századi dél-oroszországi kincsleletekben ismerhetjük fel. A klasszikus ún. „Bjelo-Brdo-i" együttesek és a magyar királyok éremleleteinek hiánya azt valószínűsíti, hogy a temető a 10. század végén, de legkésőbb a 11. század elején lezárul.

A régészeti összefüggések vizsgálata mellett (az egy rétegű temető belső datálási nehézségei miatt is) igénybe vettük a csontok kémiai (szerológiai) meghatározását, amellyel lehetővé válik egy-egy temetőn belül a feltárt emberi csontvázmaradványok eltemetési időrendjének és feltételezhető genetikai kapcsolatainak a kiderítése.[2] Mintegy 400 egyént vizsgálva három nagy időrendi csoportot lehetett elkülöníteni.

Ezek közül legfontosabb a második nagy kronológiai csoport, melybe a vizsgált vázmaradványoknak közel 85%-a volt sorolható. Ez a mintegy 15030 év alatt eltemetett csoport további három időrendi alcsoportra volt osztható (2. ábra).

A legkorábbi alcsoport feltehetően egy még másutt született generáció felnőtt korban elhunyt egyedeinek a betemetkezésével indul. Az alcsoportonként eltemetettek száma a második alcsoportban éri el a maximumot, majd az utolsó alcsoport temetkezésének idején úgy szűnik meg a temető használata, hogy maga a népesség még tovább él. Az első alcsoport második generációja virágzásának az idején kezdtek el temetkezni a középső, második alcsoport tagjai. Még tart az első és a második alcsoport utolsó generációinak egyre fogyatkozó létszámban történő betemetkezése, amikor már nyugvóhelyükre kerülnek a harmadik alcsoport első képviselői. A szerológiai vizsgálatokkal kimutatott genetikai csoportokon belül pedig megtalálhatjuk mindhárom alcsoport képviselőit.

A biokémiai módszer segítségével meghatározott nagy kronológiai csoport időben részben egymást fedő alcsoportjai megfelelnek a régészeti leletanyag vizsgálata alapján kialakult csoportoknak, melyek a késő avar kori, az ún. 9. századi és a magyar honfoglalás kori népesség tárgyi hagyatékával rendelkeznek! A csontkémiai vizsgálat és a paleoszerológia relatív kronológiai eredményei és valószínű genetikai összefüggései alapján tehát joggal feltételezhetjük azt, hogy a mai Vörs melletti területen a 8/9. század fordulóján megjelenő késő avar kori népesség a 9. században át helyben maradva megéri az Árpád által vezetett honfoglalók dunántúli megtelepedését, és genetikai összetevőjét alkothatja az ott tovább élő lakosságnak.

(A kémiai vizsgálatok által meghatározott első nagy kronológiai csoport a kora bronzkori [kisapostagi kultúra] temetkezéseit, míg a harmadik a vizsgálatok végzése idején még teljesen fel nem tárt legkésőbbi [10. század végi] sírokat takarja.)

Irodalom:

Költő–Lengyel–Pap–Szentpéteri 1992.a: Költő L.–Lengyel I.–Pap I.–Szentpéteri J.: Etnikumok, régészeti kultúrák a koraközépkori Pannóniában (Egy Somogy megyei régészeti ásatás előzetes eredményei – Vörs) = A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve XXX–XXXII. (1987–1989), 1992. 283–307.

Költő–Lengyel–Pap–Szentpéteri 1992.b: L. Költő–I. Lengyel–I. Pap–J. Szentpéteri: Vorläufige Ergebnisse der Ausgrabungen am Gräberfeld Vörs aus dem 9.–11. Jahrhundert (Ungarn, Komitat Somogy) = Slovenská Archeológia XI. – 2, 1992. 223–241.

[1] A feltárások anyagi fedezetét a Nyugatdunántúli Vízügyi Igazgatóság biztosította, a feldolgozás eddigi eredményei az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA) támogatásával születtek.

[2] Költő–Lengyel–Pap–Szentpéteri 1992.a, b. (Ugyanitt az említett leletcsoportokból válogatott leletanyag közlése is, a korábbi irodalom felsorolásával.)

THE QUESTIONS OF CONTINUITY IN THE 8–10TH CENTURY ON THE BASIS OF THE 8–10TH-CENTURY CEMETERY EXCAVATED AT VÖRS

This lecture doesn't strictly deal with the peoples along the river Mura. However, we consider its subject important and belonging to the theme of the conference because the applied method of research tries to clear the connection between the representatives of different archaeological cultures and the possibilities of their coexistence.

The graves uncovered at the site Papkert-B near Vörs can be divided into four main groups on the basis of the typological analysis of the detailed described finds:

1. late Avar Period,
2. 9th-century (Carolingian peripheral culture),
3. the Period of the Hungarian conquest,
4. early Arpadian Age.

The heritage of the late Avar population can be found throughout the whole area of the cemetery. The majority of the burials with typical 9th century material, belonging to the so called Carolingian peripheral culture, were discovered at the western part of the cemetery. It is very difficult to separate these by archaeological methods from the late Avar graves with poorer grave-goods. The newly arrived Hungarian population adatped itself to the existing grave system. Their burials can also be found thorughout the whole area of the cemetery but, scattered. The free places between the grave rows were occupied in such a way that their symbolic horseburials are neighbouring the Avar ones. In spite of the density of the cemetery only in a few cases were burials in superposition found.

Besides the analyzis of the archaeological connexions, the chemical determination of the human bones (serologie) was also applied, which enables the archaeologists to reveal the chronological order of the burials within a cemetery and the supposable genetical connections of the buried. On the basis of the results of the chemical determination of the bones and on the basis of the relative chronologie and the genetical connexions achieved by paleoserologie it may be presumed that the late Avar population – which appeared in the neighbourhood of today's Vörs at the turn of the 8–9th century, staying there during the 9th century – lived to see the settling down of the Hungarian conquerors in Transdanubia and possibly became one of the genetical components of the subsequent population.

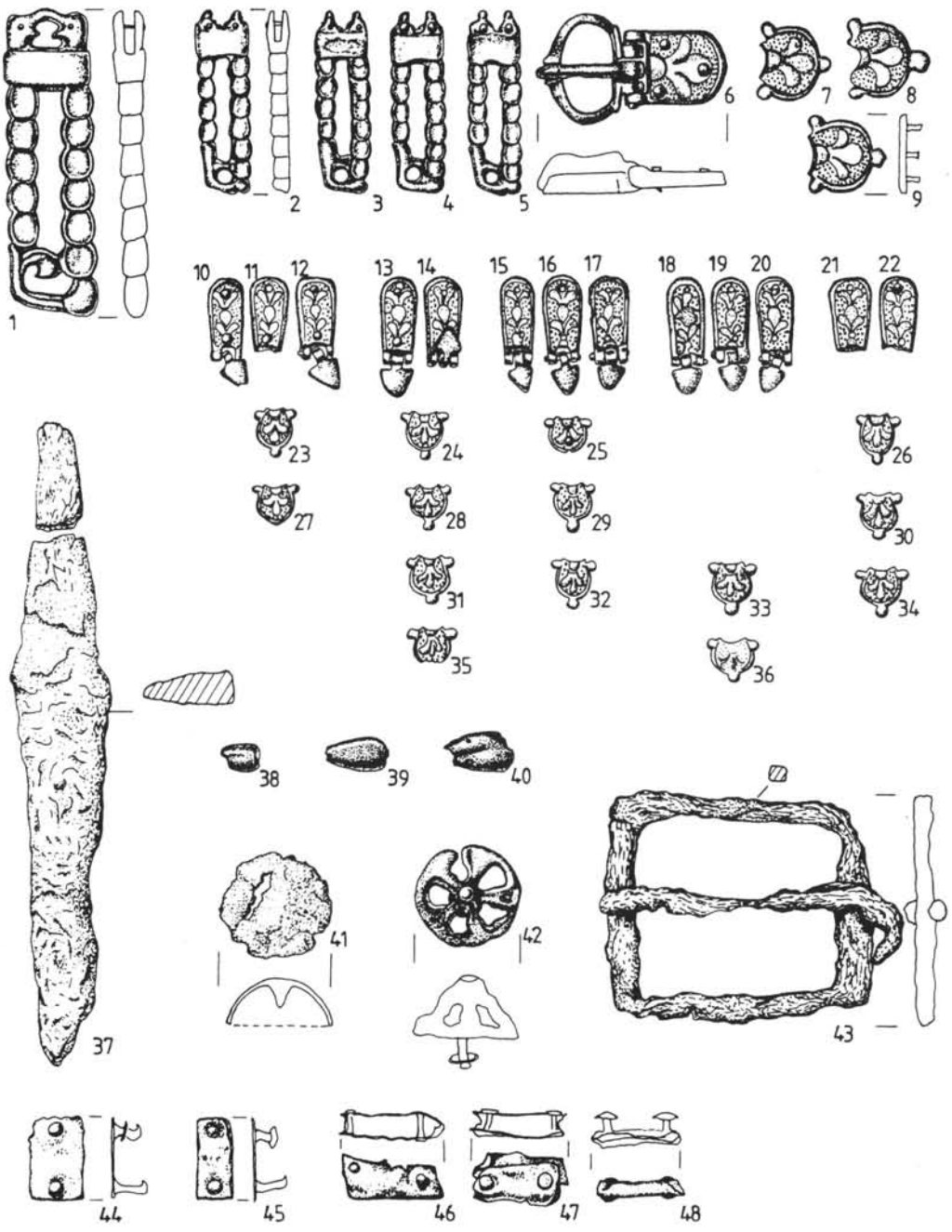

1. tábla: A 468. sír leletei

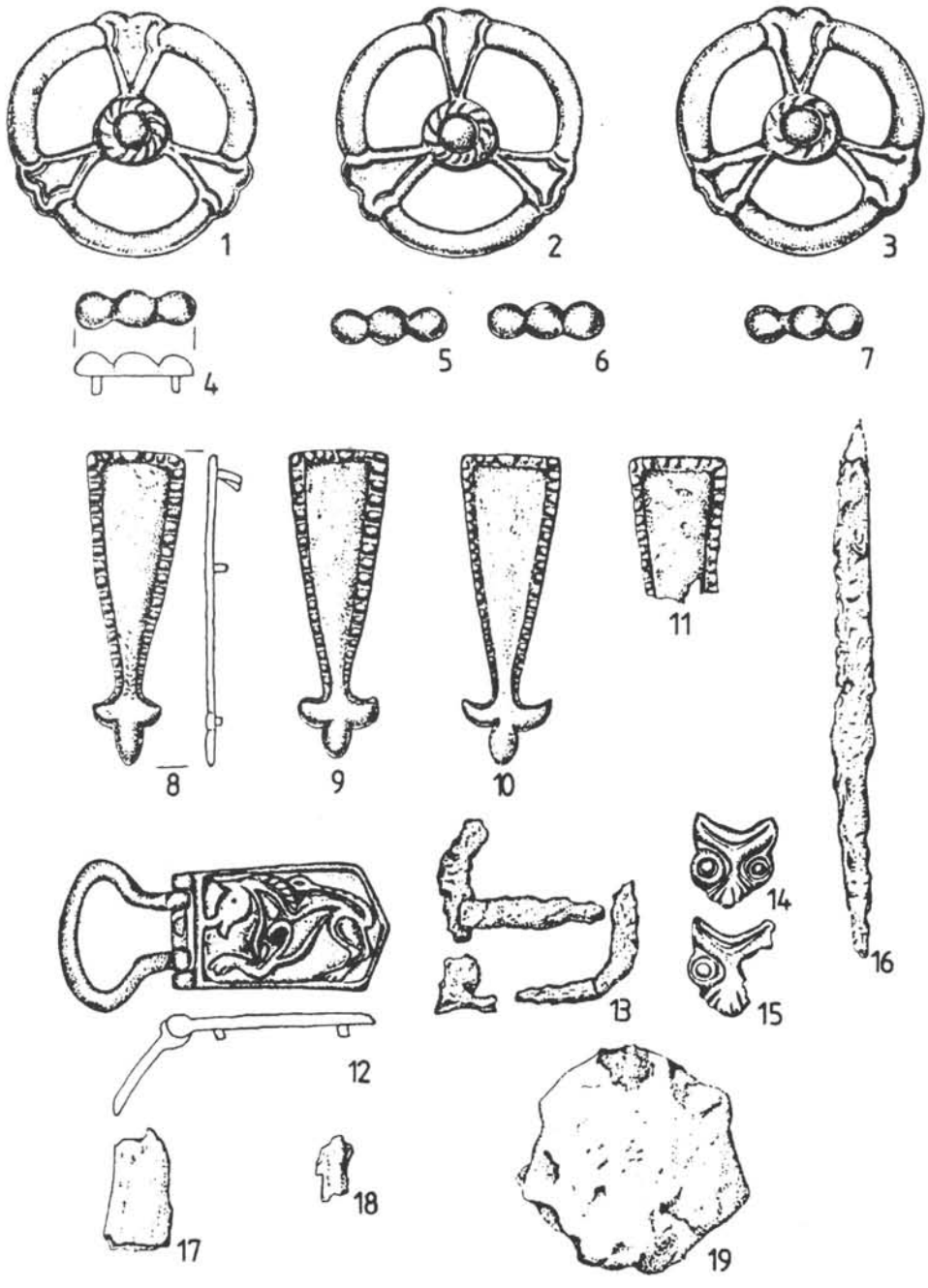

2. tábla: Az 561. sír leletei

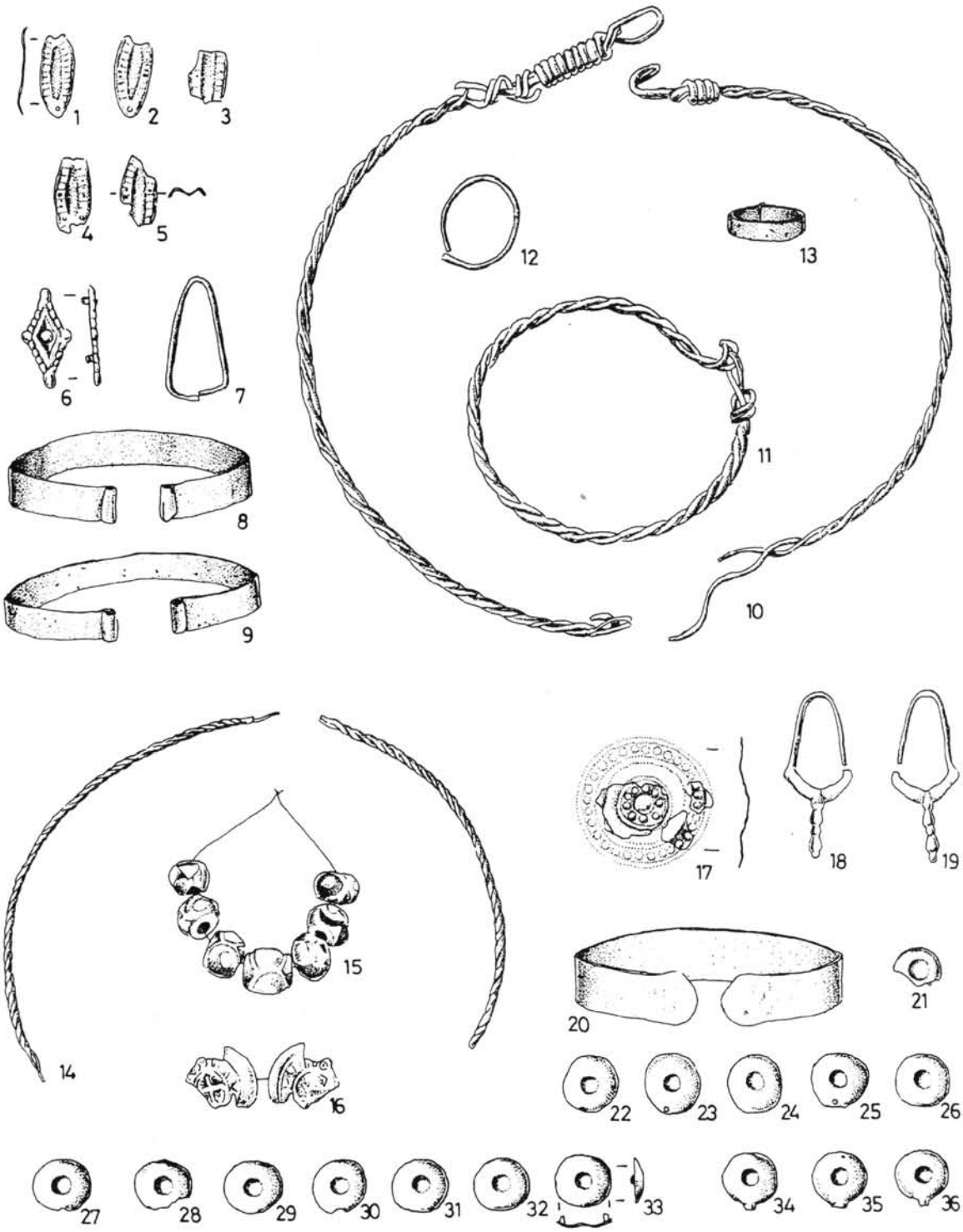

3. tábla: Válogatás a honfoglalás kori leletanyagból

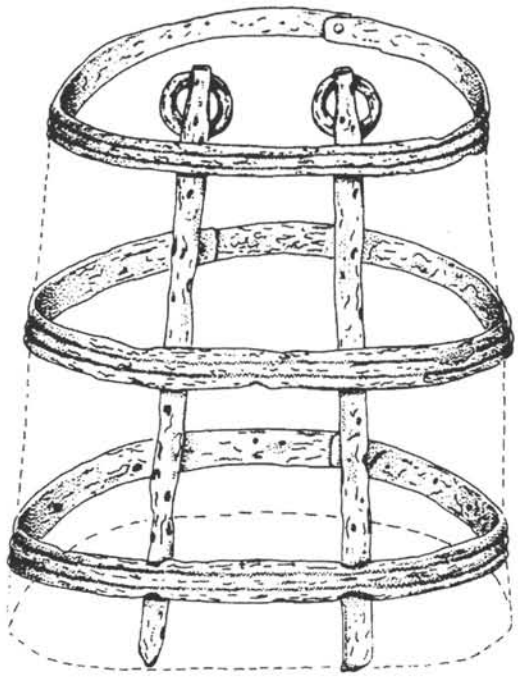

1. ábra: Sajtár a 140. sírból

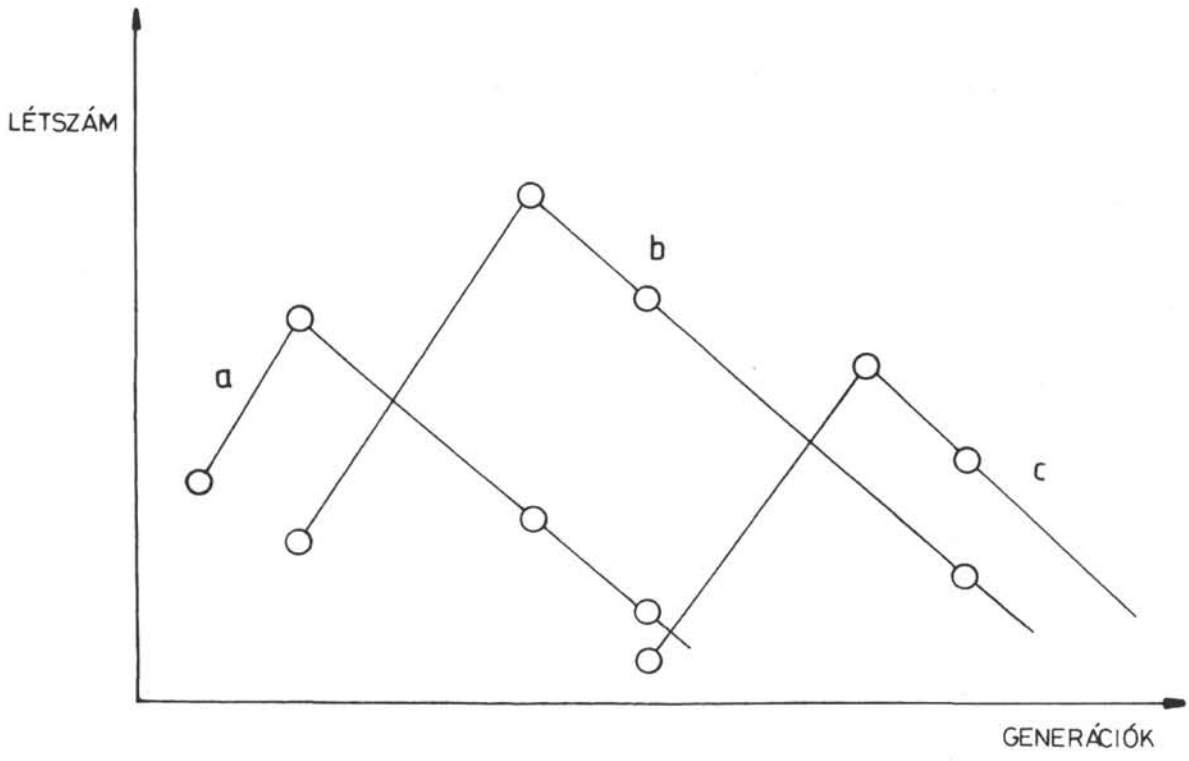

2. ábra: A középső nagy időrendi csoport belső alcsoportjai Lengyel Imre nyomán

(Az 1. és 2. tábla rajzait Ambrus Edit, a 3. tábla és 1. ábra rajzát Nyári Zsolt készítette)

Branko KERMAN

STAROSLOVANSKE NAJDBE IZ PREKMURJA

Zgodnjesrednjeveška arheološka slika Prekmurja še zdaleč ni popolna. Vendar posamezne arheološke najdbe, pridobljene bodisi naključno ali z izkopavanjem, pričajo o slovanski poselitvi pokrajine ob Muri (karta 1).

V preteklosti so potekala razna arheološka sondiranja okoli srednjeveških cerkva, ki so

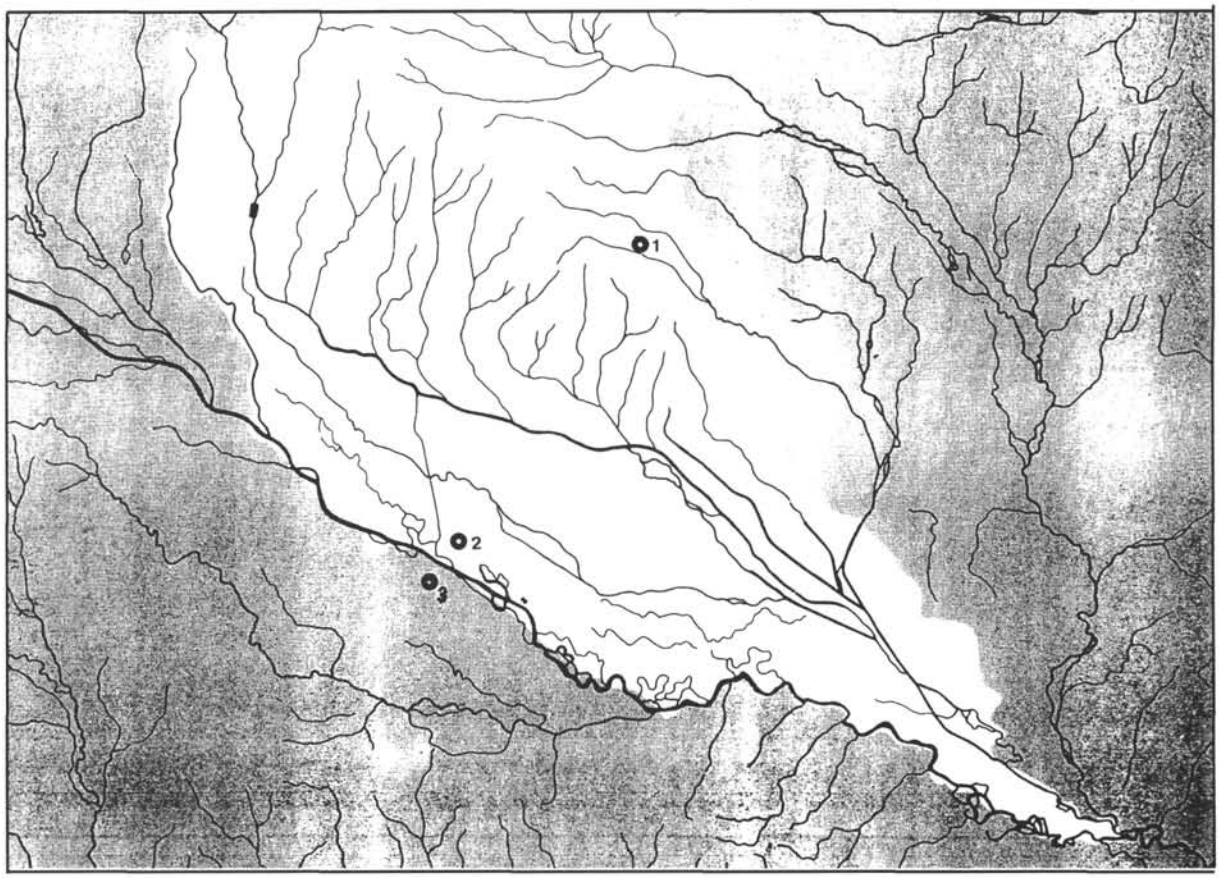

Karta 1: Slovanska najdišča v Prekmurju: 1 Selo; 2 Dekložovje; 3 Veržej

po imenih zavetnikov in slogu gradnje dopuščala domnevo o predhodni slovanski poselitvi (Horvat Šavel 1974, 233–234; Strmčnik Gulič 1977, 302; Horvat Šavel 1977a, 319–320; Horvat Šavel 1977b, 329–330). Prav tako so raziskave na raznih drugih arheološko izredno zanimivih predelih, ki tudi po toponimih kažejo zgodnjesrednjeveški in srednjeveški izvor (Oloris pri Dolnjem Lakošu, Stara cerkev pri Križevcih, Kastelišče pri Černelavcih, Nadaždijev grad pri Petanjcih in Kastelišče pri Krogu), dale predvsem gradivo, ki sodi v čas od 13. do 16. stol. (Šavel 1991, 22, 60, 66).

Fragmente posod, krašenih z valovnico, in dna posod, na katerih je odtisnjen plastični znak v obliki križa, iz rimskodobne naselbine v Dolgi vasi, ki jih I. Mikl označuje kot zgodnjesrednjeveške, je vprašljivo uvrščati v slovansko obdobje (Mikl 1958–1959, 174, 176, T. 1, 8; T. 5, 3; T. 4, 4; T. 5, 7).

Prve slovanske najdbe z levega brega Mure so bile najdene l. 1923 ob gradnji železniške postaje pri Veržeju. Kovačič poroča: „/.../v ruševine nekega rimskega poslopja so bili pokopani staroslovenski mrliči, pri katerih so se našle nenavadno velike slepočnice iz srebra. Razdrobljene lončene posode kažejo očividno slovenski značaj, a našle so se tudi črepinje prehistorične ilirske dobe. Na žalost so delavci vse razbili in raztepli, le nekaj malega se je rešilo za mariborski muzej" (Kovačič 1926, 59, prim. Korošec 1947, 49, sl. 46; Pahič 1965, 156–158, T. 6, 1–17; Pahič 1971, 17–18, op. 48, 49, sl. 10). Štirje posrebreni obsenčniki iz Veržeja (T. 2) sodijo v čas belobrdske kulture od 10. do 12. stol. (Korošec 1987, 220; Knific, Svoljšak 1976, op. 129, sl. 27; Knific 1975, 59, op. 17).

Naslednja staroslovanska najdba je ulita železna ostroga, ki je bila pred drugo svetovno vojno najdena v Dokležovju in naj bi bila sestavni del skupine – danes izgubljenih – predmetov iz razkopane antične gomile, ki je ležala severovzhodno od vasi (Kerman 1990, 19; prim. Šavel 1991, 36)

V skupino staroslovanskih najdb lahko uvrstimo še železno puščico s krilci in tulastim nastavkom, za katero pa nimamo podatkov o najdišču, pa tudi fragment zgodnjesrednjeveškga lončka, ki je bil izkopan na severozahodnem delu platoja na Gradišču v Selu (Šavel 1991, 70).

Opis najdb

1. Dokležovje: Ulita in kovana železna ostroga (inv. št. 55 PM MS) je parabolične oblike z nekoliko navznoter upognjenim krakom, ki mu manjka ovalna ploščica za pritrditev. Ramena in kraka ostroge so polkrožni, trn pa štirioglatega preseka in se končuje s piramidalno konico. Ornamentiran je v dveh poljih z izstopajočimi tremi rebri v sredi in dvema na bazi, hrbtna stran je neornamentirana. Ovalna ploščica za pritrditev je imela dve zakovici, sedaj je ohranjena le ena. Višina ostroge je 17 cm, širina ramen 5,7 cm, dolžina krakov 13 cm, dolžina trna 3 cm, širina ploščice 1 cm (T. 1).

2. Neznano najdišče: Kovana železna puščična konica s krilci in tulcem za nasajanje (inv. št. 715 PM MS). Dolžina 5, 7 cm, dolžina ohranjenega krilca 3, 3 cm, premer tulca 1, 1 cm (T. 3, 1).

3. Selo: Del ustja in ostenja lonca, ki je bil verjetno izdelan na vretenu. Glina je pomešana z drobnozrnatim kremenčevim peskom. Črna zunanja površina je grobo zglajena. Izvihano ustje je ravno odrezano in zglajeno. Stena fragmenta je pod ramenom okrašena s tremi pasovi vodoravnih brazd. Prelom je črn. Premer ustja je 11 cm, višina ohranjenega dela 6,5 cm, debelina ostenja 0,6 cm (T. 3, 2).

Ostroga (T. 1)

Naključno najdena dokležovska ostroga je že bila podrobneje obravnavana v strokovni literaturi (Kerman 1990, 19–31). Po tipološki opredelitvi glede na do sedaj dokumentirane zgodnjesrednjeveške ostroge v Sloveniji ta nima prave primerjave na tem ozemlju, stilno pa je

blizu ostrogi iz Gradišča nad Bašljem, katere ploščica za pritrjevanje se polkrožno zaključuje in ima eno zakovico (Kastelic 1952–1953, 106, sl. 16). Prav tako je zelo podobna ostrogama iz Starega trga pri Slovenj Gradcu, od katerih ima ena ornamentiran trn, kraki pa se končujejo s ploščicama z dvema zakovicama (Pahič 1968, 39, št. gr. 43; Korošec 1979, T. 85, 1, 2). Ostroge s ptujskega gradu so drugačne od dokležovske, predvsem so manjše, ploščice so štirioglate, nekatere so ornamentirane, trni so masivnejši in brez ornamenta (Korošec 1950, 100–103). Ostroga z Brezij nad Zrečami ima dolg koničast trn, ki je brez ornamenta, ploščice so šesterokotne z dvema zakovicama (Pahič 1969, 233, T. 9. 4). Ta ostroga je zelo podobna dokležovski.

Po Kavanovini opredelitvi češkoslovaških ostrog spada obravnavani primerek v četrti tip velikomoravskih ostrog, ki sodi v drugo polovico 9. stol. (Kavánova 1976, 46–50, T. 10, 4a, b; T. 11; T. 12; T. 13) in med tip 2 in 3 ostrog iz Starega mesta, časovno pa v tretjo četrtino 9. stol. in začetek 10. stol. (Hrubý 1955, 188, sl. 33, 2b, 3b, 7b); po Dostalovi razvstitivi ostrog iz srednje gradiščanske faze pa v tip 2, ki traja skozi vse 9. stol., s težiščem v tretji četrtini 9. stol. (Dostál 1966, 75, sl. 16, 4). Po tipologiji Waschowskega sodi dokležovska ostroga v pozno karolinško obdobje in naj bi bila zelo blizu ostrogam iz otonskega obdobja (Wachowski 1986/87, 49–79; Kerman 1990, 27, op. 26).

Neposredne primerjave za ostrogo iz Dokležovja najdemo v velikomoravskem grobišču Břeclav-Pohansko, ki je datirano v 9. stol. in v prvo polovico 10. stol. (Kalousek 1971, 67, sl. 89, 1, 2; sl. 102, 1, 2; sl. 100; sl. 154, 6, 7; sl. 194, 2, 3; prim. Dostál 1966, 120–121). Skorajda identičen kos pa je znan iz velikomoravskega grobišča v Smolenicah (grob 128), ki sodi v starejšo fazo grobišča – v tretjo četrtino 9. stol. – celotno grobišče pa datirajo v čas druge pol. 9. stol. do začetka 10. stol. (Dušek 1979, 369, 371, obr. 5, 1, 2; Hanuliak 1992, 258–260, T. XII, 3). Za obravnavano ostrogo bi bila torej sprejemljiva datacija druga polovica 9. in prva pol. 10. stol.

Na Slovenskem ostroge doslej niso bile odkrite na grobiščih karantanskega kulturnega kroga, prav tako jih tudi ni v belobrdski skupini najdišč, kot meni za ptujske ostroge P. Korošec, ki je grobove z ostrogami iz ptujske nekropole uvrstila v posebno skupino „velikomoravskih grobov" (Korošec 1972, 25–26). Ostroga iz Dokležovja sodi v preprostejši tip ostrog (karta 2). Te se na Slovenskem pojavljajo v glavnem v grobovih, ki vsebujejo pridatke, značilne za kulturno skupino s keramiko, ta je datirana v konec 8. in v 9. stol. (Korošec 1977, 79–83; Korošec 1979, 32–33). V grobovih te skupine so ostroge pogosto brez drugih pridatkov ali pa grobno celoto sestavljajo še nož, deli pasnih spon, kresilo, puščica, keramika. Takšna grobišča se razprostirajo v glavnem na območju severovzhodne Slovenije; to so: Turnišče pri Ptuju (Korošec 1953, 181–236), Brezje nad Zrečami (Pahič 1960, 217–294), Zgornji Duplek (Ciglenečki, Knific 1979, 473–480), posamezni grobovi s ptujskega gradu (Korošec 1950) in Starega trga pri Slovenj Gradcu (Pahič 1968, 34–43). Največkrat so bile ostroge najdene v grobovih v parih, ponekod tudi posamezno (npr. Brezje pri Zrečah, grob 7), in so po mnenju nekaterih arheologov prej odraz družbenega položaja kot vojaški pridatek (Pahič 1969, 255, op. 93). Vsekakor so bile ostroge sestavni del konjeniške opreme in spadajo v sklop bojne opreme (Korošec 1979, 241).

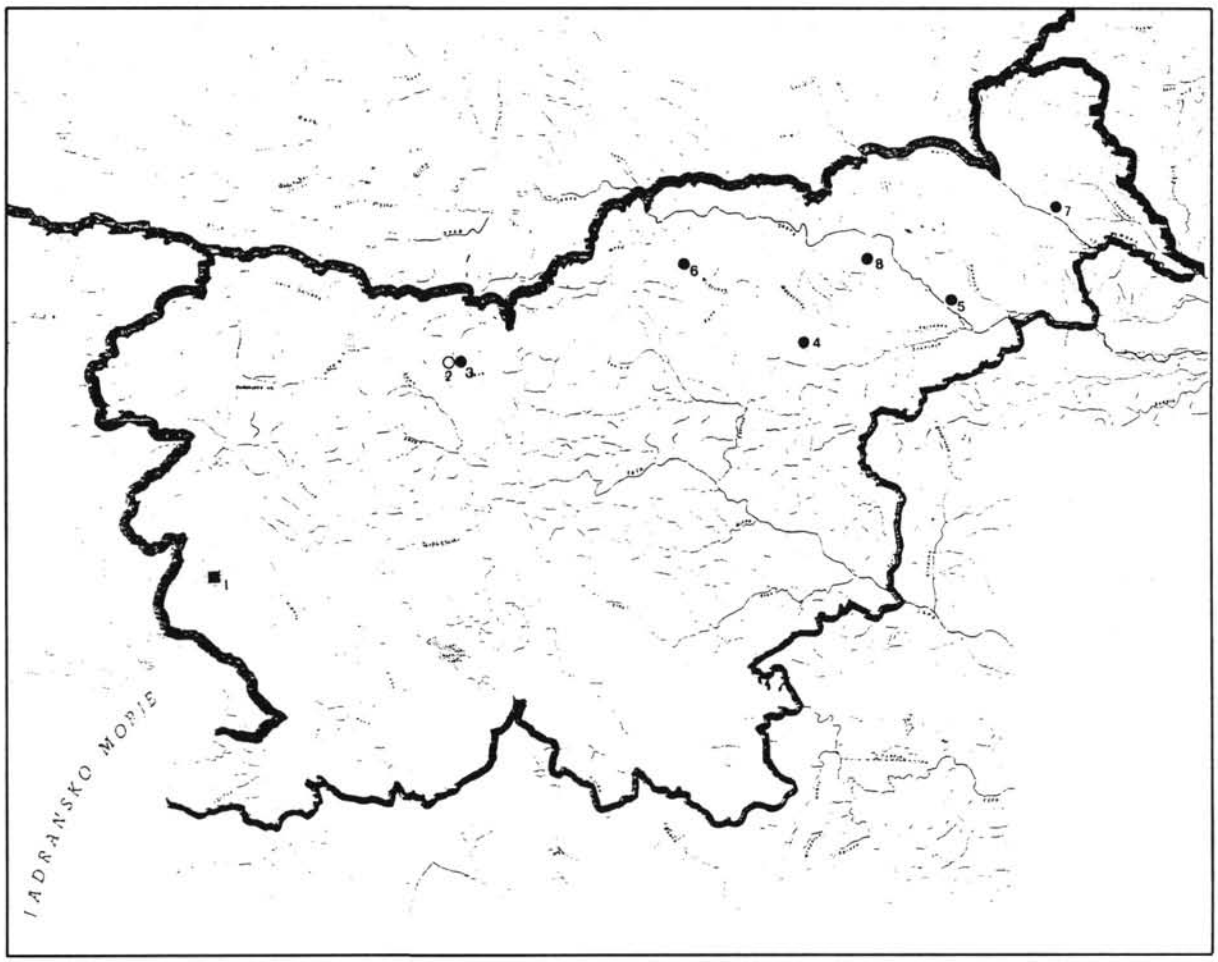

Karta 2: Razširjenost zgodnjesrednjeveških ostrog v Sloveniji

PRVA SKUPINA
zgodnji karolinški kulturni krog – konec 8. stol.
1 Gojače-Boršt, Svoljšak, D., Knific, T. 1976, 54–55, T. 2, 1, 2.
DRUGA SKUPINA
pozni karolinški kulturni krog – druga polovica 9. stol.
2 Gradišče nad Bašljem, Kastelic, J. 1952–1953, 106, sl. 17 a, b.
TRETJA SKUPINA
preproste železne ostroge – 9. in 10. stol.
3 Gradišče nad Bašljem, Kastelic, J. 1952–1953, 106, sl. 17 a, b.
4 Brezje nad Zrečami, Pahič, S. 1969, 233, 255, T. 9, 4.
5 Ptujski grad, Korošec, J. 1950, 100–103, št. gr. 123, 149, 163, 297, sl. 117.
6 Stari trg pri Slovenj Gradcu, Pahič, S. 1968, 39, št. gr. 43.
7 Dokležovje, Kerman, B. 1990, 19–31.
8 Poštela, Pahič, S. 1985a, 295, sl. 121; Teržan, B. 1990, 306–307, T. 52, 13.

Puščica s krilci (T. 3, 1)

Naslednji predmet interpretacije je preprosto izdelana železna puščična konica s krilci, ki ima kroglast tulec za vsajanje lesenega dela puščice (T. 2, 1). Provenienca puščice je neznana, prav tako je neznano njeno najdišče. Po obliki in tipu jo uvrščamo v tip puščic s krilci in tulastim nastavkom. V zgodnjesrednjeveških arheoloških najdiščih v Sloveniji je bilo doslej odkrito večje število puščičnih osti različnih tipov. To so trirobe puščične osti, ki jih je do sedaj v Sloveniji znanih trinajst in so datirane v 5. in 6. stol., vprašljivo pa je njihovo etnično in kronološko opredeljevanje (Knific 1993, 525–530). Sledijo jim puščice s krilci in tordiranim vratom. Dva primerka sta znana iz vipavskega najdišča Sv. Pavel nad Vrtovinom: ena od puščic je bila sestavni del predmetov iz groba 4, druga pa je sporadična najdba. Glede na ostale drobne najdbe iz tega najdišča sodita omenjeni puščici v 7. in še v 8. stol. (Svoljšak, Knific 1976, 23, 59–60, T. 12, 1, 5). Puščična konica s tordiranim vratom je znana še iz naselbinskega objekta na Gradišču nad Bašljem (Knific 1975, 17), iz groba 180 v nekropoli preseljevanja narodov v Kranju (Stare 1980, 25, 64, T. 60, 5), kot sporadična najdba iz grobišča na ptujskem gradu (Korošec 1950, 103, 213, sl. 117) in kot naselbinska najdba z Brinjeve gore (Pahič 1985, 15, sl. 14, 26). Ta tip puščic se najpogosteje pojavlja v langobardskih, alemanskih in bavarskih grobiščih v 7. in 8. stol. (Knific 1975, 17, op. 43). Običajno pa je njihov časovni razpon dokaj širok, od 6. do 9. stol., ponekod tudi do prve polovice 10. stol. (Ruttkay 1976, 328, Abb. 54, A b)

Železno puščično konico iz Prekmurja (T. 3, 1) uvrščamo v poseben tip puščic s krilci in tulastim nastavkom. Ta tip puščic je precej pogost v Sloveniji na staroslovanskih grobiščih iz 9. in 10. stol. Zelo dobra vzporednica za prekmurski primerek je iz staroslovanskega groba 24 iz Brezij nad Zrečami, grobišče pa sodi na konec 8. in v prvo pol. 9. stol. (Pahič 1969, 241, 255, T. 9, 11). Puščično konico iz kranjskega grobišča Kranj-Gorenje-Sava (grob 1) Knific glede na obliko krilc uvršča v omenjen tip puščic, dasiravno se po trnu za nasajanje od njega razlikuje (Knific 1975, 17, T. 1, 3a, 3b), podobno kot puščica iz staroslovanskega grobišča Bled-grad (Valič 1968, 43, T. 23, 19), česar pa ne moremo trditi za naselbinsko najdbo puščice iz Bleda-Pristave (Knific, 1980, 484, sl. 2, 4). Odkrita primerka puščic v obrambnem stolpu v Gradišču nad Pivko je težko natančno datirati, čeprav naj bi bil propad stolpa povezan z naselitvijo Slovanov v te kraje (Valič 1968, 485–429, T. 6, 3, 4). Puščice s krilci kot izredno pogost grobni pridatek poznamo iz dalmatinskih najdišč (Jelovina 1977, 119–120, T. 61, 9, 10; T. 72, 2, 3; T. 75, 14; Belošević 1980, 105, T. 27, 15, 25, T. 28, 13, T. 31, 4, 5, T. 32, 23, 24, T. 33, 26, 27, T. 34, 43, T. 39, 22, T. 33, 3, 11–13, 16–18, T. 29, 19, T. 68, 4, T. 27, 15, 25, T. 68, 9) in iz grobišč srednjega gradiščanskega obdobja na Velikomoravskem (Dostál 1966, 73, 67, 17, 18). Pojavljajo pa se tudi v avarsko-slovanskih grobiščih iz 7. in 8. stol., kot je tisto v Devinski Novi vesi (Eisner 1952, 295, T. 5., 9, T. 45, 19) ali v Pókaszepetku (Sós, Salamon 1994, 73, grob 198, 3; grob 106, 3; grob 121, 3; grob 165, 2; grob 395, 2; grob 181, 2). Časovno opredeljevanje puščic s krilci in tulastim nastavkom je izredno težavno, še težavnejše pa je, če puščica ni grobna najdba, kot se to kaže ob primerku iz Prekmurja. Podobno kot puščice s krilci in tordiranim vratom imajo tudi puščice s krilci in tulastim nastavkom širok časovni razpon. Primerka iz grobišča v Kranju iz časa preseljevanja ljudstev (Stare 1980, 51, sl. 16; T. 5, 3, 5) in puščica iz Rifnika, najdena tam med cerkvijo in cisterno (Bolta 1981, T. 21, 9), so iz 6. stol. Večje število jih je znanih iz bavarskega grobišča Linz-Zizlau, ki sodi v 7.

stol. (Landenbauer-Orel 1960, grob 14 b, 3; grob 25, 3; grob 70, 4; grob 95, 3; grob 99, 1; grob 97, 11; grob 110, 2). Zelo pogoste so v slovanskih grobovih iz 9. in 10. stol. na jugovzhodnem Slovaškem (Točik 1971, 137–138, 167–168, T. 37, 14, 20, 21; 185, T. 67, 14; 186, T. 67, 12) in v grobovih iz mlajšega gradiščanskega obdobja (Zápotocky 1965, 229, 325, obr. 66, 4, 5, 6; Hanuliak 1992, 250, T. 7, 3; 262–263, T. 15, 16, 21), zasledimo pa jih tudi kot naselbinske najdbe od 10. do12. stol, znani pa so tudi primerki iz srednjega veka (Ruttkay 1976, 327, 328). Omenjeni tip puščic se je uporabljal tako v boju kakor tudi pri lovu. Puščice niso bile le del bojne opreme pešakov, ampak so jih uporabljali tudi konjeniki (Belošević 1980, 105).

Fragment ustja in stene lončka (T. 3, 2)

Fragment zgodnjesrednjeveškega lončka je bil izkopan v Selu na lokaciji Gradišče. Naselbina leži severovzhodno od romanske rotunde in jo obdaja umetno izkopan jarek, ki je na južni strani sploščen. Fragment lončka je bil izkopan na skrajnem severovzhodnem delu naselbine, in sicer v tretji plasti, pomešani z žganino in deli opeke. Šavlova ga je skupaj z naselbino uvrstila v zgodnji srednji vek (Šavel 1991, 21, 70). Fragment lončka je bil verjetno izdelan na lončarskem vretenu na ročni pogon z izvihanim ustjem. Ostenje je okrašeno s tremi pasovi vodoravnih brazd. Lonček bi lahko po obliki primerjali z lonci iz naselbinskih plasti na Bledu-Pristavi (Knific 1980, 485, sl. 2, 7; sl. 4, 12) in z nekaterimi lonci iz grobišč skupine s keramiko, ki so okrašeni z vodoravnimi brazdami, kot sta Turnišče pri Ptuju (Korošec 1953, 224–225, risba 18, 23) in Zgornji Duplek (Ciglenečki, Knific 1979, 478, T. 2, 4, T. 3, 4, 5). Vodoravni brazdasti vrez je eden glavnih ornamentov na slovanski keramiki iz Dalmacije, kot je razvidno iz starohrvaških grobov v Nin-Ždrijcu (Belošević 1980, 11, T. 27, 3, 26; T. 31, 20; T. 60, 2, 3; T. 64, 4). Selanski primerek je po analogiji zelo blizu naselbinski najdbi iz avstrijskega najdišča Thunau pri Kampu v Spodnji Avstriji, ki jo skupaj z ostalim keramičnim gradivom glede na ornament in obliko datirajo v drugo polovico 8. in v 9. stol. (Cech 1991, 57, abb. 3, B234), in keramiki iz raznih slovanskih grobišč v Spodnji Avstriji (Friesinger 1975–1977, T. 1, grob 64, T. 10, T. 11, T. 12; Friesinger 1971–1974, T. 6). Takšno časovno opredelitev selanskega fragmenta utemeljujejo predvsem posamezne naselbinske najdbe posodja iz slovanske naselbine Miklósfa-Mórichely, Cigánykút v bližini madžarske Nagykanizse; ta keramika naj bi bila lokalnega značaja, je pa dobro primerljiva predvsem s keramiko v avarsko-slovanskih grobiščih v županiji Zala, kot so Pókaszepetk, Zalakomár in Kehida (Szőke 1992, 129–147, 4. kép, 9; 9. kép 1, 10; 10. kép 6; 11. kép 8).

Zaključek

Časovno sodijo obravnavani staroslovanski predmeti iz Prekmurja v 9. in 10. stol. Območje Prekmurja je bilo v zgodnjem srednjem veku, podobno kot v antiki, prehodno. Lahko bi rekli, da je bilo umeščeno med dve veliki slovanski središči, kot sta Ptuj (ant. Poetovio) in Zalavár (Blatenski kostel), o čemer nam pričajo izkopana grobišča in predvsem v Blatenskem kostelu ostanki utrdb, fortifikacij in sakralnih objektov (Sós 1963). Prav gotovo je tudi za Prekmurje pomembna letnica 568, ko so se Langobardi odselili iz Panonske nižine in jo prepustili Avarom. Ta zgodovinsko pomembna letnica je prav gotovo mejnik za naselitev Slovanov na območju jugovzhodnih Alp, predvsem od severa in severovzhoda (Grafenauer

1970–1971, 17–32). Nedvomno pa je bilo naseljevanje Slovanov v Panonski nižini močno povezano z Avari. Predele jugozahodne Madžarske (okolica Blatnega jezera) naj bi naselili Slovani skupaj z Avari že v začetku 7. stol., kar predvsem potrjujejo odkrita grobišča z biritualnimi grobovi, žganimi in skeletnimi (Zalakomár, Kehida), in naselbine (Balatonmagyaród–Hídvégpuszta, Inkey sírkápolna, Balatonmagyaród–Kiskányavár, Keszthely–Fenékpuszta) v županiji Zala (Szőke 1989, 71–78; Szőke 1992, 139–143, 146–147). Na Slovenskem v ta časovni okvir sodi karantanska kulturna skupina (7. in 8. stol.), za katero so značilni v glavnem predmeti iz tanke bronaste žice in pločevine, npr. uhani s pentljo in verižicami, z visečo stekleno ali kovinsko jagodo, pravokotne in okrogle fibule iz bronaste pločevine, prstani z razširjenim čelnim delom (Korošec 1961, 157–194). Ta kulturna skupina se razprostira v predelih, ki so jih poseljevali alpski Slovani, česar pa ne moremo trditi za območje severovzhodne Slovenije, kjer so najstarejša slovanska grobišča iz konca 8. in prve polovice 9. stol. in sodijo v t. i. skupino s keramiko (Korošec 1961, 190; Korošec 1977, 79–89). Avarsko-slovanska poselitev jugozahodne Madžarske v začetku 7. stol. je zgodovinsko utemeljena s tem, da naj bi se leta 602 Apsih (avarski vojskovodja) šel vojskovat z Anti, ki jih je tudi iztrebil, in si ob tem podvrgel pleme Dudlebov, ki so prebivali ob srednjem Dnjepru in Burgu, ter jih naselil na jugozahodnem mejnem avarskem pasu med reko Muro in Zalo, ki je bil neobljuden in zapuščen (Szőke 1991, 9–17; prim. Grafenauer 1950, 23–123).

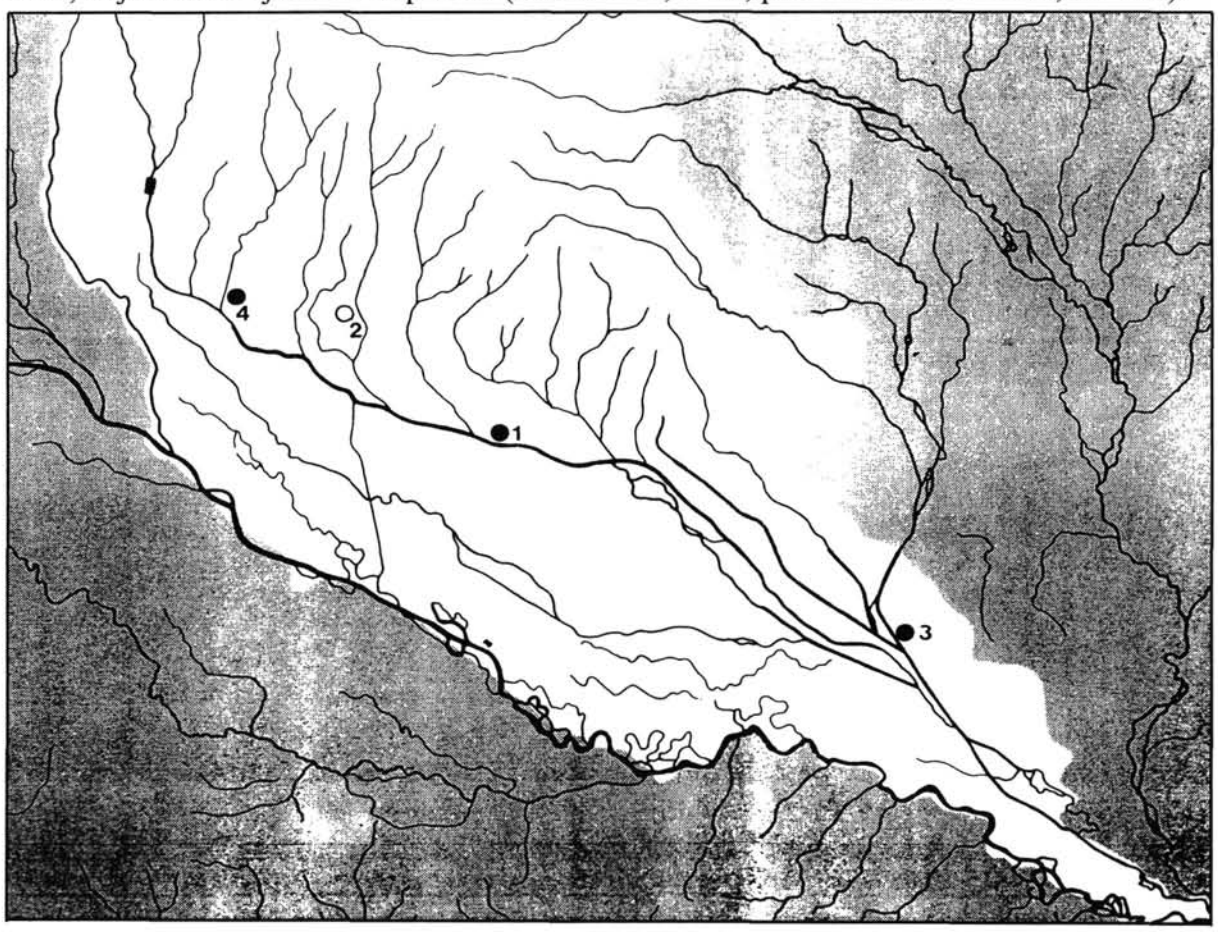

Karta 3: Domnevne lokacije cerkva iz 9. stol. v Prekmurju
1 Businiza (Buzinci, izginuli kraj pri Rakičanu); 2 Businiza (Puconci); 3 Lindolveschirichun (Lendava); 4 Spizzun (Puževci)

Sredi 9. stol. je Spodnja Panonija postala Pribinova in zatem Kocljeva kneževina s središčem v Blatenskem kostelu (Kos 1906, št. 125, št. 142). Dolgoletne avarsko-frankovske vojne, upor Ljudevita Posavskega in nenazadnje vdor Bolgarov so Spodnjo Panonijo močno opustošili, tako da je bilo območje skoraj brez prebivalstva. V Panonijo so prihajali novi priseljenci z območja jugovzhodnih Alp, iz nemških pokrajin in tudi iz jugovzhodnih predelov Podonavja (Grafenauer 1965, 77–79). Ta večplastnost prebivalstva se odraža predvsem v mešanju kulturnih elementov, kar je posebej vidno v nakitu in orožju na grobiščih iz 9. stol. v županiji Zala (Szőke, B. M., Ery, K., Müller, R., Vándor, L. 1992, 175–178). Pribina in Kocelj sta prenovila cerkveno organizacijo v Spodnji Panoniji. Novo nastale cerkve so posvečevali salzburški škofje (npr. Liupram in Adalvin). Tri naj bi bile domnevno locirane v pokrajini ob Muri (karta 3), in sicer v krajih Lindolveschirichun (Lendava), Busiziza (Buzinci, izginuli kraj pri Rakičanu oz. Puconcih) in Spizzun (Puževci) (Bogyay 1960, 59–61; prim. Kerman 1990, 30, op. 51).

Pa se vrnimo nazaj k posameznim slovanskim najdbam iz Prekmuja. Te smo uvrstili v 9. in v 10. stol. Morda bi lahko razloge za redko poselitev Prekmurja iskali v zgodovinskem dejstvu, da je bila pokrajina ob Muri že v zgodnjem avarskem obdobju (v času prvega avarskega kaganata) del mejnega in neobljudenega avarskega območja (Bóna 1968, 613–614, 72). Prav tako je bilo Prekmurje od 11. in vse do 13. stol. del madžarskega mejnoobrambnega pasu (madž. gyepüelve), ki je bil redko poseljen s slovanskim življem (Kos 1933, 149–152; Zelko 1963, 38–41). Najdbe so skromne, kažejo pa na poselitev Prekmurja s Slovani.

Literatura

Belošević, J. 1980, Materijalna kultura Hrvata od 7.–9. stoljeća.

Bolta, L. 1981, Rifnik pri Šentjurju, poznoantična naselbina in grobišče. – Katalogi in monografije 19.

Bogyay, T. 1960, Die Kirchenorte der Conversio Bagoariorum et Carantanorum. – Südostforschungen XIX, 52–70.

Bóna, I. 1968, Abri3 der Siedlungsgeschichte Ungarns in 5.–7. Jahrhundert und die Awarensiedlungen von Dunaujváros. – Archeologické rozhledy XX–5, 605–618, 701–702.

Cech, B. 1991, Die keramischen Funde der slawischen Wallanlage in Thunau in am Kamp (NÖ) (Ein Beitrag zur Gliederung slawischer Keramik). – Zalai Múzeum 3, 57–72.

Ciglenečki, S., Knific, T. 1979, Staroslovansko grobišče v Zgornjem Dupleku. – Arheološki vestnik XXX, 473–481.

Dostál, B. 1966, Slovanská pohrebište ze strední doby hradištní na Morave.

Dušek, S. 1979, Velkomoravské pohrebisko v Smoleniciach. – Slovenská archeológia XXVII/2, 365–374.

Eisner, J. 1952, Devínska Nová ves.

Friesinger, H. 1975–1977, Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich II. – Mitteilungen der prähistorischen Kommission XVII–XVIII.

Friesinger, H. 1971–1974, Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich I. – Mitteilungen der prähistorischen Kommission XV–XVI.

Grafenauer, B. Naselitev Slovanov v vzhodnih Alpah in vprašanje kontinuitete. – Arheološki vestnik XXI–XXII, 17–32.

Grafenauer, B. 1950, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov. – Zgodovinski časopis IV, 23–126.

Grafenauer, B. 1965, Zgodovina slovenskega naroda II.

Horvat Šavel, I. 1974, Domanjševci. – Varstvo spomenikov XVII – XIX/1, 233–234.

Horvat Šavel, I. 1977a, Selo v Prekmurju. – Varstvo spomenikov XXI, 319–320.

Horvat Šavel, I. 1977b, Kobilje. – Varstvo pomenikov XXI, 329–330.

Hanuliak, M. 1992, Gräberfelder der slawischen Population im 10. Jahrhundert im Gebiet der Westslowakei. – Slovenská archeológia XL/2, 243–308.

Hrubý, V. 1955, Stare Město. Velkomoravské pohrebiště „Na valách".

Jelovina, D. 1977, Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine.

Kastelic, J. 1952–1953, Najdbe zgodnjega srednjega veka v Gojačah pri Gorici. – Zgodovinski časopis 6–7, 89–109.

Kalousek, F. 1971, Břeclav-Pohansko I. Velkomoravské pohrebiště u kostela. – Archeologicke prameny z pohrebište.

Kavánová, B. 1976, Slovanské ostruhy na území Československa. – Studie Archeologického ústavu ČSAV Brno.

Kerman, B. 1990, Staroslovanska ostroga iz Dokležovja. – Zbornik soboškega muzeja 1, 19–31.

Knific, T. 1975, Dati archeologici sulla colonizzaazione dela Marca di Kranj nei secc. X e XI. – Balcanoslavica 4, 57–65.

Knific, T. 1993, Hunski sledovi v Sloveniji. – Ptujski arheološki zbornik, 521–542.

Knific, T. 1975, Dve staroslovanski grobišči z ozemlja loškega gospostva. –Loški razgledi XXII, 11–23.

Knific, T. 1980, Drobne najdbe iz staroslovanske naselbine na Bledu-Pristavi. – Situla 20/21, 481–489.
Korošec, J. 1947, Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji.
Korošec, P. 1987, Belobrdska kultura. – Enciklopedija Slovenije 1, A – Ca.
Korošec, P. 1979, Zgodnjesrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov I, II. – Razprave SAZU, razred 1, 22/1/2.
Korošec, J. 1950, Staroslovansko grobišče na ptujskem Gradu.- Razprave SAZU, razred 1, I.
Korošec, P. 1972, Zgodnjesrednjeveška nekropola na Ptujskem gradu. – Zgodovinski časopis XXVI, 1–2, 13–31.
Korošec, P. 1977, Das Problem der Kulturgruppe „Mit Keramik" im frühslawischen Horizont auf dem Gebiet der Südostalpen. – Balcanoslavica 6, 79–89.
Korošec, J., Korošec, P. 1953, Predzgodovinsko in staroslovansko grobišče pri Turnišču v bližini Ptuja. – Razprave SAZU, dela 1, III, 181–245.
Korošec, P. 1961, Poskus delitve slovanske materialne kulture na področju Karantanije. – Zgodovinski časopis XV, 157–194.
Kos, F. 1906, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. – Druga knjiga (l. 801–1000).
Kos, M. 1933, K postanku ogrske meje med Dravo in Rabo. – Časopis za zgodovino in narodopisje XXVIII, 144–152.
Kovačič, F. 1926, Slovenska Štajerska in Prekmurje.
Landenbauer-Orel, H. 1960, Linz-Zizlau, das baierische Gräberfeld an der Traumündlung.
Mikl, I. 1958–1959, Poročilo o sondiranju v Dolgi vasi pri Lendavi. – Arheološki vestnik 9–10/2, 173–184.
Pahič, S. 1971, Iz pradavnine ljutomerskega kraja.- Časopis za zgodovino in narodopisje NV 7, 1–21.
Pahič, S. 1968, Najstarejša zgodovina koroške krajine. – 720 let Ravne na Koroškem, 1–55.
Pahič, S. 1969, Antični in staroslovanski grobovi v Brezju nad Zrečami. – Razprave SAZU, razred 1, VI, 271–297.
Pahič, S. 1985, Brinjeva gora 1954. – Doneski k pradavnini Podravja 2.
Pahič, S. 1985a, Poštela. – Varstvo spomenikov 27.
Ruttkay, A. 1976, Waffen und Reiterausrustüng des 9. bis zur erste Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II). – Slovenská archeológia XXIV, 245–395.
Strmčnik Gulič, M. 1977, Domanjševci. – Varstvo spomenikov XXI, 302.
Svoljšak, D., Knific, T. 1976, Vipavska dolina zgodnjesrednjeveška najdišča. – Situla 17.
Stare, V. 1980, Kranj, nekropola iz časa preseljevanja preseljevanja ljudstev. – Katalogi in monografije 18.
Cs.Sós, Á., Bökönyi, S. 1963, Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. – Archaeologia Hungarica XLI.
Cs.Sós, Á., Salamon, A., 1994, Cemeteries of the Early Middle Ages (6th–9th C.) at Pókaszepetk.
Szőke, B. M. 1992, 7. és 8. századi településmaradványok Nagykanizsán. – Zalai Múzeum 4, 129–167.
Szőke, B. M. 1991, Zur Geschichte der Awaren und Slawen in Südwestungarn. – Zalai Múzeum 3, 8–17.
Szőke, B. M. 1989, Awaren und Slawen. – Sieben Jahrtausende am Balaton. Vor der Ur- und Frühgeschichte bis zum Ende der Türkenkriege, 71–78.
Szőke, B. M., Ery, K., Müller, R., Vándor, L. 1992, Die Karolingerzeit in unteren Zalatal. Gräberfeld und Siedlungsreste von Garabonc I–II und Zalaszabar–Dezsősziget. – Antaeus 21.
Šavel, I. 1991, Topografsko področje XX (Prekmurje). – Arheološka topografija Slovenije.

Teržan, B. 1990, Starejša železna doba na slovenskem štajerskem. – Katalogi in monografije 25.

Točik, A. 1971, Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei (I). – Slovenská archeológia XIX–1, 135–276.

Valič, A. 1968, Staroslovansko grobišče na blejskem gradu. – Situla 7.

Wachowski, K. 1986/87, Merowingische und karolingische Sporen auf dem Kontinent. – Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Jh. 14/15, 49–79.

Zápotocky, M. 1965, Slovanské osídlení na Litomericku. – Památky archeologické LVI/2, 205–385.

Zelko, I. 1963, Murska Sobota kot sedež arhidiakonata in cerkveno upravna pripadnost Prekmurja v srednjem veku. – Kronika XI/1, 38–51.

OLD SLAVIC FINDINGS IN THE REGION OF PREKMURJE

The archaeological picture of the region of Prekmurje of the Early Middle Ages is far from being perfect; still, there are individual archaeological findings, found by chance or by means of excavation, which tell us a lot about the Slavs colonizing the region on the Mura river. The first Slavic findings on the left banks of the Mura river were found in 1923 during the construction of the Veržej train depot; out of these findings very little is left: four shaded rings with forged S-shaped loop originating from the Belobrdo culture (10th and 12th Century) which, however, are not going to be discussed at length in this paper for they do not belong to the time period discussed therein. The Old Slavic spur, found by chance at Dokležovje is of the simple spur type, featuring interesting analogies of the Moravian finding sites (Breclav Pohansko, Stare mesto, Smolenice). It can be dated into the time period of the latter half of the 10th Century. The next item, also found by chance, which cannot be allocated precisely, is an arrow point with wings and a quiver-like joined piece; according to the arrow type it could be compared to a similar item found in grave 24 at the Old Slavic cemetery at Brezje nad Zrečami, which is dated into the latter half of the 8th Century and the beginning of the 9th Century. Included in the Old Slavic findings is also the fragment pottery finding at Selo. Parts of the mouth and of the body of the mug were probably made on a potter's wheel, the turned-up mouth is cut off flatly and then levelled, the wall of the mug is ornamented by three lines with horizontal grooves. The Selo mug can very well be compared to the findings at the Nagykanizsa settlement: Miklósfa–Mórichely, Cigánykút, dated intro the 8th and the 9th Century but also to the pottery findings of the middle Great Moravian period.

Thus the Old Slavic findings originate from the 9th and the 10th Century. The area between Ptuj and Zalavár (Blatograd), the today region of Prekmurje that is, was in the 9th Century owned by two Slavic princes (Pribina, Kocelj) who had contributed a great deal to the reorganisation of the Church in Lower Pannonia. Among other things they had built churches which were consecrated by the bishops of Salzburg. Following the Conversion of Prekmurje in the 9th Century three churches are believed to have been built: at „ad Businiza" (the vanished settlement near today village of Rakičan or Puconci), „Lindolveschirichun" (Lendava) and „Spizzun" (Puževci). In light of all this it can be asserted that in the 9th Century the region of Prekmurje must have been populated more densely than confirmed by the archaeological findings; the scarcity of Early Middle Ages findings can be attributed to the fact that Prekmurje used to a border area, sparsely inhabited already during the Avarian reign of Pannonia, wich may have been the case up to the 11th Century for this strip of land presented to the Hungarians a defensive border area of extensive waste land.

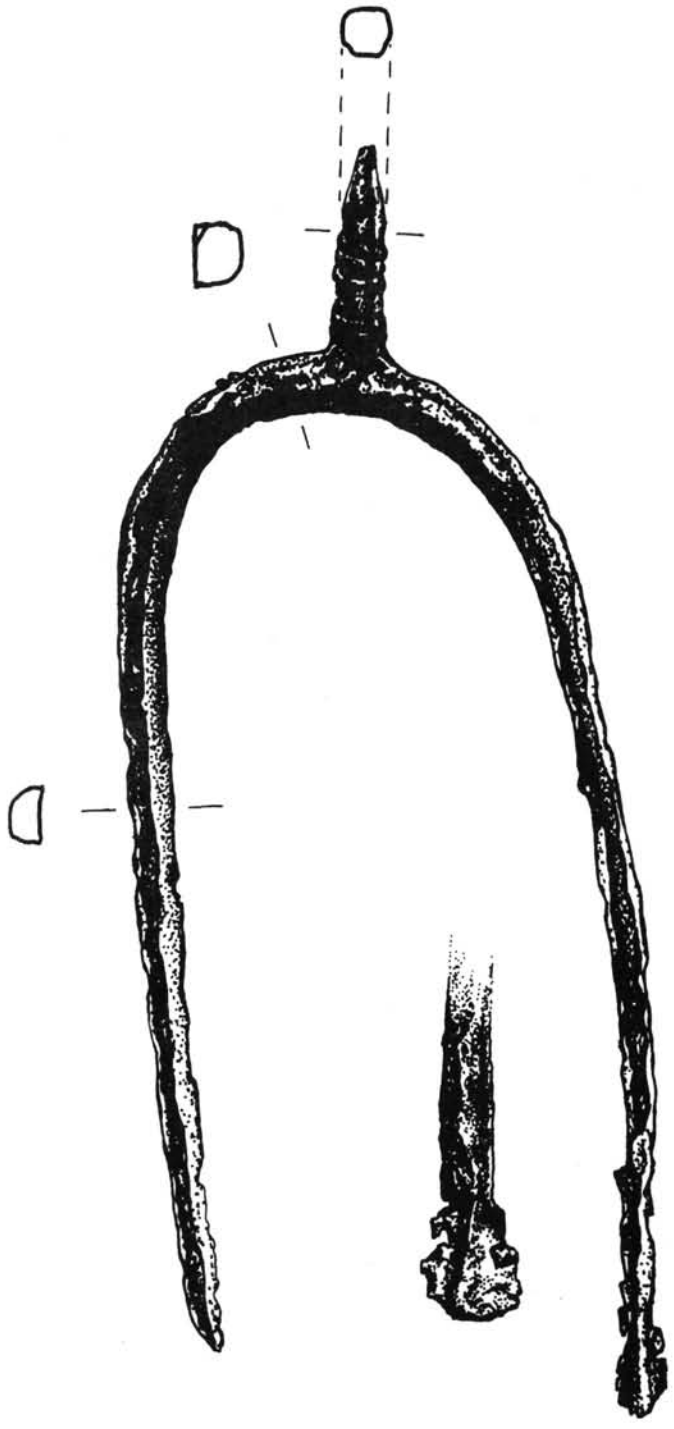

T. 1

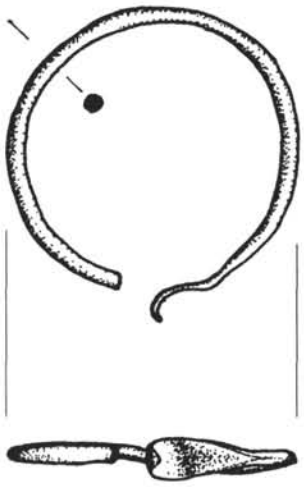

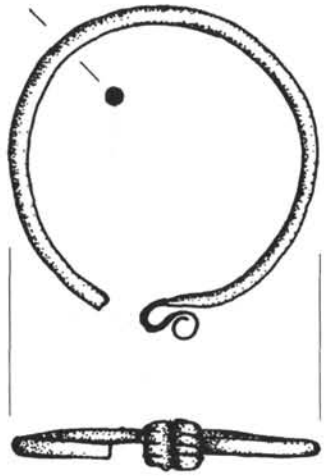

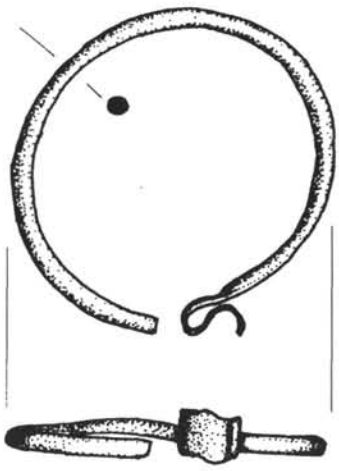

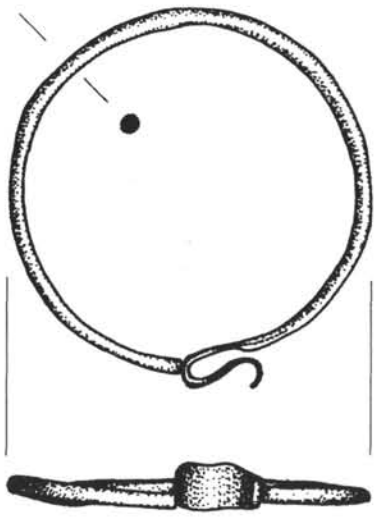

T. 2

1

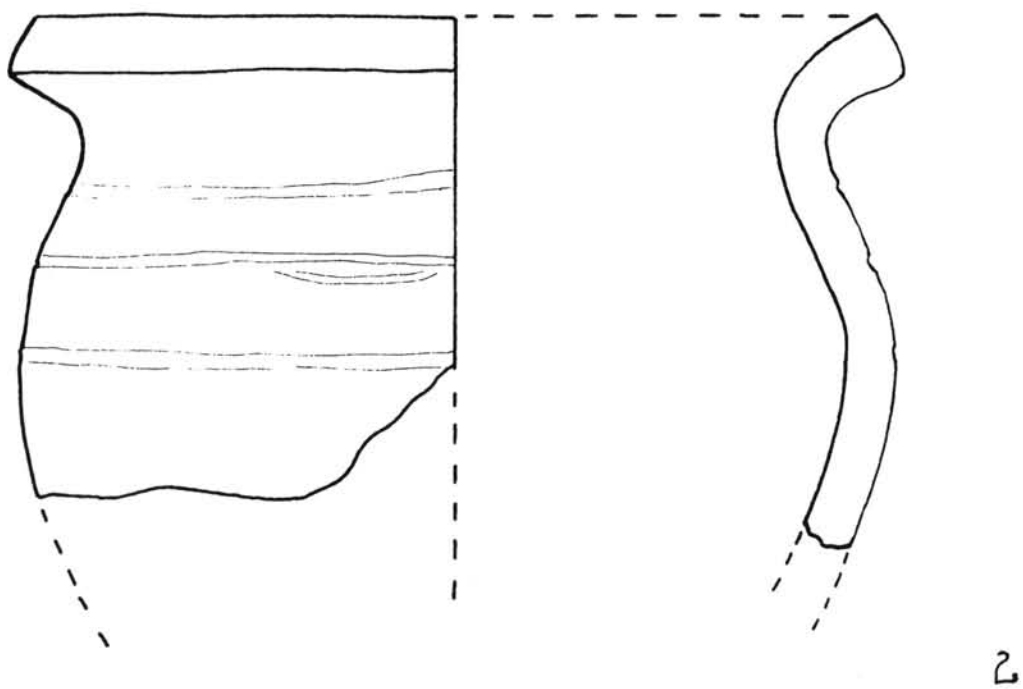

2

T. 3

Karl SPREITZHOFER

DIE ETHNISCHE FORMIERUNG DER STEIERMARK IM MITTELALTER

Die ethnische Formierung der Steiermark ist ein von politischen, wirtschaftlichen und kulturellen Prozessen abhängiger Vorgang. Am Ausgang des Mittelalters war als Ergebnis dieses Vorganges eine deutsch-slowenische Sprachgrenze, genauer: die Südgrenze des geschlossenen deutschen Sprachgebietes, voll ausgebildet und sollte bis ins 20. Jahrhundert nur mehr lokale Veränderungen erfahren. Die zeitlichen und regionalen Stufen dieser ethnischen Formierung lassen sich manchmal nur sehr undeutlich, manchmal aber recht genau rekonstruieren.

Über die **Möglichkeiten und Kriterien** dieser Rekonstruktion will ich hier – zusammenfassend und äußerst gedrängt – referieren. Konkret: Aus welchen historischen Quellen sind welche Schlüsse möglich? Ich stütze mich dabei vorwiegend auf die schriftlichen bzw. sprachlichen Quellen und betrachte hauptsächlich die heutige österreichische Steiermark.

Alle Indizien deuten darauf hin, daß dieser **steirische Raum** mit dem Zusammenbruch der römischen Staatlichkeit und in der Völkerwanderungszeit eine stärkere **Entvölkerung** erfuhr als etwa das Voralpen- und Donauland, als Zentralnorikum (Kärnten), stärker auch als die Untersteiermark und das übrige Slowenien, stärker anscheinend auch als Pannonien. Es scheint, daß hier nur eine zahlenmäßig geringe keltoromanische Restbevölkerung – mit welchen eventuellen völkerwanderungszeitlichen Einsprengseln auch immer – die Zeit bis zur slawischen und später bairischen Landnahme und Wiederbesiedlung überdauert hat.

Immerhin überlieferte diese **Restbevölkerung** mindestens zehn vorslawische Ortsnamen, zumeist Flußnamen. Es gibt in der heutigen Steiermark keine Walchen-Orte als Kennzeichen romanischer Bevölkerung, wohl aber in der slowenischen Untersteiermark wie in Kärnten viele der entsprechenden (v)lasch-Namen (Lasche, Laschische, Laschitz, Laško etc.). Diese Altbevölkerung aus der Spätantike wurde jedenfalls von den alpenslawischen und bairischen Neusiedlern bis ins Hochmittelalter ebenso assimiliert, wie allfällige frühe slawische Sondergruppen (vielleicht Dudleben und Kroaten) dann nicht mehr als solche erkennbar waren.

Parallel zu der aus den historischen Quellen gut bekannten politischen Entwicklung setzte ab dem 8. Jh. der **slawisch-bairische Kontakt** ein. Die Quellen des folgenden karolingischen 9. Jhs. signalisieren einen zielstrebigen Aufbau der Herrschafts- und Kirchenorganisation und damit verbunden eine Stabilisierung der Wirtschafts- und Siedlungsformen sowie einen gezielten Siedlungsausbau. Um 860/70 sind die ältesten steirischen Ortsnamen in größerer Zahl überliefert, sowohl solche vorslawischer Herkunft wie slawische als auch die ersten deutschen.

Ortsnamen, wenn auch spät überliefert, ermöglichen bekanntlich auch für quellenarme Zeiten Aussagen über die sprachliche und damit ethnische Zugehörigkeit der Namengeber und späteren Sprecher. Aus den von der Sprachwissenschaft erarbeiteten Regeln – z.B. über die Lautsubstitution beim Übergang von einer Sprache in die andere – läßt sich manchmal eine

absolute, öfter zumindest eine relative Chronologie des Sprachkontakts erkennen: Wie lange folgte etwa die Lautung eines Ortsnamens nur der slawischen Sprachentwicklung, wie lange daneben auch bzw. ab wann nur mehr der bairisch-oberdeutschen?

Ein Kennzeichen gemischter Bevölkerung sowie von Kontaktzonen ist die **Zweinamigkeit**. In der steirischen Frühzeit (10./11. Jh.) sind zwar nur zwei eindeutige, nämlich in Urkunden ausdrücklich so bezeichnete, Fälle slawisch-deutscher Zweinamigkeit belegt (Rottenmann/Cirminah im Paltental und „Udulenidvor/Nidrinhof" in der Weststeiermark), wir müssen aber damit rechnen, daß viele slawische Namenformen mit der Assimilation des alpenslawisch bzw. frühslowenisch sprechenden Bevölkerungsteiles ohne schriftliche Dokumentation geschwunden sind. Hingegen blieb eine große Zahl anderer Namenpaare, nämlich Doppel- und Übersetzungsnamen vom Typ Ragnitz-Kroisbach oder Studenzen-Kaltenbrunn erhalten.

Einzelnamen mit ethnischem Bezug wie mehrere steirische **Baierdorf** oder Entschendorf in der Südoststeiermark (wahrscheinlich zu verstehen als „Dorf der Nemci", gemeint sind Baiern) und andererseits **Windischbach**, Wünschendorf, Windorf etc. ermöglichen deutlichere Rückschlüsse auf die frühen Bewohner und deren Nachbarn als Unterscheidungsnamen vom Typ Bairisch-Graz (für Graz) und Windisch-Graz (Slovenj gradec im Unterland), die oft mehr administrativen Charakter haben.

Eine dichte slawische **Großtoponymie** (also für größere Orte, Flüsse und Berge) bei gleichzeitiger ebenso dichter slawischer **Kleintoponymie** (also Flur-, Bach- und Hofnamen) wie im Enns- und oberen Murtal zeugt von sehr langem und engem Sprachkontakt. Slawische Großtoponymie bei überwiegend deutscher Kleintoponymie wie in einigen Gebieten der Oststeiermark deutet auf eine zahlenmäßig geringe slawische Altbevölkerung, die innerhalb kurzer Zeit von einem starken Schub bairischer Neusiedler assimiliert wurde.

Unterschiedliche **Siedlungs- und Flurformen** sind als ethnische Kriterien so gut wie nicht brauchbar. Begriffe aus der **Rechts- und Wirtschaftssphäre** wie „slawische – bairische Hube" oder „Slawenzehent" dokumentieren zumindest die Existenz slawischer Bevölkerung.

Viel tiefer führt die Untersuchung von **Personennamen**. In der Frühzeit mit ihren seltenen und zufällig überlieferten Nennungen sind sie für die Rekonstruktion ethnischer Veränderungen nur in großräumigen Gesamtzahlen brauchbar oder wenn an einem Ort Personen in statistisch relevanter Zahl aufgelistet werden wie im frühen 11. Jh. in Scheifling/Lind und im späten 12. Jh. viele Eisenbauern am Erzberg. Namen von Adeligen lassen wenig Rückschlüsse zu auf die ansässige Bevölkerung. Man braucht die Namen von Hörigen bzw. von Bauern und Bürgern, wie sie ab dem dem 13. Jh. in hinreichender Zahl zur Verfügung stehen.

Soweit die wichtigsten Quellen und ihre Auswertungskriterien. Was ist nun das **Ergebnis ihrer Auswertung**?

Aus den Quellen zur Salzburger Frühgeschichte und aus der Siedlungsanalyse scheint ein erster **bairischer Vorstoß** in das steirische **Ennstal** noch in der ersten Hälfte des 8. Jhs. wahrscheinlich. Einige Indizien deuten sogar auf bairischen Einfluß bis in die zentrale Steiermark noch in agilolfingischer Zeit (vor 788), was aus der politischen Entwicklung durchaus denkbar ist, nämlich der stufenweisen Eingliederung des karantanischen Fürstentums, dessen Nord- und Ostgrenze wir im einzelnen nicht kennen, in das bairische Herzogtum bzw. später in das ostfränkische Teilreich. Aus den schon erwähnten Quellen des

9. Jhs. lassen sich freilich noch keine ethnischen Prozentzahlen ablesen, nur die Tatsache (auch) bairischer Neusiedler im karantanisch-pannonischen Südosten.

Ethnische Prozentzahlen sind erst regional erkennbar im 11. und 12. Jahrhundert. Größere Personenlisten wie die erwähnten von Scheifling/Lind und Seckau/Eisenerz zeigen örtliche Höchstanteile slawischer Namen von 30 bis gegen 100 Prozent. Daneben weisen die vielen Nennungen neuer deutscher Ortsnamen und die vielen slawischen Ortsnamen in deutscher Lautgestalt auf die kontinuierliche Binnenkolonisation durch mehrheitlich bairische Bauern. Im späten 13. Jh. war das **Enns- und obere Murtal** dann fast geschlossen deutsch. Es gab nur mehr vereinzelt slawische Vornamen – auch diese manchmal schon der bairischen Lautentwicklung folgend –, aber daneben relativ viele slawische Beinamen, die allmählich zu Vulgar- und Familiennamen erstarrten. (Das ist der umgekehrte Fall zu Erscheinungen etwa im Drautal oder im oberen Sanntal, wo deutsche Namen bei slowenisch assimilierten Bauern als Vulgarnamen erhalten blieben. Hier wie dort werden sie nicht als „deutsch" bzw. „slowenisch" empfunden.)

Eine Sonderentwicklung nahm die engere **Oststeiermark** durch den **Einbruch der Ungarn** im 10. Jahrhundert. Dort wurde die karolingische Organisation und Siedlungsstruktur bis auf wenige Reste zerstört und die Entwicklung für eineinhalb Jahrhunderte unterbrochen. Der Wiederaufbau ging dann nahtlos in die Rodung bislang unbesiedelter Waldgebiete über. Übrig blieb am Ende des 13. Jhs. die bereits angedeutete slawische Großtoponymie in einigen hinteren Flußtälern, in der Kleintoponymie und bei den Personennamen aber ein deutsches Erscheinungsbild. Die Ungarnherrschaft hat in der Oststeiermark im übrigen keine ethnischen Spuren hinterlassen, außer einigen „Ungerdörfern", die man als Grenzwachtorte interpretieren kann, deren ethnische Zusammensetzung wir aber nicht kennen.

Keine gravierende Änderung in der Bevölkerungszusammensetzung, wohl aber eine starke Hemmung im Landesausbau für fast ein Jahrhundert scheinen das **mittlere Murgebiet** (um Graz) und die **Weststeiermark** durch die magyarische Bedrohung erlebt zu haben.

Als im 12. Jh. die Steiermark als politisches Gebilde von (damals) der ober-österreichischen Donau im Norden bis weit über die Drau im Süden entstand, erstreckte sie sich über ein breites ethnisches Mischgebiet mit sehr unterschiedlichen Schwerpunkten. Die künftige Differenzierung in einen größeren deutschen und einen kleineren slowenischen Anteil durch mehrheitsabhängige Assimilationsprozesse zeichnete sich aber bereits deutlich ab.

Für das **13. Jh.** können wir die **ethnischen Verhältnisse** aus den nun bereits sehr breit gestreuten Quellen **ziemlich klar** erkennen. Die Bevölkerung der Obersteiermark und der engeren Oststeiermark war, wie gesagt, bereits oder wurde gerade fast vollständig deutsch. Beträchtliche slawische Bevölkerungsanteile verzeichneten noch das Mürztal, die Weststeiermark und die südöstliche Steiermark zwischen Raab und Mur. Die Entwicklung im letztgenannten Gebiet ist wegen der schlechten Quellenlage nicht im einzelnen zu rekonstruieren. Das **Mürztal** erhielt durch massive Rodungen, durch Marktgründungen und wohl auch durch den ansteigenden Verkehr im Verlaufe des 13. Jhs. eine deutsche Mehrheit.

Anders in der **Weststeiermark**, wo im Übelbachtal, um Voitsberg/Köflach und im Bergland an der Pack und Koralm bis zur späteren Grenze von den im späten 13. Jh. überlieferten Personennamen der bäuerlichen – nicht der marktbürgerlichen – Bevölkerung noch 20–50% slawisch sind. Auffällig ist die enge Vermischung. Es gibt nicht etwa ein deutsches Dorf hier und ein slowenisches Dorf dort. Auch innerhalb bäuerlicher

Gemeinerschaften, das sind Althuben mit mehreren Besitzanteilen, gehen slawische und deutsche Namen bunt durcheinander, ja sogar innerhalb einzelner Familien.

Kennzeichnend für den Rückgang der aktiv gesprochenen slowenischen Sprache ist aber bereits die geringe **Namenvielfalt**. Ganze vier Vornamen (Zwantz/Zwetz, Gelen, Zebochin/Zobodin und Lube) stellen 80–90% der slawischen Gesamtzahl. Wenn man damit etwa die gleichzeitigen Bauernnamen im landesfürstlichen Amt Marburg zwischen Mur und Drau vergleicht, ist es dort genau umgekehrt: ebenfalls ein ethnisches Mischgebiet, aber mit Tendenz zugunsten des slowenischen Elements. Die Namenvielfalt und die Varianz bei einzelnen slawischen Namen (z.B. Kurznamen und Zusammensetzungen) ist deutlich größer als in der Weststeiermark.

Schwierig den ethnischen Rubriken zuzuordnen sind in dieser Zeit die **biblisch-christlichen Namen**. In den Jahrhunderten vorher wird man sie mehrheitlich der slawischen Bevölkerungsgruppe zuweisen können, in den späteren Jahrhunderten gilt dieses Kriterium nicht mehr.

In keiner der geschilderten gemischtsprachigen Regionen läßt sich wegen der unterschiedlichen Quellenlage die **spätmittelalterliche Entwicklung** zum geschlossenen deutschen Sprachgebiet kontinuierlich verfolgen. Ein bezeichnendes Indiz für das Schwinden des slowenischen Idioms ist die häufige Umbildung und Umdeutung slawischer Ortsnamen, die man nicht mehr verstand (z.B. von Lom zu Lamm), und die Erstarrung eingedeutscher slawischer Personennamen als Vulgar- und Familiennamen. Von den vier vorhin erwähnten häufigsten Vornamen blieben auf diese Art etwa Lube oder Lubi, Zebocher und Zwanz/Zwatzer/Zwanzger) erhalten. Der letzte aktive gegenseitige Sprachaustausch wurde bald nach 1400 bei einem Vulgarnamen im oberen Kainachtal in der Weststeiermark beobachtet.

Auf die Auswirkungen des **Bevölkerungsrückganges** im 14. und 15. Jh. und die ethnischen Folgen unterschiedlicher Wiederbesiedlung von **Wüstungen** gehe ich hier nicht ein. Darüber wird Prof. Pickl referieren.

Am Ende des Mittelalters war, wie eingangs vorweggenommen, eine Sprachgrenze ausgebildet. Sie war und ist weniger deutlich ausgeprägt im Einzelhofsiedlungsgebiet am Poßruck und Remschnigg zwischen Saggau und Drau; sie ist hingegen deutlicher zu erkennen an der unteren Mur, wo das linksmurige Grabenland ab dem 16. Jh. unter dem Namen „Deutsche Gräben" erscheint und das rechtsmurige Hügelland als „Windische Bühel" (Slovenske gorice).

Wichtigste Quelleneditionen und -verzeichnisse:

Urkundenbuch des Herzogt(h)ums Steiermark. Bd. 1–3 bearb. v. Josef (von) Zahn, Graz 1875–1903; Ergänzungsheft zu Bd. 1–3 von Hans Pirchegger und Otto Dungern (= Veröffentlichungen der Historischen Landeskommission für Steiermark 33), Graz 1949; Bd. 4 bearb. v. Gerhard Pferschy, Wien (1960–)1975.

Die landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter (= Österreichische Urbare I/2), hg. v. Alfons Dopsch (mit Alfred Mell), Wien-Leipzig 1910.

Die mittelalterlichen Stiftsurbare der Steiermark. 1. Teil (= Österreichische Urbare III/4/I), Wien 1955: Benno Roth, Das älteste Urbar des ehemaligen Augustinerchorherren- und Domstiftes Seckau; Benno Roth, Das Seckauer Bistumsurbar aus dem Jahre 1295; Hans Pirchegger und Wolfgang Sittig, Die mittelalterlichen Urbare der Minoriten und Dominikaner

in Pettau. 2. Teil (= Österreichische Urbare III/4/II), Wien 1986: Fritz Posch, Die Zinsregister des Chorherrenstiftes Vorau aus dem 15. Jahrhundert.

Die Urbare, urbarialen Aufzeichnungen und Grundbücher der Steiermark. Gesamtverzeichnis, bearb. v. Franz Pichler u.a., 3 Bände (= Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives 3/I-III), Graz 1967–1984. Registerband im Druck.

Monumenta Germaniae historica. Necrologia Germaniae, tomus II: Dioecesis Salisburgensis, hg. v. Sigismund Herzberg-Fränkel, Berlin 1890–1904 (mit den Nekrologien und Verbrüderungsbüchern u.a. von Salzburg, Admont, St. Lambrecht, Rein, Seckau, Vorau).

Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, von Franc Kos, 5 Bde., Ljubljana 1902–1928.

Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter, von Joseph von Zahn, Wien 1893.

Historična topografija Slovenije II: Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500, 2 Bände, von Pavle Blaznik, Maribor 1986–1988. Registerband von Darja Mihelić, 1989.

Literatur in Auswahl

Atlas zur Geschichte des steirischen Bauerntums, von Fritz Posch, Manfred Straka, Gerhard Pferschy (= Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives 8), Graz 1976 (besonders Karte 2/I: F. Posch, Die ältesten urkundlichen Nennungen steirischer Siedlungen; Karte 3: F. Posch, Die Besiedlung der Oststeiermark; Karte 7/I: O. Lamprecht u. H. Purkarthofer, Siedlungsrückgang zwischen mittlerer Mur und Raab zu Ende des Mittelalters und zu Beginn der Neuzeit; Karte 8: F. Lochner v. Hüttenbach, Die Herkunft der steirischen Siedlungs- und Flurnamen; Karte 23/II: F. Posch u. Sepp Walter, Dorfrichter in der Steiermark).

Baiern und Slawen in Oberösterreich. Probleme der Landnahme und Besiedlung, Red. Kurt Holter (= Schriftenreihe des OÖ. Musealvereins 10), Linz 1980.

Die Bayern und ihre Nachbarn, Teil I hg. v. H. Wolfram u. A. Schwarcz, Teil II hg. v. H. Friesinger u. F. Daim (= Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung 8 u. 9), Wien 1985.

Walter Brunner, Slawische Spätsiedlungen im Rantental, in: Im Lebensraum der Grenze. Festschrift F. Posch (= Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark, Sonderband 18), Graz 1971, S. 43 ff. – Ders., Fohnsdorf, Fohnsdorf 1992.

Gerald Gänser, Das Diplom König Ludwigs des Deutschen von 851 für Erzbischof Liupramm von Salzburg. Seine Auswirkungen auf die bayrische Besiedlung der Steiermark, in: Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark 80, 1989, S. 5 ff. – Ders., Studien zur Geschichte des steirischen bäuerlichen Namengutes. Vulgar- und Familiennamen im Bezirk Voitsberg, in: Österreich in Geschichte und Literatur 25, 1981, S. 151 ff.

Svetozar Ilešič, Die Flurformen Sloweniens im Lichte der europäischen Flurforschung (= Münchner geographische Hefte 16), Kallmünz-Regensburg 1959.

Karantanien und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter, hg. v. Günther Hödl u. Johannes Grabmayer, Wien et al. 1993.

Diether Kramer, Bayern und Slawen in der Steiermark. Aus der frühen Geschichte eines Landes an der Grenze, in: Da schau her – Beiträge aus dem Kulturleben des Bezirkes Liezen 9/3,

1988, S. 2 ff. und 10/2, 1989, S. 3 ff.

Eberhard Kranzmayer, Ortsnamenbuch von Kärnten, 2 Bde. (= Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 50 u. 51), Klagenfurt 1956 u. 1958.

Otto Kronsteiner, Die alpenslawischen Personennamen (= Österreichische Namenforschung, Sonderreihe 2), Wien 1975. – ders., Die frühmittelalterlichen Sprach- und Besiedlungsverhältnisse aus namenkundlicher Sicht, in: Österreichische Namenforschung 1976/2, S. 5 ff. – Ders., Die slawischen geographischen Namen Österreichs, in: Österreichische Namenforschung 1973/2, S. 32 ff.

Fritz Lochner v. Hüttenbach, Frühe Namenschichten im Ostalpenraum, in: Probleme der älteren Namenschichten, hg. v. E. Eichler, Heidelberg 1991, S. 147 ff. – Ders., Die Namenschichten des steirischen Ostalpenraumes, in: Linguistische Studien, Reihe A/73/II, Berlin 1980. – Ders., Reste romanischer Ortsnamengebung in der Steiermark?, in: Studien zur Namenkunde und Sprachgeographie, Festschrift Karl Finsterwalder (= Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft 16), Innsbruck 1971, S. 121 ff. – Ders., Das vorslawische Element in den Ortsnamen der Steiermark, in: Österreichische Namenforschung 1976/1, S. 9 ff. – Ders., Zur Bildung deutscher Ortsnamen zur Zeit der Traungauer, in: Das Werden der Steiermark – Die Zeit der Traungauer, hg. v. G. Pferschy (= Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives 10), Graz 1980, S. 369 ff.

Franz Miklosich, Die Bildung der slawischen Personen- und Ortsnamen, Wien 1860–1874, Nachdruck Heidelberg 1927.

Peter Petru, Kontinuiteta in diskontinuiteta naselitve v prehodnem obdobju iz kasne antike v zgodnji srednji vek, in: Zgodovinski Casopis 32, 1978, S. 221 ff.

Othmar Pickl, Geschichte der Marktgemeinde Krieglach, Krieglach 1993, bes. S. 28. – Ders., Die Ursachen der sozialen und wirtschaftlichen Umbrüche des 14./15. Jahrhunderts, in: Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark, Sonderband 14, Graz 1967, S. 16 ff.

Hans Pirchegger, Geschichte der Steiermark, 3 Bde., Graz-Wien-Leipzig 1931–1936, bes. Bd. I S. 83 ff., 382 ff., 461 ff., Bd. II S. 121 ff.

Simon Pirchegger, Die slavischen Ortsnamen im Mürzgebiet (= Veröffentlichungen des Slavischen Instituts an der Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin 1), Leipzig 1927.

Andrej Pleterski – Mateja Belak, ZBIVA. Cerkve v Vzhodnih Alpah od 8. do 10. stoletja, in: Zgodovinski Casopis 49, 1995, S. 19 ff.

Fritz Posch, Die deutsch-slawische Begegnung im Ostalpenraum und die Grundlagen des steirischen Volkstums, in: Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich NF 36, 1964, S. 87 ff. – Ders., Die deutsch-ungarische Grenzentwicklung im 10. und 11. Jahrhundert auf dem Boden der heutigen Steiermark, in: Südostforschungen 22, 1963, S. 126 ff. – Ders., Siedlungsgeschichte der Oststeiermark (= MIÖG Ergänzungsband 13/4), Innsbruck 1941. – Ders., Zum Problem der ältesten deutschen Siedlungszentren im karantanisch-steirischen Raum, in: Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Mittelalters, Festschrift H. Helbig, Köln-Wien 1976, S. 147 ff.

Heinrich Purkarthofer, Hainersdorf – Obgrün – Riegersdorf, Hainersdorf 1992. – Ders., Mons Predel. Zur Siedlungsgeschichte des Gebietes der Wasserscheide zwischen mittlerer Mur und Raab, in: Siedlung und Herrschaft (= Veröffentlichungen des Steiermärkischen

Landesarchives 9), Graz 1979, S. 1 ff.

Karl Spreitzhofer, Die Ausbildung der ethnischen Verhältnisse in der Steiermark bis zum Hochmittelalter, in: Internationales Kulturhistorisches Symposion Mogersdorf 24 [Graz 1993], Graz 1995 (im Druck). – Ders., Die ethnischen Verhältnisse der Steiermark im Spätmittelalter, in: Internationales Kulturhistorisches Symposion Mogersdorf 25 [Mogersdorf 1994], Eisenstadt 1995 (im Druck). – Ders., Das Passailer Becken, in: Siedlung und Herrschaft (= Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives 9), Graz 1979, S. 93 ff.

Karl Stöffelmayer / Isabella Wippel, Der Koralmbauer, bearb. v. Herbert Blatnik, Eibiswald 1993, S. 187 ff.

Ferdinand Tremel, Der Slavenzehent als Quelle der Siedlungsgeschichte, in: Das östliche Mitteleuropa in Geschichte und Gegenwart (= Annales Instituti Slavici I/2), Wiesbaden 1966, S. 109 ff.

Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern, Teil I hg. v. H. Wolfram u. H.-D. Pohl, Teil II hg. v. H. Friesinger u. F. Daim (= Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung 12 u. 13), Wien 1990.

Jürgen Udolph, Studien zu slawischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen (= Beiträge zur Namenforschung NF, Beiheft 17), Heidelberg 1979.

Peter Wiesinger, Deutsch-slawische Namenforschung in Österreich, in: Deutsch-slawische Namenforschung, hg. v. H.-B. Harder, Marburg/L. 1981, S. 41 ff. – Ders., Zur Frage deutscher Ortsnamen als Zeugen romanischer Kontinuitäten im Frühmittelalter, in: Österreichische Namenforschung 15/16 (1987/88), 1990, S. 103 ff.

Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Slowenen. Geschichte der Land- und Forstwirtschaft (deutsche Zusammenfassung von Sergij Vilfan), in: Gospodarska in druzbena zgodovina Slovencev, Hg. SAZU, Bd. 2, Ljubljana 1980, S. 555 ff.

Herwig Wolfram, Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weissbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien (Böhlau Quellenbücher), Wien et al. 1979. – Ders., Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378–907, Wien 1987.

THE ETHNIC FORMATION OF STYRIA IN THE MIDDLE AGES

The development of the ethnic structure in Styria had been a course depending on political, economic and cultural conditions that had run through from late Antiquity up to the end of the Middle Ages. From the written sources, in the first place, the analysis of the place-names and of the subsistent proper names enable us in the case of the early Middle Ages a still dim, from the high Middle Ages on a more exact reconstruction of the linguistic–ethnic changes.

The number of surviving Roman population of the late Antique Period was in the area of today's Austrian Styria much smaller compared to Lower Styria in Slovenia or to Carinthia. Till the high Middle Ages, they had been assimilated by the Slavic and later by the Bavarian settlers. From the 8th century onwards, the Slavic-Bavarian contacts had begun parallel with the political development.

The intensive seigneurial and ecclesiastic reorganisation and internal expansion had been interrupted for a long time in Eastern Styria and hindered in the middle and the western part of the land by the Hungarian invasion in the 10th century.

Styria Land, that had become a political unit in the 12th century, represented, from linguistic point of view, a mixed area with regional differences in ethnic relations. The course of assimilation, depending on the majorities, had taken place north of the boundary-line of language, that had had become fixed only in late Middle Ages, to the advantage of the Bavarian, respectively of the German elements. South of the boundary-line of languages, the Slovenien elements had gained majority. Upper Styria was in the late 13th century nearly entirely German, in the Mürz Valley German majority had been formed during the 13th century. The resettlement and the expansion in Eastern Styria had been performed by German peasants. The presence of a significant Slovenien component of population can be traced in Western Styria for the longest time.

VÁNDOR László

A HAHÓT-BUZÁD NEMZETSÉG BIRTOKKÖZPONTJAI

A középkori Zala megyében, a Zala és a Dráva között a Mura két partján, a 13. század végéig a Hahót-Buzád nemzetség rendelkezett a legnagyobb birtokokkal.

A Hahót-Buzád nemzetség német eredetű, őse Haholt (Hahót) lovag 1163-ban került az országba. Kiemelkedő érdemeket szerzett III. István újbóli trónra juttatásában a Bizánc által támogatott ellenkirályokkal szemben.[1] Érdemeiért nyerte el a király kegyét és kapta adományul hatalmas uradalmát, amelynek legnagyobb része Zala vármegyében volt. Két fia, II. Hahót és I. Buzád, akiknek leszármazóit a szakirodalom Hahót-Buzád nemzetségnek nevezi.

Az adományozásról sajnos nem maradt fenn írásos forrás, Hahót tetteiről is csak a krónikák szólnak. Így a király által adományozott birtokok kiterjedéséről a későbbi források alapján nyerhetünk képet.

A Hahótok Zala megyei jelenlétéről oklevelek a 12. század végén tudósítanak. 1192-ben Hahót földet vásárol Lendván és környékén,[2] 1193-ban Buzád Újudvar szomszédságában birtokos.[3] Minden további, a nemzetség birtoklásával kapcsolatos adatunk már a 13. századból van.

A Zalától a Dráváig húzódó birtokok között a legnagyobb egybefüggő tömböket a Kanizsa és Pölöske patakok által alkotott – Hahóti – medence, a Kerka–Lendva vidék és a Muraköz alkotta.

A legnyugatibb birtoktest, a Hahóti medence esetében, amely bizonyosan belül feküdt a 11. század végén megszűnt gyepűrendszeren, egy nagyobb királyi uradalom jórészének eladományozásáról lehet szó, melynek központja Újudvar (Nova Curia) volt.[4] A királyi udvarháztól északra elterülő medence nagyobb része jutott Hahót birtokába, aki a medence közepén építette ki rezidenciáját, e település aztán az ő nevét viseli a későbbiekben.

Csak a királyi központ itteni léte értelmezi azokat a nagyszabású, korai egyházi épületeket, amelyek ezen a területen előkerültek, az Újudvar–Töröktemetési dűlőben a szerző által feltárt 12. századi templomot, és a Hahót–Rk. templom alatt és mellett előkerült, a 13. századnál mindenképpen korábbi templom és kolostor maradványait, valamint talán ide lehet sorolni az Alsórajk-Kastélyhelyi dűlőben feltárt keleti toronypáros templomot is. Mindhárom olyan kvalitású és nagyságrendű korai egyházi emlék, amilyenek építésére a magánbirtokokon a térségben a 12. század vége előtt nincs példa.[5]

A nemzetség első birtokközpontján, Hahóton került sor a közös nemzetségi monostor alapítására 1232 előtt, melynek előzménye többek véleménye alapján egy valószínűleg Szent László által alapított kolostor volt. A 13. század elején ez a térség döntően a Buzádfiaké lesz, Buzád fia Arnold ága Pölöskén, Buzád fia Buzád ága Buzádszigeten és Szabarban alapít központot. II. Buzád fiai és leszármazói Muraközből való kiszorulásuk előtt 1270 táján Rajkon premontrei monostort alapítanak,[6] majd miután a németek elfoglalják muraközi birtokaikat, Csák ága Csányban, Lankréd ága Falkosiban és Söjtörön építik ki udvarházaikat.

A másik két hatalmas Zala megyei birtokadomány és a gyepűvidék megszűnésének összefüggésére Holub József mutatott rá először a Zala vármegyéről írt nagyszabású, maradandó művében.[7] Megállapította, hogy ez a két nagykiterjedésű uradalom délen a Muraköz, nyugaton a Bánfiak Csesztregtől a Muráig húzódó birtokai csak úgy jöhettek létre, hogy ezeknek a területeknek a gyepükön túl kellett feküdniük. A határok kialakulása után az uralkodó rendelkezésére álltak, így ezeket a területeket eladományozhatta. A térséget aztán jórészt az új birtokosok telepítették be.

Ezen megállapításoknak a bizonyítéka, hogy e birtokoknak a keleti és északi határa csaknem összeesik a veszprémi és a zágrábi püspökség határával. Olyan területekről van szó, melyeket Szent László az általa alapított Zágrábi püspökséghez csatolt, és amelyek csak ezután lettek a korábban Kolonnak, e területekkel való egyesítés után pedig a Zalának nevezett vármegye részei.[8]

Holub véleményével nagyrészt egyetértve úgy tűnik azonban, hogy a Lendva–Kerka vidéki és a muraközi birtokadományozások már kialakulóban lévő birtokviszonyok között történtek, ezek a területek már részben megszervezett királyi várföldek voltak. Ezeket a király mikor eladományozta, az adomány nem a teljes birtokokra vonatkozott, bizonyos kisebb részeket megtartott, illetve mások is kaptak belőle adományokat, melyeket később Hahót leszármazói megszereztek.

Ezen állítást bizonyítja *Lendva vidékén* már az első ismert, 1192-es oklevél is, mely szerint Hahót Lendvát (a tőle származó ágnak a későbbi birtokközpontját) és Venécét nem királyi adományul nyerte, hanem úgy vásárolta korábbi birtokosától.[9] Megerősítik a mondottakat további adatok is. A szomszédságban Gosztola 1237-ben Panus comes birtoka, akinek Hahóttal folyó pere során derül ki, hogy Panus ősei szállták meg ezt a földet.[10] De 1239-ből tudjuk, hogy a Gosztolya hegy mellett a baki várjobbágyoknak is ősi földje van.[11] Lenti 1256-ban Boreszláv fia Buzád birtoka, amelyet a király csere útján megszerez két falu telepítése céljából.[12] A térségben jelentősebb birtokokkal rendelkezett a délszláv (szlovén) eredetű *Gyüre nemzetség*[13] is, köztük és Lendva urai között ellenségeskedés dúlt az 1260-as évek közepe táján.[14] A viszály csak akkor csökkent, amikor 1265-ben a Lindva mellett fekvő Csernec birtokukat hét Vas megyei faluért átengedték Hahótnak.[15]

Tudunk más további birtokosokról is. Kebele a zalai vár földje volt, és hospites, telepesek laktak rajta. V. István adományozza el 1271-ben Mileji Zsidó fia Zsidónak.[16] A Bánfiak csak 1342-ben szerzik meg.[17]

Birtokosok itt a Harkályiak (Salamonváriak) is, akik 1330-ban a Bánfiaknak okozott kártételeik fejében Blazsolc, Iváne, Reketye és Sárd birtokaikat adják nekik.[18]

A Hahótok *muraközi* birtoklásának első emlékei a 13. századból vannak. Ha a Hahóti medencénél és a Kerka-Lendva vidéknél is jóval kevesebb e területre vonatkozó oklevelet megvizsgáljuk, akkor ezekből is világosan kitűnik, hogy itt is egy, már a zalai várhoz tartozott uradalom eladományozásáról volt szó. Bizonyos, hogy a király – Holub vélekedésével ellentétben – nem az egész Muraközt adta nekik. Egyes részeket, várföldeket, meghagyott magának, és egyházi birtokról is tudunk.

Mindez már az 1232-es híres kehidai oklevélből kiderül, mely szerint a varasdi révtől északra fekvő Vizmecet Atyusz bán jogtalanul elfoglalta a veszprémi püspöktől. Anélkül, hogy azon állítás hitelességét vizsgálnánk, miszerint azt még Gizella királyné, Szent István felesége adományozta a püspökségnek, most mindössze annyit állapítunk meg, hogy a

püspökség mellett az Atyusz nemzetségnek is birtoka volt e vidéken[19].

A kevés oklevél miatt a Hahót-Buzád nemzetség birtokviszonyai a Muraközben csak részlegesen rekonstruálhatók. Bizonyos, hogy a Muraköz nagyrészt a Buzádtól származó családok birtokában volt, illetve a Hahót ágbeli Mihály birtokolt belőle egy kisebb részt.

A folyóköz nyugati dombosabb fele I. Buzád fia Arnold ágáé volt. Amikor 1270-ben V. István elkoboztatta a hűtlen Arnold fia Miklós birtokait, akkor öccse, ifjabb (III.) Arnold részét Sztrigó várában és tartozékaiban nem bántotta, mert őt zsenge kora miatt a hűtlenség vétke nem érhette.[20] 1291–1292-ben a Arnold ág birtokügyekben intézkedik itt,[21] majd ezzel az Arnolddal ez az ág kihal.

A keleti síkvidéki részeket a II. Buzádtól és Mihálytól származó ágak birtokolják, majd Mihály fiának halála után csak az előbbiek. A birtokviszonyaik rekonstruálása csak részben lehetséges, mivel a vonatkozó okleveleik jórészt elvesztek, amikor az osztrákok a 13. század végén (1270–72) megszállták a Muraközt. Ez a tény, valamint az új királyhoz való viszonyuk lehetett az oka, hogy a Buzádfiak nem kérik azonnal birtokaikat, mikor Károly Róbert király a Muraközt visszaszerzi (1328). Csak akkor indítanak pert, amikor azokat a király 1350-ben a Lacfiaknak adományozta, a per az új birtokosok ellen irányul. Az 1351-től 1376-ig tartó monstre pert a Muraközt utoljára birtokló testvérek II. Buzád fiainak III. Buzádnak, I. Csáknak, Lankrédnak a leszármazói indították, a közben kihalt Trisztán ág örökségéért is. A per során a Buzádfiak több 13. századi oklevelet tudtak bemutatni, ezek elsősorban Lankréd leszármazóitól származtak.

A vizsgálat során, 1351-ben a megye hatósága és az esküdtek azt vallották, hogy Csáktornya vára Hahóti Jánost (Lankréd ág) és Csányi Csák fia Pétert, valamint Egyed fia Jánost (Csák ág) örökösödés jogán (iure haereditario) illeti meg.

1351-ben Falkosi Miklós (Lankréd ág) az egész nemzetsége nevében eltiltotta a királyt Szombathely és a hozzá tartozó 16 falu eladományozásától, amely Trisztán magszakadása folytán került a király kezére. 1358-ban felsorolják az István herceg által 1259-ben Lankrednak adott 9 birtokot, melyek Szombathely, a két Polena, Nedelk, Zank (Zunk), Láncréttornya, Kedhel és Tornova.

1368-ban a nádori közgyűlésen a Hahótiak Lackfi István fiai által elfoglalva tartott és őket illető Paradych más néven Csáktornya vára, Láncréttornya, Terestyéntornya és Buzádtornya birtokok miatt tesznek panaszt. Ebből az oklevélből kitűnik, hogy mindegyik testvérnek volt vára a Muraközben, ezek közül azonban ekkor már csak egy állt.

A hosszú per aztán 1376-ban ért véget. A pert a Lackfiak nyerték, mivel az ítélet indoklása szerint a Hahótok a régi birtoklásukról és korábbi tiltakozásukról a Lackfiaknak történt eladományozás előtti időből nem tudtak okleveleket felmutatni, annak ellenére, hogy azokat korábban a király már eladományozta Dancs mesternek, majd tőle jutott újból vissza a király kezére. Emellett a felperesek nem tudták az eredeti adománylevelet sem felmutatni, és a várak a törvényes elévülési időn, 32 éven túl voltak a király kezén.[22]

Ebből a peranyagból lehetett a legjobb adatokat találni a Hahót-Buzádok 1270 előtti birtokviszonyairól. Ennek alapján kíséreljük meg a birtokok, birtokközpontok elhelyezkedését felvázolni.

A per anyagából és más oklevelekből világossá vált, hogy *Lankréd birtokai* Podturen (Tornova)–Belica (Béla) és Subotica (Szombathely)–Palovec (Palina) térségében voltak.[23] Az 1358-as felsorolás alapján Láncréttornyát Tornova és Szombathely között kell keresnünk.

Csáktornya település ma is egyértelműen jelzi, hogy *Csák birtokai* a Muraköz délnyugati sarkában voltak.

Trisztán birtokai úgy tűnik Szombathely (Subotica) után, tehát keleten lehettek.

A per végén, amikor jogaik erre a területre már támadhatatlanok voltak, a Lackfiak 1376-ban Várhely nevű birtokukon a Boldogságos Szűz tiszteletére egy pálos rendi kolostort alapítanak.[24] A Várhely valamely korábbi Hahót várral, feltehetően Buzádtornyával azonos, amennyiben sejtésünk igaz, akkor *Buzád birtokai* Csáktornyától északra voltak.

Zala megyében a Hahót-Buzád nemzetség korai birtokközpontjainak régészeti kutatása előrehaladott állapotban van. A kutatások során rendkívül fontos adatokat ismertünk meg a 12–13. századi birtokközpontokról, a korai birtokszervezetről.[25] A Lendva vidéki és a muraközi területek hasonló szisztematikus kutatása – melyek közül a csáktornyai és lendvai várak, valamint a Szent Ilonai kolostor kutatása megkezdődött – a jövőben számos új szemponttal és eredménnyel segíthet, együttgondolkodásra, közös munkára ad lehetőséget.

Rövidítve idézett források:

AUO = Árpádkori Új okmánytár I–XII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Pest – Budapest 1860–1874.

CD = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budapest 1829–1844.

Holub III. = Holub József: Zala megye története a középkorban III. A községek története. Kézirat a Göcseji Múzeum Adattárában.

Karácsonyi II. = Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–III. Budapest 1900–1901.

Mon. Strig = Monu, emta ecclesiae Strigoiensis I–III. Ed. F. Knauz, L.Dedek. Strigonii 1874–1924.

ZO = Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső, Nagy Gyula. Bp.1886-1890.

[1] Mályusz Elemér: Az V. István-kori gesta. Értekezések a történeti tudományok köréből 58. Bp.1971.59.

[2] C.D.III/1.277.

[3] Mon.Strig.I.143.

[4] Mon.Strig.I.143.;Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára II.(Negyedik, bővített és javított kiadás) Bp. 1988..702.

[5] Az első világi monostoralapítás a megye nyugati felében a Gut-Keled nembeli Márton ispáné 1140 táján Csatáron, ez azonban nagyon kicsi épület lehetett. (A szerző megfigyelése) Az első igazán nagy monostor Kapornak, amely a Kador nemzetség alapítása 1196. előtt. A kolostorokról: Sörös Pongrác: Az elenyészett bencés apátságok. Bp. 1912. 256.,268.

[6] Legújabban az alapítást Szőke Béla Mikós I..Csákhoz kapcsolja: Die Pramontstratenserpropstei von Alsórajk–Kastélyomb. Antaeus 23/1996. 252–306.

[7] Holub József: Zala megye története a középkorban. Pécs, 1929.

[8] U.o. 30.; Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. 249–250.

[9] C.D.III/1.277.

[10] ÁUO.VII.36–37.

[11] ÁUO.VII.91.

[12]Holub III.538. 1275. VII.11.N.Muz.lt. alapján.
[13]Karácsonyi II.114.
[14]C;D.IV/405.
[15]ÁUO.VIII.130., Holub III.(1265.XI.30.N.Muz.lt. alapján)
[16]Z.O.I.57., ÁUO.VIII.339.
[17]Z.O.I.394–97.
[18]C.D.VIII/3.456.,Ol. Dl.2599.
[19]Karácsonyi II.276–7.; Holub 1929.116–117.
[20]ÁUO.XII.9.
[21]ÁUO.X.59–60.,OL.Dl.73.1292–1376.
[22]OL.Dl.73.; Holub 1929.124–125.
[23]OL.DL.73.; Hazai Okmánytár. Kiadják: Nagy Imre, Paur Iván,Ráth Károly, Véghely Dezső. Győr-Bp. 1865–1891. VI. 81–83.; ÁUO.XI. 427.,463.,535.;Smiclas: Codex diplomaticus regnii Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. II–XIV. IV. 251, V. 484.; Z.O. II. 285.
[24]Levéltári Közlemények 1925.124–125.
[25]Legújabban Vándor László: Archaeologische Forschungen in den mittelalterlichen weltlichen und kirchlichen Zentren des Hahót-Buzád geschlechts. Antaeus 23/1996. 183-218.

THE SEATS OF THE HAHÓT-BUZÁD FAMILY

The Hahót-Buzád family –whose ancestor, Hahót (Hahold), came from Germany and settled in 1163 – possessed the most extensive estate in Zala County in the 13th century. The largest adjacent lands layed in the Hahót basin, along the rivers Kerka and Lendva and in the Mura-region.

The land in the Hahót basin got into their possession as a royal grant of a crown land. They got the other two pieces of estate after the cessation of the march, from the so called „gyepűelve" – the strip of land beyond the march-land. The latter ones had already been organised as royal estates when they got into the family's possession. Unfortunately, only a few documents remained concerning the first estates. The chronology of possession can be reconstructed mainly on the ground of 13th-century and later written sources.

At the turn of the 12-13th century the family splitted up into two branches – Hahót II and Buzád I, the sons of Hahót. At the beginning of the 13th century we can find already three branches – Buzád II and Arnold I, the sons of Buzád I.

The seats of the respective branches formed in the 13th century. These seats – signeural and ecclesiastic – were: Lendva-Szemenye, belonging to the Hahót branch; Pölöske-Hahót, belonging to the Arnold branch; Buzádsziget–Alsórajk, belonging to the Buzád branch. The latter branch, the sons of Buzád, possessed important signeural seats in the Mura-region (Csáktornya, Lankrédtorny and Terestyéntornya castles) till its occupation by the Germans in 1270. These castles were destructed, with the exception of Csáktornya. The lecture makes attemptions to locate their sites.

The most part of the documentary and the archaeological materials of the seats lying in Hungary has already been published. Research work in Slovenia and in Croatia (Lenva, Csáktornya) has recently started. This way the opportunity to the complex cognition of an early landed property-system is given.

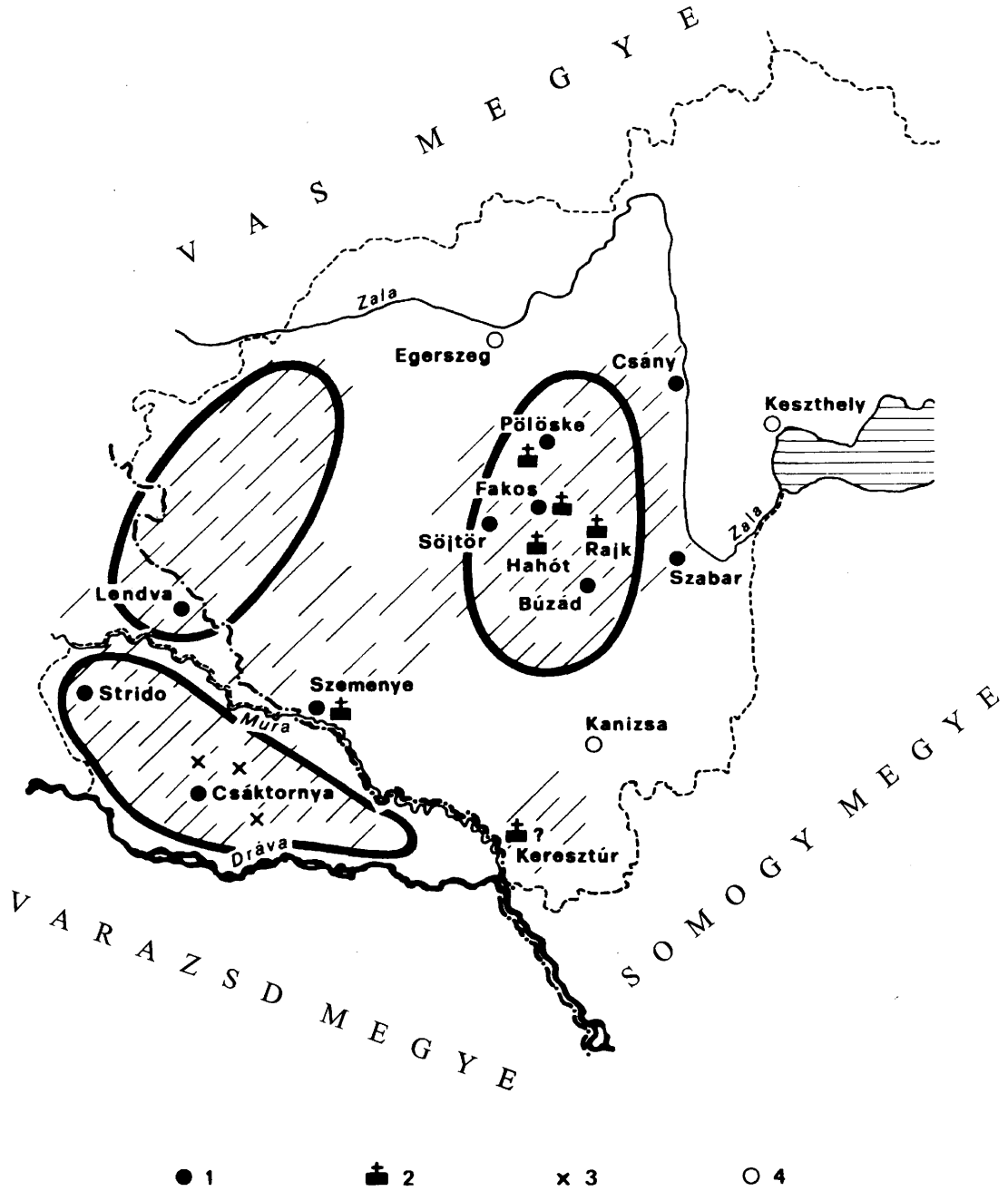

A Hahót nemzetség központjai Zala megyében.
1. vár; 2. kolostor; 3. bizonytalan helyű vár; 4. mai város

Josip VIDOVIĆ

STOLJEĆA ČAKOVEČKE UTVRDE

U više navrata tijekom sustavne obnove starog grada u Čakovcu, obavljaju se veća ili manja zaštitna arheološka istraživanja u zoni zahvata obnove objekta ili pak prostora. U svrhu obnove objekta starog grada Čakovca napravljena je cjelovita povijesna, urbanistička i hortikulturna studija dugogodišnje planske obnove pod nazivom „Perivoj Zrinskih." U ovome referatu, koliko nam to prostor dopušta, želimo ukratko iznijeti kronološki povijest arheoloških istraživanja na prostoru utvrde i oko nje. Rezultati istraživanja manje više preliminarno su objavljeni u raznim publikacijama, te ćemo ih u nastavku referata i iznjeti. Pokretni arheološki materijal iznijet u ovome referatu odnosi se uglavnom na poslednja istraživanja koja su ujedno bila i najopsežnija i najdetaljnija. Obilje pokretne arheološke građe ne dopušta nam da se ovdje detaljnije upustimo u analizu građe, već ovdje iznosimo samo najznačajniji i najreprezentativniji materijal. Na karti 1 dat je povijesni prikaz arheoloških istraživanja palaće i utvrde starog grada sa kraćim opisom obavljenih radova napojedinom objektu, te nositeljima zadatka.[1]

Sumaran osvrt na povijest istraživanja Čakovečke utvrde i palače

1966.

Muzej Međimurja u suradnji sa arheološkim odjelom Gradskog muzeja u Varaždinu želi istražiti južnu i zapadnu kulu te međuprostor između tih dviju kula. Južna kula nešto je više istražena, dok je zapadna kula samo fiksirana u njenim vanjskim bedemima. Pokusne sonde u međuprostoru nisu dale pozitivne rezultate. Voditelj istraživanja je Željko Tomičić arheolog muzeja u Varaždinu.[2]

1975.–79.

U svezi sa izradom projektne dokumentacije konzervatorskog zavoda za obnovu i revitalizaciju Starog grada u Čakovcu, 1975. godine pristupilo se opsežnim arheološkim istraživanjima koja su uz kraće prekide trajala sve do 1979. godine. U potpunosti je istraženo dvorište (atrij) palače, kao i dijelovi ulazne veže i fortifikacije. Cilj ovih istraživanja bio je da se konstatiraju eventualne ranije faze gradnje na spomeničkom kompleksu starog grada, te da se utvrde određeni građevinski elementi, koji bi stručnoj ekipi restauratorskog zavoda poslužili kod moguće rekonstrukcije nestalih arhitektonskih dijelova površina, kao i valorizacij određene kulturne slojevitosti. Imajući na uvid stariju dokumentaciju arhiva iz Budimpešte (1821. god.) nastojalo se spomenutu arheološkim istraživanjima potvrditi ili pak korigirati. Istraživanja na arheološkoj podlozi odvijala su se etapno, pri čemo je detaljno istraženo dvorište palače (1975./76.), prostor sjeverozapadnog trijema (1977.), prostor današnjeg izložbenog salona te ulazna veža i dio bastiona (1977./78.). Arheološka istraživanja, osim mnoštva pokretne arheološke građe, otkrila su i vrlo značajna arhitektonska dostignuća i

preinake tokom stoljeća te registrirala autentične slojeve ranijih faza gradnje na ovome prostoru. Posebice se velike pregradnje dešavaju nakon razornog potresa iz prve polovice 17.st., te nakon odluke porodice Feštetić da u palaći sagradi šećeranu.[3]

1986.

Prema ranije određenom planu, ove godine prišlo se realizaciji otvaranja jezera oko bedema starog grada tzv. jezera III, koje se proteže od ulazne veže do južne kule. Realizacijom ovog projekta otkopani su vanjski bedemi južne kule, dok je kula u cijelosti istražena arheološkim istraživanjem. Temelji kule sa vanjske i unutarnje strane građeni su od fino obrađenih velikih kamenih blokova, dok je unutrašnjost ispunjena građevnim otpadom povezanim živim vapnom. Širina temelja je 3,5 metara, a unutar kule istražene su dvije prostorije sa kamenim opločenjem, dok pokretna arheološka građa nedostaje, budući da je izvađena prilikom ranijih istraživanja. Iste godine istražene su i tri vertikalne sonde na prostoru između južne i zapadne kule, kako bi se fiksirao bedem koji je spajao ove dvije kule prema nacrtnoj dokumentaciji tlocrta starog grada iz 1657. god.[4] Temelje bedema sa polukružnom kulom prema nacrtu nismo potvrdili, ali je jasno da su temelji nestali nakon gradnje Feštetičevih kanala za šećeranu. Jedan dio obrambenih zidina i kula porušen je nakon urote i zapljene imanja porodice Zrinski.[5] Burna povijesna previranja tog vremena veoma su vidljiva i u graditeljstvu.[6]

1990.

Tijekom ove godine završena je projektna dokumentacija za obnovu sačuvanog dijela fortifikacije, podijeljena na pet dilatacija te se odmah prišlo realizaciji sanacije tog dijela objekta. U prvoj i drugoj dilataciji koja se sastoji od veoma dugačkog hodnika, sa nizom malih prostorija,[7] istraženo je nekoliko manjih sonda radi mogućeg otkrivenja originalnog popločenja prostorija u ranijim fazama. Osim nešto građevnog materijala i pokretne arheološke građe, značajnijih nalaza nije bilo. Nivo podnica ranijih faza nalazi se 60 centimetara niže od današnje podnice, a u dubljim sondama odkrivene su rupe od istrunutih kolaca ponizane u pravilnom redosljedu.[8] Značajno otkriće ovih istraživanja je da temelji ranijih obrambenih zidina koriste se kao temelji stambenog objekta cijelom dužinom prve i druge dilatacije.[9]

1991.

Zbog mogućnosti niveliranja terena između palače i fortifikacije, na ovome prostoru obavljena su manja sondažna istraživanja. Kao i istraživanja unutar prve i druge dilatacije, i ovaj prostor bio je tijekom poslednjeg stoljeća znatno uzdignut usljijed nemara i propadanja čitavog kompleksa starog grada. Prvotna sonda obuhvatila je prostor oko bunara, koji se nalazi na središnjem prostoru između palače i fortifikacije. Nadzemni dio bunara sastoji se od tri komada kamenih tilnica, okrugla profila, dok okovi i drveni dio nadstrešnice nedostaju. Sam bunar kružnog je oblika, sačuvan do dubine 3 metra, od fino obrađena kamena. Prostor pola metra oko bunara opločen je fino obrađenim kamenim pločama, koje zatvara krug cigle postavljen sjekomice, a prostor dva metra u krug opločen je valuticom, razdeljen na osam prostora ciglom postavljenom sjekomice. Krug četiri metra oko figure tvori cigla postavljena sjekomice, koju nažalost možemo pratiti mjestimično, budući da su slojnice oko bunara gotovo

uništene uslijed mnoštva jama za vapno koje se nalaze u širem krugu oko bunara. Stoga slijedeću sondu postavljamo dosta udaljeno od bunara, gdje smo mogli na prostoru 2x2 metra istražiti u potpunosti nivoe intaktnog nasipavanja kroz stoljeća. I ovdje je nakon humusnog sloja, slojnica do 0,60 m zapravo sloj raznog odpadnog materijala, te ovu dubinu smatramo nultom točkom faze gradnje palače i fortifikacije. Slijedećih 40 centimetara je zemlja crnica velike gustoće, pomiješana sa nešto građevinskog materijala i pokretne arheološke građe. Na dubini 1 metar do 1,10 metara uočeni su tragovi paljevine, sa mnoštvom pokretne arheološke građe, koja se nalazi na opločenju od kamenih ploča, cigle i oblutaka kamena. Nažalost ovo opločenje mogli smo pratiti samo na ova četiri kvadratna metra, jer proširenjem sonde naišli smo na uništene slojnice usred vapnara i blizine bunara. Bez obzira na veličinu sonde, ovdje možemo sa sigurnošću konstatirati da je ovo opločenje nivo gotičke utvrde od 13.–16. st.[10]

1992.–93.

Arheološka istraživanja provedena u sklopu projekta zaštite i revitalizacije fortifikacije starog grada u Čakovcu, na tzv. trećoj dilataciji provedena su u suradnji sa Regionalnim zavodom za zaštitu spomenika kulture iz Zagreba.[11] Ova zasad najopsežnija iztraživanja u starome gradu provedena su unutar prostora ulaznog bastiona renesansne utvrde iz 16. i 17. st. Ulazni bastion peterokutne je forme, masivnih zidina, dužine 31 i širine 27 metara. Nekada jedinstven unutrašnji prostor ulaznog bastiona, intervencijama u 18 st. vjerojatno nakon razornog potresa, podijeljen je na dva prostora približno jednake veličine od kojih je sjeverozapadni dio podijeljen na tri oveće prostorije (A, B, C), a čitav jugoistočni dio čini današnju kolnicu. Već na samom početku istraživanja, desetak centimetara ispod današnje hodne površine kolnice, pronađeno je opločenje od oblutaka kamenja i mjestimice kvadratične podne opeke. Na istoj razini u susjednim prostorijama nema sličnog opločenja. U prostoriji A, razini popločenja od oblutaka odgovara deblji sloj vapnene žbuke, koja je mogla biti podlogom poda. U prostoriji B, spomenutoj razini odgovara solidan pod od opeke, slagan sjekomice,[12] a u prostoriji C, koja je niža za gotovo jedan metar, opločenje je kvadratična opeke sačuvana mjestimice. U ovoj prostoriji istraženo je nekoliko manjih sondi sa nalazom temelja dimjaka i nešto pokretne arheološke građe. Ovi nalazi kao i temelji dimjaka ne pripadaju renesansnoj arhitekturi, već se mogu vezati uz kasnije intervencije 18. i 19. stoljeća. Spomenuto opločenje kolnice nije u cjelosti očuvano. Središnji dio opločenja cijelom je svojom dužinom probijen ukopima za postavljanje instalacija (kanalizacije, PTT i električnih vodova) a sa strane uz zidove probijen je građevinskim i istražnim sondama.[13] Jedan od proboja izvršen je u prvoj polovici 19 st. prilikom gradnje kanalizacijskog kanala, koji se proteže duž cijele kolnice.[14] Kanal je građen većim dijelom od opeke i lučno svođen. Temelji kanala rađeni su od grubo obrađena kamena, te pokojeg komada koji se dade prepoznati kao dio arhitekture u sekundarnoj upotrebi.[15] Najatraktivniji među njima su svakako reljefni prikaz žene (bijeli pohorski mramor)[16] te profilirani kamen sa urezanom godinom 1814, koja bi se mogla odnositi na godinu gradnje kanalizacije. Postupnim skidanjem slojeva te nakon nekoliko niveliranja, uz tragove raznih ranijih opločenja kolnice uglavnom od cigle, na dubini 2 metra, pojavljuje se sloj tamne crnosmeđe zemlje, u kojem je pronađena velika količina kasnosrednjovjekovne keramike i mnogo organskog materijala (životinjski kostiju, drva, kože i ostalog). Osim toga u ovome sloju pronađeni su ostaci arhitekture od opeke i drva. Cjelokupna ova arhitektura nije u vezi sa arhitekturom 16./17. st. već predstavlja stariju fazu gradnje na ovome prostoru, koju

potvrđuju i povijesni izvori.[17] Ta starija arhitektura sastoji se od dvije prostorije, četverokutna oblika, dimenzija 3,5 x 3 metra, spojena sa dva zida koji su vjerojatno činili ulaznu konstrukciju sa pokretnim mostom (vidi kartu 2). Zidovi su prosječne širine 0,8 metara, zidani od opeke vezani gašenim vapnom. Ponegdje u temelje uzidan je i kamen lomljenac. Tragovi podova, odnosno razina funkcioniranja ove arhitekture nije pronađena, pa se može predpostaviti da je bila viša od razine očuvanosti zidova kule, te je vjerojatno uništena prilikom gradnje renesansne utvrde. Pa ipak njezino postojanje potvrđuje mnoštvo kovačkih čavala nađenih u svim slojnicama istražene podloge. Međutim u jugoistočnom dijelu kolnice, uz jednu od kula, očuvan je dio originalnog vanjskog nasipa utvrde koji se lagano spuštao prema obrambenom opkopu sa vodom (vidi karta 2). Dio drvene arhitekture (nizovi stupova četvrtastog presjeka, dimenzija (20 x 20 cm) veže se vremenski i funkcionalno uz opečnu strukturu i po svoj prilici predstavljaju nosače drvenog mosta, koji je preko opkopa sa vodom vodio prema utvrdi.[18] Nosaći su očuvani u dužini od tri metra i bili su zabijeni u tvrdo šljunčano tlo oko jedan metar. Drugi dio spomenute drvene građe vjerojatno je pripadao najranijoj fazi graditeljstva na ovome prostoru. Okrugle grede poredane jedna uz drugu predstavljaju hodnu površinu, od mostovnog dijela ka unutrašnjosti utvrde. Nalaze se između ugla od opeke na jedan metar ispod razine njihove očuvanosti. Osim navedenih dijelova drvene arhitekture, pronađeno je i nekoliko nizova drvenih stupića pozabijenih u zemlju, koji su učvršćivali mekano tlo nasipne zemlje kosine utvrde. Ovi stupići dati su gotovo na svim prikazima utvrde u prošlosti.[19] U završnoj fazi istraživanja cijelom dužinom kolnice iskopan je kontrolni križni rov širine 2 metra, kako bi se utvrdila debljina kulturnog sloja, odnosno razina sterilnog nepropusnog sloja. Taj sloj tvrdog šljunka pomiješanog sa pijeskom, pojavljuje se na dubini 3,5 metra te u jugozapadnom dijelu kolnice ima blagi pad prema sjeveroistoku gdje se spušta do dubine 4,5 metara. Na tom prostoru nekadašnjeg obrambenog opkopa, istočno od drvenog mosta, pronađen je najveći dio pokretne arheološke građe. Istraživanjima u kontrolnom rovu i sa vanjske strane bedema otkriven je način temeljenja renesansne utvrde. Kao temeljna konstrukcija korišten je sistem pilotaže i roštilja. Najprije se u tvrdo šljunčano tlo nabijeni drveni stupovi promjera desetak centimetara,[20] stavljeni u malim razmacima, a na njih se vodoravno postavljaju hrastove grede velikih dimenzija. Na tu se konstrukciju dalje zidao bedem, u temeljnom dijelu od obrađenih kameni blokova, a dalje od opeke (vidi karta 3). Po završetku arheoloških istraživanja lokalitet je zaštićen. Pronađena arhitektura obavijena je geotekstilom, kako bi se zaštitila od daljneg oštećenja i dodira sa okolnjim materijalom, a cjelikupna sonda zatrpana je finom ilivačom. Na ovaj način čuva se vlaga i odsutnost zraka, te se stvaraju uvjeti kakovi su bili prije istraživanja, kao i mogućnost prezentacije u nekoj budućnosti.

Arheološki nalazi

Najbrojniju skupinu nalaza gotovo kod svih arheoloških istraživanja čini keramika, koja svojim oblikom i ukrasom od prapovijesti je odrednica kulturnih horizonata, odrednica promjena kao posljedica migracionih kretanja, a često supstrat samosvojnosti čitavih naroda. Nalazi keramički posuda iz sonda u kuli starog grada Čakovca, veoma su brojni i raznovrsni, a vremenski pripadaju horizontu od 13.–20. st. Najbrojniju skupinu čine keramičke čaše (t. 2. 3, 4,) i (t. 3, 1, 2,) od pola litre, koje vremenski možemo datirati od 16. do 19. st.[21] Ukrašene

su uglavnom vodoravnim urezanim linijama ili pak potpuno glatke, a ukupan broj je više od dvijesto komada. Keramične posude lonci, sa drškama i bez drški čine drugu najbrojniju skupinu, od malih do veoma velikih posuda (t. 2. 1, 2,) te ih vremenski prema skupinama svrstavamo od 13. do 19. st. prema stilskim karakteristikama. U najraniju fazu 13., 14. st. možemo odrediti vrčić sa drškom (t. 2. 6,) ukrašen rebrima i valovnicom u tradiciji slavenske keramike. Ovome vremenskom razdoblju a i nešto kasnije pripadaju i mali pehari na nozi (t. 1. 1, 2,) izrađeni od veoma fine i pročišćene gline, finih ukrasa i tankih stijenki. Lončići sa drškama položenim uz rub otvora (t. 1. 4, 5,) sa blago naglašenim rubom za izlijev, te lončić sa drškom (t. 1. 3,) vremenski pripadaju horizontu utvrde od 13.–16. st. Keramičke posude prate nalazi poklopaca svih dimenzija od vrlo fine obrade (t. 3. 3,) do veoma grubih i jednostavnih formi. Čest nalaz su i uljanice sa otvorom za izljev (t. 2. 5,) te sviječnjaci (t. 3. 4,) od gline. Neki sviječnjaci su glazirani u maniri pečnjaka te ih možemo prema njima vremenski opredjeliti u 15. st. Posude od pola litre, sa žigom i natpisom (t. 1. 6,) glazirane, sa drškom i bez drške, otkrivaju snažnu trgovinsku razmjenu šire regije.[22] U posudama se držao liker, kojeg u srednjem vijeku uglavnom spremaju redovnici samostana. Keramičkim proizvodima pripadaju i pečnjaci, a oni su ovdje najatraktivniji nalaz, budući da su se za potrebe dvorca od 13–16 st. izrađivali direktno u lončarskim radionicama Budaja. Nalazi pećnjaka Budajskih radionica u Čakovcu potvrđuju staru povijesnu činjenicu da je ovdje bio sjajan i bogat grad, a pogotovo kad se zna da su feudalni gospodari Čakovca Ernušti bili u vrlo prisnim odnosima sa Matijom Korvinom, koji pak je neko vrijeme bio i sam upravljao posjedima u Međimurju. Pun procvat starog grada Čakovca možemo vremenski opredjeliti u prijelaz 14. u 15. st. za doba kralja Sigismunda, kada nastaju nove, veče peći u stilu pećnjaka Anjou. Znakovlje zamijenjuju štitovi sa grbom novog vladara. Uz četiri pruge zemaljskog grba, pojavljuju se Brandenburški orao i češki lav.[23] Dakako omiljeni prikaz je lik samog Sigismunda, sa kraljevskim atributima (t. 8. 1,). Potkraj tog razdoblja susrećemo se uz Sigismundove grbove i grbovi visoke aristokracije, te visokih dostojanstvenika zmajevih vitezova, utjecajnih obitelji Celjskih, Palocija, te nadbiskupa grada Estergona.[24] Najlepši primjerci budajskih radionica su pećnjaci (t. 8. 2, 3,) koji nam daju pravo da dvorac u Čakovcu svrstamo u grupu originalnih nalaza pećnjaka budajskih radionica[25] (vidi karta 4.). Radinice Matije Korvina (1458.–1490.) preuzimaju talijansku renesansu, kao tekovinu talijanske Faenze, te kao novost prve uvode bijelu kositrenu glazuru kao dekorativno sredstvo. Nakon ženidbe Matija Korvin izdaje dekret da svi dvorci moraju biti opremljeni kalijevim pećima, a sam poput svog predhodnika za čestih putovanja vodi sa sobom čitave grupe majstora koji rade na licu mjesta. Smrću Matije Korvina a prodor Turaka u Europu, dovodi do dekadance unutarnjeg uređenja prostora dvoraca i značajnih građevina. Pećnjaci sada imaju jednostavnu četvrtastu formu (t. 8. 4,) neglazirani su najčešće ukrašeni urezanim linijama.[26] Dakako sa ove radionice osim pećarskih proizvoda, izrađuju i druge uporabne predmete, građevinske elemente, predmete za svakodnevnu uporabu.[27] Sumarnim osvrtom na pećnjake 14. i 15. st. koji su pronađeni u velikoj količini tijekom ovih istraživanja možemo zaključiti da su svi odreda proizvod budajskih radionica, bez utjecaja ili pak lokalnih varijanata, te iziskuju opsežnu i cjelovitu studiju.[28] Nadamo se da će i naredna istraživanja ovoga prostora na svijetlo dana iznjeti mnoge zanimljive ali skrivene povijesne podatke.

Noževi (t. 4. 1–6,) i (t. 6. 4,) sa manje više sačuvanim drškama, te signaturama na sječivu noža, pripadaju istom vremenskom horizontu 15. i 16. st. Signature su duboko urezane, te

veoma efektno i brižljivo izvedene. Nađene su na svim noževima ovih arheoloških istraživanja na položaju kolnice. Povijesnu determinantu noževa izvodimo iz nalaza pećnjaka istog horizonta, koji imaju sigurnu dataciju u povijesnim izvorima. Veći nalaz noževa na relativno malome prostoru istraživanja, govori u prilog postojanja obrtničkih radionica na ovome prostoru. Ovu pak pretpostavku potvrđuju i česti nalazi keramičkih posuda za visoke temperature, sa ostacima metala na dnu posuda.[29] U istome horizontu nailazimo i škare (t. 7. 21,) te dio željeznog oklopa sa rupicama za pričvrščivanje (t. 7. 2,) i željeznu cjediljku sa sačuvanim dijelom drvene drške (t. 6. 2,) kao i bravu i ključ (t. 6. 5, 6,) te ih sve kao zatvoreni nalaz istog horizonta datiramo u 15. i 16. st. Svi ovi proizvodi osim za potrebe samog dvorca, namijenjeni su zasigurno širem tržištu. Praporac (t. 7. 3,) pojasna kopča (t. 7. 4,) pozlaćena ukosnica (t. 7. 6,) redovit su nalaz kod ovakovih istraživanja je sunčeva ura (t. 7. 5,) sa ostacima rupica za kazaljke.[30] Analogijom ispisanih brojeva sat datiramo u 15. st.[31] Noževi na (t. 5. 1–8,) te vojnička fućka (t. 7. 7,) nalazi su četvrte dilatacije fortifikacije, svi odreda datirani kao zatvoreni nalaz sa više srebrnog novca iz kraja 17. st. a iznijeti ovdje kao dokaz nastavka obrtničkog zanata u starome gradu.[32] Nalazi oružja koje ovdje donosimo na (t.6.1,3,) koplje i strelica, kao i drugi nalazi oružja ovih istraživanja odreda pripadaju navalnom oružju i bilo bi čudo da ovakovih nalaza na ovome prostoru nema.[33] Ovdje smo sumarno iznijeli rezultate ovih istraživanja u starom gradu Čakovcu kako smo to i ranije napomenuli, jer brojnost pokretne arheološke građe zahtjeva iscrpan rad kako na samoj obradi građe tako i na rekonstrukciji same.

[1] Kartu 1, kao i ostalu nacrtnu dokumentaciju arheoloških istraživanja ove kampanje, napravila je Tatjana Lolić suradnik, arheolog pri Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu.

[2] Željko Tomičić, Čakovec-stari grad, Arheološki pregled 8, Beograd 1966, str. 172.

[3] Željko Tomičić, Josip Vidović, Rezultati arheoloških istraživanja u Međimurju 1974–1985, katalog, Čakovec 1985.

[4] Tlocrt starog grada Čakovca i Badisches Generallandesarchiv Karlsruhe u potpunosti se poklapa sa rezultatima arheoloških istraživanja. Naime južna kula u smjeru istoka i zapada ima sačuvane temelje bedema 2–3 metra, dok ih u produžetku nema. Također na ovome tlocrtu naznačene su preinake za sve četiri kule u smislu pojačanja, no realizacija je provedena samo na zapadnoj kuli. Ova pojačanja mogla bi se odnositi na pripremanje urote od strane tada močne familije Zrinski, a nerealizacija na ostalim kulama otkrivenju urote i tragičnom završetku njenih nosioca.

[5] Na tlocrtnoj dokumentaciji Giusepea Spalle iz arhiva u Beču, koja se odnosi na neka mjerenja oko starog grada, datirana u drogoj polovici 17. st. dakle nakon eksproprijacije dvora i imanja Zrinskih, južna i zapadna kula povezane su snažnim palisadnim bedemom.

[6] Josip Vidović, Najnovija arheološka istraživanja u Starom gradu Čakovcu, Muzejski vjesnik 10, Čakovec 1987, str. 40.

[7] Ovaj dio fortifikacije, prema razporedu i veličini prostorija, vjerojatno je uvijek služio kao zatvorske prostorije.

[8] Najveći dio rupa od kolaca nađen je u dugome hodniku prve i druge dilatacije, neposredno uz stare temelje fortifikacije, te oni u osnovi čine drvenu palisadu za zaštitu zemlje uz bedem.

[9] Josip Vidović, Arheološka istraživanja područja Međimurja u 1990 godini, Muzejski vjesnik 14, Kutina 1991., str. 34.

[10] Zbog obimnih građevinski radova kako na fortifikaciji tako i na palači, zasad se nije prišlo uređenju dvorišnog prostora, pa su nalazi zaštičeni do konačne finalizacije.

[11] Zbog obima zahvata na arheološkoj sondi, na ovim arheološkim istraživanjima uz stalnog voditelja projekta Ksenije Petrić diplomirani ing. arhitekture, za suradnju kooptirani su suradnici: konzultant Marija Šmalcelj prof. arheologije, Amelio Vekić, arheolog, Tatjana Lolić arheolog dokumentarista, te Slobodan Olić arheolog. Povremeno istraživanju prisustvuju i studenti arheologije iz Zagreba. Svima ovim putem

najsrdačnije zahvaljujem na suradnji.

[12]Prostorija B vjerojatno je neko vrijeme služila kao privremeno odmorište za konje, našto ukazuju i sačuvane alke za vezanje konja u prostoriji.

[13]Unekoliko navrata vrše se manja ili veća sondažna istraživanja na položaju kolnice i same kule. Za određivanje nulte točke uzet je veliki kameni prag na ulazu u kolnicu, kao odrednica opločenja dvorišta palaće. Moramo ovdje napomenuti da su kasnija arheološka istraživanja pokazala da je čitav teren nešto uzdignut, našto ukazuju i pokračena ulazna vrata, te će se kasnije kod niveliranja terena vjerojatno u obzir uzimati ova nešto povišena kota.

[14]Tatjana Lolić, Amelio Vekić, Slobodan Olić, Izveštaj o arheološkim iskopavanjima u Čakovcu provedenim u 1992. god. na lokalitetu stari grad, Muzejski vjesnik 16, Bjelovar 1993, str. 22, sl. 3.

[15]c. o. str. 22, sl. 2.

[16]c. o. str. 21–22, sl. 1, 5.

[17]Isprava kralja Karla Roberta od 27. VI. 1333. CD. X. a. 109, Chaktornya castrum: prvi povijesni spomen Čakovca kao utvrđena grada (castra Strigow et Chaktornya).

[18]Uzorci drvene građe sa ovih istraživanja dati su na ispitivanje metodom 14C, te približna odstupanja gotovo da odgovaraju povijesnim činjenicama. Ispitivanje je obavio institut „Ruđer Bošković" laboratorij za mjerenje niskih aktivnosti.

[19]Veduta grada Čakovca, vanjska utvrda i unutarnji dvor, grafički prikaz J. Ledentua iz kodeksa datiranog 1632 god. ONB. Cod. Wien.

[20]Ovi stupići najvećim su dijelom od drva Johe, koja ima nisku kaloričnu vrijednost, ali u vodi uz neprisutnost zraka ima veoma dugi vijek trajanja. To potvrđuje sačuvanost kore ovog drveta, koja izgleda kao da je tek nedavno stavljena u zemlju.

[21]Ove keramičke čaše poznate su u narodu pod imenom „Holbek" a u Međimurju opjevane su u narodnim pjesmama.

[22]Herzogthum Nassau, je nekadašnje njemačko vojvotstvo, sjeverno od ušća Meine u Rajnu, između gorja Taunus na jugu i Westerwalda na na sjeveru. Glavni grad Wiesbaden.

[23]Pál Voit-Imre Holl, Alte ungarische Ofenkacheln, Budapest 1963, sl. 14.

[24]U to vrijeme Celjski su feudalni gospodari ne samo Čakovca, već i cijelog Međimurja, te je neosporan povijesni podatak o svekolikom građevinskom napretku na ovome prostoru.

[25]Pál Voit-Imre Holl, Alte ungarische ofenkaheln, Budapest 1963, sl. 15, 18.

[26]Holl Imre, A középkori Szentmihály falu ásatása I. Az 1. ház és kályhája, Zalai Múzeum 1., Zalaegerseg 1987, str. 161.

[27]Mitja Guštin, Martin Horvat, Ljubljanski Grad, Pečnice, Ljubljana 1994, skledaste pečnice str. 91.

[28]Ana Bobovec, Grad Moslavina u svijetlu dosadašnjih arheoloških istraživanja, Muzejski vjesnik 16, Bjelovar 1993, str. 17.

[29]Dosad su pronađene posude sa ostacima željeza, bronce i zlata. Uz nalaze posuda nailazimo i na veće količine otpadne šljake pojedinih metala, a najčešće željeza.

[30]Sunčan sat kao privjesak rijedak je nalaz, a zbog povoljnih okolnosti veoma je dobro uščuvan.

[31]A. Horvat, Spomenici arhitekture i likovnih umjetnosti u Međimurju, Zagreb 1956. g. sl. 54., konzola sa anđelom i uklesanom godinom 1468. To je najstariji natpis arapskim brojkama u Hrvatskoj, a brojka 4 piše se kao polovica osmice. Na temelju ovih analogija ovaj sat možemo datirati u 15. st.

[32]Sve table za ovo izvješće nacrtala je Erika Nađ-Jerković, kustos likovnog odjela Muzeja Međimurja, akademska slikarica, a fotografije je izradio Bojan Damiš fotograf muzeja, te im ovim putem najsrdačnije zahvaljujem.

[33]Josip Vidović, Stoljeća utvrde, katalog, Čakovec 1994, Darovnica kralja Ferdinanda od 12. III. 1546. Cod. dipl. Com. Nikolai de Zrinio, Castrum Chaktornya postaje vlasništvo Nikole Zrinskoga, no ovaj grad Čakovec mora osvojiti silom, što mu i polazi za rukom tek nakon dvije godine.

CENTURIES OF THE ČAKOVEC FORT

During 1992 and 1993 the findings following extensive archaeological excavations of the fortification of the old town of Čakovec were published, i.e. findings of the third dilatation, according to the division of the entire fortification complex as specified by conservators. Thorough excavations have been done in the entrance tower, along its driveway and in the three rooms by the driveway, for all of them together used to form a unified complex. These extensive excavations have up to their completion made possible for us to document the way foundations have been laid on a swampy terrain, whereas numerous mobile archaeological structures confirm the alleged historical information about a mightly and rich castle in the time period from the 13th till the 16th Century. Due to the castle of Čakovec actually having been a wasserburg, the moat encircling the castle used to be filled with water was an ideal dumping ground for superfluos construction material, used during adaptations and renovations; on the other hand, however, it is a priceless heritage. The richness of ceramic findings hint at the glory and power of the then feudal lords of this region. The findings of tiled ovens from the 14th, 15th and 16th Centrury show the features of the castle and its masters, and it is believed that the ovens had been made by the pottery workshops of Budin, Hungary. The findings of knives with engravings and similar metal objects tell us about an extensive manufacture activity within the castle itself, which, however, must have been connected with the powerful centres of the then Europe. Strong trade connections within a broader region have been confirmed by the findings of ceramic bottles with seals of the ancient dukedom of Nassau, which used to range from the mouth of the Maine river to the Rhine river, the Taunus Mountains to the South, to Westerwald in to North, with the city of Wiesbaden being its capital. The heyday of the old town Čakovec came in the 14th and 15th Century, during the region of King Sigismund, and the times of feudal lords of Medjimurje, the counts of Celeia, and King Matthias Korvin, who, for some time, used to rule over the estates of Medjimurje, later maintainig close contacts with the Ernust family. The archaeological findings have confirmed that the castle of Čakovec, especially its interor used to be built and furnished according to the orders on the part of the ruler, whereby the best materials and the best craftsmen of the Budim workshops were employed.

Karta 1

STARI GRAD ČAKOVEC

REGIONALNI ZAVOD ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE U ZAGREBU

KRONOLOŠKI PREGLED ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA

1966.g. UTVRDA - JUŽNI BASTION - zaštitna arheološka istraživanja - fiksiranje linije renesansnog bastiona (MMČ Ž.Tomičić)

1966.g. UTVRDA - ZAPADNI BASTION - zaštitna arheološka istraživanja - fiksiranje linije renesansnog bastiona (MMČ Ž.Tomičić)

1976/77.g. PALAČA - DVORIŠTE, ZAPADNI TRIJEM - zaštitna arheološka istraživanja - utvrđivanje slojeva i razine popločenja dvorišta (RZH Ž.Tomičić)

1977.g. PALAČA - ZAPADNO KRILO - zaštitna arheološka istraživanja - utvrđivanje gotičke strukture u baroknom korpusu palače (RZH Ž.Tomičić, J.Vladović)

1986.g. UTVRDA - JUŽNI BASTION - zaštitna arheološka istraživanja - fiksiranje linije renesansnog bastiona, nastavak istraživanja iz 1966.god. (MMČ J.Vladović)

1986.g. UTVRDA - LINIJA JUGOZAPADNOG BEDEMA - sondiranje spoja južnog i zapadnog bastiona (MMČ J.Vladović)

1989.g. UTVRDA - SJEVEROISTOČNI BEDEM I BASTION, ULAZNI BASTION, TEMELJ BAROKNE KUĆE - zaštitna arheološka istraživanja - fiksiranje temelja kuće iz 18.st., raščišćavanje renesansnog bedema, utvrđivanje razine popločenja u ulaznom bastionu (MMČ V.Pavić)

1991.g. UTVRDA - BEDEM IZMEĐU SJEVEROZAPADNOG I ULAZNOG BASTIONA I UGRAĐENA BAROKNA ZGRADA - sondiranje razine podova (MMČ J.Vladović)

1991.g. UTVRDA - DVORIŠTE - zaštitna arheološka istraživanja - sondiranje popločenja dvorišta i bunara (MMČ J.Vladović)

1992/93.g. UTVRDA - ULAZNI BASTION - zaštitna arheološka istraživanja -
- sistematsko istraživanje ulaznog dijela srednjovjekovne utvrde 14/15.st. - kule, zidova, drvenih most, linija jarka i nalaz kasnosrednjovjekovnog pokretnog arheološkog materijala
- sondažno istraživanje temelja renesansne strukture 16.i 17.st. (dubina i način izrade)
- sondažno istraživanje temelja svih kasnijih intervencija
- utvrđivanje razine i vrste popločenja u različitim fazama izgradnje
(RZG A.Vekić, J.Vladović)

zona istraživanja

MMČ Muzej Međimurja Čakovec

RZH Restauratorski zavod Hrvatske

RZG Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu

Na tlocrtu su prikazani rezultati arheoloških istraživanja u ulaznom bastionu koji su vođeni u razdoblju od 10 mjeseci u 1992/93 godini koji su vođeni u sklopu provođenja programa zaštite i obnove utvrde Starog grada

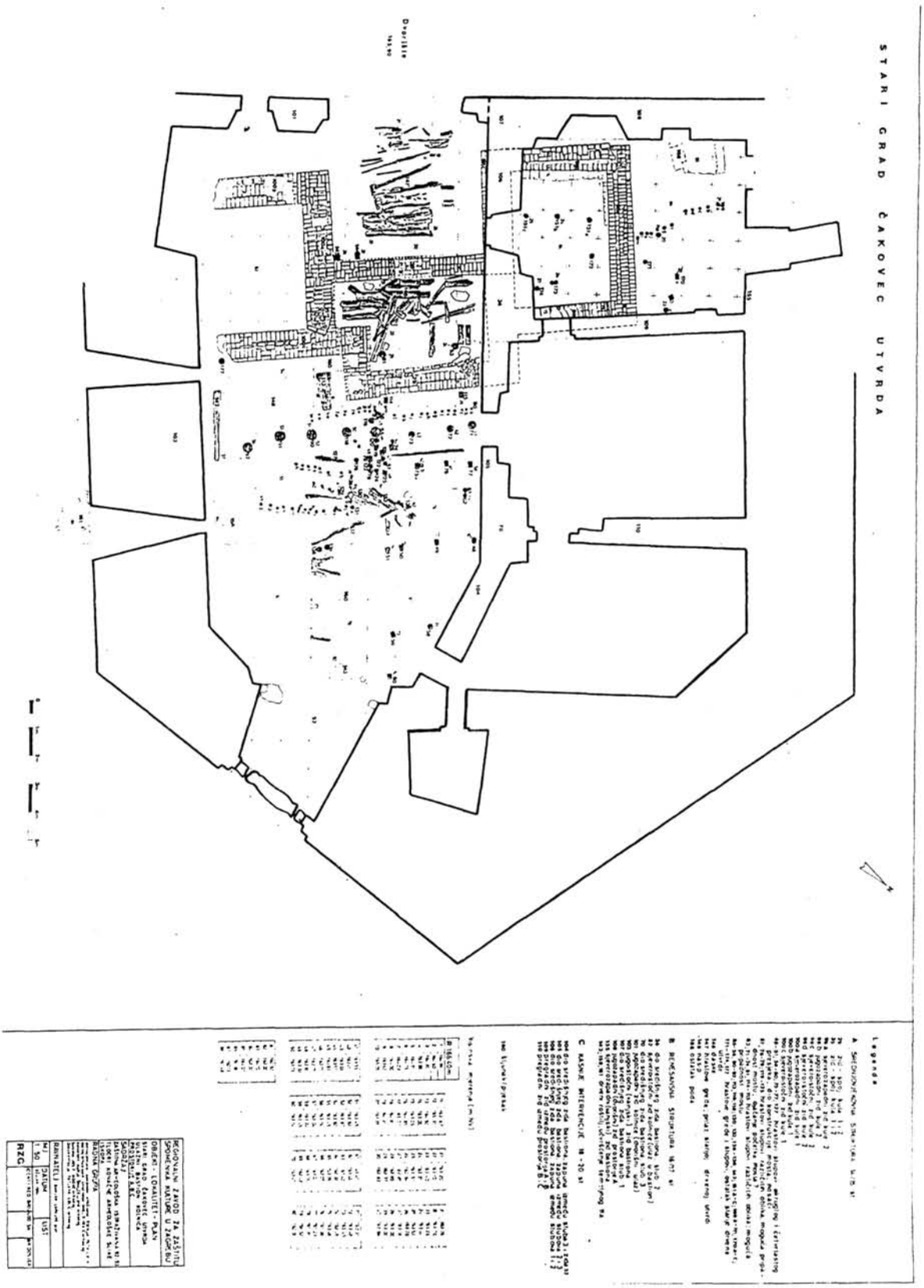

Karta 2

STARI GRAD ČAKOVEC UTVRDA

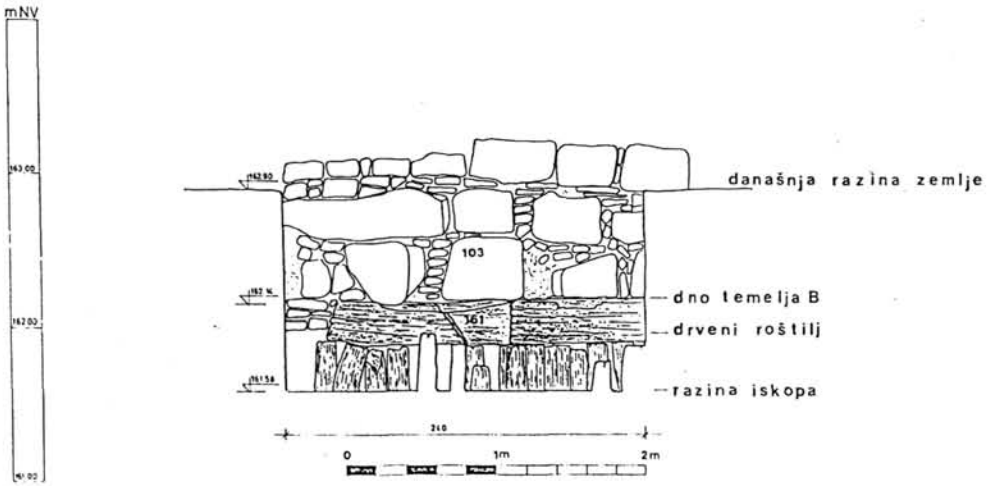

Legenda

B RENESANSNA STRUKTURA 16/17 st.

103 jugoistočni zid bastiona; kamen/vapneni mort
161 drveni roštilj, učvršćenje temeljnog tla

REGIONALNI ZAVOD ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE U ZAGREBU			
OBJEKT - LOKALITET - PLAN STARI GRAD ČAKOVEC - UTVRDA ULAZNI BASTION			
SADRŽAJ: ZAŠTITNA ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA 92/58 POGLED NA RENESANSNU STRUKTURU KONTROLNA SONDA (VANJSKA) ZID 103			
RADNA GRUPA: Vodilj, projektor koordinator istraživanja KSENJA PETRIĆ dc Vodilj arheoloških istraživanja AMELIO VEKIĆ Konzultant MARIJA ŠMAJCELJ prof arheolog Suradnja JOSIP VIDOVIĆ arheolog Dokumentacija TATJANA LOLIĆ arheolog			
RAVNATELJ: DAMJAN LAPAJNE prof			
MJ: 1:20	DATUM: OŽUJAK 195.	LIST	
RZG	IDENT I RED BROJ	GOD SN.	BR DOSJEA

Karta 3

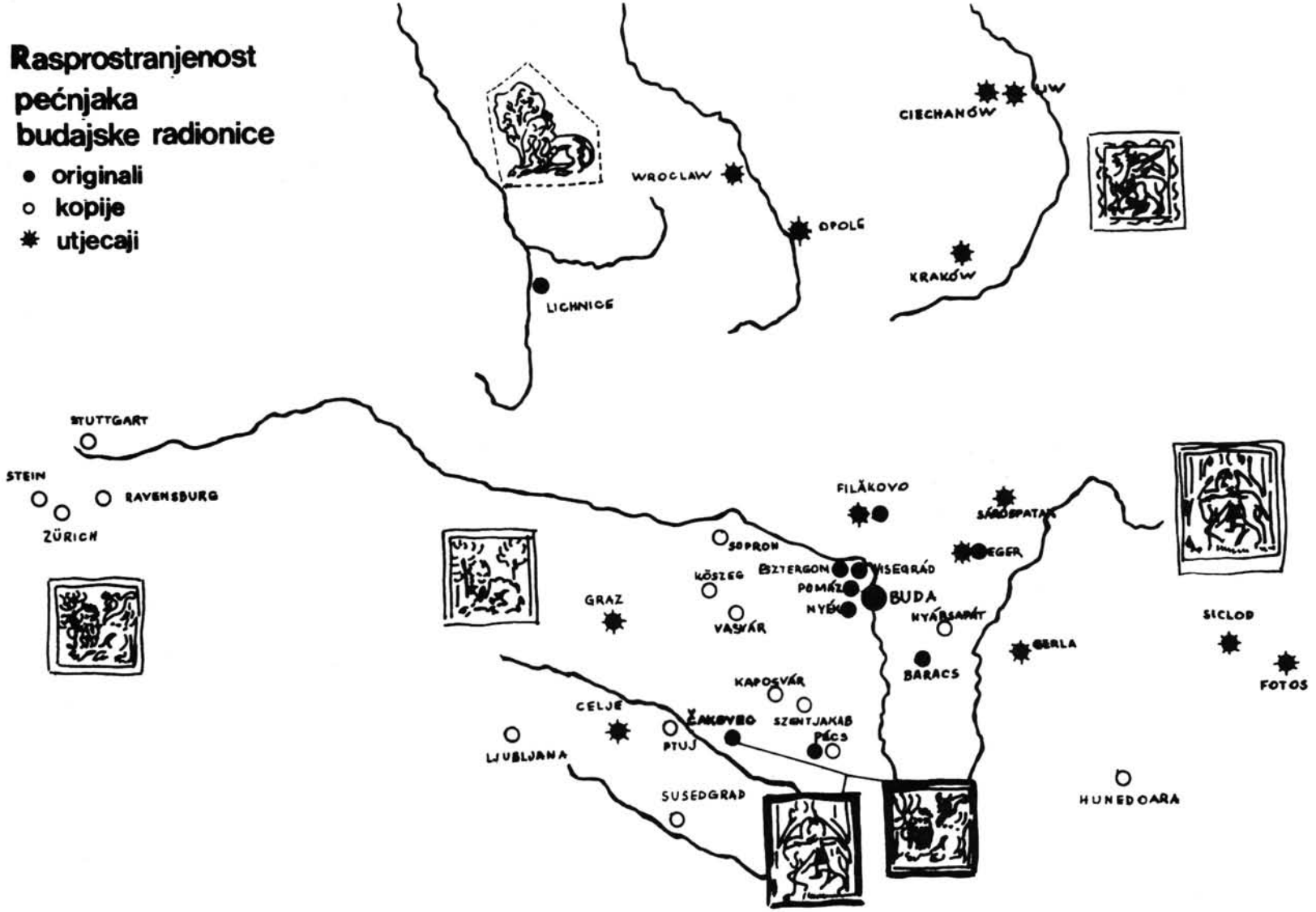
Rasprostranjenost
pećnjaka
budajske radionice
• originali
o kopije
✸ utjecaji
WROCLAW
OPOLE
LICHNICE
CIECHANÓW
KRAKÓW
STUTTGART
STEIN
RAVENSBURG
ZÜRICH
GRAZ
SOPRON
KÖSZEG
VASVÁR
ESZTERGOM
VISEGRÁD
POMÁZ
BUDA
NYÉK
FILÁKOVO
SÁROSPATAK
EGER
NYÁRSAPÁT
BARACS
KAPOSVÁR
CELJE
ŽAKOVEC
SZENTJAKAB
PÉCS
PTUJ
LJUBLJANA
SUSEDGRAD
GERLA
SICLOD
FOTOS
HUNEDOARA

Karta 4

T. 1. Čakovec stari grad, 1992./93., kolnica, keramičke posude.

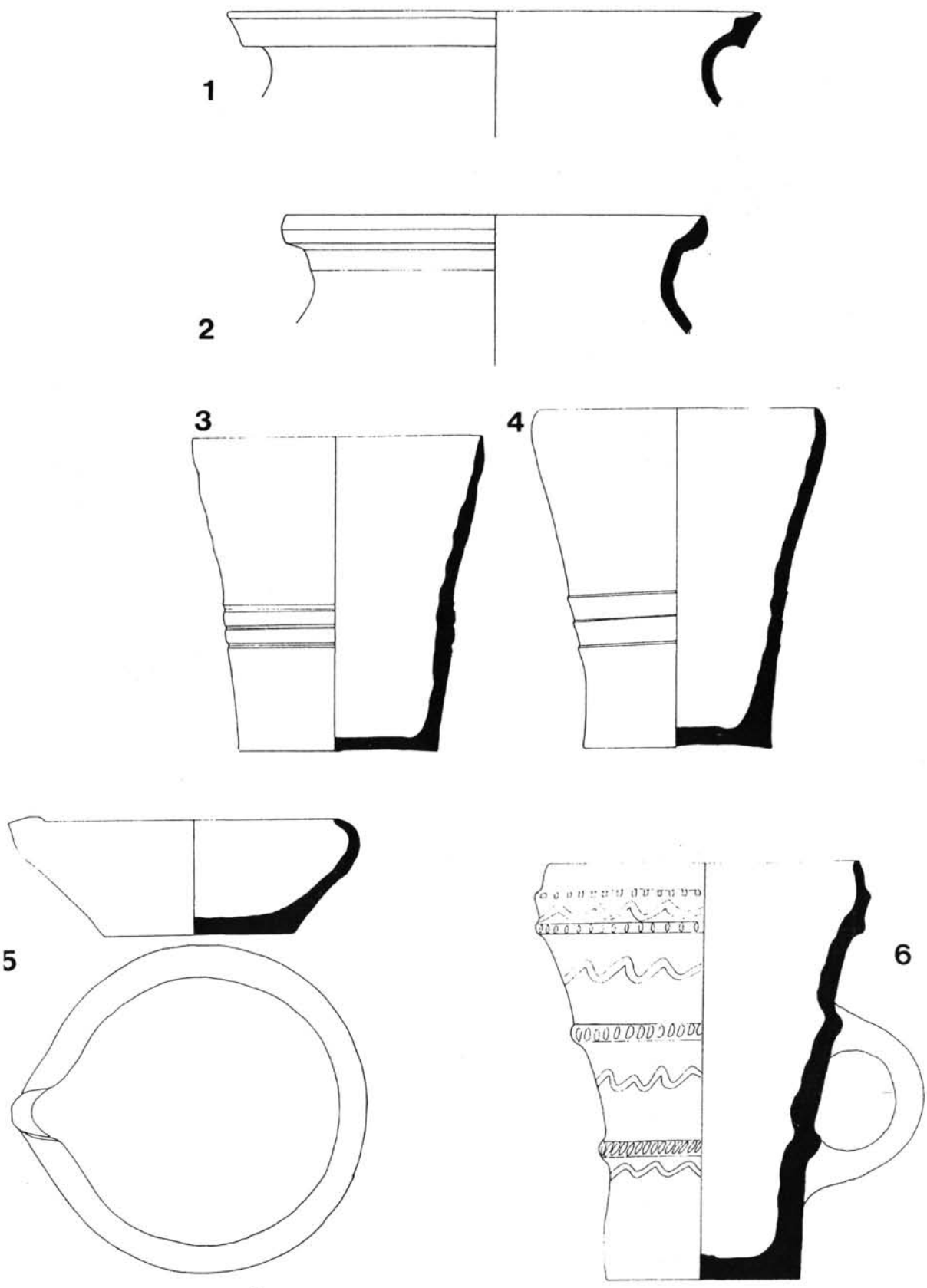

T. 2. Čakovec stari grad, 1992./93., kolnica, keramičke posude.

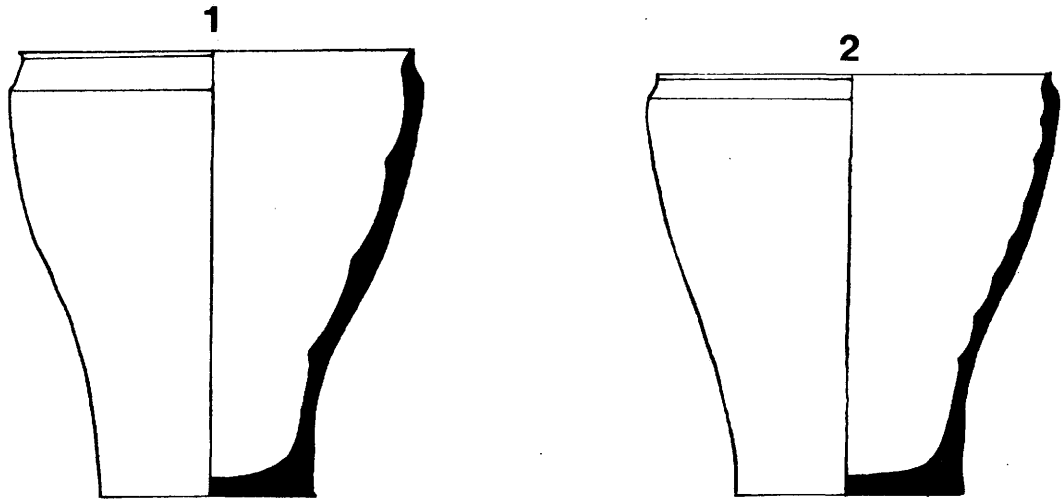

1 : 2

1 : 1

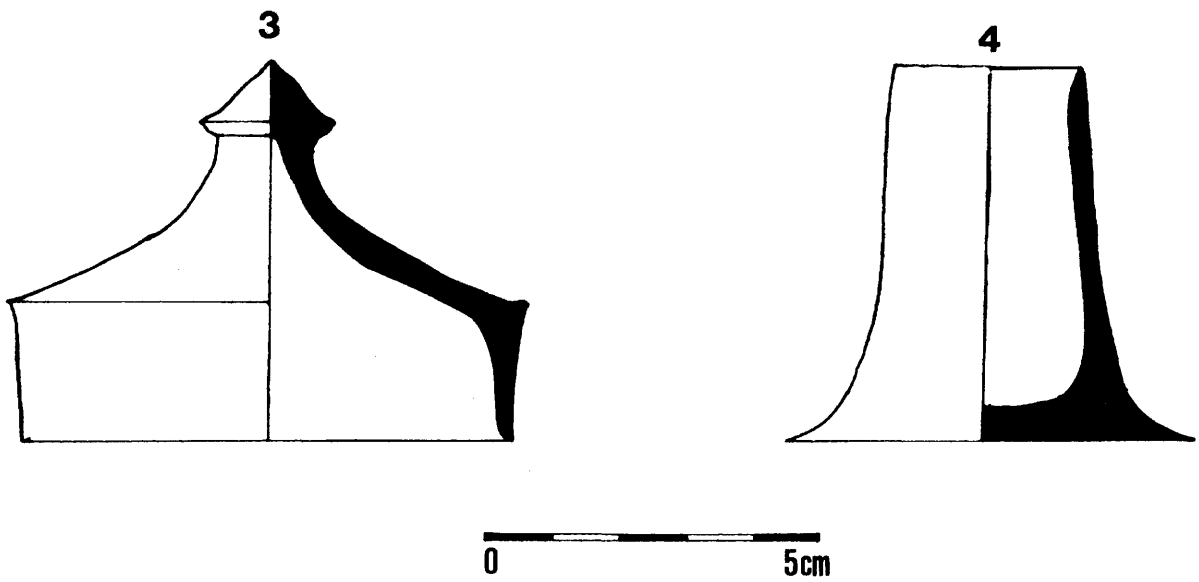

T. 3. Čakovec stari grad, 1992./93., kolnica, keramičke posude.

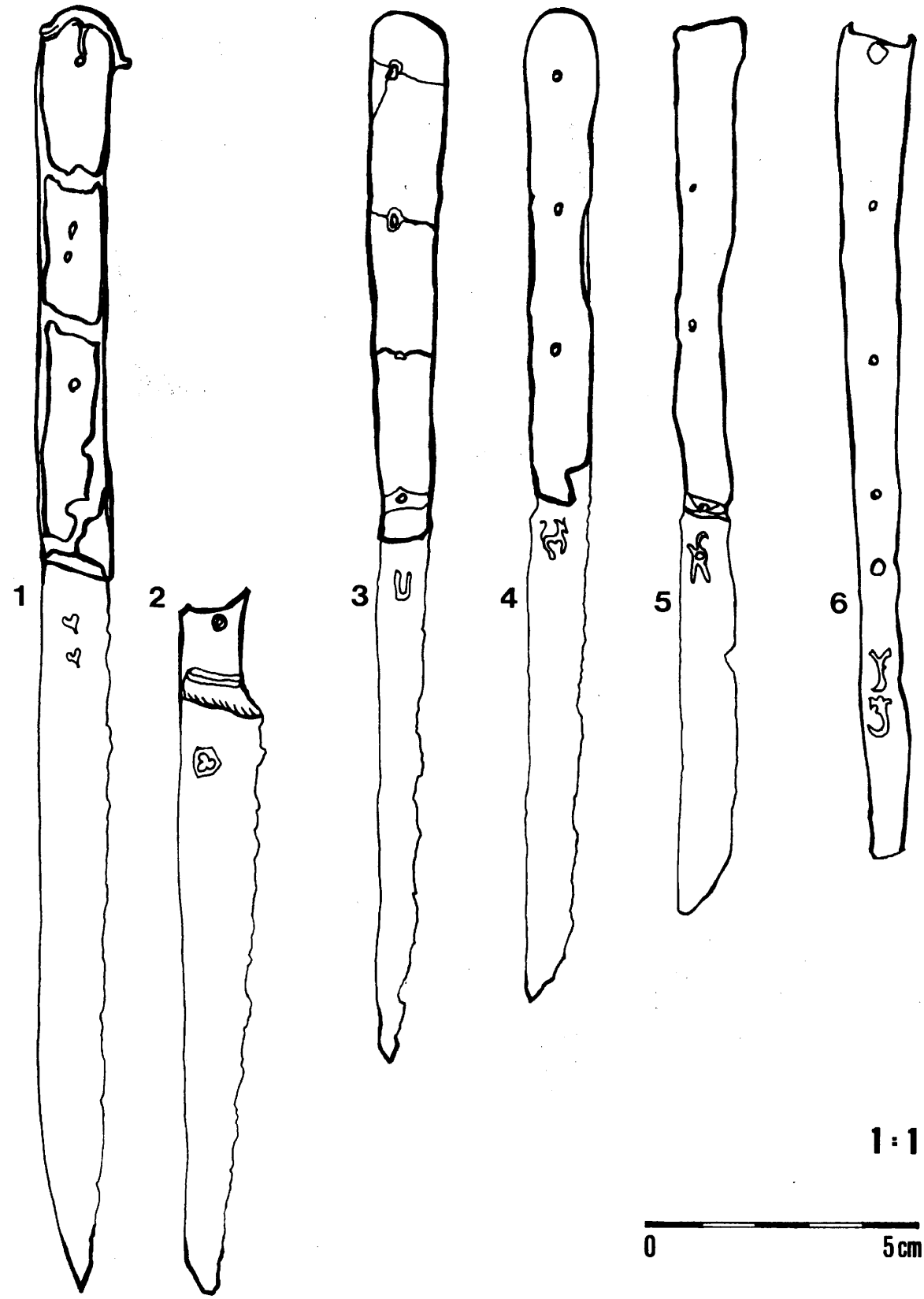

T. 4. Čakovec stari grad, 1992./93., kolnica, noževi sa žigom.

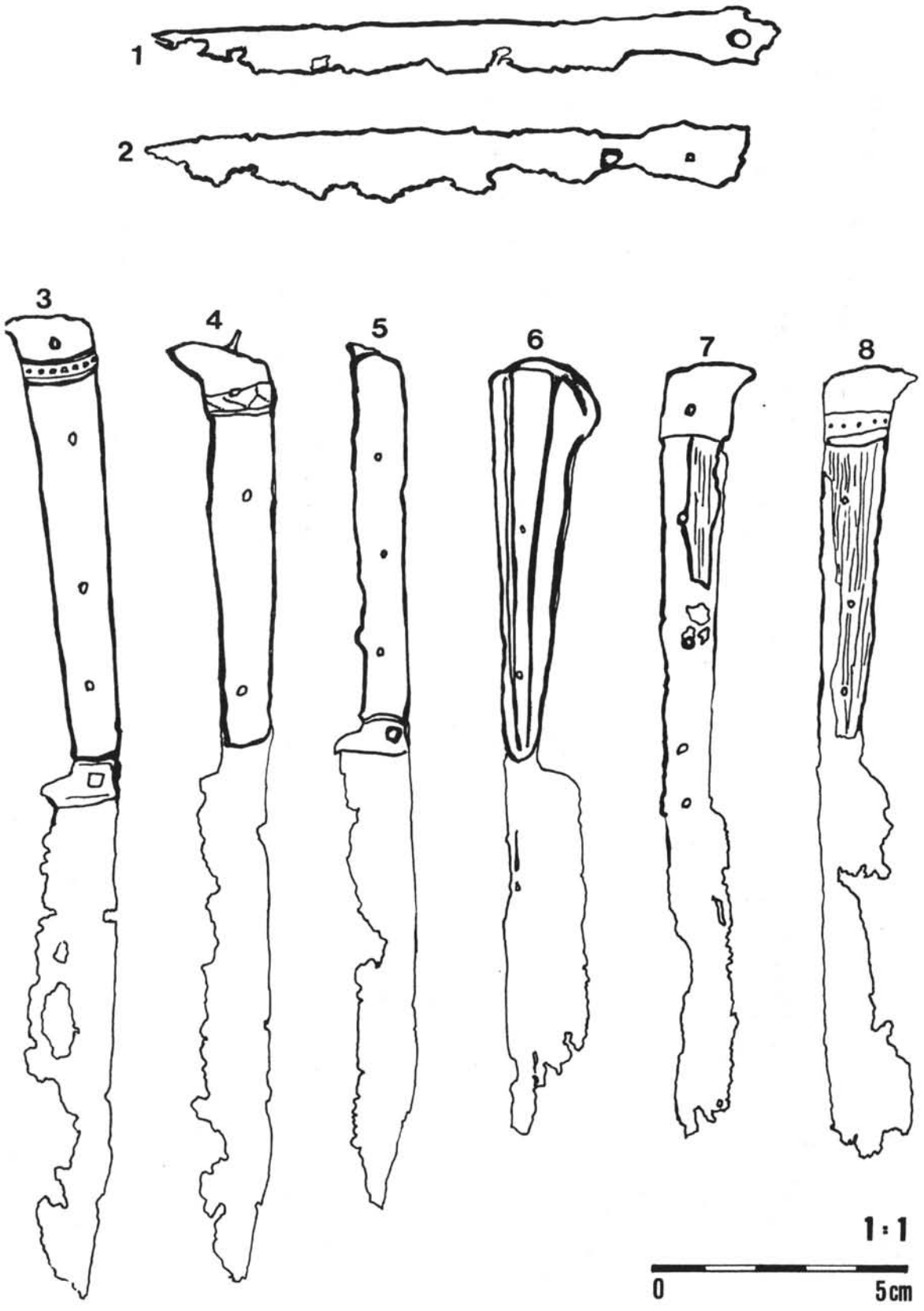

T. 5. Čakovec stari grad, 1989., četvrta dilatacija fortifikacije, željezni noževi.

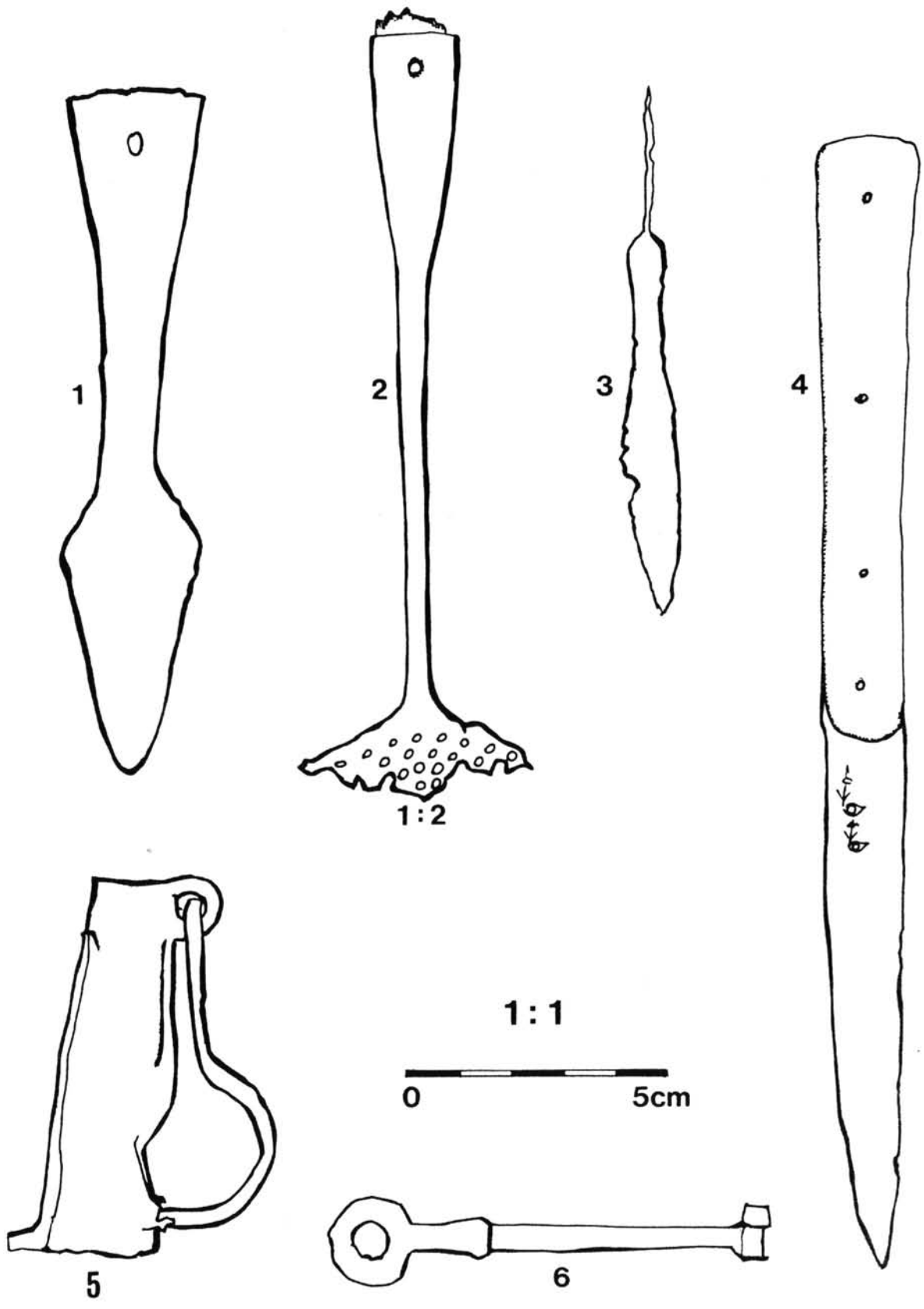

T. 6. Čakovec stari grad, 1992./93., kolnica, oružje i oruđe.

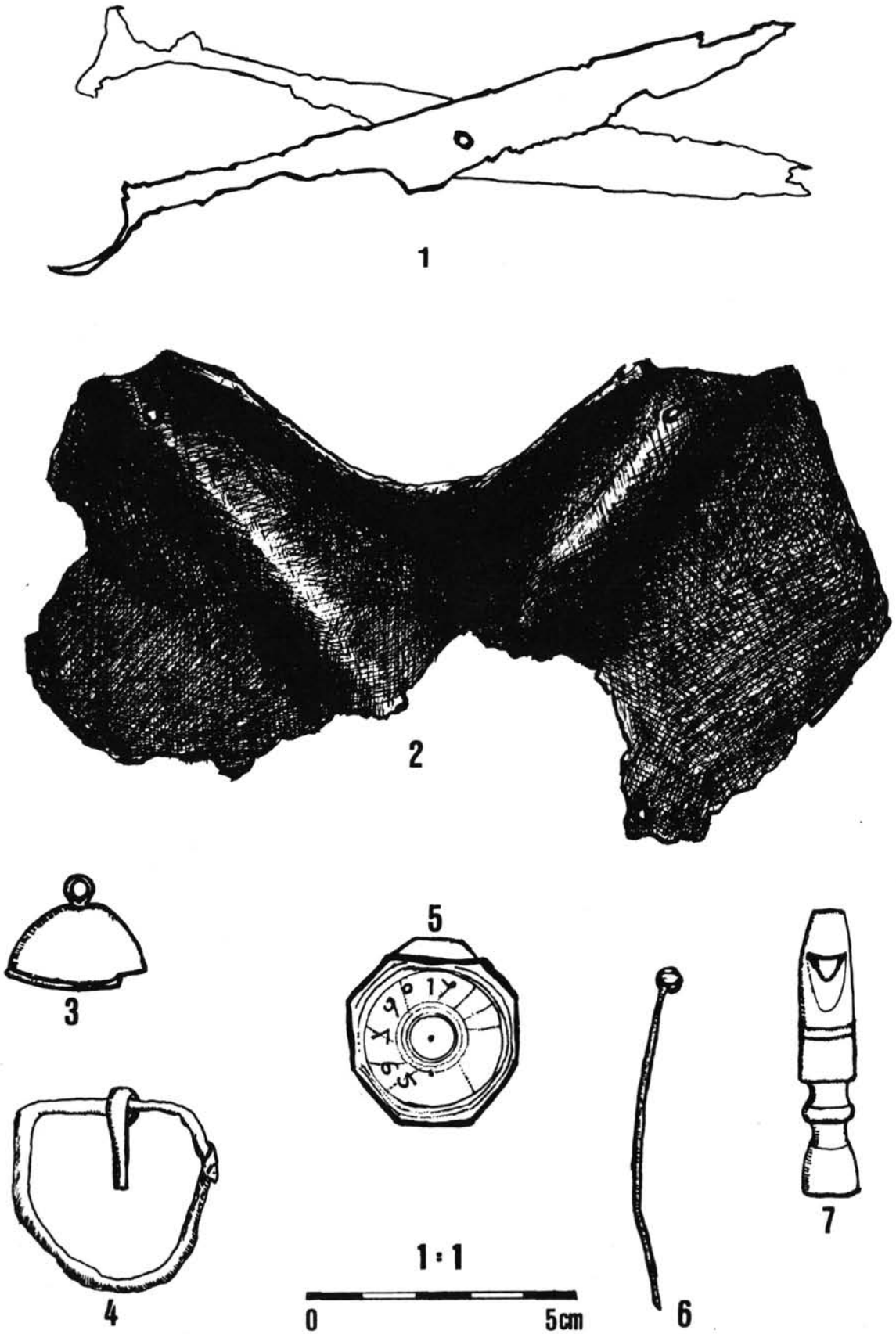

T. 7. Čakovec stari grad, 1992./93., kolnica, 1–6, četvrta dilatacija 1989., 7.

T. 8. Čakovec stari grad, 1992./93., kolnica, pećnjaci 14.–16. st.

Janez BALAŽIC

TOKOVI POZNOGOTSKEGA STENSKEGA SLIKARSTVA NA ZAHODNEM PANONSKEM ROBU

V poznem srednjem veku, ustrezno zaznamovanem z duhovnim in formalno-slogovnim zvenom gotike, je na zahodnem panonskem robu potekala živahna umetnostna dejavnost. Nemara je ravno v 14., potlej pa še skozi celotno 15. in deloma 16. stoletje na umetnostni značaj tega prostora odločilno vplivala specifična umetnostna govorica, ki se je tod lahko razvila do te mere tudi zato, ker so kakovostni, predvsem pa količinski razmah omogočale ugodne zgodovinske, torej politične in potemtakem tudi kulturne okoliščine. V splošnem pogledu je torej zahodnopanonski rob doživel, po nemirnejšem zgodnjem srednjem veku, delno konsolidacijo šele v 12. in 13. stoletju. V umetnostnorazvojnem pogledu je tedaj, kajpada z ozirom na razvoj sloga in dosežke v zahodnoevropski umetnosti, šlo za značilno, romaniki prilagojeno umetnostno prakso,[1] katere značaj se v samih uresničitvah v spomenikih v tem delu srednjeevropskega prostora izkaže kot posledica retardirane umetnostne pojavnosti oz. produkcije.[2] Če je za romanske spomenike še mogoče govoriti, da so nastali časovno pozneje, kot je to narekoval razvoj v osrednjem toku evropske umetnosti, in so zato v formalni odvisnosti od le-teh, potlej je za gotske spomenike, denimo vse od začetka 14. pa tja do konca 15. stoletja, prav gotovo značilno, da predstavljajo sočasen in pomemben člen v srednjeevropskem umetnostnem razvoju. In še več: po razprostranjenosti, pogostnosti in nekaterih specifičnostih bržčas gre za slog, ki je ob baroku najodločilneje zaznamoval kulturnozgodovinsko identiteto zahodnega panonskega prostora.

Odločitev, da bi preveril ter tako morda celo prepoznal nekatere skupne značilnosti umetnostnega razvoja, zlasti poznogotskega stenskega slikarstva na zahodnem panonskem robu, izvira na načelni ravni iz spoznanja o širši geografski, posledično pa seveda tudi zgodovinski ter kulturni povezanosti tega prostora. Vprašanja o povezavah in nekaterih skupnih značilnostih umetnostnega dogajanja, pa tudi o razpoznavnem umetnostnem profilu prostora ob Muri, posebej Prekmurja v času od 12. do 20. stoletja, sem si zastavil že pred leti.[3] Sledim torej spoznanju, da iz ozkega geografskega in tudi umetnostnega okvira izstopa, če se omejim zgolj na stensko slikarstvo v poznem srednjem veku, zlasti znameniti radgonski slikar Janez Akvila.[4] Kontekst, ki ga določa njegova, pa tudi vloga po imenu neznanih slikarjev iz Prekmurja ter kajpada delo drugih mojstrov, dejavnih severneje in južneje, je mnogo širši. Zato me resen premislek sili k postavitvi teze, da je ravno ob zahodnem panonskem robu tam ob koncu 14. in na začetku 15. stoletja prepoznati razgibano slikarsko produkcijo, ki so jo generirala različna formalna izhodišča. Čez Koroško in Štajersko so tako, denimo, prihajale nove formalne vzpodbude zlasti iz italijanskih umetnostnih delavnic. Za drugimi spomeniki stenskega slikarstva zopet stoje slogovni in tudi ikonografski zgledi, ki razodevajo bodisi češki, dunajski, slovaški ali pa tudi ogrski izvor.

Ravno raznoterost pobud, ki jih je ob osrednjih spomenikih vendarle mogoče prepoznati, je že pri starejši generaciji učenjakov vzbujala nemalo zanimanja. Nekateri izmed njih so

opravili izjemno delo, pa najsi je veljalo njihovo prizadevanje odkrivanju in publiciranju posameznega spomenika,[5] argumentiranju atribucij, sistematizaciji, poskusom slogovnih analiz ali pa opredeljevanju vsebinskih, pomenskih oz. ikonografskih kontekstov.[6] V danem okviru zanimanja za slikarstvo poznega 14. in zgodnjega 15. stoletja se je poleg predstavnikov starejše generacije raziskovalcev gotskega slikarstva dogodil opazni premik v osemdesetih in devetdesetih letih. V tej luči velja izpostaviti, kljub nekaterim zadržkom, delo Márie Prokopp, ki obravnava vplive italijanskega *trecenta* na srednjeevropsko in posebej madžarsko stensko slikarstvo.[7] Mednarodna konferenca 1984. leta v Sombotelu je sicer kakovostno prispevala k objektivnejši valorizaciji snovanja radgonskega slikarja Janeza Akvile, vendar pa se je v razpravah sodelujočih hkrati pokazalo, da gre za slogovne poteze, ki pričajo o srednjeevropski razsežnosti ter odvisnosti od širše vzpostavljenih tokov v tedanji slikarski produkciji.[8] Tehtno razpravo o umetnostno-geografskih silnicah slikarstva poznega 14. stoletja na Štajerskem in v Srednji Evropi, torej v kulturnem prostoru med Italijo in Češko, je prispeval Janez Höfler.[9] Tudi najnovejše raziskave, ki vsaj delno osvetljujejo umetnostno dogajanje na zahodnem panonskem robu, jasno kažejo, da se raziskovanje vendarle osredotoča na integriranje in poskuse sublimiranja silnic gotskega slikarstva v srednjeevropskem prostoru.[10]

Zahodni panonski rob ni obstajal zgolj kot geografska, temveč tudi kot politična in umetnostna os. Ob njej so se razporejali vplivi italijanskih, koroških, štajerskih, dunajskih in čeških umetnostnih delavnic. Tako so semkaj oz. v širše zaledje prihajale že predelane pobude, katerih izhodišča so kar najširša in ki segajo, kot sem že bil omenil, do tedaj osrednjih slikarskih središč, denimo severnoitalijanskih. Tako je bržkone še pred sredo 14. stoletja oz. nekoliko pozneje nek zgornjeitalijanski potujoči slikar delal v minoritski cerkvi v Steinu na Donavi (Stein a. d. Donau) in v cerkvi klarisinj v Dürnsteinu.[11] Vpliv italijanskega gotskega slikarstva je z deli potujočih slikarjev segel čez meje Koroške in se razširil tudi na Štajersko. Okoli leta 1400 je od zgornjeitalijanskega ter južnotirolskega slikarstva odvisni slikar snoval v Nonči vasi (Einersdorf), v Altenmarktu in Ivniku (Eibiswald), pa tudi v Vuzenici ter Ravnah na Koroškem.[12] Posebno zanimive so seveda tiste slikarske govorice, za katerimi stojé značilne italijansko-češke prvine. To je denimo značilno za roko slikarja, ki je okoli 1390 oz. 1400 poslikal ladjo minoritske cerkve v Brücku na Muri.[13] Ti izpostavljeni primeri stenskih poslikav, ki so geografsko razporejeni nekoliko vstran od zahodnega panonskega roba, seveda zastavljajo vprašanje o dejanski vlogi in posredništvu v sam zahodni panonski prostor. Problem je seveda večplasten, zato si kaže vprašanje o posredništvu med italijanskimi delavnicami in delavnicami, ki so delovale ali se izoblikovale v zahodnem panonskem prostoru, postaviti v širšem okviru in ob upoštevanju splošnih komunikacijskih tokov v poznem srednjem veku. Pri tem je bržčas nujno upoštevati ustaljene trgovske poti, tudi porečja, v našem primeru Mure, kar je predstavljalo vplivno os, po kateri se niso odvijali le gospodarski tokovi, marveč tudi živahna umetnostna izmenjava. Severovzhodni predeli, ki jih je zaznamovala politična meja med Štajersko in Ogrski pripadajočimi deželami, so torej predstavljali območje, kjer so se mešali različni umetnostni tokovi in pobude ter tako določili mikavni značaj poznogotskega stenskega slikarstva na zahodnem panonskem robu.

Vidno in pomembno vlogo je v tem procesu zagotovo imel iz Radgone (Radkersburga) izvirajoči mojster Janez Akvila.[14] V njegovih zgodnjih delih, poslikavi župnijske cerkve sv. Trojice v Veleméru,[15] datirani in signirani v letu 1377 oz. 1378, in v stenskih slikarijah v pražupnijski cerkvi Marijinega vnebovzetja v nekdanjem Črncu/Turnišču,[16] nastalih bržkone v

devetem desetletju 14. stoletja oz. med leti 1380 in 1389, se kažejo izraziti češki vplivi.[17] Prostorske inscenacije, prefinjeni obrazni, v lirično razpoloženje ujeti tipi, voluminozne, plastično izoblikovane poteze likov ter draperij slejkoprej pričajo o češki komponenti njegovega sloga. Nemara ni odveč ponoviti, da je izhodišča za mojstrov slog bržkone potrebno iskati v krogu iluminacij iz t. i. *Liber Viaticus* (1355/60; Praga, Narodni muzej), *Misala prošta Nikolaja* (1357/50; Brno, Mestni arhiv), *Laus Mariae Konrada von Haimburg* (t. i. *Mariale Arnesti*, ok. 1360; Praga, Knjižnica Narodnega muzeja) in v *Antifonarju višebrodskega kapitlja* (1360/61; Vorau, Samostanska knjižnica). Še izrazitejši vpliv pa bi našli v *Misalu Jana iz Střede* (ok. 1365; knjižnjica Metropolitanskega kapitlja) in *Evangeliarju Jana iz Opave* (1368; Dunaj, Nacionalna biblioteka). Vplive na Akvilovo slikarsko govorico vidim tudi v tablah mojstra višebrodskega oltarja (1350/60; Praga, Narodna galerija), pa tudi *Morganovem diptihu* (1355/60; New York, Pierpont Morgan Library). Nič manj pomembni niso vplivi iz t. i. „prvega češkega sloga", ki ga predstavljajo stenske poslikave v gradu Karlštejn, posebej v Katarinini kapeli (ok. 1360) in Marijini kapeli (1360/62), pa tudi slikarije v križnem hodniku t. i. hrvaškega samostana Emaus (Na Slovanech, ok. 1365).[18]

Kot tretje delo iz delavnice Janeza Akvile šteje ikonografsko zanimiva, na viteški epiki utemeljena profana poslikava, ki se je fragmentarno ohranila v kletnem prostoru t. i. Pistorjeve hiše (Pistorhaus) na Glavnem trgu v Radgoni (Radkersburg).[19] V ikonografskem pa tudi slogovnem pogledu so izjemnega pomena slikarije v župnijski cerkvi sv. Martina v Martjancih.[20] Stenske slikarije v Martjancih so tako signirane kakor tudi datirane in zgodovinsko verodostojno potrjujejo, da je bila cerkev zgrajena za časa župnika Erazma, torej leta 1392. Napis v prezbiteriju naprej govori, da je bila okrašena z roko Janeza Akvile, izvirajočega iz Radgone (*...Johannes Aquila de Rakespurga oriundi*). Toda v Martjancih je Akvili odločno pomagal, domnevam pa, da je celo poslikal večino prizorov, nek na Češkem šolani slikar. Poteze njegove roke razodejavo prvine mednarodnega gotskega sloga tiste smeri, ki jo je okoli leta 1380 odlično zastopal Mojster třeboňskega oltarja. Akvilovega sodelavca sem zaradi prepoznavne slogovne govorice poimenoval z začasnim imenom kot mojstra martjanskih apostolov. [21]

Oddaljevanje od Akvilovega prostorsko-plastičnega sloga[22] kažejo tudi pred poldrugim desetletjem odkrite slikarije v nekdanji samostanski cerkvi avguštincev – eremitov v štajerskem Fürstenfeldu.[23] Pri poslikavi v Fürstenfeldu se je slikarska delavnica Janeza Akvile, časovno smo seveda tu že v prvem desetletju 15. stoletja, približala razvojni stopnji t. i. „drugega češkega sloga", ki ga prepoznavno opredeljuje oltar iz praškega kapucinskega samostana (pred 1410).[24] Stilne sorodnosti so naravnost osupljive in bržčas dokončno nakazujejo smer nadaljnjih raziskav.

Vprašanja, povezana z Akvilovo zapuščino, so sicer izjemno kompleksna, vendar pa je mojstrov izrazit ter razpoznavni slog dovolj indikativen, da morem tvegati misel o neposrednih stikih mojstra in njegovih sodelavcev s češkimi umetnostnimi središči. Ti stiki pa so zagotovo potekali po zahodnem panonskem robu. K tej tezi navaja tudi spoznanje o deležu delavnice v širšem kulturnem okolju. Tako se, denimo, ob samem mojstru Akvili izkaže, da je njegov mlajši sodelavec, mojster martjanskih apostolov, svoje prvo znano delo zasnoval bržkone v Jakobovi cerkvi v Köszegu. V ladji tamkajšnje cerkve se je namreč ohranil prizor *Marije zavetnice s plaščem* s *sv. Elizabeto* in *sv. Barbaro*. Radocsay nastanek poslikave v Köszegu postavlja na konec 14. stoletja (1380–1400); podobnosti vidi v slikarijah v kapiteljski dvorani

benediktinskega (najprej kapucinskega) samostana v Šopronu in v poslikavi apostolov v Ócsi.[25] Vendar pa tako stilni značaj freske kot sama obravnava nadrobnosti odločno kažeta na identična izhodišča ter na domala istoveten slikarski prijem, ki je značilen tudi za mojstra martjanskih apostolov. V zasnovi kompozicije prizora *Marije zavetnice s plaščem* v Jakobovi cerkvi v Köszegu, posebej pa v likih obeh svetnic, tako v njuni drži kakor tudi opravi, so jasno zaznavne slikarske značilnosti mojstra martjanskih apostolov. Še več: neposredne povezave je zlahka opaziti, če ta lika natančno primerjamo z liki svetnic v pritličnem pasu poslikave v martjanskem prezbiteriju ali z zasnovo poslikave v ladji, denimo v motivu *Marije zavetnice* na slavoločni steni, ali s prizori na severni steni.[26] Problem atribucije poslikave v Köszegu je tako usmerjen k natančni formalni analizi, ki pa že ob tem poskusu dovolj tehtno opredeljuje samo avtorstvo, torej mojstra martjanskih apostolov.

Povsem osamljen primer drugačne umetnostne in torej tudi kulturne provenience osmišlja poslikava v starem prezbiteriju žup. c. sv. Nikolaja v Murski Soboti.[27] Tako je bržčas ravno preko panonskega prostora v Mursko Soboto in verjetno tudi k Sv. Juriju prišel po imenu neznan, vendar pa po slogu razpoznaven mojster iz slovaške, gömörske slikarske šole.[28] Stenske slikarije v Murski Soboti so bržkone nastale v zadnji četrtini 14. stoletja in se po stilu približujejo prvinam slovaškega in posebej gömörskega stenskega slikarstva. Odgovor na vprašanje, kako je, denimo nek, gömörski slikar zašel v Mursko Soboto, tiči najbrž v opredelitvi razmerja med naročnikom in neznanim mojstrom. Domnevni naročnik, gornjelendavski grof in tedaj bržčas že tudi lastnik zemljišča Belmura Nikolaj Széchy, je namreč tudi izhajal iz tedanje ogrske županije Gömör, natančneje iz kraja Rimavská Seč (Rima Széch); od tam pa je najverjetneje prišel tudi mojster soboških slikarij.[29]

Živahne umetnostne povezave na zahodnem panonskem robu je mogoče prepoznati tudi v drugih poznogotskih stenskih slikarijah. Spomeniki namreč posredno potrjujejo misel o resnično vzpostavljeni osi in celo stikih med različnimi umetnostnimi delavnicami. Seveda ni mogoče trditi, da je šlo za iste slikarje oz. delavnice, temveč kaže misliti le na podobna izhodišča in splošno slogovno orientacijo. Vsekakor pa ni mogoče spregledati nekaterih očitnih povezav, ki temelje na sorodnih, če že ne identičnih pobudah in uporabi predlog. Izmed vseh spomenikov poznogotskega stenskega slikarstva v tem prostoru si nemara posebno pozornost zasluži izjemno dobro ohranjena druga plast poslikave v rotundi sv. Nikolaja v Selu.[30] Od slikarske delavnice Janeza Akvile neodvisen slikar je tu, bržkone še v prvem desetletju 15. stoletja, zasnoval obsežni *pasijonski ciklus* ter številne svetniške figure. Slikarije v Selu so slogovno prav gotovo izjemno kakovostne ter ikonografsko domišljene. Slikarska govorica po imenu neznanega mojstra razodeva izrazite poteze internacionalnega gotskega sloga češke provenience. Zato je slikarska izhodišča selanskega mojstra najbrž potrebno iskati v čeških delavnicah, ob dunajskem posredništvu[31] pa jih je naš slikar zanesel v pomurski, kot se zdi, pa tudi v širši panonski prostor.

Domneva o možnih povezavah med slikarskimi delavnicami ali vsaj priložnostih za izmenjavo pobud na zahodnem panonskem robu se ponuja še ob enem pomembnem spomeniku poznogotskega stenskega slikarstva. V več plasteh ohranjena poslikava v t.i. „ribiški cerkvi" (*Fischerkirche*) v Rustu ob Nežiderskem jezeru[32] namreč dopušča misel, da je bil na delu slikar, ki je prej delal tudi v Selu ali pa je bil vsaj dodobra seznanjen s podobnimi pobudami ter predlogami. V Pankracijevem koru se je od prve plasti, nastale še pred letom 1437, ohranilo več prizorov, ki razkrivajo skorajda identične predloge. Gre za štiri pasijonske

prizore, *Marijino kronanje* in *Poslednjo sodbo*. Tamkaj delujočega slikarja zaznamujejo formulacije, katerih prvine moremo prepoznati pri selanskem mojstru, kar – če drugega ne – nakazuje, da je pri slikanju pasijonskih prizorov črpal iz podobnih predlog. Prav presentljivo pa je, ko se ob formalni in ikonografski analizi izkaže, da gre za domala identične kompozicijske obrazce tudi v prizorih s preroki v šilastih zaključkih sten. Čeravno gre za drugo plast poslikave v Rustu, ki je po dosedanjih dognanjih nastala že po letu 1437, se utegne v prihodnje izkazati neposrednejša povezava z delom mojstra martjanskih apostolov. Vse pa kaže, da je šlo v obeh primerih za podobna izhodišča. Sorodnosti vidim v naslikanih medaljonih z liki apostolov. V zasnovi se namreč približujejo zgledom, ki jih je pred sabo imel Akvilov sodelavec, ko je slikal v samostanski cerkvi avguštincev – eremitov v Fürstenfeldu. Kljub morebitnim zadržkom, ki jih pred nas postavlja mnogo mlajša datacija medaljonov v Rustu, [33] pa takšno misel dopušča zlasti obravnava detajlov.

Ravno poslikava v Rustu zastavlja še dodatna vprašanja. Ob dejstvu, da očitno gre za podobna izhodišča, morda tudi predloge, pa o določenih stikih in možnih povezavah govori tudi to, da so slikarji črpali iz sorodnih virov. Nemara ne bo daleč od resnice hipoteza, da je torišče pobud vendarle mogoče iskati v čeških umetnostnih središčih Praga in Brno, pri čemer ne kaže pozabiti za zahodni panonski rob pomembnega posredništva Dunaja. Fragmentarni pogled na nekatere spomenike poznogotskega stenskega slikarstva kajpada še zdaleč ne more prispevati k celovitemu preučevanju tokov poznogotskega stenskega slikarstva na zahodnem panonskem robu. Dejstvo pa je, da se ravno ob izpostavljenih primerih izrisuje določena podoba o živahni izmenjavi umetnostnih pobud na zahodnem panonskem robu ob koncu 14. in v prvih desetletjih 15. stoletja. To pa kvečjemu govori v prid misli o izjemni kulturni transparentnosti tega prostora.

[1] Naj spomnim le na dve temeljni deli, ki zajemata oz. vključujeta romanske spomenike ter obravnavata romanske slogovne tokove v zahodnem panonskem prostoru (z izčrpnim seznamom starejše literature); cf. Marijan Zadnikar: *Romanika v Sloveniji*, Ljubljana 1982 ter Ilona Valter (v sodelovanju s Friedrichom Bergom in Marijanom Zadnikarjem): *Romanische Sakralbauten Westpannoniens*, Eisenstadt 1985.

[2] Ilona Valter, op. cit., pp. 25–27.

[3] Janez Balažic, Prekmurje kot ozemlje umetnostnih importov, *Kronika*, 39/1–2, Ljubljana 1991, pp. 11–15.

[4] Janez Höfler-Janez Balažic: *Johannes Aquila*, Murska Sobota 1992 (od tod citirano Höfler-Balažic: *Johannes Aquila*).

[5] Tako je poslikave v Veleméru, Turnišču, Martjancih, Selu in še kje med prvimi deloma odkril, predvsem pa pozitivistično ustrezno publiciral Franz Florian Rómer. Cf. Franz Florian Rómer, Kirchliche Wandgemälde des XIII. und XIV. Jahrhunderts in der Eisenburger Gespanschaft, *Mitteilungen der k.k. Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, Wien 1874, pp. 203–215.

[6] V kontekstu razprave velja med starejšimi raziskovalci stenskega slikarstva izpostaviti predvsem temeljna dela Dénesa Radocsayja in Franceta Steleta, med specialnimi prispevki pa – kot *pars pro toto* – razpravi Támasa Bogyayja. Cf. Dénes Radocsay: *A középkori Magyarország falképei*, Budapest 1954; idem: *Wandgemälde im mittelalterlichen Ungarn*, Budapest 1977 (od tod citirano Radocsay: *Wandgemälde*); France Stele: *Monumenta Artis Slovenicae I: Srednjeveško stensko slikarstvo*, Ljubljana 1935; idem: *Slikarstvo v Sloveniji od 12. do srede 16. stoletja*, Ljubljana 1969 (od tod citirano Stele: *Slikarstvo*) in njegovo, posthumno izdano, reprezentančno monografijo *Gotsko stensko slikarstvo*, Ljubljana 1972; Thomas von Bogyay, Die Selbstbildnisse des Malers Johannes Aquila aus den Jahren 1378 und 1392, *Stil und Überlieferung in der Kunst des Abendlandes*, III (*Akten des 21. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte*), Berlin 1967, pp. 55–59; Thomas von Bogyay, Der gesellschaftliche Hintergrund der Ladislauslegende von Turnišče (Toronhely – Bántornya), v: *Louis the Great: King of Hungary and Poland*, New York 1986 (ed. S.B. Vardy, G.Grosschmidt & L.S. Domokos), pp. 237–260.

[7] Mária Prokopp: *Italian Trecento Influence on Murals in East Central Europe, particulary Hungary*, Budapest 1983 (od tod citirano Prokopp: *Italian Trecento*).

[8] Ernő Marosi (ed.; več avtorjev): *Johannes Aquila und die Wandmalerei des 14. Jahrhunderts/Johannes Aquila és a 14. század falfestészete*, Budapest 1989 (od tod citirano *Johannes Aquila 1989*).

[9] Janez Höfler, Steiermark und Mittelosteuropa zwischen Italien und Böhmen – Kustgeographisches zur Malerei des späten 14. Jahrhunderts, v: *Kunsthistorisches Jahrbuch Graz XXIV*, Graz 1990, pp. 127–134 (od tod citirano Höfler, Steiermark).

[10] Gerhard Schmidt, Die Rezeption der italienischen Trecentokunst in Mittel- und Osteuropa, v: *Gotika v Sloveniji: Nastajanje kulturnega prostora med Alpami, Panonijo in Jadranom, Akti mednarodnega simpozija*, Ljubljana 1996 (ed. Janez Höfler), pp. 25–36 (od tod citirano Schmidt, Die Rezeption). Elga Lanc, Zur gotischen Wandmalerei in der zweiten Hälfte des 14. und im ersten Viertel des 15. Jahrhunderts, v: *Schatz und Schicksal – Steirische Landesausstellung 1996 (Mariazell & Neuburg an der Mürz)*, Graz 1996, pp. 255–264 /r.k./.

[11] Otto Demus, Ein italienischer Wanderkünstler an der Donau, *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, 5, Wien 1951, pp. 46–57; cf. Höfler, Steiermark, p. 128. Gerhard Schmidt pripisuje *Križanje* v cerkvi klarisinj v Dürnsteinu ravno tako nekemu zgornjeitalijanskemu mojstru, vendar na podlagi analogij postavlja nastanek dürsteinske freske še pred sredo 14. stoletja; cf. Schmidt, Die Rezeption, p. 131.

[12] Georg Kodolitsch, Die Fresken zu St. Veit in Altenmarkt, Weststeiermark, *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, 23, Wien 1969, pp. 183–194. Janez Höfler: *Stensko slikarstvo med Janezom Ljubljanskim in mojstrom sv. Andreja iz Krašč*, Ljubljana 1985; cf. Höfler, Steiermark, p. 131.

[13] Walter Frodl, Italienisches und Böhmisches in der steirischen Trecentomalerei, *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, 5, Wien 1951, pp. 99–112.

[14] Stele: *Slikarstvo*, pp. 157 ss.Cf. Ferenc Levárdy, Die Persönlichkeit des Johannes Aquila, v: *Johannes Aquila 1989*, pp. 29–38.

[15] Höfler-Balažic: *Johannes Aquila*, pp. 22–29, 114–117, repr. pp. 50–61.

[16] Höfler-Balažic: *Johannes Aquila*, pp. 29–37, 117–121, repr. pp. 62–85; cf. Janez Balažic: *Stenske slikarije v stari turniški cerkvi*, v: Marijan Zadnikar-Janez Balažic: *Turnišče: Zgodovinska in umetnostna podoba farne cerkve*, Murska Sobota 1994, pp. 41–88 (od tod citirano Balažic: *Stenske slikarije*).

[17] János Végh, Johannes Aquila, die Wurzeln seines Stils, v: *Kunsthistorisches Jahrbuch Graz XXIV*, Graz

1990, pp. 114–126; Janez Balažic, Janez Aquila, v: *Gotika v Sloveniji*, Ljubljana 1995, pp. 232–233 (od tod citirano Balažic, Janez Aquila) /r.k./.

[18]Cf. Janez Balažic: *Stenske slikarije*, p. 59.

[19]Elga Lanc, Johannes Aquila und seine Werkstatt in Radkersburg und Fürstenfeld, v: *Johannes Aquila 1989*, pp. 62–65 (od tod citirano Lanc, Johannes Aquila). Cf. Höfler-Balažic: *Johannes Aquila*, pp. 37–38, 121–122, repr. pp. 86–88.

[20]Marijan Zadnikar: *Martjanci, cerkev sv. Martina 1392–1992*, Murska Sobota 1992, pp. 21 ss.; cf. Höfler-Balažic: *Johannes Aquila*, pp. 38–43, 122–126, repr. pp. 90–105.

[21]Janez Balažic, Janez Aquila in poslikava v Martjancih, *Zbornik soboškega muzeja*, 3, 1993/1994, Murska Sobota 1994, pp. 77–90.

[22]Stele: Slikarstvo, pp. 158 ss.

[23]Lanc, Johannes Aquila, pp.65–70. Cf. Höfler-Balažic: *Johannes Aquila*, pp. 43–46, 126–127, repr. pp. 106–112.

[24]Höfler-Balažic: *Johannes Aquila*, pp. 44.

[25]Radocsay: *Wandgemälde*, pp. 28, 152, repr. 39.

[26]Höfler-Balažic: *Johannes Aquila*, repr. pp. 92, 96–97.

[27]Janez Balažic, Prispevki k razreševanju umetnostnozgodovinske problematike soboškega prezbiterija, *Zbornik soboškega muzeja*, 1, 1990, Murska Sobota 1991, pp. 33–56. (Tu je navedena tudi starejša literatura o soboških stenskih slikarijah.)

[28]V. Dvořakova, P. Fodor, K. Stejskal, K vyvoji stredovčké nástenné malby v oblasti Gemeru a Malohontu, *Umeni*, VI, Praga 1958, pp. 325 ss.; cf. Mária Prokopp, Gömöri falképek a XIV. században, *Művészettörténeti Értesítő*, XVIII, Budapest 1969, pp. 128–146; Jan Bakoš: *Dejiny a koncepcie středovekého umenia na Slovensku*, Bratislava 1984.

[29]Cf. op. 27.

[30]Stele: *Slikarstvo*, p. 136. Marijan Zadnikar: *Rotunda v Selu*, Murska Sobota 1967, pp. 15 ss.

[31]Balažic, Janez Aquila 1995, pp. 233, 245–246.

[32]Die Kunstdenkmäler Österreichs: Burgerland, *Dehio-Handbuch*, Wien[2] 1986, pp. 260–261.

[33]Ibidem.

TENDECIES IN GOTHIC WALL-PAINTING ON THE WEST-PANNONIAN MARGIN

During the historical context of the late Middle Ages the West-Pannonian margin did not exist merely as a geographical axis but also as a political on and as a result as an art axis as well. Distributed along it were the influences of Italian, Carniolan, Styrian, Lower Austrian, Viennese, Czech, Slovak and Hungarian art workshops. Hence, around 1360, there was an early Italian travelling painter working in the Minorite church at Stein an der Donau and in the Claris church of Dürenstein. Thus the influences of the Italian Trecento painting reached as far as Corynthia and Styria. A painter trained in Early Italian and South Tyrolian painting was active around 1400 in Einersdorf, Altenmarkt, Eibiswald, Vuzenica and Ravne na Koroškem. Another painter, trained by Italian and Czech stimulations, painted the nave of the Minorite church and Brück an der Mur around 1390–1400.

From a complety different Slovak cultural originated a frescoe painter, who, in the 14th Century, painted not only the presbytery of the parish church of Murska Sobota but probably also the soon after World Ear One destroyed paintings in the nave of the old parish church at St. Jurij. The stylistic strokes of this painter point at the symultaneous painting output of Gömör, where-by the links and the transfer were made possible by the donator of the Murska Sobota painting, ban Nicholaus Széchy.

A prominent place in the wall painting of the last quarter of the 14 Century and the beginning of the 15th Century undoubtedly goes to Johannes Aquila of Radkersburg (named *Johannes Aquila de Rakespurga* by the inscription in the parish church ot Martjanci). In his wall paintings at Velemér (1377, 1378) and at Turnišče (1383, 1389) one can trace the spatially-plastic inscenations which point to the stylistic language of the master himself. One can, however, not ignore his Czech role models despite the rather extensive spectrum of influences. It is by the elements of the international Gothic art, as introduced by the Master of Třeboň (Meister von Wittingau), that the work of art is characterised, created by the Master of the Martjanci Apostles, within the Aquila painting workshop. His hand can also be recognised, alongside Aquila, in Radkersburg, in the profane paintings from around 1390, the paintings in the parish church of St. Martin of Martjanci from around 1392, as well as in the last work created by the Aquila painting workshop, the painting in the Augustine-Eremite church of Fürstenfeld from the beginning of the 15th Century, The echoes and influences of the Aquila painting workshop could also be attributed to the fragmentary preserved painting in the church of St. Jacob of Közseg.

The questions of Aquila's heritage are, of course, much more complex, for along with the mediation and influence on the part of the Czech cultural centres, it can be asserted that these tendencies ran along the West-Panonnonian margin. The theory about constant contacts maintained among the workshops can be hinted at in the works of the painter, who, prior to 1436, painted the first layer in the Fischerkirche at Rust on the Neusiedler Lake. The same origins can also be seen with the Viennese trained painter, who drafted the extensive passion cycle in the romanesque rotunda of St. Nicholaus at Selo.

The exposed and discussed examples of the late Gothic wall paintings are eloquent proof of busy artistic contacts among the stylistically differnt art workshops on the West-Panonnian margin.

Othmar PICKL

DIE AUSWIRKUNGEN DES „GROßEN STERBENS" UND DER TÜRKENKRIEGE AUF DIE STEIERMARK

Die rasche Zunahme der europäischen Bevölkerungszahl seit dem 11. Jahrhundert war eine der Hauptursachen für jene „Expansion des Abendlandes", die in den Kreuzzügen, der Reconquista und der deutschen Ostkolonisation ebenso in Erscheinung tritt, wie in der Rückgewinnung des Mittelmeeres durch die italienischen Seestädte Genua, Pisa und Venedig für die Seefahrt und den Handel der Christenheit. Die Zunahme der europäischen Bevölkerung von ca. 38 auf ca. 75 Millionen zwischen 1100 und 1348 bedeutete eine Verdoppelung innerhalb von bloß 250 Jahren.[1] Das bewirkte eine intensive Binnenkolonisation, durch welche sich die Besiedlungsdichte in den Rodungsgebieten der Steiermark zum Teil versechsfachte und sich die Wirtschafts- und Sozialstrukturen entscheidend veränderten.

Der intensive Siedlungsbau, der in West- und Mitteleuropa schon um die Mitte des 11. Jahrhunderts einsetzte, erreichte mit einer Verzögerung von etwa 100 Jahren die Ostalpenländer und die Steiermark. Da hier zu Beginn des 12. Jahrhunderts weite Landschaften noch immer nur sehr dünn besiedelt waren, konnten die deutschen Herrscher im 11. und 12. Jahrhundert ganze geschlossene Talschaften an weltliche und geistliche Große schenken. Diese leiteten bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts eine intensive Binnenkolonisation dieser Gebiete in die Wege, wodurch die Bevölkerungszahl in den Einzelhofsiedlungsgebieten auf das Vierbis Sechsfache anstieg.[2]

Zwei von mir angestellte Spezialuntersuchungen zeigen, daß die Rodungsvorgänge meist von einer bestehenden Bauernstelle ausgehend die noch ungerodeten Teile dieser großen „Urhufen" erfaßte. Die so entstandenen Neurodungen auf den noch ungerodeten Teilen einer Urhufe wurden je nach ihrer Größe als Halb-, Viertel- oder Achtelhufe bezeichnet.[3]

Ein im mittleren bzw. oberen Södingtal gelegenes Schenkungsgut, das König Konrad III. 1146 dem Zisterzienserkloster Rein (bei Graz) übertrug, umfaßte damals 20 1/2 Hufen. Jede dieser Hufe entsprach damals offenbar einer Bauernstelle. Die Flächen dieser Hufen waren so groß, daß bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts (d.h. bis zu dem durch das große Sterben von 1348 verursachten Bevölkerungsrückgang) auf den einzelnen Großhufen in der Regel vier bis sechs neue Bauernstellen entstanden. Es wäre aber falsch anzunehmen, daß diese neuen Bauernstellen aus der Aufteilung bereits genutzter landwirtschaftlicher Nutzflächen einer Großhufe hervorgegangen seien. Sie entstanden vielmehr – worauf mit Nachdruck verwiesen sei – durch die Aufrodung der bisher landwirtschaftlich nicht genutzten Teile der bestehenden Urhufen. Insgesamt bestanden auf dem Gebiet der 1146 dem Kloster Rein geschenkten 20 1/2 Hufen um 1350 bereits 126 Zinsgüter (meist Viertel- bzw. Achtel-Hufen), die von 120 Holden bewirtschaftet wurden. Die Besiedlungsdichtedes Schenkungsgutes im Södingtal hatte sich demnach im Laufe der rund 200 Jahren – d.h. von 1146 bis zum großen Sterben von 1348 – etwa versechsfacht.[4]

Die landwirtschaftliche Nutzfläche der neugeschaffenen Viertelhufen betrug im

Durchschnitt 24 bis 30 Joch, jene der Achtelhufen etwa 14 bis 18 Joch, sodaß diese Bauerngüter durchaus lebensfähig waren. Als im 18. Jhd. die Bauerngüter aus Steuergründen in Graz-, Halb- und Viertelbauern eingeteilt wurden, bezeichnete man die einstigen Achtelhufen als „Viertelbauern", die einstigen Viertelhuben als „Halbbauern".[5]

Zu ähnlichen Ergebnissen kam meine Untersuchung über das 1103 durch Herzog Heinrich III. von Kärnten, dem letzten Eppensteiner, an das von ihm gegründete Benediktinerkloster St.Lambrecht geschenkte Veitschtal. Die Lambrechter Mönche nahmen hier die Rodungsarbeit offenbar an der Wende vom 12. zum 13. Jhd. auf, denn 1243 ist von neu angelegten Rodungsgütern in der Veitsch die Rede. Diese Rodungsarbeiten wurden – wie die Gegend-, Flur- und Hofnamen beweisen – hauptsächlich durch deutsche Siedler durchgeführt, wobei der Gegendname „Schwabenberg" im Pretalgraben vermuten läßt, daß die Lambrechter Mönche Neusiedler aus den schon überbevölkerten Teilen des Reichsgebietes – in diesem Fall aus Schwaben – herbeigeholt haben.[6]

Im Verlauf der deutschen Besiedlung wurde im Veitschtal auch das deutsche Hufensystem eingeführt, wozu man den einzelnen Siedler nunmehr bestimmte Grundflächen – eben jeweils eine Hufe – zur Nutzung bzw. Rodung zuwies. Hier im Bergland umfaßt eine solche Hube – wie auch im Södingtal – jeweils eine natürliche räumliche Einheit, sehr oft einen Seitengraben, an dessen Einmündung zumeist ein „Urhof" angelegt wurde. Von ihm aus wurde die Rodung der Besiedlung in das Innere des Grabens bzw. in das hangaufwärts anschließende Bergland vorangetrieben. Das zu den Urhöfen gehörige Rodungsland wurde als Hufe („huba") bezeichnet.[7]

Die ursprüngliche Hufeneinteilung im Veitschtal umfaßte 30 solcher „Großhufen". Bis zur Mitte des 14. Jhd-s wurde die Rodung auf den Flächen dieser 30 Großhufen intensiv betrieben. Die schwierige Aufgabe der Rodung neuer landwirtschaftlicher Nutzflächen war im Bergland durch eine bäuerliche Familie allein offenbar nicht zu bewerkstelligen. Deshalb kam es zum Zusammenwirken mehrer Bauernfamilien auf ein und demselben Besitzgut in der Form der sogenannten „Gemeinerschaften".[8]

Das St.Lambrechter Urbar von 1382 verzeichnet im Bereich der ursprünglich 30 Großhufen des Veitschtales bereits 81 zinspflichtige Güter. Davon waren allerdings 40 Güter oder beinahe 50% im gemeinsamen Besitz mehrer bäuerlicher Familien, d.h. von Gemeinerschaften. Waren die landwirtschaftlichen Nutzflächen des von einer „Gemeinerschaft" bewirtschafteten Hofes durch Rodung entsprechend ausgeweitet, so teilten die „Gemeiner" den Besitz, wodurch neue, selbständige Bauernhöfe entstanden. Die in den Seitentälern und deren Talschlüssen entstandenen Höfe erweisen sich in den meisten Fällen ganz klar als Teilgüter oder Abspaltungen des Urhofes, nach dem die Hufe ursprünglich meist auch benannt worden war.[9]

Das ergibt sich eindeutig aus dem St.Lambrechter Urbar von 1494. Zu dieser Zeit waren aus den 40 um 1382 noch gemeinsam bewirtschafteten Höfen durch Teilung bereits selbständige Bauerngüter geworden. Jetzt existierten auf den ursprünglich 30 Großhufen bereits 123 Bauerngüter. Diese Zunahme ergibt sich präzise aus der Verselbständigung der 40 Gemeinerschaften auf den 81 im Jahre 1382 verzeichneten Gütern.

In der Veitsch ergab sich somit im Zuge der Rodungstätigkeit vom Ausgang des 12. Jhds. bis zum „Großen Sterben" von 1348 eine Vervierfachung der Besiedlungsdichte.[10]

Wie die Versechsfachung der Besiedlugnsdichte in Södingtal und die Vervierfachung in

der Veitsch zeigt, war vor dem Ausbruch des „Großen Sterbens" der Bevölkerungsdruck offenbar so groß geworden, daß bis zur Mitte des 14. Jhds. in der Steiermark die Rodungen bis in Extremlagen (Grenzlagen) d.h. in der Veitsch z.B. bis in die hintersten Seitengräben und anderswo in Höhenlagen über 1400 m Seehöhe vorangetrieben wurden. In solchen Grenzlagen konnten sich Gehöfte aber nur solange halten, solange die Agrarpreise noch hoch lagen und die Besiedelung so dicht war, wie vor 1348. In der Steiermark war vor dem „Großen Sterben" – wie in den Ostalpenländern insgemein – bezogen auf die Zahl der Bauernhöfe, die höchste Besiedlungsdichte erreicht worden. Das änderte sich jedoch schlagartig, als 1348 durch die aus dem Orient eingeschleppte Beulenpest die Bevölkerung drastisch vermindert wurde.

Das „Große Sterben" ab 1348 und seine Folgen

Der „Schwarze Tod", der von 1348 bis um 1385 mit mehreren verheerenden Epidemien über Europa hinwegging, hat auch in der Steiermark die Bevölkerung um rund ein Drittel reduziert. Während in den Einzelhofsiedlungsgebieten der Mittelsteiermark der Bevölkerungsrückgang ca. 25 bis 30% ausmachte, dürfte in den dörflichen Siedlungen die Zahl der Einwohner in der Regel sogar um die Hälfte, bisweilen sogar bis zu zwei Drittel zurückgegangen sein.

Sowohl im Einzelhofsiedlungsgebiet als auch in den Dörfern wurden die Gründe der verödeten, d.h. unbehausten Bauerngüter meist von den benachbarten Realitäten aus bewirtschaftet, denen sie alsbald angegliedert wurden. Das führte dann im 15. Jhd. einerseits zur Entstehung größerer Bauerngüter als sie vor der Pest bestanden hat; andererseits bewirkte die Agrarkrise im 15. Jahrhundert sowohl einen weiteren Rückgang der grundherrlichen Eigenwirtschaft als auch die Verödung weiter Teile der Mittelsteiermark. Diese Verödung zwischen Raab und Mur am Ausgang des Mittelalters und am Beginn der Neuzeit, d.h. schon nach den ersten schweren Türkeneinfällen, ist in einer von Lamprecht- Purkarthofer erstellten Karte dargestellt.

Daß Dörfer gänzlich verschwanden und zu „totalen und permanenten Ortswüstungen" wurden, war in der Mittel-Steiermark nach dieser Karte in etwa 10% der Fall. In der Regel ergab sich aus der Schrumpfung der Einwohnerzahl auf die Hälfte oder sogar bloß ein Drittel des ursprünglichen Standes, bloß eine „partielle Ortswüstung", d.h. daß im Bereich der einstigen Dorfflur nur einige bzw. nur ein Teil der Güter als Einzelgehöfte bestehen blieben. So verlief die Entwicklung z.B. im Dorf „Seding" des Klosters Rein im Södingtal, das vor dem „Großen Sterben" insgesamt 42 Zinsgüter umfaßte. Diese 42 Zinsobjekte waren vor der Pest im Besitz von 35 bäuerlichen Holden. Nach der Pest befanden sich um 1400 diese 42 Zinsobjekte im Besitz von nur neun bäuerlichen Holden, die überdies die an sich gebrachten Zinsgüter zu verschweigen suchten. Der Ort hatte durch den Verlust von drei Viertel der Bevölkerung seinen Charakter als geschlossene Dorfsiedlung verloren und blieb bis heute ein Einzelhofsiedlungsgebiet.[11]

Meist jedoch bewahrten die geschlossenen Siedlungen ihren dörflichen Charakter und das auch dann, wenn die Zahl der Behausungen auf die Hälfte schrumpfte. Das war im Södingtal bei den Pfarrdörfern Stallhofen und Geistthal der Fall. In Stallhofen wurde durch die Pest die Zahl der bäuerlichen Holden von 39 auf 13 im Jahre 1396, d.h. auf ein Drittel reduziert, stieg bis 1450 aber immerhin wieder auf 22 Holden an. Das entsprach etwa 50% des

ursprünglichen Standes. Der Siedlungskern rund um die Kirche bewahrte dennoch den dörflichen Siedlungscharakter. Ähnlich verlief die Entwicklung im Pfarrdorf Geistthal, wo die Zahl der Holden von 19 vor der Pest auf 10 zinspflichtige um 1400 d.h. gleichfalls etwa auf die Hälfte schrumpfte. Als Kirchsiedlung aber konnte Geistthal seinen Dorfcharakter jedoch beibehalten.[12]

Die Karte 1 zeigt die Auswirkungen des „Großen Sterbens" im Södingtal um 1400, d.h. noch vor den Türkeneinfällen. Von den von mir untersuchten Dorfsiedlungen des Klosters Rein im Södingtal wurde nur eine, das Dorf „Mayerhof", als Folge der Pest zur totalen und permanenten Ortsverwüstung. Die Gründe der ursprünglich fünf Hufen dieses Dorfes wurden von den Holden der benachbarten „Mukkau" mitbewirtschaftet. Das Dorf Mayerhof selbst aber wurde nicht wieder aufgebaut.[13] Ein Zehentbuch von 1406 zeigt, daß in weiten Teilen des Jogellandes, des Raabtales und im Leibnitzer Feld die Lage ganz ähnlich und mehrere Orte ganz verödet waren. Alle diese partiellen oder totalen Ortswüstungen waren ausschließlich Folgen des „Großen Sterbens" und noch nicht der Türkenkriege.[14]

In der Regel ist es für die Wüstungsforschung sehr schwierig, die Schrumpfung der Siedlungs- und Bevölkerungsdichte außerhalb von dörflichen Siedlungen zu verfolgen. Im Reiner Verwaltungsamt Geistthal, dessen intensive Besiedlung von der Mitte des 12. Jhd-s bis zum „Großen Sterben" von 1348 wie oben verfolgt, war mir dies möglich. Wie oben gezeigt, befanden sich vor dem „Großen Sterben" die 126 bäuerlichen Besitzungen dieses Amtes im Besitz von etwa 120 Holden. Bis zum Jahre 1400 war die Zahl der bäuerlichen Untertanen durch die Pest auf 93 reduziert worden, was einen Rückgang von 26% entspricht. Diese 93 Holden vereinigten alle einstmaligen 126 Zinsgüter in ihrer Hand, doch waren um 1400 von diesen Gütern nur noch 66 oder 52% behaust, die übrigen 60 lagen damals „öde", d.h. daß sich zu dieser Zeit auch keine bäuerlichen Behausungen darauf befanden. Diese „Öden" wurden in der Regel von benachbarten Realitäten aus bewirtschaftet und sind später größtenteils mit diesen zu einer neuen Besitzeinheit verschmolzen. Rund 140 Jahre später – im Jahre 1540 – gab es im Amt Geistthal 101 behauste Bauerngüter, bei welchen Stand es bis ins 19. Jahrhundert bleib.[15] Damit wird eindeutig klargestellt, daß nach der Pest die einzelnen Bauern in der Regel größere Realitäten bewirtschafteten, als vor dem „Großen Sterben". In der Regel blieben in der Steiermark die im 14./15. Jhd. entstandenen Besitzgrößen der bäuerlichen Güter bis ins 19. Jhd. hinein unverändert bestehen.

Im Falle des St.Lambrechter Besitzes Veitsch läßt sich feststellen, daß als Folge der Pest einerseits die Rodungstätigkeit zum Erliegen gekommen war, und daß andererseits aus 40 Bauerngütern, die im Urbar von 1390 noch als Gemeinerschaften bezeichnet werden, 100 Jahre später durch Teilung 42 selbständige Höfe entstanden waren.[16]

Zusammenfassend läßt sich sagen, daß wir die Auswirkungen der Pest von 1348 bis 1385 auf das Siedlungsbild der Steiermark nur im mittleren Södingtal präzise kennen. Die oben erwähnte Karte von Lamprecht-Purkarthofer zeigt nämlich den Siedlungsrückgang zwischen Raab und Mur am Beginn der Neuzeit, d.h. nach der sogenannten Schreckenszeit der Steiermark, in der von 1469 bis 1491 das Land von Adelsfehden, Ungarnkriegen und verheerenden Türkeneinfällen heimgesucht wurde. Die allein durch das „Große Sterben" verursachten Bevölkerungsverluste wurden von Manfred Straka, dem besten Kenner der Bevölkerungsentwicklung des Herzogtums Steiermark, ohne genauere Angaben als erheblich bezeichnet. Ich glaube, daß sie realistisch mit rund 30% der Gesamtbevölkerung des

Herzogtums anzunehmen sind.

Die ersten Jahrzehnte des 15. Jahrhunderts brachten dann offensichtlich wieder ein stärkeres Bevölkerungswachstum. Genauere Schätzungen erlaubt ein Feuerstättenverzeichnis aus den Jahren 1444/45, das Angaben über die bewohnten Häuser in 81 Pfarren aus allen Teilen des Herzogtums enthält. Daraus hat Hans Pirchegger für das ganze Herzogtum etwa 60.000 bewohnte Häuser errechnet; 15.000 oder 25% für die Obersteiermark und je 23.000 oder je 38% für die Mittel- und Untersteiermark. Unter Annahme der aus späterer Zeit bekannten Behausungsziffer pro Hof kann danach die Bevölkerung des Herzogtums um 1450 grob auf etwa 370.000 Seelen gezählt werden; davon lebten 90.000 in der Obersteiermark und je 140.000 in der Mittel- und Untersteiermark.[17]

In den Jahrzehnten der Schreckenszeit (1469–1491) erlitt unser Land jedoch wieder schwerste Menschenverluste. In den von den Kriegen und Türkenzügen heimgesuchten Landstrichen – wie z.B. im Gebiet zwischen Raab und Mur sowie im Grazer- und Leibnitzerfeld – nahmen die Verödungen weiter drastisch zu – wie die Karte 2 über die Verödung zwischen Raab und Mur am Beginn der Neuzeit deutlich zeigt. Auch die slowenische Untersteiermark war vor allem durch die Türken gräßlich verwüstet worden. In der Herrschaft Friedau/Ormoz lagen 1486 von 410 Huben nicht weniger als 180 oder 44% öde; in der benachbarten Herrschaft Pettau/Ptuj waren es 4194 nicht weniger als 98 1/2 oder 30% von insgesamt 334 Huben.[18] Manfred Straka schätzt, daß die Bevölkerungszahl des Herzogtums Steiermark, die bei normalem Wachstum um 1485 etwa 415.000 Seelen erreicht haben sollte, zu dieser Zeit tatsächlich nur etwa 315.000 Personen betrug; das entspricht einem Verlust von 25%. Am stärksten hatte unter den verheerenden Türkeneinfällen die Untersteiermark gelitten, wo die Bevölkerungszahl auf etwa 160 Seelen hätte steigen müssen, wo um 1485 aber tatsächlich nur mehr 80.000 Menschen gelebt haben dürften, so daß die Untersteiermark tatsächlich zur Hälfte entvölkert wurde. Die Bevölkerungszahl der Obersteiermark schätzt Straka damals auf etwa 100.000, die der Mittelsteiermark auf etwa 135.000 Seelen.[19]

Diese Schätzung wird auch durch die Auswertung der Leibsteuerverzeichnisse von 1527 erhärtet. Sie zeigen, daß in der slowenischen Untersteiermark die Behausungsziffer der bäuerlichen Höfe weit unter jener der Obersteiermark lag. Meist lebten auf den untersteirischen Bauernhöfen nur halb so viele Menschen wie auf den Bauernhöfen des Mürz- bzw. Ennsgebietes (vgl. Karte 3).[20]

Sergej Vilfan hat jedoch aufgrund von Leibsteuerverzeichnissen der Bela Krajna festgestellt, daß die Zahl der verödeten Güter keineswegs den Bevölkerungsverlusten entsprach, weil die Verwüstungen es sowohl den bäuerlichen Kindern als auch den Knechten und Mägden möglich machte, einen eigenen Hausstand zu gründen. Aus dieser Tatsache erklärt sich die außerordentlich niedrige Zahl von familienfremden Arbeitskräften bzw. Kindern auf den Bauerngütern der untersteirsich-slowenischen Klöstern Seitz (Czice) und Studenitz (Studenice), deren Herrschaftsgebiet den Türkeneinfällen besonders ausgesetzt war.[21]

Die Auswirkungen der Türkeneinfälle in die Ober- und Mittelsteiermark

Welche katastrophalen Auswirkungen die Einfälle der Türken in die Untersteiermark hatten, zeigt der katastrophale Bevölkerungsrückgang bis 1485. Die Ober- und Mittelsteiermark hatte zu dieser Zeit erst einen verheerenden Türkeneinfall erlebt. Anfang August 1480 waren rund 20.000 der schnellen türkischen Reiter, die vom Volk „Renner und Brenner" genannt wurden, über den Neumarkter Sattel in die Steiermark eingebrochen. Sie kamen damit gleichsam durch die Hintertür ins Land, von wo man sie nicht erwartet hatte.

Sengend und brennend zogen die Akinschi von Scheifling an das Murtal abwärts ins Aichfeld. Dort teilten sie sich in drei „Haufen". Eine Abteilung ritt über Zeiring und Hohentauern nach Rottenmann und zog durch das Palten- und Liesingtal nach Göß und Leoben. Hier vereinigten sie sich mit der zweiten Gruppe, die aus der Gegend von Judenburg das Murtal abwärts bis Bruck zog. Ein dritter Haufe ritt über den Obdacher Sattel ins Lavanttal und kam von dort über den Packsattel zurück in die Weststeiermark. Auch die Umgebung von Graz wurde beim Abzug der Türken durch die Oststeiermark bis zur Raab verwüstet und ebenso die Windischen Bühel bis Marburg/Maribor. Der Einfall hatte nur acht Tage gewährt aber schweren Schaden angerichtet. Allein 500 Priester und zahlreiche Unglückliche sollen in die Gefangenschaft weggeschleppt worden sein. *„Wer alt, krank oder zu jung war oder sich verteidigte, wurde getötet. Mädchen und junge Frauen mitgeführt; Kinder wurden in Säcke gesteckt und lugten weinend hervor. Niemand war sicher, weder in den Tälern noch auf den Almen. Überall lagen tote Menschen und Tiere, Wölfen und Hunden zum Fraße"*, berichten die zeitgenössischen Chroniken.[22]

Zur gleichen Zeit wütete die Pest im Lande und suchten Heuschreckenschwärme das Land heim, wie das sogenannte „Gottesplagenbild" an der Grazer Domkirche in erschütternden Szenen zeigt.

Genaue Zahlen über die 1480 von den Türken getöteten oder verschleppten Menschen kennen wir leider nicht. Zur gleichen Zeit wurde das Land aber auch durch die schweren Kämpfe zwischen den Truppen des Ungarnkönigs Matthias Corvinus und Kaiser Friedrich III. verwüstet, wobei nicht zuletzt die Obersteiermark, nämlich die Umgebung von Neumarkt, Murau und Judenburg und später auch das Mürztal schwer heimgesucht wurden.

Kaiser Maximilian I. hatte die Abwehr der Türken stets als eine Hauptaufgabe seines Lebens betrachtet, doch als ein von ihm geplanter Gegenangriff aller christlichen Mächte nicht zuletzt durch den Überfall des französischen Königs Karl VIII. auf Italien nicht zustande kam, schloß Maximilian einen Waffenstillstand mit Sultan Bajezid II. (1497), der die österreichischen Länder praktisch für 30 Jahre vor einem türkischen Großangriff bewahrte.[23] Erst nachdem 1521 der kriegerische Sultan Suleiman II. den Thron bestiegen hatte, erfolgten wieder alljährlich Einfälle nach Krain und in die Untersteiermark. Im September 1529 stand dann der Sultan mit dem Hauptheer das erstemal vor Wien und seine schnellen Reiter verwüsteten nicht nur das Erzherzogtum Österreich bis zum Semmering sondern fielen auch in das obere Mürztal ein, wo die Türken an die 800 Leute niedermetzelten oder verschleppten.[24]

Auch die oststeirische Grenze gegen Ungarn wurde von den Türken verheert. Schon drei Jahre später marschierte der Sultan 1532 mit seinem Hauptheer abermals gegen Wien, belagerte aber drei Wochen lang vergeblich die kleine westungarische Stadt Güns/Kőszeg, so

daß Kaiser Karl V. inzwischen ein Reichsheer heranführen konnte. Daraufhin zog der Sultan durch die Oststeiermark nach Süden ab. Das erste und letzte Mal erlebte das Land den Durchzug der Hauptmacht des Islam. Der Marsch ging über Friedberg – Grafendorf – an Hartberg vorbei nach Pischelsdorf und von Gleisdorf über die Ries nach Graz, an dessen Mauern die Türken am 11. September 1532 vorüberzogen. Lediglich die westliche Vorstadt St. Andrä versuchte man zu überfallen. Über Leibnitz und über den Platsch marschierte das Heer nach Marburg/Maribor, dessen Bürger die Stadt gegen drei türkische Angriffe glücklich verteidigen konnten. Entlang der Drau und durch die Kollos zog das Türkenheer nach Kroatien ab.[25]

Drei Wochen lang hatte die Steiermark unter dem Durchzug des Riesenheeres entsetzlich gelitten. Weite Landesteile, die neben der Marschstraße lagen, wurden von den schnellen türkischen Reitern verwüstet. Ein moslemischer Reimchronist berichtete darüber: *„Das deutsche Land ward rings verbrennet und gesengt, des Himmels reine Luft mit dichtem Rauch vermengt, und jeder Zufluchtsort ungläubiger Gebete verheeret und verkehret in eine wüste Stätte."* [26]

Viele hundert Dörfer, über ein Dutzend Märkte und Städte waren verbrannt, tausende Menschen erschlagen und noch viel mehr in die Sklaverei verschleppt. Offensichtlich wurde damals auch der nachmalige türkische Großvezier Achmed (1580) als Zwölfjähriger in die türkische Gefangenschaft geschleppt. Jedenfalls bezeichnete er sich gegenüber dem Botschafter Kaiser Ferdinands I. als einen Grazer.[27] Offensichtlich hatte er es in der Janitscharenlaufbahn bis zum höchsten Beamten des türkischen Reiches gebracht. Welche Menschenverluste die beiden Einfälle der Jahre 1529 und 1532 bewirkten, ist schwer abzuschätzen. Daß sie erheblich gewesen sein müssen, ist klar.

Die Friedensjahre von etwa 1493 bis 1528 hatten jedenfalls ein deutliches Bevölkerungswachstum bewirkt, denn anhand der Kommunikantenzahlen berechnete Straka zum Jahre 1528 die Einwohner des Herzogtums Steiermark auf 373.000 Seelen.[28] Das bedeutet gegenüber den Schätzungen für das Jahr 1485 immerhin eine Zunahme um 68.000 Personen innerhalb von 43 Jahren. Strakas Berechnungen für das Jahr 1528 basieren auf den für die einzelnen Pfarren vorliegenden Kommunikantenzahlen, die allerdings nur die erwachsene Bevölkerung umfassen. Aus späteren Seelenzählungen konnte Straka jedoch für die einzelnen Landesteile jenen Faktor errechnen (der zwischen 1,16 im Oberland und 1,22 im Unterland liegt) mit dem man die Zahl der Kommunikanten multiplizieren muß, um die Bevölkerungszahl mit sehr hoher Wahrscheinlichkeit errechnen zu können.[29] 1544/45 betrug die Bevölkerungszahl des Herzogtums nach Straka rund 271.000 Seelen,[30] was gegenüber der von ihm für das Jahr 1528 errechneten Einwohnerzahl einen Verlust von 106.000 Menschen bedeutet. Die nächsten verläßlichen Kommunikantenzahlen bietet ein Visitationsprotokoll von 1617, anhand dessen Straka die Bevölkerungszahlen der einzelnen Landesteile berechnet. Für das gesamte Herzogtum kommt er 1617 auf eine Einwohnerzahl von 478.000 Seelen, was für den Zeitraum von 72 Jahren (seit 1545) eine Bevölkerungszunahme von 207.000 Seelen ergibt. Im Landesdurchschnitt bedeutet das von 1528 bis 1617 ein jährliches Wachstum von 6,2 Promille. Innerhalb der einzelnen Landesteile ergeben sich jedoch große Unterschiede: während in der Obersteiermark das jährliche Wachstum nur 4,53 Promille beträgt, lag es in der Mittelsteiermark schon bei 6,35 Promille und in der Untersteiermark mit 8 Promille fast doppelt so hoch wie in der Obersteiermark. Das hängt mit dem Kleinbesitz in der

Untersteiermark zusammen, die es einer wesentlich größeren Zahl von Menschen erlaubte, zu heiraten.[31] Die folgenden Jahrzehnten bis 1680 brachten ein kontinuierliches Wachstum in allen drei Landesteilen, wobei die Untersteiermark das relativ stärkste Wachstum aufwies. Die Gesamtbevölkerung des Herzogtums betrug 1680 rund 616.000 Seelen, sank jedoch bis 1685 durch die schweren Pestjahre 1679/80 und die Kriegshandlungen des „Türkenjahres 1683" bis 1685, d.h. innerhalb von nur fünf Jahren, um rund 12.000 Seelen ab und stagnierte dann bis 1690 bei rund 605.000 Seelen.[32] Die Kuruzzeneinfälle von 1704–1711 und auch die letzten Pestepidemien der Jahre 1713–1715 bewirkten in den davon betroffenen Gebieten (wie z.B. im Dekanat Pettau durch die Kuruzzeneinfälle bzw. im oberen Mur- und im Mürztal durch die Pest), Bevölkerungsverluste von einigen tausend Menschen.

Insgesamt aber stieg die Bevölkerung des Herzogtums von 605.000 im Jahre 1690 auf 657.000 im Jahre 1720.[33] Am stärksten war das Bevölkerungswachstum auch in diesem Zeitraum in der Untersteiermark, deren prozentueller Anteil an der Gesamtbevölkerung von 27% im Jahre 1528 auf 32% im Jahre 1720 anstieg, während der Anteil der Obersteiermark im gleichen Zeitraum von 32,2% auf 24,1% absank und die Mittelsteiermark von 40,8% auf 43,9% prozentuell nur halb so stark wuchs wie die Untersteiermark.[34] Als Ursache für das gegenüber den anderen Landesteilen deutlich stärkere Bevölkerungswachstum in der Untersteiermark hat Manfred Straka folgende Fakten angeführt: die zwar kleinen, dafür aber gegenüber der Obersteiermark viel zahlreicheren bäuerlichen Gehöfte ermöglichten einer größeren Anzahl von bäuerlichen Menschen die Heirat, was gegenüber den anderen Landesteilen auch eine gröfsere Geburtenzahl bewirkte. Das allein aber erklärt nicht, wieso nach den drastischen Menschenverlusten durch die Pest der Jahre 1679/80, die Straka auf 11.000 Seelen oder 5,7% der untersteirischen Bevölkerung schätzt, das Bevölkerungswachstum hier fast doppelt so stark war, wie in den übrigen Landesteilen.[35] Wir bieten dafür folgende Erklärung an. In mehreren Aufsätzen konnten wir zeigen, daß in den siegreichen Türkenkriegen der Jahre 1684–1688 die Heeresversorgung das zentrale strategische Problem darstellte. Für die Versorgung des sogenannten Draucorps, das auch „Corps von Innerösterreich" genannt wurde und entlang der Mur- und Draulinie operierte, war die Grazer Hofkammer zuständig.[36] Für die fünf Feldzüge der Jahre 1684–1688 wurden von der Grazer Hofkammer mindestens 1,36 Millionen Gulden aufgewendet. Allein die Kosten für Proviant und Fourage stiegen von rund 125.000 Gulden für den Feldzug des Jahres 1684 auf mindestens 250.000 Gulden für die Campagne 1687, denn der Proviantbedarf des Drau-Corps an Getreide bzw. Mehl stieg von 90.000 Viertel (oder 4.032 t) im Jahre 1684 auf 90.000 Pfund-Zentner (= 5.040 t) im Jahre 1687.[37] Die für die Campagne 1687 angeforderte Proviantmenge entsprach einer Getreideernte von 8.400 Hektar, und die 50.000 Viertel (= 40.000 Hektoliter) Hafer, die für die Campagne 1687 veranschlagt wurden, entsprachen einer Hafer-Ernte von ca. 3.300 Hektar. Alles in allem ergab dies eine Ackerfläche von ca. 12.000 Hektar, was um 1770 etwa 17% der Getreideanbaufläche Kärntens ausmachte.[38]

Die enorme zusätzliche Nachfrage nach Brotgetreide und Hafer konnte nur in eben jenen Regionen gedeckt werden, in denen die Stände der Herzogtümer Steiermark und Kärnten seit jeher das für die Militärgrenze benötigte Proviantgetreide – und das waren rund 2.400 Tonnen pro Jahr – aufkauften. Zwangsläufig mußte dies die Getreidepreise in die Höhe treiben.[39] Wir dürfen nach den vorhandenen Unterlagen annehmen, daß in den fünf Feldzügen der Jahre 1684–1688 nur für das Drau-Corps ein Betrag von rund 800.000 Gulden allein für

Proviantkäufe ausgegeben werden mußte.[40]

Der Aufkauf des Getreides und der Fourage erfolgte zum Teil in der Obersteiermark – d.h. im Raum Judenburg-Neumarkt – sowie im angrenzenden Kärntner Raum um Friesach und im Lavanttal. Vor allem aber erfolgten die Ankäufe im Viertel Cilli/Celje und in den angrenzenden kroatischen Grenzgebieten.[41] Die dafür aufgewendeten Summen flossen der Landwirtschaft und somit dem Primärsektor der Volkswirtschaft zu. Enorme Summen erforderte aber auch der Transport der Nachschubgüter, der zum größten Teil auf dem Wasserweg der Mur bzw. der Drau erfolgte. Daran profitierten angefangen von den Fuhrleuten, die den Transport des Getreides zu den Legstätten und Proviantämtern (u.a. Radkersburg, Marburg) bzw. den Feldmagazinen (Legrad, Dernje) bewerkstelligten, alle am Transportwesen Beteiligten. Vor allem waren dies die Flößer und die Plättenfahrer. Allein die Fahrtkosten für eine von vier Mann geführte Plätte von Graz bis in das Feldlager bei Turanovac (nördlich von Virovitica) wurde mit 46 Gulden beziffert.[42] Schwierigkeiten ergaben sich für die Plättenfahrt auf der Mur u.a. daraus, daß die Radkersburger Fischer – wie man die Floßmeister dort nannte – die Nachschubplätten von Radkersburg nur etwa 50 km weit bis zur ungarischen Grenze bei Mursko Sredisce/Szerdahely führen durften. Von dort bis Legrad übernahmen die Zrinyschen Haiducken den Transport. Dazu mußte man allerdings erst die Zustimmung des in Neuhof (Novakovec) sitzenden Verwalters einholen, woraus sich im Sommer 1684 Verzögerungen von ein bis zwei Tagen ergaben.[43]

Da die Hauptnahrung der Soldaten aus Kommißbrot bestand, kam den Kommißbrot–Bäckereien eine wichtige Rolle zu. 1684 gab es in Radkersburg drei Backöfen, die im Tag- und Nachtbetrieb 2.000 Portionen Brot (a 56 dag) erzeugten. Noch im gleichen Sommer 1684 wurden jedoch in Legrad zusätzlich drei und in Dernje zwei Backöfen neu erbaut, in denen 5.000 Portionen Brot pro Tag ausgebacken werden konnten.[44] Legrad, nahe der Mündung der Mur in die Drau gelegen, war in den Jahren 1684 bis 1686 einer der wichtigsten Hauptnachschubplätze für die Feldzüge dieser Jahre. Von den Löhnen der dort tätigen Bäcker und sonstigen Handwerker profitierte zweifellos auch die einheimische Bevölkerung. Sowohl der gesteigerte Ankauf landwirtschaftlicher Produkte wie auch die höheren Einnahmen der Handwerks- und Gewerbebetriebe, die in engerem und weiterem Sinn Anteil an der Versorgung des Draucorps hatten, vermehrten den Geldumlauf vor allem in der Untersteiermark zweifellos erheblich. Deshalb stieg die Bevölkerung der Untersteiermark in den Jahren ab 1685 bis 1700 wieder überraschend schnell und zwar doppelt so stark wie in den übrigen Landesteilen.[45] Wir schließen daraus, daß die für die Feldzüge der Jahre 1684 bis 1688 aufgewendeten Finanzmittel der Bevölkerung der Untersteiermark in besonderem Maße zugute kamen und daß diese „Investitionsspritze" offenbar auch eine höhere Geburtenrate bewirkte. Manfred Straka berechnet das jährliche Bevölkerungswachstum in der Untersteiermark in den Jahren nach 1685 mit rund 6 Promille, während das Wachstum der Mittelsteiermark bei rund 3,2 Promille und das des heutigen Bundeslandes Steiermark bei 2,6 Promille lag.[46]

Damit bestätigt sich die von Werner Sombart schon 1913 vertretene These, daß die Kriege des 17./18. Jahrhunderts durch die gesteigerten Ausgaben für militärische Zwecke positive Auswirkungen auf die verschiedensten Sektoren der Volkswirtschaft hatten.[47] Die Zeitgenossen der Kriege des 17./18. Jahrhunderts bemerkten geradezu staunend, daß der vermehrte Geldumlauf in den nicht unmittelbar vom Kriegsgeschehen betroffenen

Landschaften gleichsam Wunder wirkten. Verdienten doch dort sowohl die Landwirtschaft als auch die für den Krieg arbeitenden bzw. wirkenden Handwerker und Gewerbetreibenden deutlich mehr als in Friedenszeiten.[48] So kam es auch in Innerösterreich noch während und in der Folge des großen Türkenkrieges von 1683–1699 zu einem kräftigen „take off" der Bevölkerungszahl. Das galt vor allem für die Regionen entlang der Mur und damit auch für die im Mittelpunkt unseres Symposions stehenden „Völker an der Mur".[49]

[1] W. Abel, Der Landesausbau nach der Jahrtausendwende, in: Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Bd. 1, 1971, S. 169ff und Johsua C. Russel, Die Bevölkerung Europas 500–1500, in: Europäische Wirtschaftsgeschichte, hrsg. von Carlo M. Cipolla und Knut Borchardt, 1 (1978), S. 13–43.

[2] O. Pickl, Königsschenkungen und Binnenkolonisation, in: Siedlung, Macht und Wirtschaft, Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs, Bd. 12, 1981, S. 89–107, bes. S. 102ff.

[3] Ebd., bes. S. 92ff und S. 100ff.

[4] Ebd., der Abschnitt „Die Gemeinde Geistthal", S. 97–102.

[5] Ebd., S. 102f.

[6] Ebd., den Abschnitt „Die Altpfarre Veitsch", S. 90–97.

[7] O. Pickl (wie Anm. 2), S. 92ff.

[8] Ebd., S. 92.

[9] Ebd., S. 93ff.

[10] Ebd., S. 92ff.

[11] Vgl. dazu O. Pickl, Die Auswirkungen des Großen Sterbens auf die Siedlungsstruktur der Steiermark, in: Wirtschafts- und sozialhistorische Beiträge. Festschrift für Alfred Hofmann zum 75. Geburtstag. Verlag für Geschichte und Politik 1979, S. 41–66, über das Dorf Söding, bes. S. 51ff.

[12] Ebd., S. 53ff.

[13] Ebd., S. 50.

[14] M. Straka–W. Neunteufel, Die steirische Bevölkerung, in: Steiermark. Land-Leute – Leistung, Graz 1971², S. 243.

[15] Pickl, Die Auswirkungen (wie Anm. 11), der Abschnitt „Das Amt Geisthal", S. 55ff.

[16] Pickl, Königsschenkung (wie Anm. 2), S. 94f.

[17] Straka–Neunteufel (wie Anm. 14), S. 243ff und Tabelle auf S. 251.

[18] Ebd., S. 244.

[19] Ebd., S. 243 bzw. Tabelle auf S. 251.

[20] O. Pickl, Arbeitskräfte und Viehbesatz sowie Vermögensverhältnisse steiermärkischer Bauernhöfe im 16. Jahrhundert, in: Wirtschaftliche und soziale Strukturen im saekularen Wandel. Festschrift für Wilhelm Abel zum 70. Geburtstag. Bd. 1 Agrarische Wirtschaft und Gesellschaft in vorindustrieller Zeit, Verlag Schaper, 1974, S. 143–170. Zur Lage in der Untersteiermark bes. S. 146ff.

[21] O. Pickl, Wirtschaft und Gesellschaft in den Ostalpenländern Kärnten und Steiermark, in: ITINERA Fasc. 5/6–1986, Wirtschaft und Gesellschaft in Berggebieten, Basel 1986, S. 38–101 mit Karte und Tabelle über die Situation in der Untersteiermark auf S. 67 und 68.

[22] Hans Pirchegger, Geschichte der Steiermark, Bd. 2/1931, S. 98ff.

[23] Vgl. dazu Hermann Wiesflecker, Maximilian I., Verlag für Geschichte und Politik 1991, S. 130ff.

[24] Vgl. zu den Türkeneinfall über den Semmering ins obere Mürztal O. Pickl, Geschichte der Marktgemeinde Krieglach, 1993, S. 69ff.

[25] Vgl. dazu Fritz Posch, Das Türkenjahr 1532, in: Geschichte des Verwaltungsbezirkes Wartberg, Bd. I/1 (1978), S. 121–138.

[26] H. Pirchegger (wie Anm. 23), S. 380f.

[27] Ebd., S. 373, Anm. 431.

[28] Straka–Neunteufel (wie Anm. 14), Tabelle S. 251.

[29] Manfred Straka, Die Bevölkerungsentwicklung der Steiermark von 1528 bis 1782 auf Grund der Kommunikantenzählung, in: ZdHVfStmk. 52. Jg./1961, S. 3–53, hier S. 4f.

[30] Ebd., Tabelle auf S. 40.

[31] Ebd., Tabelle auf S. 43.
[32] Straka (wie Anm. 29), Tabelle auf S. 40–41.
[33] Ebd.
[34] Ebd., Tabelle auf S. 43.
[35] Straka (wie Anm. 29), S. 48f.
[36] Vgl. dazu O. Pickl, Nachschub für den großen Türkenkrieg. Der Anteil der Steiermark an den siegreichen Feldzügen der Jahre 1683–1686, in: ZdHVStmk. 68/1977, S. 105–163 (kurz: Pickl – Türkenkriege) und O. Pickl, Kriegsfinanzierung als Faktor der Wirtschaftsbelebung. Die Ausgaben für das Drau-Corps 1684–1687 als „Investitionsspritze" für die Wirtschaft Innerösterreichs, in: Geschichtsforschung in Graz, Graz 1990, S. 81–90 (kurz: Pickl – Kriegsfinanzierung) und O. Pickl, Der Anteil der Steiermark vom Türkensieg vom Berg Harsany 1687. Ein Beitrag zur Logistik des „Großen Türkenkrieges", in: Geschichte und ihre Quellen. Festschrift für Friedrich Hausmann zum 70. Geburtstag, Graz 1987, S. 317–343 (kurz: Pickl – Anteil), hier bes. Pickl – Kriegsfinanzierung, S. 81f.
[37] O. Pickl, Der Beitrag der Steiermark zu den Siegen im Türkenkrieg 1684–1688. Zur Logistik der Operationen an Drau und Save, in: 800 Jahre Steiermark und Österreich 1192–1992, Bd. 35 der Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, Graz 1992, S. 295–342 (kurz: Pickl – Beitrag). Für diese fünf Campagnen von 1684–1688 betrugen die Ausgaben der Grazer Hofkammer insgesamt 1,36 Millionen Gulden, S. 299, Anm. 25.
[38] Pickl – Kriegsfinanzierung (wie Anm. 36), S. 85f.
[39] Pickl – Beitrag (wie Anm. 36), S. 306f.
[40] Pickl – Kriegsfinanzierung (wie Anm. 36), S. 86.
[41] Pickl – Beitrag (wie Anm. 36), S. 307ff.
[42] Pickl – Türkenkriege (wie Anm. 36), S. 134f.
[43] Pickl – Anteil (wie Anm. 36), S. 333f.
[44] Pickl – Beitrag (wie Anm. 36), S. 337f.
[45] Pickl – Türkenkriege (wie Anm. 36), S. 140f.
[46] Straka (wie Anm. 29), S. 43, Tabelle II.
[47] Vgl. dazu Pickl – Kriegsfinanzierung (wie Anm. 36), S. 89f.
[48] So Johann Georg Krünitz im Kapitel „Kriegswirtschaftskunst – Kriegs-Haushaltungskunst" in seiner großen „Oekonomisch-technologischen Encyklopädie oder allgemeines System der Staats-Stadt-Haus- und Land-Wirtschaft" 53. Teil Berlin 1791, wo er feststellt „in dem Kriege, diesem fürchterlichen Schrecken-Bilde aller Sterblichen, besonders der Gewerbe- und Nahrungstreibenden, hören zwar die bürgerlichen Geschichte nicht gänzlich auf; ein großer Teil derselben bekommt vielmehr dadurch eine noch größere Betriebsamkeit und Lebhaftigkeit, als er vielleicht sonst in dem ruhigen Schoße des Friedens gehabt hat... Auch die Einwohner des Vaterlandes, welche zuhause geblieben sind, können bei ihren mannigfaltigen Nahrungsarten ohne Schaden erhalten, ja wohl gar durch die Schätze, welche die kriegsführenden Mächte zu verbreiten genötigt sind, bereichert werden... Wer hierüber ernstlich nachdenkt, muß notwendig die wunderbaren *Wege* der Vorsehung, welche so oft Krieg und Frieden miteinander abwechseln läßt, erkennen und verehren".
[49] Vgl. Pickl – Kriegsfinanzierung (wie Anm. 36).

THE CONSEQUENCES OF THE BLACK DEATH AND OF THE TURKISH WARS IN STYRIA

The rapid increase in European population between 1100 and 1348 generated an intensive inner expansion. As a result, the settlement-density in the cleared woodland regions of Styria had been partly sextupled and the economic and the social structures had decisively changed. These changes are illustrated by the results of two special regional investigations: Södingtal, the gifted estate of the Cistercian monastery in Rein (near Graz) and Veitschtal, the gifted estate of the Benedictine monastery in St.Lambrecht.

The Black Death, that had swept over Europe in several devastating epidemic waves between 1348 and ca. 1385, had reduced the population of Styria by exactly one third. In the farmstead-region of Middle Styria this decline was ca. 25–30%, whereas the population of the villages might have been reduced to the half, occasionally to one third. The enclosed settlements, nevertheless, had maintained their village-character. During the first decades of the 15th century population increased again.

In the years 1469–1491, called the „Schreckenzeit" (times of horror) of Styria, the country was hit by terrible blows: feud, Hungarian attacs and Turkish raids, which caused heavy losses again. Village desertion increased in the areas affected by the wars and the Turkish incursions. During the peaceful years between ca. 1493 and 1528 the increase in population was remarkable and during the subsequent centuries, till 1720, this increase was continuous. The Turkish and the Kuruts' raids, as well as the epidemics of the plague affected smaller regions and caused only minor losses. The wars of the 17th and 18th centuries exerted positive influence on the sectors of the national economy by the increased military expenditures. In the regions not directly affected by war incidents, currency expansion performed miracles. As a result, a remarkable increase in population followed, especially in the Mura-region.

Franc KUZMIČ

KONFESIONALNA PODOBA PROSTORA OB MURI

Prikazati konfesionalno podobo dežele ob Muri ni tako enostavno, kot bi se morda zdelo na prvi pogled. Kljub sorazmerno skromnim informacijam in gradivu o nekaterih obdobjih pa moremo vendarle do neke mere izrisati okvirno podobo skozi vsa stoletja.

Po najnovejših ugotovitvah arheologov „kontinuitete med bakrenodobnimi in bronastodobnimi poselitvami ni, saj so bile vse do sedaj znane bronastodobne naselbine postavljene v popolnoma nova okolja. Med obema poselitvama pa je tudi nekajstoletna časovna vrzel."[1] Tako tudi še ni poselitvene slike te pokrajine med leti 1800–1400 pr. n. št., ker zaenkrat še ni najdb iz tega časa. Desni breg Mure je postal zanimiv za poselitev v času pozne bronaste dobe (kulture žarnih grobišč), to je od 13. do 8. stol. pr. n. št. Čas starejše železne dobe je spremenil Pomurje v „precej opustelo krajino ter manj pomembno področje na robu cvetočih vzhodnoalpskih železnodobnih (halštatskih) kultur, saj iz tega časa ni najdb. Takšen opustel videz daje pokrajina tudi v času vdora Keltov (čas mlajše železne dobe)."

Religiozna slika iz prazgodovinskega obdobja naj bi bila izpričana oziroma dokazana z nekaj najdbami, ki jih arheologi uvrščajo v skupino idolov ali malikov.

Tako sta dekan Krištof Maul in dr. Jožef Ondreka med raziskovanjem gomil v prejšnjem stoletju v bližini Gornje Radgone našla dvoje kolesc nekega malika.[2] Vendar najnovejše raziskave kažejo, da ne gre za voziček, na katerem bi bil malik.[3]

Na Šafarskem je bil najden glinast predmet, ki bi lahko bil manjša plastična figurica (idol).[4]

V Prekmurju so v Bukovnici med keramičnimi izdelki, ki so jih pobrali na površini, našli tudi poškodovano, v gornjem delu odlomljeno statueto, glineno figurico (idol).[5]

Idoli so simbolizirali božanstvo. Med kulti je bil najpomembnejši kult boginje matere, katere podoba se je skozi obdobja spreminjala. V kamenodobnih kulturah je njena podoba nihala od realistično-naturalistične do izrazito stilizirane. Idol iz Bukovnice sodi med stilizirane, po obliki pa med piramidalne idole.[6]

Iz najdišča v Dolnjem Lakošu pa na prisotnost religiozne sfere v času zatona srednje bronaste dobe kaže posoda s plastičnim okrasom para vodnih ptic z dolgima vratovoma in zlitima trupoma, ki ju obliva vodna gladina.[7] Vodna ptica je bila sakralni simbol, povezan z vodo. Nasprotje vodne ptice je sonce.[8]

Nekdanji soboški katoliški župnik in kanonik Janoš Slepec v neobjavljenem rokopisu trdi, da je na prostoru današnje soboške katoliške cerkve „moral stati že v 2. ali 3. stoletju po Kristusu neke vrste rimski poganski tempelj in okrog njega pokopališče. Pri rušenju stare cerkve smo namreč odkrili v najglobljem delu temeljnega zidu vzidan star rimski nagrobnik z okraski leva in delfina brez kakršnega koli krščanskega znamenja. Po mnenju strokovnjakov in znanstvenikov je ta nagrobnik ostanek poganskega sveta."[9] Jože Smej nato trdi, da je to bil gotovo ostanek Mitrovega kulta,[10] saj zapisi izpričujejo, da je bil ta kult prisoten v Panoniji in Noriku, častilci pa so bili večinoma odsluženi vojaki, oproščeni sužnji in nižji uradniki.[11]

Toda novejše raziskave omenjeno trditev zavračajo. Nikjer v bližini današnje soboške katoliške cerkve v zadnjem času niso bili najdeni ostanki tega kulta, kakšne slučajne najdbe, čeprav se je zaradi gradbenih del precej kopalo, tudi precej globoko.[12] Nagrobnik je lahko bil prinešen od drugod in vzidan v fasado cerkve, saj je veljala uredba, da morajo vse težje kamnite, še posebej napisne nagrobnike spraviti k cerkvam in jih tam vzidati. Uredbo so izdali leta 1828, po mnenju nekaterih strokovnjakov pa že veliko prej.[13]

Iz časa antike imamo na tem območju le dva rimska nagrobnika, druge drobne arheološke najdbe ter gomile, nič pa religioznih predmetov.

Po porazu Avarov je Karel Veliki razširil svojo misijonsko dejavnost tudi med Panonce. Leta 798 se je med prebivalce ob Muri napotil salzburški škof Arno, jih poučeval, posvečeval cerkve in nastavljal duhovnike. Priprava na sprejem krščanstva in krsta je trajala sedem dni. Odziv je bil množičen. Krščevali so vsako soboto zvečer.[14] V eni izmed v latinščini pisanih listin[15] je rečeno, da je nadškof Liupram, ki je bil drugi Arnov naslednik, v letih 840–859 posvetil cerkve v krajih Dudlepin, Ussitin, ad Busiziza, ad Bettobiam, ad Lindolveschiricun.

Po trditvah nekaterih zgodovinarjev[16] so bile cerkve v Pribinovih časih lesene in so se le malo razlikovale od ostalih vaških koč.[17] Z druge strani pa naj bi škof posvečeval le zidane cerkve, nikakor pa ne lesenih. Potemtakem lahko sklepamo, da so bile cerkve v krajih, kjer jih je posvečeval škof, grajene iz opeke ali kamna.

Madžari so s prihodom v te kraje okrog leta 900 uničili večino teh slabo grajenih cerkva. Ko so okrog leta 1000 sprejeli krščanstvo, so začeli sami graditi cerkve. Na podlagi letnice 1071, ki je bila vzidana na pročelju soboške cerkve nad zahodnimi vrati in še vidna leta 1698,[18] zgodovinarji sklepajo, da naj bi bila druga cerkev v Soboti zgrajena leta 1071. Tudi to je še odprto vprašanje.

Cerkveno in politično je spadalo območje ob Muri najprej pod salzburško, potem pod Metodovo, nato spet pod salzburško nadškofijo, od leta 1094 pa pod zagrebško škofijo.[19] Težko pa je, po mnenju nekaterih zgodovinarjev, da bi Prekmurje takoj pripadalo novo ustanovljenima škofijama v Győru in Veszpremu, tako da je to ozemlje upravljala nazaj salzburška nadškofija. Čeprav je bilo Prekmurje podrejeno Zagrebu, si je Győr gornje Prekmurje priboril zase. Tako je bil sedež najjužnejšega dela škofijskega ozemlja poseben arhidiakonat s sedežem v Murski Soboti.[20] Iz vatikanskega arhiva sta podatka, da je leta 1394 papež predlagal soboškega duhovnika za kanonika, leta 1401 pa je papež podelil soboški cerkvi odpustke.[21] O zidani cerkvi sv. Nikolaja v Murski Soboti govori listina iz leta 1297.[22]

Za protestantizem se je sredi 16. stoletja prva opredelila lendavska grofovska družina Banffy, ki je imela že vrsto let razvite trgovske stike (predvsem izvoz vina) z avstrijskimi in slovaškimi mesti.[23] Tako je tudi že leta 1573 v Lendavi delovala protestantska tiskarna potujočega tiskarja Rudolfa Hofhalterja,[24] ki je natisnil tri knjige,[25] med temi je tudi sploh prva knjiga v madžarščini[26] in prvi tisk na ozemlju današnje Slovenije.[27] Protestantizem se je seveda najprej udomil po gradovih in šele nato med drugim prebivalstvom.

Po vizitacijskih zapisnikih sodeč je bila ena prvih organiziranih slovenskih protestantskih skupnosti v Prekmurju pri Sv. Benediktu (Kančevci). Že leta 1539 zasledimo med študenti wittenberške luteranske univerze Gašparja iz Monoštra, pozneje pa še druge.[28]

Poleg grofov so h krepitvi in razširitvi protestantizma bistveno pripomogli prvi domači šolani pridigarji.

V obdobju protireformacije v ostalih slovenskih pokrajinah in v Avstriji so se zatekli v

kraje ob Muri številni ugledni protestanti in se v letih 1598–1603 nastanili v gradiču na Petanjcih. Po ukazu nadvojvode Ferdinanda so morali namreč protestanti v 14 dneh zapustiti svoja mesta. Ena skupina izgnancev se je napotila v Varaždin, a so zaradi povodnji prišli le do Sobote. Nastanili so se v Petanjcih; bilo jih je okrog 40. Živeli so v zelo slabih in nevzdržnih razmerah. Med izgnanci je bil tudi znani zvezdoslovec Johann Kepler.[29]

Leta 1595 so se prekdonavski protestanti razcepili v dve ločeni in samostojni cerkveni občestvi – kalvinsko in evangeličansko augsburške veroizpovedi. Od leta 1596 so morali evangeličanski duhovniki obvezno podpisovati tako imenovano Formulo Concordiae. Ker med podpisniki tega obrazca soglasja oz. zvestobe v letih 1596–1601 ne najdemo nobenega evangeličanskega duhovnika z gornjelendavskega, dolnjelendavskega in medmurskega ozemlja, naj bi bil to dokaz, da so bili vsi kalvinske veroizpovedi.[30] V letih 1595–1624 je deloval pri Sv. Juriju tudi kalvinski dekanat. Katološke župnije so bile v tem času v rokah kalvincev.

Vizitacijski zapisnik iz leta 1627 poroča tudi o sorazmerno dobri organiziranosti cerkva in šol.

Lendavski grof Krištof Banffy je leta 1608 prestopil v katoliško vero in tako na svojem ozemlju s pomočjo misijonarjev jezuitov spreobračal protestantsko prebivalstvo po vaseh v katoliško vero.[31]

Zmaga nad Turki pri Monoštru leta 1664 in vasvarski mir sta katoliško usmerjeni oblasti pripomogla, da je začela z razčiščevanjem na verskem področju. Začela se je protireformacija in v marcu ter maju 1672 so protestantom odvzeli osem cerkva. Naslednji večji val protireformacije je bil leta 1732, ko so jim odvzeli še preostalih 5 cerkva. Protestanti so ostali brez cerkva, zato so bili prisiljeni hoditi vsaj dvakrat letno k bogoslužju v najbližje artikularne kraje na Madžarskem. Najbližja sta bila Nemes Csó in Šurd.

Kljub posredovanju vernikov na cesarskemu dvoru in osebno pri sami cesarici protestanti verske svobode niso dobili vse do tolerančnega patenta Jožefa II. leta 1781, ki se je začel v Prekmurju uresničevati šele leta 1783, ko so bile oblikovane tri evangeličanske župnije: Puconci, Križevci in Hodoš, ki so obsegale tudi do 58 naselij in skupaj 2.234 družin. Z leti so se iz teh treh župnij oblikovale še druge.[32]

Pietistično usmerjeni nemški protestanti so s svojo misijonarsko dejavnostjo posegli, predvsem na pobudo študenta Franca Temlina, na slovstveno področje. Tako je leta 1715 v Halleju na Saškem izšel v prekmurščini Luthrov Mali katekizem v prevodu Franca Temlina, zatem še nekaj osnovnih knjig, kot so abecedniki, učbeniki v obliki priročnikov, Küzmičev prevod Nove zaveze, pesmarica, molitvenik ipd.[33]

Žal o obredniku ali agendi iz leta 1587, o kateri sicer zamegljeno govorijo pisni viri, do danes ni znano še nič konkretnega.[34]

Pomemben vpliv na konfesionalno podobo te pokrajine je imela ustanovitev nove sombotelske škofije leta 1777. Dotakratno ozemlje škofije je bilo zelo obsežno, tako da niso zmogli obvladovati dejavnosti. Ker je bil povrhu na tem območju še protestantizem, so se ga seveda želeli čimprej znebiti. Iz treh škofij (zagrebške, györske in vespremske) je bila oblikovana nova, sombotelska škofija. Usmerila se je v pastoralno in književno dejavnost, kajti cilj že prvega škofa Szylyja je bil, da vrne protestante v „naročje rimske cerkve v še večjem številu, če bodo od nežne mladosti v znanju prav izobraženi in če bodo dobili oporo v knjigah v narodnem jeziku za raziskovanje katoliške dogme."[35] Ta prvenstveni namen sicer ni bil

dosežen, je pa bilo to dejanje dobrodošlo pri utrjevanju narodne zavesti, tako da ob koncu prejšnjega stoletja Prekmurci niso podlegli močnim madžarizacijskim pritiskom in raznarodovalni politiki. Z druge strani pa je želel škof onemogočiti, da bi katoliški duhovniki in učitelji pri svojem delu uporabljali že obstoječe protestantske knjige oz. bi jih te ideološko iztirile.

Okrog leta 1773 so se začeli v deželi ob Muri naseljevati Židje, in sicer z madžarske strani. Največ jih je bilo v Lendavi, Murski Soboti, Beltincih in nekaj še po vaseh (ena tretjina). Največ Židov je bilo v Prekmurju leta 1889, in sicer 1.107. Z leti je nato število upadlo. Sinagoge so bile v Lendavi, Beltincih, Murski Soboti in Monoštru. Nacistični genocid jih je v času druge svetovne vojne popolnoma uničil. Sinagog ni več, le lendavsko prenavljajo v zgodovinski spomenik. Med obema svetovnima vojnama je bil v Murski Soboti sedež izraelitske verske skupnosti za celotno Slovenijo.[36]

Z razpadom avstroogrske monarhije po prvi svetovni vojni in z ustanovitvijo kraljestva SHS so se morale v mejah nove države cerkveno-upravno preoblikovati tudi verske skupnosti. Statistični podatki, sicer iz leta 1921, izpričujejo naslednjo podobo: 66.602 katoličana, 23.899 evangeličanov a. v., 642 židov in 929 kalvincev.[37]

Katoličani iz sombotelske škofije so bili vključeni v mariborsko škofijo, evangeličani pa so leta 1922 ustanovili svoj seniorat. Kljub prizadevanjem niso mogli najti s Slovaki v Vojvodini skupne škofije in tako so se priključili k nemški škofiji s sedežem v Zagrebu. Podobno je bilo z židi, ki so gravitirali delno v Avstrijo (radgonski del), medtem ko je soboški rabinat spadal pod Sombotel, lendavski pa pod Veliko Kanižo. Po večletnih prizadevanjih soboške izraelitske verske občine so bili nato s 1. januarjem 1929 priključeni k soboškemu rabinatu še židje iz mariborskega in ljubljanskega območja. Kalvinci so bili razporejeni v štiri župnije, ki pa so bile vse na madžarski strani. Ker odslej ni bilo več zaledja, Vojvodina pa je bila predaleč, so kot peščica organizacijsko in sploh oslabeli ter skoraj izumrli.[38]

Sezonstvo in migracije so v prvih desetletjih dvajsetega stoletja pripomogle k še večji barvitosti in številčnosti verskih skupnosti v Prekmurju med obema vojnama. Leta 1927 se je vrnila iz Amerike domov v Fokovce na Goričko Frančiška Solar. Leta 1925 se je v Ameriki seznanila s tako imenovanim neoprotestantizmom, konkretneje z baptističnim naukom in cerkvijo ter to sprejela. Ko se je tudi mož odločil za to, sta začela v domači hiši z bogoslužji. Prihajalo je zelo veliko ljudi, tako da vsi niti niso imeli v hiši prostora in so morali ostati zunaj ter spremljati bogoslužje skozi okna in vrata. Kmalu zatem so se povezali z baptisti iz Medmurja. Čez nekaj let so se priključili binkoštni cerkvi.[39] Leta 1976 je bila prijavljena prva in doslej edina baptistična cerkev v Prekmurju, in to v Murski Soboti.

Začetki binkoštne cerkve v Prekmurju segajo v leto 1933, ko sta prišla na obisk v Veščico v Prekmurju zakonca Mihok. Bila sta misijonarja in Mihokova soproga je bila doma iz Veščice. Sorodniki ter nekateri vaščani, sčasoma pa še okoličani, so se hitro odločili za duhovno gibanje, ki sta ga oznanjala. Zanimivo je, da je bila to nekakšna naslednja stopnja pietizma, ki je bil med prekmurskimi protestanti znan že pred dvesto leti, zato tudi lahko razumemo, zakaj evangeličanski duhovniki niso uradno in načelno nasprotovali temu gibanju. Nestrpnost so netili le gostilničarji in drugi vaški verski nestrpneži. Iz Veščice se je potem binkoštno gibanje oz. cerkev razširila še v druge kraje po Prekmurju.[40]

Med obema svetovnima vojnama so stekle priprave tudi za gradnjo srbske pravoslavne cerkve. V Murski Soboti in ob severni meji so namreč služili in živeli oficirji, vojaki, orožniki,

graničarji, potem druge družine, celo nekateri pribežniki iz Rusije. Leta 1933 se je začela akcija zbiranja sredstev za gradnjo pravoslavne cerkve v Murski Soboti v bizantinsko srbskem slogu, ki naj bi bila posvečena sv. Cirilu in Metodu. Občina je darovala parcelo, precej sredstev pa so zbrali pri podjetnikih in meščanih. Priprave so se zavlekle do vojne, tako do udejanjenja tega projekta ni prišlo.[41]

Na koncu naj še pripomnim, da kljub tako pestri konfesionalni podobi skozi vso zgodovino dežele ob Muri med ljudmi ni bilo neke izrazite verske nestrpnosti.[42] Navadili so se živeti drug ob drugem in se sprejemati tudi z različnimi nazori. Tisti, ki so pa kdaj skušali netiti versko nestrpnost, niso uspeli. Celo uradnim cerkvenim oblastem včasih to ni uspelo.

---

[1] Irena Šavel, Prazgodovinske naselbine v Pomurju, (Murska Sobota : Pomurska založba, 1994), 11–18.

[2] Stanko Pahič, Železnodobne najdbe v Slovenskih goricah, v: Arheološki vestnik 1966, 122.

[3] Prim. B. Teržan, Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem, v: Katalogi in monografije 25, Ljubljana; I. Šavel, n. d., 22.

[4] I. Šavel, n. d., 38.

[5] Glej op. 4, str. 46.

[6] „Idol iz Bukovnice je izdelan iz finejše prečiščene gline, sivo do sivo rjavo žgan z odlomljenim zgornjim delom, spodnji del pa se zaključi s ploščato stojno ploskvijo, iz katere izhaja odlomljen podaljšek, ki bi bil lahko del nog. Višina ohranjene figurice je 4,8 cm, širina v zgornjem delu 2,7 cm, v spodnjem pa 4,2 cm, v debelino pa meri 2,5 cm. Čeprav je enostavne stilizirane oblike, pa ga na sprednjem in zadnjem delu krasi bogat ornament, ki ponazarja oblačilo. Le-ta je izdelan v tehniki brazdastega vreza z motivom cikcak linij in bodeče žice. Zadnji in oba stranska dela so enako okrašeni. Na sprednjem delu se cikcak linije ob straneh zaključujejo z vrezano navpično črto, po sredini pa potekajo prečne kratke zareze, ki v spodnjem delu prehajajo v vrezan okras v obliki črke V, kakršen se pojavlja v prazgodovinskih kulturah, ki ga Marija Gimbutas simbolizira s ptiči." (Šavel 1994, 46).

[7] Šavel, n. d., 78.

[8] Kombinacija teh dveh simbolov, kot npr. sončna ladja, sončni voz s ptičjimi perutmi, je po eni izmed razlag simbol priprošnje za vodo ob sušah in požarih v sušnih letih.

[9] Janoš Slepec, A muraszombati r. k. templomépitö bizottság üléseinek jegyzökönyve. Župnijski arhiv v Murski Soboti.

[10] Mitras je bil bog svetlobe in božanstvo dobrega. Rodil se je iz skale, nato prestal številne preizkušnje, da je lahko daroval prvo živo stvar na Zemlji in to je bil beli bik. Bika je moral prinesti v votlino (naročje zemlje) in ga tam zaklati. To je bilo obenem stvarjenje rastlinstva, živalstva in človeka. Pri tej daritvi so bila prisotna še druga božanska bitja (simboli). Na Mitrovi strani sta bila Kača-Zemlja in Pes, porajajoče se življenje pa je hotel zastrupiti Škorpijon, sestavni del zla. Pri daritvi sta mu pomagala še božanstvi sončnega vzhoda in zahoda (Cantes in Cantopates). Pozneje je Mitras novonastalo življenje spremljal in varoval. Živim bitjem je dal tudi vodo, ki jo je s puščico priklical iz skale. Na zemeljski poti je z bogom sonca sprva tekmoval, na koncu pa je užival njegovo pomoč in podporo. V kultu sta se v tretjem stoletju ti božanstvi že skoro povsem izenačili. Ko je Mitras opravil vse naloge, se je vrnil v naročje božanstva svetlobe in dobrega. Ob koncu sveta naj bi po tej veri še enkrat prišel darovat vse živo, da bi ga tako odrešil za srečno življenje. – Povzeto po I. Curk, Ohranjeni mitreji na Slovenskem, Ljubljana 1972, str. 4.

[11] Jože Smej, Poganski tempelj, v: Stopinje 1972, 23.

[12] Prim. Branko Kerman, Arheološka podoba Sobote, v: Separatio 1994, 67–72; isti, Še enkrat – o antičnem nagrobniku iz soboške cerkve, v: Vestnik 43 (1991) 13 (4. IV.); isti, Dve antični nagrobni steli iz Sobote, v: Zbornik soboškega muzeja 2, Murska Sobota 1992, 5–12.

[13] Ena od uredb o spravljanju težjih kamnitih in zlasti napisnih spomenikov k najbližjim cerkvam je bila izdana leta 1828 (prim. S. Pahič, Seznam rimskih kamnov v Podravju in Pomurju, v: Arheološki vestnik 1977, 25).

[14] Fran Kovačič, Zgodovina lavantinske škofije, Maribor 1928, 23; Jožef Košič, Starine železnih ino salaskih Slovenov, v: ČZN 1914, 93; Josip Gruden, prav tam.

[15] Prim. Milko Kos, Conversio Bagoariorum et Carantanorum, (Ljubljana, 1963), 137.

[16]Milko Kos, György Balanyi.

[17]Zanimivo je Košičevo pisanje: „Te cerkve slovenske, kako niti te pervejše, so nej mele türna, nej zvona, šteri bi dobre lüdi k božoj slüžbi vabo, nego so po vküp zbitih blanjah ropotali, gda so lüdstvo k božoj slüžbi vabili. Naše perve papinske cerkve so bile male, lesene, za volo malo kerščenikov i zmenkanja meštrov i stroška." – ČZN 1914, 99–100.

[18]Visitatio Kazoiana 1698 (Škofijski arhiv v Sombotelu).

[19]Ivan Zelko, Cerkvenoupravni položaj Slovenske krajine od 798 do 1958, v: Zbornik soboškega muzeja 3, Murska Sobota 1994, 39–48; isti, Zgodovinski pregled cerkvene uprave v Prekmurju, v: Zbornik ob 750–letnici Mariborske škofije, Maribor 1978, 103–119.

[20]Ivan Zelko, Murska Sobota kot sedež arhidiakonata in cerkvenoupravna pripadnost Prekmurja v srednjem veku, v: Kronika 11 (1963), 38–51.

[21]Ivan Zelko, Soboška cerkev, v: Družina 12 (1963) 12, 93–94.

[22]Prim. Gusztav Wenzel, Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. X. Budapest 1873, 250; Ivan Zelko: Prekmurje do leta 1500 (Murska Sobota, 1982).

[23]Prim. Franc Šebjanič, Protestantsko gibanje panonskih Slovencev (Murska Sobota 1977), 12; Franc Kuzmič, Protestantizem v Lendavi in okolici, v: Lendava-Lendva 1192–1992, Lendava 1994, 35.

[24]Franc Kuzmič, Protestantizem v Lendavi in okolici, v: Lendava-Lendva 1192–1992, Lendava 1994, 36.

[25]Prva knjiga ima 65 strani in je kratek pouk o pripravi na smrt – Az halálra való készületröl rövid tanosság... (Lyndvae 1573). Druga knjiga v obsegu 48 strani vsebuje razmišljanja in prevod dela nemškega protestantskega teologa Urbanusa doktorja Regiusa – Az ördögnec a penitencia tartó Bünössel való vetekedéséröl... (Also Linduán 1573). Tretja in obenem zadnja Hofhalterjeva knjiga iz lendavske delavnice je 561 strani obsegajoča postila – Postilla, az evangeliomoknac.... (Also Lyndvan 1574).

[26]Prva knjiga na Madžarskem je izšla leta 1473 v Budimpešti, in sicer v latinščini z naslovom Cronica Hungarorum.

[27]Prva tiskana knjiga na Slovenskem je bil Dalmatinov prevod dela Jezus Sirah, ki ga je natisnil leta 1575 Janž Mandelc.

[28]Prim. Franc Šebjanič, n. d., 14

[29]Ivan Škafar, Izvirna poročila, regesti in zapisi o delovanju luteranov (evangeličanov) na Petanjcih 1592–1637, v: AES 6, Ljubljana 1984, 155–222.

[30]Ivan Škafar, Gradivo za zgodovino kalvinizma in luteranstva na ozemlju belmurskega in beksinskega arhidiakonata, v: AES 3, Ljubljana 1981, 81–170.

[31]Franc Kuzmič, Protestantizem v Lendavi in okolici, v: Lendava 1192–1992, Lendava 1994, 35–38.

[32]Danes jih je 10.

[33]Nadrobneje v: Ivan Škafar, Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1918. (Ljubljana : SAZU, 1978).

[34]Prim. Franc Šebjanič, Agenda Vandalica – prekmurski tisk iz 16. stoletja, v: ČZN 1969, 242–245; isti, „Agenda Vandalica" in Bakošev rokopisni obrednik, v: ČZN 1977, zv. 1–2, 157–163.

[35]Ivan Škafar, Madžari o prvih štirih knjigah Mikloša Küzmiča, v: ČZN 1975, zv. 2, 247.

[36]Franc Kuzmič, Židje v Prekmurju (Murska Sobota, 1990).

[37]Prim. Prekmurje. Seznam občin (Okrajno glavarstvo v Murski Soboti, 1921).

[38]Franc Kuzmič, Pregled cerkvene uprave v Prekmurju v obdobju nastajanja kraljevine SHS, v: ČZN 1989, zv. 2, 149–159.

[39]Vladimir Gradnik, Isus me ljubi i ja ljubim Isusa. Izvori (Novi Sad) 24 (1981) 1, 12–13.

[40]Franc Ouček, 40 let. Veščica (KBC), 1973.

[41]Franc Kuzmič, O nameravani gradnji pravoslavne cerkve v Murski Soboti v obodbju med obema vojnama, v: V edinosti. Ekumenski zbornik. Ljubljana-Maribor (SES) 1989, 52–54.

[42]Franc Kuzmič, Sožitje in strpnost v konfesionalni barvitosti Prekmurja, v: V edinosti. Ekumenski zbornik. Ljubljana-Maribor (SES) 1995, 126–137.

THE CONFESSIONAL PICTURE OF THE REGION ON THE MURA RIVER

Ever since the pre-historic times traces of piety can be found in the region of Prekmurje, Slovenia, mostly in the form of archaeological findings of idols at different sites (Šafarsko, Bukovnica, Dolnji Lakoš). From the time period of the Antique there are only two Roman tombstones, several small archaeological findings and sepulchral mounds, yet nothing more definite as regards the piety. Also there are no sound proofs regarding the alleged Mitra Cult of Murska Sobota.

The people of Prekmurje adopted Christianity in the latter part of the 8th Century; records tell us about some churches which, however, could not be located with definite reliability. Still there are a few churches originating from the Middle Ages.

Protestantism came to these parts in the middle of the 16th Century when the Lendava counts of Banffy adopted it. At the closing of the 16th Century, along with the Augsburg confession, calvinism also came to prominence, if only for some time; at first calvinism used to be the prevailing faith whereupon it has gradually disappeared in the next few centuries. The reintroduction of Roman Christianity was realised in two waves, the first one from 1672 on and the second one from 1732 on. From then on protestantism was officially prohibited although it could never be uprooted; it continued to live illegally and in exile. Due to the Franz Josef reforms and the Tolerance Patent protestantism was officially revived in 1783.

From the religious as well as political point of view the Szombathely diocese (established in 1777) was of vital importance; it was at this time that the Prekmurje Catholics started their own literature.

In the latter part of the 18th Century Jews appeared in Prekmurje building sinagogues (Lendava, Beltinci, Murska Sobota) thus contributing to the life of the region.

With the fall of the Austro-Hungarian Empire the church administration has been modified due to all the faiths having been administratively bound to Hungary and this modification has dealt some of them a severe blow.

During the time period between World War One and World War Two, the Baptist, Pentecost and Orthodox faiths (confessions) have come to prominence.

Despite the multi-confessional versatility there has never been any major religious intolerance.

Gernot Peter OBERSTEINER

ETHNISCHE ASPEKTE BEI ADEL UND BÜRGERTUM IN DER STEIERMARK ZWISCHEN 1700 UND 1850

Die ethnische Entwicklung der Bevölkerung des Herzogtums Steiermark war am Ende des Mittelalters weitgehend abgeschlossen, die Sprachgrenze gezogen. Von der Mitte des 16. bis zu jener des 18. Jahrhunderts wuchs die steirische Bevölkerung um über 70 Prozent, durch Verschiedenheiten in der Agrarverfassung regional unterschiedlich zwar, doch im wesentlichen aus eigener Kraft. Diese Entwicklung wurde lediglich durch den Dreißigjährigen Krieg, die Türkeneinfälle, Pest und die Kuruzzenkämpfe unterbrochen. Vielmehr trugen Steirer in anderen Teilen der Monarchie zum Wiederaufbau verödeter Gebiete oder überhaupt zur Kultivierung von Neuerwerbungen bei. Etwa in Österreich unter der Enns nach den Osmanenkriegen, im Banat als Bergleute, gezwungenermaßen als religiös motivierte Transmigranten aus dem Salzkammergut in Siebenbürgen oder in josephinischer Zeit freiwillig in Südungarn oder Galizien. Durch die Napoleonischen Kriege und die schlechte Wirtschaftslage in den 1840er Jahren unterbrochen, sollte dieses Bevölkerungswachstum bis zum Ersten Weltkrieg anhalten.

Trotz der genannten relativen Statik der ethnischen Bevölkerungsverhältnisse sind in der Steiermark im 18. und frühen 19. Jahrhundert Zuzüge aus anderen Erblanden sowie dem Ausland zu beobachten. Zu berichten wäre beispielsweise über die signifikante Zuwanderung von Händlerfamilien aus Carnia und dem Venetianischen Raum im frühen 18. Jahrhundert: Ihre Namen (etwa DECRINIS, DELLEFANT, CAPELLARI und andere) finden sich heute noch in der Steiermark. Dem aus Görz stammenden Kaspar Andreas von JACOMINI verdankt die Stadt Graz in den Jahrzehnten um 1800 die Anlage eines ganzen, nach ihm benannten Stadtteiles. Handwerker und Gewerbetreibende aus den Städten und Märkten anderer, überwiegend deutscher Länder der Monarchie ließen sich, zum Großteil noch in Zeiten der wandernden Gesellen, in Bürgergemeinden der Steiermark nieder. Das Grazer Bürgerbuch verzeichnet zwischen 1720 und 1819 vereinzelte Zuzüge aus Ungarn, Böhmen, Mähren und der Untersteiermark, meist Angehöriger deutscher Bürgerfamilien. Und auch zahlreiche Adelsfamilien (neue und alte) verlegten im 18. und frühen 19. Jahrhundert den Mittelpunkt ihrer Interessen in unser Herzogtum.

Das umfangreiche Thema auf einen Teilbereich einschränkend, soll im folgenden nun kurz untersucht werden, welche Auffälligkeiten zur Herkunft der landesfürstlichen Beamtenschaft und der Landstände im 18. und frühen 19. Jahrhundert es gibt – ergänzt durch Ausblicke in die Zeit nach 1850.

Der einheitliche Obrigkeitsstaat mit einer starken Armee war ein Ideal des aufgeklärten Absolutismus. In ihren österreichischen Erbländern erhielten Maria Theresia und Joseph II. durch neue, rein landesfürstliche Behörden den Durchgriff auf den einzelnen Untertanen. Der juristisch und in den Kameral- und Policeywissenschaften ausgebildete Beamte, vielseitig verwendbar und quer durch die gesamte Monarchie zu versetzen, wurde ebenso zur Stütze des

Staates wie die Angehörigen der reformierten Armee. Rekrutiert wurde der Beamte und Offizier neuen Typs aus den alten Familien des Hofadels, in zunehmendem Maße aber aus dem Bürgertum und dem aus diesem bereits hervorgegangenen frisch nobilitierten Verdienstadel.

Was läßt sich nun hiebei für die Steiermark beobachten? Nach der Zerschlagung des innerösterreichischen Länderkomplexes in den Jahrzehnten nach 1740 richtete Maria Theresia auch hier neue Landesbehörden und -gerichte sowie die so wichtigen Kreisämter auf der regionalen Ebene ein. Zahlreiche neue systemisierte Stellen für Beamte wurden so geschaffen und boten Verdienst- und Karrieremöglichkeiten. Die höchsten Konzepts- und Verwaltungsbeamten der ersten Stunde in der neuen Mittelbehörde, der Repräsentation und Kammer, kamen 1748 bemerkenswerterweise überwiegend aus dem Ausland, und zwar besonders aus jenen Teilen Schlesiens, die im Erbfolgekrieg an Preußen verlorengegangen waren. Mitglieder so prominenter Adelsfamilien wie SCHAFFGOTSCH oder HAUGWITZ und anderer, auch bürgerlicher Familien Böhmens und Schlesiens sollten ein Aufmucken der eingesessenen Landstände gegen die neuen Verhältnisse unterbinden. Beide Familien erhielten jedoch die steirische Landstandschaft, ihre Kinder kamen in Graz zur Welt.

Die Landstandschaft war gemäß adeligem Selbstverständnis Voraussetzung für den Besitz eines landtäflichen Gutes, sie konnte aber auch ehrenhalber verliehen werden – etwa an die Spitzen der Wiener Hofbürokratie, um sich ihrer allfälligen Gunst zu versichern. Der Katalog der erhaltenen Landmannschaftsakten im Steiermärkischen Landesarchiv verzeichnet für die Zeit von 1700 bis 1849, der Aufhebung der alten Landstände, 236 Neuaufnahmen. Darunter überwiegen jene Familien, die entweder bereits Landstände in anderen deutschen Erblanden waren, aus Adelsfamilien des heiligen römischen Reiches stammten oder neugeadelte Steirer waren. Neben einer irischen, vier polnischen, sieben ungarischen und 16 böhmisch-schlesischen Familien fällt die relativ hohe Zahl von 43 Verleihungen an Adelsfamilien romanischer Länder (Italien, Frankreich, Belgien und Spanien) auf. Die LESLIE aus Schottland und die INZAGHI aus dem Raum Como waren bereits 17. Jahrhundert eingewandert. Gewiß waren diese Familien durch ihr Heiratsverhalten bereits weitgehend assimiliert. Doch ihre Namen sind es, die in der Landtafel, in den Verlassenschaftsakten des adeligen Landrechts und nicht zuletzt in den Pfarrmatriken der gesamten Steiermark aufscheinen und dem steirischen Adel des 18. und 19. Jahrhunderts ein internationales Flair verleihen.

Mitglieder der genannten Familien haben sich in der Hauptsache wohl der Karriere in der kaiserlich-königlichen Armee oder ihren Grundherrschaften und Wirtschaftsbetrieben gewidmet. Einige erscheinen auch in der Zivilverwaltung, doch ist diese in unserem gesetzten Zeitraum in überwältigendem Maße von jenen Familien dominiert, die aus den deutschen Erbländern und aus dem Reich stammten. Dieses Ergebnis erbrachte eine stichprobenartige Auswertung des Personalstandes von Gubernium (Rat und engere Beamte) und Kreisämtern in der Steiermark in den Jahren 1777, 1800, 1826 und 1848. Von den dabei erfaßten 690 Namen sind – die eine oder andere Doppelnennung vorbehalten – rund knapp mehr als zehn Prozent als slawisch anzusprechen. Die Namensträger stammten hievon zum größten Teil aus der Untersteiermark, dazu kamen einige wenige Kroaten, Böhmen und Polen. Nur knapp fünf Prozent des Namenmaterials ist romanischer Provenienz, ein verschwindend kleiner Teil von nicht einmal einem Prozent ungarisch. 1826 und 1848 fällt bereits eine leichte Zunahme der slawischen Familiennamen auf, sowohl in der Grazer Zentralbehörde als auch in den

Kreisämtern. Doch beschränken sich diese noch auf Beamte des mittleren und unteren Kanzlei- und Rechnungspersonals.

Einstieg und Sprungbrett für Bürgerliche bildete eben diese untere Verwaltungsebene: Eine Stelle im Konzept- oder Kanzleidienst eines Kreisamtes, als Pächter oder lediglich Verwalter einer Staatsherrschaft, in einem Wirtschaftsamt oder ähnliches. Als Beispiel möge hier die Familie der BLAGATINSCHEGG dienen. Als Besitzer des Gutes Rosenhof und Pächter der Herrschaft Ebersfeld, beides in der Untersteiermark gelegen, wurde Franz BLAGATINSCHEGG 1815 in den Adelstand erhoben mit dem Prädikat „Edler von Kaiserfeld". Beobachtet, doch noch genauer erforscht werden muß die Tatsache, daß die Neu-Nobilitierten jener Jahrzehnte fast ausschließlich deutsche Adelsprädikate erhielten. Auch jene, deren Familienname etwa slawischer Herkunft war. Bei der Familie BLAGATINSCHEGG kommt dazu, daß sie in der Folge bemüht war, sich nur „Edle von Kaiserfeld" zu nennen und den alten Familiennamen wegzulassen – ein Bestreben, das ihnen von den österreichischen Behörden untersagt wurde. Nichtsdestotrotz hat sich Moritz BLAGATINSCHEGG Edler von KAISERFELD, der steirische Landeshauptmann in der Zeit des Liberalismus, stets nur nach seinem Prädikat genannt.(Ich berufe mich hier auf neueste Forschungen seines Nachkommen Hans KAISERFELD.) An diesem Beispiel wird ersichtlich, daß sich der soziale Aufstieg dieser Familie in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts in starker Anlehnung an die dominante deutsche Sprachgruppe und „Nation" vollzog.

Deutsche Beamte des Konzeptsdienstes engagierten sich im Vormärz auch in den zahlreichen Patriotischen und Landwirtschaftsgesellschaften, Lese- und Musealvereinen, und trugen so zum bildungs- und wirtschaftsbürgerlichen Element der Landes und zu dessen nationaler Identität bei.

Wesentlicher als der namenkundliche oder ethnische Aspekt scheint der soziale Wandel innerhalb der Beamtenschaft hinsichtlich der Zugehörigkeit zu Adel oder Bürgertum zu sein.

Waren 1777 noch 100 Prozent der Gubernialräte Adelige gewesen, hatte sich das Verhältnis 1848 auf 40 zu 60 Prozent geändert. Das Verhältnis von adeligen zu bürgerlichen Gubernialbeamten blieb mit 21 zu 79 Prozent äußerlich völlig ident. Doch waren 1777 sämtliche adeligen Beamten lediglich Ritter oder einfache Adelige, während 1848 etwa ein Viertel Hochadelige (Grafen, Freiherren) darunter waren. Die Zahl der adeligen Kreishauptleute sank im genannten Zeitraum von 100 auf 80 Prozent, doch waren 1848 nur mehr 40 Prozent Hochadelige in dieser Funktion tätig. Der Anteil adeliger Kreisadjunkten bzw. Kommissären war im Jahre 1800 bereits von 100 Prozent auf knapp 55 Prozent halbiert worden und blieb bis 1848 auf diesem Niveau. Auf der Ebene der Kreisbeamten schließlich stand es 1800 noch 21 Prozent Adel zu 79 Prozent Bürgern. 1848 hatten die Bürger mit 96 Prozent und 4 Prozent Neunobilitierten bereits triumphiert. Denn rechnet man (mit Nikolaus von PRERADOVICH) die erst wenige Jahre oder Jahrzehnte zuvor als Beamte in die beiden unteren Adelschargen Erhobenen noch dem Bürgertum zu, wird die fortschreitende Dominanz dieser Schichte gegenüber dem alten und Hochadel in der landesfürstlichen Verwaltung noch eindrucksvoller.

Die Rekonstruktion von Karrieren anhand von Behördenhandbüchern und Personalakten zeigt eine starke horizontale Mobilität der höheren und mittleren Beamtenschaft. Und dies keineswegs nur im eigenen Erbland oder nur in der Ländergruppe Innerösterreich. Lediglich die unteren Amtschargen waren lokal gebundener, obwohl es auch hier zu Diensttausch quer

durch die Monarchie kam. Vom Studienabschluß und erstem Konzeptpraktikum bei einer Behörde bis zu seiner Jubilation konnte ein höherer Beamter der österreichischen Monarchie Funktionen in zehn und mehr Stellen in verschiedenen Ländern bekleiden – für einen heutigen vergleichbaren Bundesbeamten der Republik Österreich bei stark reduziertem Staatsgebiet bereits undenkbar! (Die Europäische Union bietet hier wieder Möglichkeiten der Horizonterweiterung.) Die Kenntnis der jeweiligen Landessprache war selbstverständlich Anstellungskriterium. Versetzungsgesuche von untersteirischen Kreiskommissären des 18. Jahrhunderts, die der windischen Sprache nicht mächtig waren, zeugen davon. Amtssprache war deutsch, doch erschienen seit der Regierung Maria Theresias wichtige Patente bereits in zweisprachigem Druck.

Für die meisten Spitzenbeamten war ihre Stellung in der Steiermark entweder nur Ausbildungs- oder Durchgangsstation, bei entsprechendem Dienstalter möglicherweise auch Höhepunkt der Karriere. Der aus prominentestem Krainer Adel stammende 21jährige Heinrich Graf AUERSPERG etwa trat 1742 in Graz in Gerichtsdienste, wechselte in die Krainer Repräsentation, übte sich im Dienst des Grazer Kreisamtes und ging als Repräsentationsrat nach Laibach zurück. Anschließend Präsident der Grafschaften Görz und Gradisca, dann wiederum Rat bei den Grazer und Laibacher Landesbehörden, und Chef in Görz und Gradisca, wurde AUERSPERG 1773 Präsident der Hofrechenkammer in Wien. Ein Jahr später Gouverneur von Galizien, krönte er seine Karriere 1780 als böhmisch-österreichischer Hofkanzler. Und – der Ausblick in die zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts sei gestattet – als der aus böhmischem Kleinbürgertum stammende Guido KÜBECK von KÜBAU im Jahre 1870 zum Statthalter der Steiermark ernannt wurde, konnte er bereits auf eine 20jährige Dienstzeit an Behörden in Bozen, Innsbruck, Mailand, Wien, Laibach, Triest, Görz und Klagenfurt zurückblicken. Seine Nachkommen leben heute noch in der Steiermark. Zum Ausdruck kommen soll hier, daß es mehr oder weniger vom beruflichen Werdegang des einzelnen Beamten oder Offiziers abhing, ob er sich für dauernd in der Steiermark niederließ und „ethnisch relevant" wurde (sprich: eine Familie gründete) oder ob er in ein anderes Land weiterwanderte. Betrachtet man etwa die Liste der 17 steirischen Gouverneure bzw. Statthalter von etwa 1760 bis 1918, so zeigt sich, daß nur zwei von ihnen steirischen Familien entstammten. Die übrigen 15 kamen aus böhmischen, Kärntner, schwäbischen, irischen, italienischen, ungarischen oder französischen Adelsfamilien. Hierin steckt offenbar politisches Kalkül, wollte der Landesfürst doch eine zu große Affinität seiner Repräsentanten mit dem Land vermeiden. So entstammte auch ein nur scheinbar „Paradedeutscher" Mathias Constant von WICKENBURG, der 1830 bis 1849 Gouverneur war, im Grunde der italienischen Familie CAPELLO, die erst seit zwei Menschenaltern in pfälzischen Diensten gestanden war. Bei den Landeshauptleuten der Steiermark haben aber die steirisch-innerösterreichischen „Platzhirsche" das Sagen: die KHUENBURG, WILDENSTEIN, HERBERSTEIN, KHEVENHÜLLER, BREUNER, ATTEMS, WURMBRAND und GLEISPACH.

Anders ist das Verhältnis bei den Bischöfen in den Diözesen Seckau und Lavant. Seckau wurde zwischen 1700 und 1900 von acht Tirolern, zwei Kärntnern, einem Krainer, einem Wiener und nur zwei Steirern verwaltet. An der Spitze von Lavant standen im selben Zeitraum fünf Tiroler, zwei Schwaben, ein Friulaner, ein Krainer und sieben Steirer. Müßig zu erwähnen, daß erst ab etwa 1820 das bürgerlich-bäuerliche Element hier den alten Hochadel verdrängte und in Lavant auch erste nichtdeutsche Bischöfe erscheinen. Der erste und einzige

Bischof von Leoben, Graf ENGEL VON UND ZU WAGRAIN, wurde ebenfalls aus Österreich ob der Enns importiert.

Zusammenfassend läßt sich daher sagen: Bürgertum und Adel sowie die sich aus beiden Gruppen rekrutierende landesfürstliche Beamtenschaft der Steiermark im 18. und frühen 19. Jahrhundert waren zu weit über 80 Prozent deutscher Herkunft. Zuwanderer aus romanischen und slawischen Ländern der Monarchie vermögen in diesem Zeitraum jedoch das ethnische Spektrum dieses Landes zu bereichern. Besonders für Spitzenpositionen im landesfürstlichen Dienst werden mit Vorliebe Landfremde herangezogen. Viel eindrucksvoller und bedeutsamer als der ethnische Aspekt ist einerseits die bemerkenswerte horizontale Mobilität der hohen Beamtenschaft sowie weitgehende Verdrängung des Hochadels durch den neunobilitierten Verdienstadel und das Bürgertum innerhalb der steirischen Landes- und Kreisverwaltung bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts.

Quellen und Literatur in Auswahl:

Kaiserl. Königl. Innerösterreichischer Instanzkalender auf das Jahr 1777 (Graz 1777). Schematismus für Steyermark auf das Jahr 1800 (Graz 1800). Schematismus für das Herzogthum Steyermark auf das Jahr 1826 (Graz 1826). Handbuch des Herzogthumes Steiermark für das Jahr 1848 (Graz 1848). – Nikolaus von PRERADOVICH: Die Führungsschichten in Österreich und Preußen (1804–1918). Mit einem Ausblick bis zum Jahre 1945 (Wiesbaden 1955)(= Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz 11). Derselbe: Die soziale Herkunft der österreichischen Kirchenfürsten (1648–1918). In: Festschrift Karl Eder zum siebzigsten Geburtstag. Hrsg. von Helmut J. MEZLER-ANDELBERG (Innsbruck 1959), 223–243. Fritz POPELKA: Die Bürgerschaft der Stadt Graz von 1720 bis 1819. Ihre blutmäßige und berufliche Gliederung nach den Bürgerbüchern, nebst einer alphabetischen Liste der Bürgeraufnahmen (Baden bei Wien 1941)(= Veröffentlichungen des Wiener Hofkammerarchivs V). Ernst BRUCKMÜLLER: Sozialgeschichte Österreichs (Wien, München 1985). Heimold HELCZMANOVSZKI (Hrsg.): Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs. Neben einem Überblick über die Entwicklung der Bevölkerungs- und Sozialstatistik (Wien 1973). Manfred STRAKA: Verwaltungsgrenzen und Bevölkerungsentwicklung in der Steiermark 1770–1850 (Graz 1978)(= Forschungen zur Geschichtlichen Landeskunde der Steiermark XXXI). Alessio FORNASIN: L'Emigrazione dalla Carnia in etŕ moderna. Dissertation Mailand 1994.

ETHNIC ASPECTS OF NOBILITY AND OF CITIZENS IN STYRIA 1700–1850

The increase in population in Styria Principality had been continuos during the early Modern Times. Its course had been interrupted, from time to time, by wars and epidemics. In the case of nobility and citizens this growth was only in small numbers due to immigration from other hereditary provinces of the Hapsburg. Merchants and craftsmen from Carnia, Venice, the coastal region, Hungary and from the Bohemian crown lands have been looking for their subsistence in Styria in the 18th and in the early 19th century, and accordingly they appear in the different written sources. Round 30 per cent of the noble families, naturalised in Styria between 1700 and 1849, were originally from Romanic or Slavic countries. In some cases of ennobling bearer of Slavic names were conferred German nobiliary particles.

The new administrative authorities of the enlightened absolutism demanded well qualified officials and accordingly afforded the noblemen and the citizens the chance to gain distinction and rise. A random sampling of the officialdom of the Styrian government and of the five district offices in the period 1777–1848 brought on that more than 80 per cent of the officials had German names. In the first half of the 19th century, on the level of the districts the number of Slavic names show a rising tendency. The governors and the bishops of the bishoprics on the Styrian ground came nearly entirely from non-Styrian families, while the leaders of the Estates of the Land were, as a matter of course, from the region.

It is remarkable that the mobility of the high-ranking officialdom – who were frequently holding numerous functions in the different parts of the Monarchy – has been high in a geographical sense. The social realignment, namely that the aristocracy had been compelled to relinquish by those who recently raised to the nobility and by the citizens, till the middle of the 19th century, is more effectual and significant within the group of ruling governmental and district officials than the ethnic aspects.

KIRÁLY István Szabolcs

MURA-MENTI TAPASZTALATCSERE A 19. SZÁZAD ELEJÉN

(A cséplés gépesítésének kezdetei)

Bevezetés

Gazdaságtörténetünket jól ismerő szakemberek és laikusok tudják, hogy hazánk agrárfejlődésében, fejlesztésében a nyugati országok szinte az államalapítás óta meghatározó szerepet játszottak. A nyomásos gazdálkodás kialakulása a középkorban, majd a 19. század közepétől a váltógazdálkodás, az új állat és növényfajok elterjedése, nemesítése, a belterjesebb, intenzívebb gazdálkodás, a gépesítés meghonosítása terén mindenütt tetten érhető a nyugat hatása. (Vö. Szűcs Jenő, Berend T. Iván, Szuhai Miklós, Gunst Péter, Sándor Miklós, Barbarics Lajos stb. munkásságát.)

Hogy e hatás milyen konkrét körülmények között jelentkezett, nagyon nehéz tetten érni.

A 18. és 19. század fordulóján, majd a 19. század első évtizedeiben megjelenő gazdasági folyóiratok – Vizsgálódó Magyar Gazda, Nemzeti Gazda, a Magyar Gazdasági Egyesület kiadásában megjelenő Gazdasági Tudósítások – jelentős szolgálatot tettek annak érdekében, hogy a korszerű nyugati mezőgazdasági eljárásokat, eszközöket (gépeket) hazánk mezőgazdái is megismerjék. (Tull, Young, Sinclair, Thaer, Schwerz, Kreissig, Kobbe stb.) Különösen fontosak számunkra Pethe Ferenc, Török János, Kacskovits Lajos, Nagyváthy János munkái.

Dolgozatunkban a cséplés gépesítésének kezdetét illetően erre vállalkozunk.

A kézi cséplés teljesítményének növelése túlzás nélkül állíthatjuk, életbevágó volt. Nem csupán a növekvő igények (népszaporulat), hanem az alacsony hozamok miatt is. A cséplés elhúzódása, a kártevők, az időjárás, a rossz tárolás miatt tovább csökkent az amúgy is kevés emberi fogyasztásra alkalmas termény mennyisége.[1]

Az állatok alkalmazása a gabonák nyomtatásában elsősorban ott jöhetett számításba, ahol kevés és így drága volt az emberi erő. Ez a megoldás gyorsabbá tette a szemnyerést, de számos hátránya is volt (állati fogyasztásra alkalmatlanná vált a szalma, nagy volt a szemveszteség).[2]

Technikatörténeti előzmények

A kézi cséphadaró elvén működő első „cséplőgép" szabadalom John Christopher Van Berg (1636) nevéhez fűződik. A számos mechanikusan forgó cséphadarót vízikerék hajtotta meg.[3] Az ezt követő számos kísérletező közül Michael Stirling nevét kell megemlítenünk, aki 1758-ban először alkalmazta a cséplődobot. Az első gyakorlatban is bevált cséplőgépet *Andrew Meikle* tervezte és építette *1786-ban*, a skót Stein of Kilbegie farmján („The first practical threshing machine was designed and built by Andrew Meikle in 1786..."). A pajtába épített szelelővel (rostával) kiegészített Meikle-féle gépek hamar általánossá váltak Skóciában. A skóciai Carse de Gowrie kerületben (kb. 2,5 km^2) 1815-ben 120 cséplőművet számláltak

össze, amelyből 110-et lóval, 10-et vízzel hajtanak. E gépeket már külön mesteremberek készítik, amelyek különböznek az ácsoktól és molnároktól. (Nemzeti Gazda 1815. II. 60. oldal)

Angliában a feltalálók kisebb, hordozható gépekre koncentráltak, amelyeket kézzel vagy lóval működtették. Ekkor még a cséplés és a magtisztítás külön egységben történt. Fokozatosan azonban a mag tisztítása és osztályozása is megoldódott, s így a cséplőgép a 19. század közepére teljessé vált.[4] (1. ábra)

Hazánkban, így Somogy megyében az első stabil cséplőgépek építésére a 18–19. század fordulóján került sor. Asbóth János a Georgikon tanára, az 1802. évi gazdaságbeli utazása alkalmából találkozik beépített járgányos cséplőgépekkel Ádándon, Lepsényben, Enyingen.[5] Néhány évtized alatt szinte minden nagybirtokon megtalálhatók ezek a gépek. (1. térkép) A gépi technika összpontosulása a cséplés területére természetesen nem véletlen, hiszen a napóleoni háborúk s a nyugat-európai munkásság számának emelkedése jelentős keresletet biztosított a magyar gabonának, így – mint ahogy később látjuk – a gépesítéssel járó nagyobb tőkebefektetés is megtérült. Technikatörténeti szempontból ez az időszak az (1780–1830), amelyben a kézi erőt állati vontatású gépekkel helyettesítik.[6]

Sajnos hazánkban hosszú évtizedekig ez csak a cséplésre lesz jellemző.

Hummelauer és kora – a magyaratádi cséplőgép építésének előzményei

Az első cséplőgépek építésének, működésének leírásával kevés mű foglalkozik. E kevesek közé tartozik Albert von Hummelauer: Die Dreschmaschine zu Magyar-Atád in Somogy című – az agrártechnika-történet számára különösen értékes műve.[7] A kutató számára ritka lehetőség, hogy nyomon követheti egy külföldön látott gép adaptációját a hazai gépesítés kezdetén. Hummelauer nemcsak a magyar, hanem széleskörű személyes kapcsolata révén a külföldi mezőgazdaságot is jól ismerte. A precíz műszaki leírás, a gépek építésénél felmerülő problémák frappáns megoldása arra vall, hogy a matematika, a fizika és a mechanika tudományában is járatos volt. Művében jól tükröződik a 19. század elejének közállapota, az igénytelenség, a tanulatlanság, de az erkölcsi kényszer is, hogy ezen javítson és példát adjon. E tekintetben Ditz Henrik elődje.[8]

Hummelauer a cséplést és a csépelt termény tisztítását a gabonatermesztés leghosszabb és legköltségesebb munkájának tartja, amelyet általában bérmunkában végeznek. A bér a kicsépelt termény egy része, amelynek nagysága a kicsépelt termény mennyiségétől, fajtájától, minőségétől és a piaci viszonyoktól függ. Így a sűrűn lakott területeken a kicsépelt termény 10–15-öd része, ritkábban lakottaknál 5–10-ed része.

Ahol kevés az emberi kéz, ott a szemnyerés másik módja, a nyomtatás is szóba jöhet. A gyakorlati tapasztalatok szerint 6 ember 8 lóval annyit nyomtat, mint amennyit hasonló idő alatt 16 szorgalmas cséplő kicsépelne. A nyomtatás bár szaporább, költsége jelentősebb a kézi cséplésnél. E magas költségek, valamint a nagyobb földbirtokosok állandóan érezhető igényeknek kielégítése motiválta Hummelauert arra, hogy „egy jó cséplőgép után nézzek". Ezt szomszédjánál, a Lengyeltótiban élő báró Ferdinánd Fechtig birtokán meg is találta. (Zwar besitzt einer meiner Nachbarn, Herr Baron Ferdinand Fechtig in Lengyel-Tóthi eine schwedische Dresch-Maschine von gegossenem Eisen, welche sehr gut arbeitet.) Az öntöttvasból készült ún. svéd-rendszerű gépet Fechtig Bécsből hozatta. (2. ábra) Ehhez

hasonlót építettek a Hunyadi grófoknak Simongáton, később Palatin főhercegnek Alcsúton és Eötvös bárónak Ercsiben. A lengyeltóti tapasztalat után döntötte el, hogy külföldről szerez be gépet. Miután egy jó nevű bécsi mechanikus – amelyet barátai is ajánlottak – úgy nyilatkozott, hogy hasonló működésű gépet készít (ti. svéd rendszerűt), amely kevesebb lóerő felhasználásával többet csépel – megbízta felépítésével. A kívánt eredmény azonban nem született meg, a gép használhatatlan volt a hajtómű hibája miatt. Mivel az újabb módosítás is eredménytelen maradt, mintegy 2 éves levelezésre került sor, amely bár anyagi veszteséget közvetlenül nem okozott, Hummelauer gondját sem oldotta meg. A mechanikussal való kapcsolat leírása jó példája annak, hogy a magyar gazdák hogy vannak kitéve a külföldi mesterek, iparosok kénye-kedvének. E tapasztalat alapján jegyzi meg a szerző, hogy Magyarországon mennyire szükség lenne a matematikai tudományok alapos ismeretére, a mechanika, különösképp a technológia és a reáltudományok elterjesztésére, amelyek egyedüli forrásai a hasznosabb vállalkozásoknak és csak ezek garantálják a biztos sikert.

Hummelauer Sájerországban, Mura-menti tapasztalatcsere

A *bécsi* kudarc nem törte le Hummelauert. Ismeretsége révén jutott el a bécsi cs.k. kormánytanácsoshoz dr. Burgerhez, aki a mezőgazdasági tudomány nagy öregje volt, és aki felhívta a figyelmét a *Stájerországban* található cséplőgépekre. A Grazi Földművesszövetség első titkára Werner professzor, majd Johann Baum a Kapfenbergi Kerületi Földművesszövetség Kamarája tagjának szolgálatkész segítségének köszönhette, hogy másfél évi levelezés után sikerült egy ácsot *Tragössbe* küldeni Peter Mauer gépépítőhöz. Az ács 1838. június elején indult útnak. Augusztus elején Hummelauer is követte öt, elsősorban ezért, hogy személyesen is figyelemmel kísérje a cséplőgép építését és azt, hogy a stejer cséplőgép miképp felel meg a hazai követelményeknek és milyen kívánatos változtatások szükségesek.

Már útközben – *Marburgból Grazba* vezető úton – *Kalsdorfban* talált egy nagyon szép skót cséplőgépet (...traf ich zu Kalsdorf eine sehr schöne schottische Dresch-Maschine...) kettős cséplőszekrénnyel és cséplőmotollával, amely nemcsak a terményt csépelte, hanem úgy szabályozták be, hogy a kicsépelt szalmát sérülés nélkül adta vissza, így azt tetőfedésre is használhatták. A gépet a Murán épített vízimalom működtette. (3. ábra)

Nem messze Kalsdorftól *Hiermersdorfban* egy hasonló cséplőgépet látott, amelyet 4 ökör hajtott két óránkénti váltással, a szalmát szintén megkímélte és naponta 50 kereszt búzát csépelt.[9]

Ez a gép kb. 800 CSM-be került, annyiba mint Thaddäus Berger Kalsdorfban épített gépe.

A felső-stájerországi Tragössbe Grazon, *Bruck an der Muhron* és *Kapfenbergen* keresztül jutott el – ez utóbbi faluban is látott szinte minden szempontból megfelelő cséplőgépet. Tragöss 1500–2000 méteres hegyek közötti völgyben fekvő kis település, ahol Hummelauernek feltűnt, hogy az itt lakók (Gebirgsbewohner) milyen hihetetlen egyszerűséggel és szakértelemmel, kevés anyag felhasználásával érik el céljukat, ugyanazt ami a síkvidéken élőknek sok nehézségbe ütközik. Tragöss környékén a természeti adottságok miatt kicsik a parasztgazdaságok, jó években egyes gazdák 100 kereszt terményt aratnak, de előfordul, hogy a 30-at sem érik el. Mégis sok saját építésű cséplőgép van, amelyek nagysága, felépítése és működése a gazdaság lehetőségéhez igazodik. Látott olyan gépet, amelyet a

földből előtörő vízsugár hajtott; kőzúzó vagy szecskavágó gép működtetett másokat. A legtöbb gépet Tragössben gyors folyású hegyi patakok hajtották, csak kettőt látott igaerőre építve. Amikor Hummelauer 1838. augusztus 16-án megérkezett, a hideg idő miatt a termény még nem érett meg, így személyesen nem tudott részt venni próbacséplésekben, pedig utazásainak egyik célja épp ez volt. Ezzel a feladattal ácsát bízta meg. Ő maga több gépet alaposan megtekintett, lerajzolt és beméretezett. A tragössi tapasztalatok alkalmazásánál azt is figyelembe kellett venni, hogy az ács által megfigyelt próbacséplésnél a kévék nagysága eltért a hazaitól. A cséplőgépeknek nem volt szalmamotollájuk és szelelőjük, hanem a durvább szalmát a gép alatt függő farosta segítségével különítették el, a további tisztítást kézirostával végezték. A gondok ellenére Hummelauer hasznosnak találta a stájerországi tapasztalatcserét, mert a tragössi cséplőgépekben megtalálták azt az elvet, amelyeknek fejlesztésével és a hazai viszonyoknak megfelelő alkalmazásával elérhetik céljukat. (2. térkép)[10] Ehhez az alábbi feladatokat kellett teljesíteni: l. Megvizsgálni, hogy bizonyos terményből a cséplőgép adott idő alatt és lóerő mellett mennyit csépelhet. 2. Milyen berendezéssel lehetne helyettesíteni a szalmamotollát anélkül, hogy az a gép működését jelentősen megnehezítené és bonyolultabbá tenné és ami a szalma és a mag elkülönítését megoldaná. 3. A rostát milyen módon kellene a géphez szerelni, hogy az a legkisebb erőfelhasználás mellett teljesen tiszta terményt szolgáltasson. Ezenkívül a cséplőgépnek amennyire csak lehetséges, olcsónak kellene lenni és egyszerű felépítésűnek, hogy azt minden ügyes ács vagy molnár képes legyen megépíteni, mert elterjedésére csak így lehet számítani.

A magyaratádi cséplőgép építése, működése, teljesítménye

A tragössi tapasztalatok alapján a magyaratádi cséplőgépet több, mint két hónapi munkával készítették el. A járgányt két ló forgatta, 25 perc alatt csépelt ki egy kereszt búzát, a kalászban mag nem maradt. (Az első gép rajzát a 4. ábrán láthatjuk.) Mivel a mag tisztítását és a gép teljesítményét a szerző nem tartotta megfelelőnek, többször módosított rajta. A fixen épített rostát mozgathatóvá tették, ezzel a tisztítás hatékonysága lényegesen javult, módosították az áttételeket, ezzel nőtt a gép mérete és teljesítménye. Ehhez már 3, majd 4 ló kellett. A részletesen is leírt kísérlet végeredménye: egy kereszt búzát 25 perc helyett 7 perc alatt csépelt el, ami jelentős teljesítmény növekedés.[11] A gépet 6 fő szolgálta ki. Méretei lenyűgözőek, hiszen beépítéséhez 11,5 m hosszú, közel 5 m magas és 8 m széles fedett tér kellett. A cséplőgép két fő egységből áll: a cséplőgép működését biztosító járgányból (Göppel), amely jelen esetben ún. felül hajtó típusú,[12] valamint a két szintre épített cséplőgépből. Ennek felső szintjén történik a termény cséplőgépbe adagolása (etetése), alsó szintjén a tisztítása, rostálása.[13]

Teljes terhelés mellett a lovak a 7,5 méteres forgóterületen (Taumelplatz) egy fordulatot 30 mp alatt tesznek meg. A járgány hajtókerekén 120 fog van és percenként 2 fordulatot tesz meg. Az előtéttengelyt meghajtva (30 f/p) a cséplőmotolla fordulatszáma 240 f/p. A motolla 4 verőlécből áll, amelyek együtt 960 ütést végeznek. Az ún. etetőhengerek (Speisewalzen) áttételét úgy oldották meg, hogy 7 mm szalmahosszra 1 ütés kerüljön. A kísérlet során épp ez volt a legkritikusabb, hiszen a cséplés minőségét ez határozta meg. A szelelő fordulata 150 f/p volt, a rosta rezgése 360 percenként.

A múlt század elején épített cséplőgép összeállításának, működésének leírása a

technikatörténész számára érdekes és vonzó feladat. Nem szabad elfeledkeznünk azonban arról, hogy a gép építése nem volt öncélú, hanem annak gazdasági okai voltak. Annak eldöntése, hogy a Hummelauer által felépített gép mennyire volt gazdaságos, célszerű azt a szemnyerés más módozataival összehasonlítani. Az utolsó gép 7 perc alatt csépelt egy kereszt búzát, amely jó években 1 bécsi mérő szemet adott (61,5 liter), ennek tömege kb. 50 kg. Folyamatos üzem mellett óránként 428 kg búzát tudtak kicsépelni, amelyhez 4 ló és 6 ember kellett.

Feltételezve, hogy a lovakat 2 óránként váltják, valamint 12–14 órát dolgoznak, 78–80%-os időhasznosítással a napi teljesítmény kb. 4000 kg. Hasonló állati és emberi erő felhasználásával, nyomtatással 1800–2000 kg terményt számolhatunk.[14]

A nyomtatással szemben több, mint kétszeres teljesítmény azért fontos, mert a szemnyerés idejét lecsökkentette s ez jelentős megtakarításhoz vezetett.[15] A magyaratádi cséplőgép felépítésének költségét (904,30 Ft) soknak tartjuk. (Egy molnár napi díjazása 1,– Ft, egy béresé 30 krajcár volt ekkor!)[16]

A gép megbízhatóságáról, javításáról, üzemeltetési költségeiről a szerző nem ír. Ismerve a gép felépítését, arra következtetünk, hogy a többnyire fából épült szerkezet nem lehetett hosszú életű.[17] Itt jegyezzük meg, hogy az alcsúti gőböljárási cséplőgép – amely ugyanekkor működött – egy óra alatt 6 kereszt őszit, illetve 8–9 kereszt tavaszi gabonát csépelt, 3 ló működtette; kiszolgálásához 4 felnőtt és 6 gyermek kellett. A Bianchi-féle gép Neuwieckben készült s Pesten 600,– Ft-ba került. Eleinte gyakran meghibásodott, de egy budai mechanikus lényeges változtatás és egyszerűsítés árán üzemképessé tette. A géphez nem szereltek rostát. (Török János: Alcsúth gazdasági tekintetben. Buda, 1841. 52–53. oldal)

Hummelauer nemcsak felépítette a gépét, hanem erkölcsi kötelességének is érezte, hogy kísérleteit közzétegye.

Ennek egyik bizonyítéka a gép leírása, valamint az a levél, amit 1840. februárjában írt Somogy Vármegye elöljáróságának, amelyet korhű szöveggel tolmácsolunk.[18]

„Tekintetes Nemes Vármegye!

A mezei gazdaság s annak minél célszerűbb művelődése lévén eddigi éltem főbb feladata ez, úgy e Nemes Megyében kitűnőleg észrevehető fejlődése az értelmesebb Gazdálkodási Rendszernek ösztönül szolgáltak arra, hogy egy Cséplő Műszert melly a czélnak megfeleljen s a reá fordítandó Költség tekintetéből kisebb kiterjedésű Gazdaságban is alkalmazható legyen állíthassak elővélekedésem szerint igyekezetem sikerült, mert az 1839 Évben Magyaratádon állítottam fel egyet melly a szalmából magot nem csak kicsépli, de azt ki is szeleli – mozgásba tétele Képes erőt kíván – megszerzése nem nagy kölcségbe kerül. Ezen műszert szerkezeti s használati tekintetében leírva a közönség ösmeretére juttattam. Úgy tartom ez íly szerkezetben honunkban s jelessen ezen Ns. Megyében első jött létre – ha csekély igyekezetemmel e Szép Honn különösen ezen Nemes Megye minden tekintetben elöl haladó Mezei Gazdáinak némű Szolgálatot tehettem örülök, hogy pedig e részben igyekeztem eredménye e Nemes Megyében közelebbi esmeretségre jusson; e Tettes Ns. Vmegyének Rendei eránt tartozó mély tiszteletem, s mindenkor tapasztalt Nagy Kegyeihez eléggé soha nem viszonozható forró hálaadásom jeléül van szerencsém a fent említett Cséplő Műszer leírásának két példányit egyiket t.i. a Ns Vmegye Könyv Tára, a másikat pedig az Olvasó Társaság számára azon alázatos Kéréssel, ezennel bényújtanom – hogy azokat a Tettes

Ns .Vmegye esméretes Kegyességével fogadni méltóztassék – maradván mélly tisztelettel Kaposváron Feb. 1-én 1840

A Tekintetes Ns. Vmegyének

alázatos tisztelő szolgája
Humelauer Albert."

Összegzés

Hummelauer lelkesedése, a magyar mezőgazdaság korszerűsítését célzó munkássága elismerésére méltó. Neki is köszönhető, hogy Somogy megye a cséplés gépesítésében később is az országos átlag felett állt. E téren a változás gyors és számottevő. Már az 1840-es években megjelennek az első angol hordozható, fémből épült járgányok, 1852-ben az első gőzcséplő hallatja hangját hazánkban, 1895-ben belsőégésű motorral hajtott cséplőgépről is tudunk Somogy megyében.[19]

A cséplés volt az egyetlen mezőgazdasági művelet, amelynek szinte teljes gépesítése az első világháborúig megtörtént.

[1] Korizmics L.–Benkő D.–Morócz I.: A mezei gazdaság könyve II. Pest, 1855. 329. oldal és ua. V. Pest, 1858. 13. oldal

[2] Hoffmann Tamás: A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Budapest, 1963. 270–273. oldal

[3] Scientific Museum of London. (Inv. No. 1939–68.)

[4] Uo.

[5] Szántó Imre: A parasztság kisajátítása és mozgalmai a dunántúli Festetics birtokon 1711–1850. Budapest, 1954. (idézi: Barbarits Lajos: Mezőgazdaságunk gépesítésének kezdetei. Mezőgazdasági Múzeum Füzetei 5. Budapest, 1958.)

[6] Berend T. Iván–Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Budapest, 1975. 76. oldal

[7] A 30 oldalas gótbetűs műszaki leírás 1839-ben jelent meg Pesten. Hummelauer műszaki leírását Király István Szabolcs tette közzé. Agrártörténeti Szemle 1978. 3–4. szám, 540. oldal

[8] Ditz Henrik: A magyar mezőgazdaság. Pest, 1869.

[9] Egy kereszt itt 20 kévéből állt, s általában 1 bécsi mérő (61,5 liter) búzát adott, ami a fajsúlyától függően 50 keresztnél 2200–2500 kg tömeget jelent.

[10] Hummelauer stajerországi útját korabeli térképek felhasználásával adtuk meg.

[11] Király István Szabolcs im.

[12] Szemben az új alúl-hajtóval, amelyet a 2. ábrán mutatunk be. Ilyet látott Hummelauer báró F. Fechtig lengyeltóti birtokán.

[13] A járgányt már évszázadok óta alkalmazták szárazmalmok meghajtására és vízkiemelésre. Ez utóbbira még ma is van példa (Közel-Keleten).

[14] Hoffman T. im.

[15] Az 1838. március 18-án Mernyén tartott gazdatiszti értekezleten is hangsúlyozták: „Hogy a cséplés és nyomtatás eránt ezután újabb rendelések egymást ne érjék, általánosan meghagyatik, hogy az egész végig kettős szorgalommal folytattassék, eső és hónedv által romlott rész a jótul külön választva készéttetvén, szalmás külön rakattassék." (Vö: Mernyei uradalom levéltára SML. Gazdatiszti értekezleti jegyzőkönyvek 1827–1893.)

[16] Hummelauer. im. 30. oldal

[17] Feltevésünket támasztja alá T. Mérey Klára is. (Vö: A Somogy megyei Hunyadi uradalom majorsági gazdálkodása a XIX. század első felében. Agrártörténeti Szemle 1970. 452. oldal)

[18] Hummelauer levelét dr. Szili Ferenc főlevéltáros találta meg a Somogy Megyei Levéltárban s hívta rá a figyelmemet.

[19] Király István Szabolcs: A mezőgazdasági gépesítés kezdetei Somogyban. Levéltári Évkönyv 1981 és 1982. Szerkesztette: Kanyar József.

EXCHANGE OF TECHNICAL EXPERIENCE IN THE MURA-REGION AT THE BEGINNING OF THE 19TH CENTURY

The western countires had been playing an important role in contributing to the technical development of Hungarian agriculture nearly since the foundation of the state. From the turn of the 18–19th century onwards, the agricultural reform started in Western Europe initiated – through the activities of Young, Small, Thaer, Schwerz, Domblase etc. – the modernisation of Hungarian agriculture, too. Its effects can be observed mainly in the case of cultivation and of thereshing. The corn-prosperity contirbuted also to the modernisation of grain-beating, this way the landowners and the tenants with appropriate capital strived after the mechanization of threshing. The lecture describes such an attempt with the help of original written sources.

Albert Hummelauer constructed his steady threshing-machine with treadmill on the basis of his Styrian experiences in 1838 in Magyaratád, Somogy County. The dimensions of the machinery made up of treadmill and thresher are fascinating, its capacity is more than double of treading out. The machine produced clean and marketable grain.

In the 19th century, the fixed threshing-machines were in general use in Somogy County. But the machines constructed of wood were not long-lived and that way they were expensive.

Very soon the English movable threshers, later on the metal ones with treadmill of Hungarian make supplanted them.

The appearance of the steam-threshers from the 1860's onwards means the real breaking through.

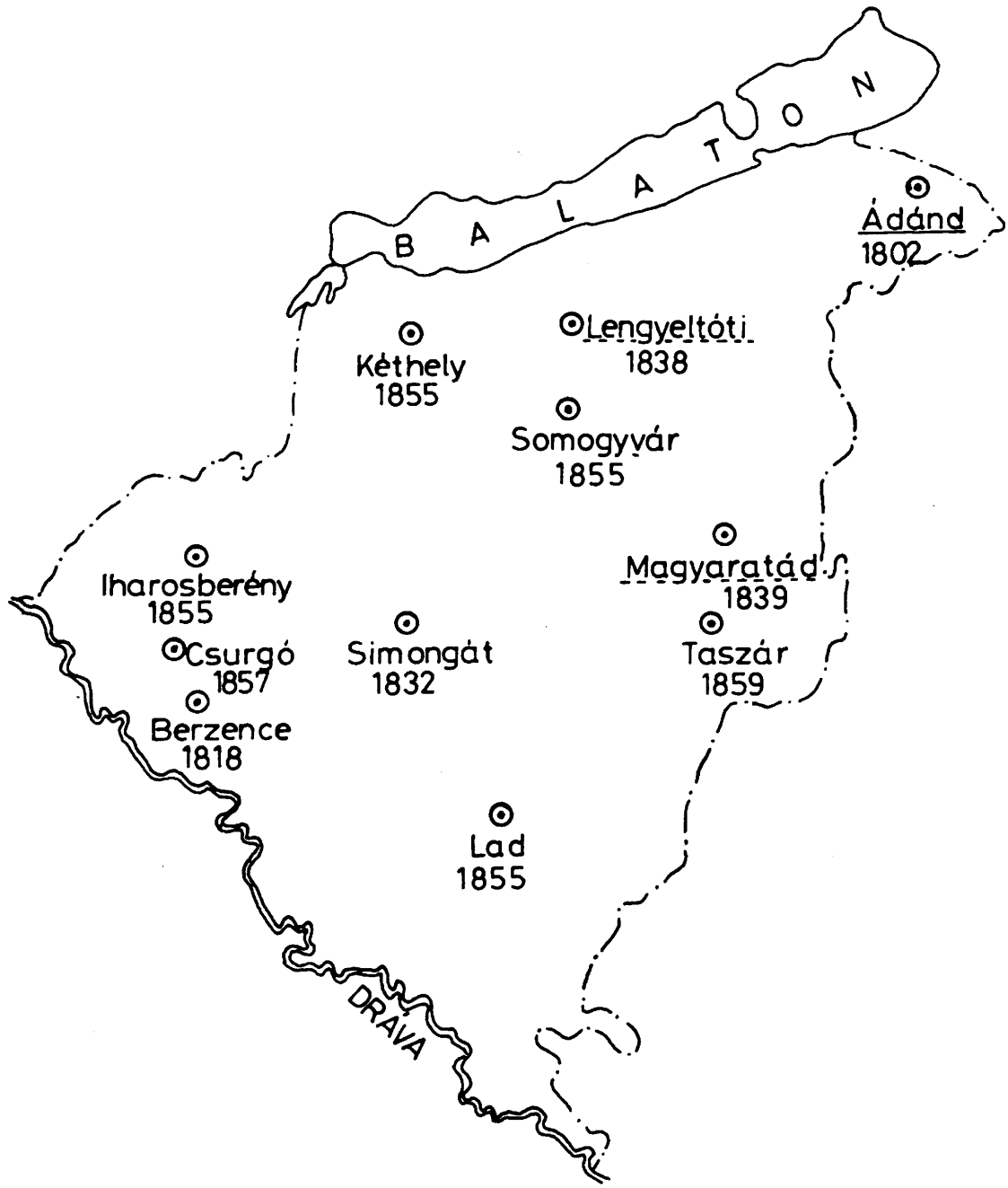

1. térkép: Járgányos cséplőgépek előfordulása Somogy megyében a 19. század első felében

2. térkép: Av Hummelauer útja a Mura mentén

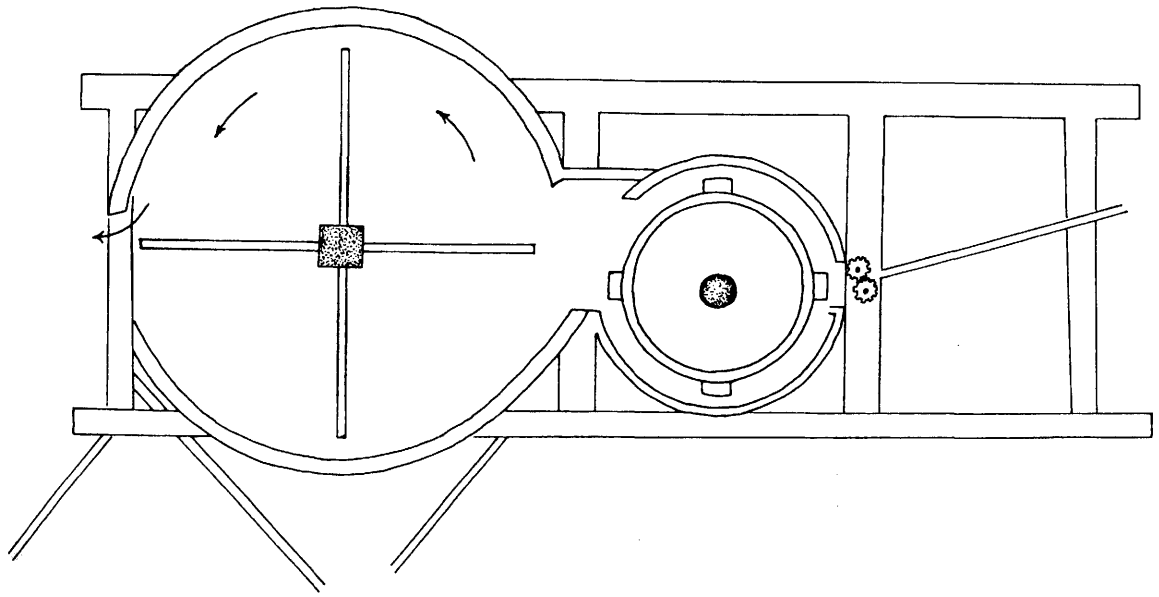

1. ábra: Ún. skót rendszerű cséplőgép

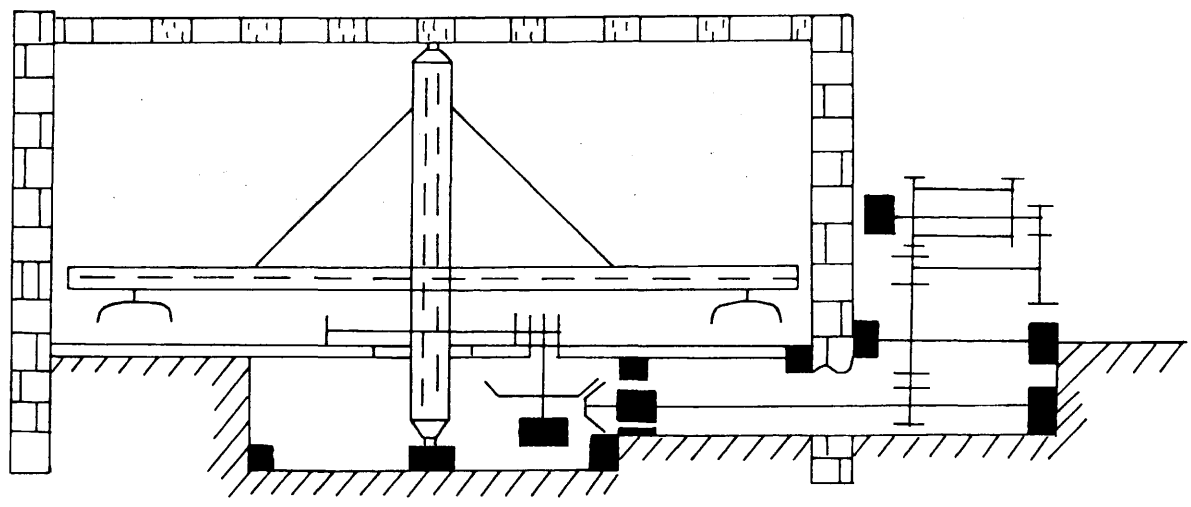

2. ábra: Lengyeltóti cséplőgép járgánnyal

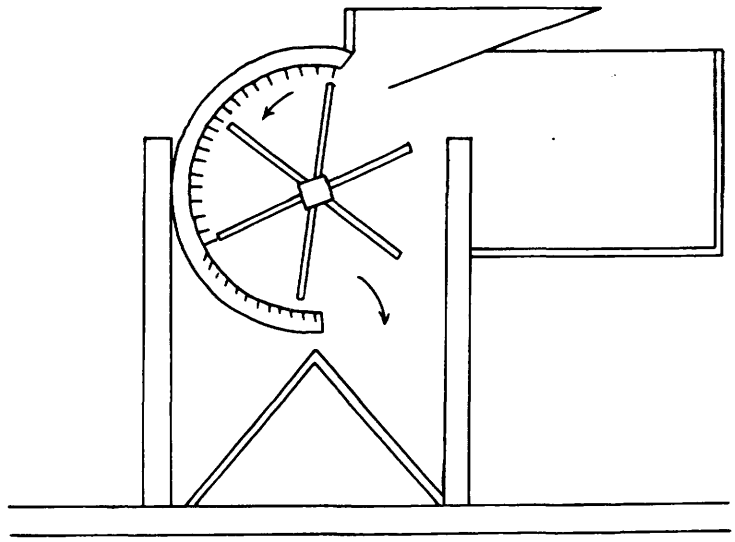

3. ábra: Ún. svéd rendszerű cséplőgép

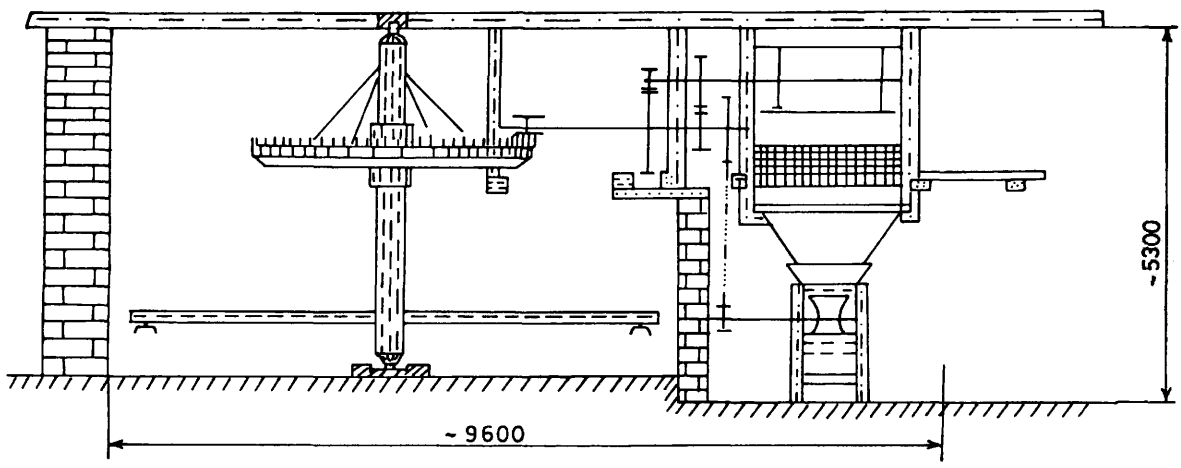

4. ábra: Magyaratádi (1839) cséplőgép járgánnyal

Metka FUJS

OBLIKOVANJE NARODNE IDENTITETE PRI PREKMURSKIH SLOVENCIH

Narod se oblikuje kot kulturna in jezikovna skupnost, ne glede na državne ali druge politične meje, narodno identiteto pa lahko iščemo v prepletu že z rojstvom dodeljenih etničnih posebnosti in množice različnih, predvsem kulturnih vplivov, ki oblikujejo vsako, na kakršenkoli način opredeljeno kulturno enoto.

Tako se je oblikoval tudi današnji slovenski panonski prostor. Skozi zgodovino so ga delile in obdajale številne kulturne, politčne, etnične ali narodne, verske in druge meje, ki mu še danes, kljub vedno večji univerzalizaciji, dajejo svoj pečat. Najprej in predvsem pa so ga oblikovale geografske in s tem povezane komunikacijske danosti, šele nato verske, politične in etnične ali narodne.

Ne oziraje se na narodno pripadnost je zato nek kulturni prostor veliko več kot nekaj, kar naj bi omejevale politične, verske ali narodne meje. Je skupek različnih identitet, ki se prepletajo v različnih odvisnostih, in narodna identiteta je zgolj ena izmed njih. Za prikaz oblikovanja narodne identitete pa je še posebej pomembno vedeti, kako se je etnično oblikoval določen prostor, kajti prav etnogeneza je osnova in pogoj za vse prihodnje oblike narodnega oblikovanja, opredeljevanja in izražanja.[1]

Glede na geografske danosti, ki so določale nek tip življenja, lahko v skladu z navedenim kot poseben kulturni prostor označimo celotno območje panonske nižine. Enako lahko opredelimo kot posebno kulturno enoto tudi današnji slovenski panonski prostor, tem bolj, ker ga povezuje še isti etnični izvor prebivalstva in isti jezik kot posebna kulturna kategorija. Znotraj tega prostora se je zaradi političnih meja oblikovala posebna geografska in zgodovinska enota, ki jo danes imenujemo Prekmurje. Skozi zgodovino je ta prostor, ne glede na cerkvenoupravno ali civilnoupravno pripadnost, prav zaradi etnične sestave svojega prebivalstva znotraj teh uprav predstavljal posebnost in na podlagi te pripadnosti se je oblikovala tudi njegova narodna pripadnost.

S Slovenci naseljeni prostor severno od Mure so skozi zgodovino različno imenovali. Glede na geografsko lego se v dokumentih zagrebške škofije uporablja ime Districtus Transmuranus. V času najhujših sporov glede cerkvene jurisdikcije nad Zalsko županijo med Zagrebom in Veszpremom, v 13. in 14. stoletju, se prekmurske župnike opisuje kot „plebanos vestros Transmuratos",[2] torej kot župnike preko (onstran) Mure. Leta 1692 so župnije beksinskega arhidiakonata na tem območju imenovane „parochiae in Archidiaconatu Bexin districtu Trans Murano".[3] Precizneje je to le tisti del Prekmurja, ki je cerkvenoupravno pripadal zagrebški škofiji. Po koncu prve svetovne vojne, predvsem pa po priključitvi tega območja Sloveniji leta 1919 se skoraj popolnoma uveljavi ime Prekmurje.

Glede na narodno pripadnost se v administrativni terminologiji györske škofije območje slovenskih župnij v Železni županiji označuje z izrazom Tótság, izhajajoč iz imena Tót, kakor so Madžari imenovali Slovane, s katerimi so se srečali ob svojem prihodu v panonski prostor. Györski vizitacijski zapisnik iz leta 1698 pravi, da območje tako imenujejo Slovani, ki tod

bivajo. Leta 1714 je območje med Štajersko in reko Rabo označeno kot „Disctrictus Tótság", pomeni pa v bistvu ozemlje soboške dekanije.[4] V prevodu je to Slovanski okraj ali v primeru Prekmurja Slovenski okraj in je mogel biti podlaga za poznejša slovenska imena tega območja. Franc Temlin, avtor prevoda Luthrovega Malega katekizma iz leta 1715, je v svojem pismu nemškim pietistom v Halle pokrajino, iz katere izhaja, imenoval Sklavonija, in sicer: *„Kajti, vsespoštovani gospodje, na moji rodni zemlji, ki je Sklavonija in živi na meji spodnje Ogrske proti zahodu, med Štajersko in Ogrsko in kjer se tudi neki del in okrožje Železne županije ponaša s tem imenom, je skupina ljudi, nemajhna po številu, ki je predana evangeličanski veri."*[5] Slovensko ime tega območja je bilo prvič zapisano v knjigah katoliškega pisca Mikloša Küzmiča leta 1780. Imenoval ga je Slovenska okroglina.[6] Kljub slovenskemu imenu pa je sam v komuniciranju z Madžari uporabljal tudi ime Vandalija, npr. v pismu sombotelskemu škofu Szilyju:*" Naj vidi Vandalija vsaj ob koncu stoletja svoj jezik v tisku..."*[7] Za tukaj živeče Slovence so namreč Madžari uporabljali tudi izraz Vendi, kar je direkten prenos nemškega imena Winden za Slovane,[8] in iz tega izpeljali tudi poimenovanje prostora, kjer so bivali, kot *„Vendvidék"*. Iz tega je sledila zmota, da je Vend enako kot Vandal, iz česar je izšla teorija o vandalskem izvoru tukaj živečih Slovencev, ki zanika njihov slovanski izvor. Zanesljivo je podobno razmišljal tudi sombotelski škof, s katerim si je dopisoval Küzmič, saj pravi, da Vendi niso Slovani, da živijo med Monoštrom in Radgono, obenem pa tudi, da imajo skoraj skupen jezik s sosednjim štajerskim, koroškim in kranjskim ljudstvom.[9] Enako je razmišljal tudi avtor 13. poglavja – ali Jožef Torkoš ali Štefan Küzmič – v Predgovoru k Novemu zakonu Štefana Küzmiča iz leta 1771, saj pravi: *„Zadosti nam bo, če druge izpustimo in se spomnimo Kranjcev in spodnjih Štajercev, kateri so, kakor menimo, skupaj z našimi ogrskimi Slovenci v županijah Železni, Zala in Šomogjski ostanki tistih Vandalov, ki so v petem stoletju po Kristusovem rojstvu odšli iz tega kraljestva v Vlaško in špansko državo, od tam pa so odpluli čez morje v Afriko."*[10] Za tega avtorja so torej vsi Slovenci Vandali in ne zgolj Prekmurci, kakor se je pogosto dokazovalo, predvsem ko se jih je želelo ločiti od ostalih Slovencev. Za Mikloša Küzmiča pa je bolj verjetno, da je ime Vandalija uporabljal zgolj v komuniciranju s škofom, saj sicer svoje knjige in jezik, ki ga uporablja, striktno imenuje slovenski, kakor ga slovenski imenujejo tudi vsi ostali prekmurski protestantski in katoliški pisci te dobe, ne glede na to, ali so imeli razčiščene pojme o izvoru svojega ljudstva. Vsak dvom glede tega bi moral odpraviti Mátyas Ráth, urednik časopisa A Magyar Hírmodó in luteranski pastor, ki je leta 1782 z veliko nakljonjenostjo poročal o izidu Küzmičevih knjig in obenem kot prvi Madžar zavrnil vendsko ali vandalsko teorijo o izvoru prekmurskih Slovencev, ki so bili zanj Slovani in nič drugega.[11] Da se to ni zgodilo, nam dokazuje število privržencev vendske teorije v minulih desetletjih, nekaterim pa še danes ne da miru. Med zanimivejšimi in morda tudi najnevarnejšimi, saj je predstavljala temelj madžarske nacionalne politike v Prekmurju v drugi svetovni vojni, je bila teorija prekmurskega rojaka Sándorja Mikole, ki jo je leta 1928 strnil v svoji knjižici „Vendstvo v preteklosti in danes".[12] Ta je izdelal nekakšno sestavljenko iz različnih virov, v katerih so uporabljeni izrazi Wind, Windisch oziroma Vend, pa celo Venedi ali Veneti in krajevna ali ledinska imena podobnega izvora, ter prišel do spoznanja, da so Prekmurci ostanek ilirsko-keltskega ljudstva, ki je živelo tukaj že pred prihodom Rimljanov. V času močne slovanske naselitve v Panonski nižini se je to ljudstvo poslovanilo in zato tudi govori nekakšno obliko slovanskega jezika. Vendar sedaj že tisoč let biva v okrilju madžarske države pod vplivom madžarske kulture in jezika in zato tudi čuti in se ima za madžarsko.

Imeni Vendvidék in Tótság torej v madžarskih virih pomenita prostor, kjer bivajo Slovenci, enako kot to pomeni Slovenska okroglina ali Slovenska krajina. Slednje ime zasledimo prvič v Sztarinah seleznih ino Szalaszkih Szlovenov, rokopisu Jožefa Košiča, ki naj bi ga napisal po letu 1845, torej več let po tistem, ko je tudi sam dojel zmotnost svoje vandalske teorije. Njegov članek Ali so na madžarskem Vandali, objavljen v reviji Tudományos Gyüjtemény leta 1827,[13] je namreč ostro zavrnil madžarski duhovnik in zgodovinar Lajos Bitnitz, ki ga je opozoril, da jezik prekmurskih Slovencev ni veliko drugačen od tistega, ki ga govorijo na Spodnjem Štajerskem in na Kranjskem in da ima ta jezik svojo katedro v Gradcu in Ljubljani.[14] Ime Slovenska krajina se je ob koncu 19. stoletja udomačilo pri mnogih prekmurskih piscih in so ga uporabljali vse do druge svetovne vojne, nekateri pa ga uporabljajo še danes. Že pri Košiču je pomenila Slovenska krajina celotno območje današnjega Prekmurja in Porabja, enako kot so tudi madžarski pisci v 19. stoletju prenesli ime Tótság ali Vendvidék na celotno območje.

Nobeno od navedenih imen tega prostora v zgodovini ni pomenilo tudi neke zaključene cerkvenoupravne ali civilnoupravne enote. Po augsburškem miru leta 955 je ozemlje današnjega Prekmurja sicer spadalo v madžarsko interesno območje, vendar ga ni nihče resnično upravljal. Tudi po vključitvi v madžarsko civilno in cerkveno upravo okrog leta 1090 je ostalo več ali manj razdeljeno. Cerkvenoupravno je bilo vsaj formalno združeno pod zagrebško škofijo od njene ustanovitve leta 1094 pa do razmejitve z györsko škofijo leta 1176 in nato do ustanovitve sombotelske škofije leta 1777 oz. prevzema formalne jurisdikcije lavantinske škofije nad Prekmurjem brez Porabja 1923.[15]

Civilnoupravno je bilo Prekmurje od premaknitve madžarsko-nemškega obrambnega pasu na Kučnico in Radgono razdeljeno med Zalsko županijo, ki ji je pripadlo t.i. dolnje Prekmurje, in Železno županijo, ki ji je pripadlo t.i. gornje Prekmurje s Porabjem. Meja med županijama je potekala na črti med Muro pri Dokležovju, Bogojino in današnjo slovensko-madžarsko mejo severno od Motvarjevec. Takrat postavljena županijska meja je ostala tako ali drugače aktualna prihodnjih devetsto let, bodisi kot meja med zemljišči, kot meja med soboškim in lendavskim okrajem ali še do pred kratkim med soboško in lendavsko občino. V takšno razdelitev so nekoliko posegle le jožefinske reforme, s katerimi je bilo to območje razdeljeno v tri okraje: Tótság s sedežem v Monoštru, Őrség s sedežem v Őriszentpétru in Vendvidék s sedežem v Murski Soboti. Toda za časa Leopolda II. so bili ponovno ukinjeni. Drugi poseg je bil nekajdnevni zvezdni trenutek Vilmoša Tkalca, ki je od 29. maja do 4. junija 1919 območje gornjega Prekmurja, na jugovzhodu razširjeno do črte Mura pri Gornji Bistrici-Polana-Genterovci pri današnji slovensko-madžarski meji, združil v svoji Murski republiki.[16]

Osrednji pomen v oblikovanju etnične skupnosti in tako tudi naroda ima jezik. Največ je za uveljavljanje narodnih jezikov v Evropi in tudi pri nas storila reformacija, ko je zahtevala, naj imajo verniki dostop do verskih resnic neposredno v svojem jeziku. Zaradi močne opore med plemstvom je protestantizem prodrl med tukajšnje slovensko prebivalstvo takrat kot v ostale slovenske pokrajine in dežele ter pustil globlje korenine že sredi 16. stoletja. Glede ohranjanja in izražanja v narodnem jeziku sta se takrat v Prekmurju prepletla dva pomembna dejavnika. Prvi je dejstvo, da je to območje tik pred reformacijo, zaradi neurejenih cerkvenoupravnih razmer, neformalno v celoti ponovno upravljala zagrebška škofija. V Zagrebu šolajoči se duhovniki so se tam seznanjali s podobnim kajkavskim jezikom, v katerem so opravljali obredje in vanj prevajali stare cerkvene pesmi, nekatere molitve in obredne

obrazce. Kontinuiteta prisotnosti kajkavskega jezika v Prekmurju se je nadaljevala tudi v času reformacije, ko so bile tukaj močno prisotne tudi kajkavske knjige, ki so jih tiskali v tiskarni Jurija Zrinskega v Nedelišču. Drugi pomemben dejavnik je bil vpliv protestantizma iz Kranjske, Koroške in Štajerske ter preko potujočega ljubljanskega tiskarja Janža Mandelca tudi z Gradiščanskega. Pregnani protestantski predikanti iz avstrijskih dežel so skupaj z verniki našli zatočišče onkraj Mure pri ogrskih plemičih.[17] Edina protestantska vizitacija iz leta 1627 tako omenja tri slovenske knjige, najdene pri cerkvi sv. Trojice v Petrovcih, in sicer: Hieronimovo Biblijo s strganimi listi, Spangenbergovo Nemško postilo za nedelje in praznike ter Trubarjev prevod Luthrove Hišne postile. Knjige so sem gotovo prinesli iz avstrijskih dežel pregnani kranjski duhovniki.[18]

Vzpodbuden odnos protestantov do pisanja v maternem jeziku je našel svoj odmev v prvih časovno in krajevno izpričanih jezikovnih spomenikih: Martjanski pogodbi iz leta 1643[19] in zbirki cerkvenih in posvetnih pesmi, zapisanih med leti 1649 in 1710, v t.i. Martjanski pesmarici.[20]

Potem ko so protestanti po popolni rekatolizaciji do leta 1732 izgubili vse župnije, je njihov vpliv na duhovno usmeritev ljudi potekal zgolj preko knjig, učiteljev in uradnikov in ne več preko župnij. Pomembno vlogo je imel pri tem pietizem, ki si je prizadeval širiti krščanski evangelij po vsem svetu in je v ta namen namesto dogmatske pravovernosti udejanjal nekatere konkretne naloge za poživitev vere med različnimi ljudstvi. Pietistično tiskovno središče v saškem mestu Halle je prevzelo skrb za redno prevajanje protestantskih knjig za Slovence in Madžare in v ta namen iskalo stik s protestanti in njihovimi pisatelji v teh deželah.

V Halleju je leta 1715 izšla tudi prva prekmurska knjiga: prevod Luthrovega Malega katekizma, prirejenega po madžarskem prevodu, t.j. Györskem katekizmu, ki je prav tako izšel v Halleju, in sicer leta 1709. Avtor Franc Temlin je na prvi strani zapisal, da je ta katekizem: *„...zdai pak na szlovenszki jezik prelozseni..."* Sloveni, slovenski, vogrski Slovenci, slovenski jezik, stari slovenski jezik pa so izrazi, ki so jih zase in svoj jezik takrat uporabljali Prekmurci.

Slovenski značaj prvega prekmurskega abecednika iz leta 1725 Abecedarium Szlowenszko je že v naslovu poudaril neznani avtor. V Halleju je leta 1747 izšel tudi prevod Réd zvelicsánsztva, ki ga je avtor Mihael Sever z Vaneče posvetil *„Lüblénomi Szlovenszkomi Národi, steri Evangelicsánszko Vöro vadlüe"*. Štefan Küzmič je svoje temeljno delo Nouvi zákon ali Testamentom, *„zdaj oprvics z grcskoga na sztári szlovenszki jezik obrnyeni"* leta 1771 posvetil *„...našim med Muro in Rabo prebivajoučim Slovenom"* in je v Predgovoru zapisal: *„Kdo bo torej kratil našim med Muro in Rabo prebivajočim Slovencem te svete božje knjige prevajati na svoj jezik, v katerem edino razumejo Boga, ko jim govori po prerokih in apostolskih pismih? Gospod Bog tudi njim zapoveduje, naj jih berejo, da jih zmodrijo za zveličanje po veri v Jezusa Kristusa. Tega pa ne morejo čakati iz Trubarjevega, Dalmatinovega, niti iz Francelovega ali kakšnega drugega prevoda. Ta jezik naših ogrskih Slovencev ima namreč za razliko od vseh drugih dosti njim tujega in svojega lastnega."*[21] Prav iz 13. in 14. poglavja Predgovora je razvidno, da je tako Küzmič kakor tudi ostali prekmurski pisci poznal Trubarjeve in Dalmatinove slovenske prevode, vendar se je zaradi razlike v jeziku odločil za svojega. Prekmurci so se tedaj torej imeli za Slovence, zavedali so se sorodnosti, vendar se še niso istovetili s Slovenci v notranji Avstriji. So se pa le-ti, predvsem slavisti, prav preko Küzmičevega dela prvič seznanili z ustvarjalnostjo tukaj živečih Slovencev. Zaradi svojih neteoloških, zgodovinskih, jezikovnih in kulturnih elementov, ki madžarskim oblastem

niso ustrezali, je bil Novi zakon v naslednjih štirih izdajah natisnjen brez Predgovora.[22]

Na povezanost in oblikovanje današnjega Prekmurja je pozitivno vplivala cerkvena združitev katoličanov v sombotelski škofiji leta 1777. Naklonjenost njenega prvega škofa Jánosa Szilyja tukajšnjemu slovenskemu prostoru, njegovemu narodu in posebnostim njegovega jezika je vzpodbudila k pisanju v svojem jeziku Mikloša Küzmiča. Z njim so pobudo pri oblikovanju narodne identitete pri Slovencih na Ogrskem prevzeli katoliški duhovniki. Leta 1780 so tako s škofovo finančno pomočjo izšle tri Küzmičeve knjige: Szvéti evangyeliomi, *„na sztári szlovenszki jezik obrnyeni"*, Krátka summa velikoga katekizmusa in Szlovenszki silabikár ali abecednik. Leta 1783 je izšla njegova Kniga molitvena *„na haszek szlovenszkoga národa"* in v naslednjih letih še tri knjige.[23] Sprejem in odzivnost Küzmičevih knjig sta bila zelo dobra. Nekatere med njimi so bile večkrat ponatisnjene in kot učbeniki obvezne v ljudskih šolah vse do leta 1868, ko so jih nadomestili novi državni učbeniki. Pripomogle so k solidni verski izobrazbi, k razvijanju pismenosti v domačem jeziku in posredno k utrjevanju narodne zavesti, ki je bila v poznejših letih še kako preizkušana, še posebej v času centralističnih jožefinskih reform in prisilnega uvajanja nemščine ter pozneje v času madžarskega narodnopreporodnega gibanja in uvajanja madžarščine kot uradnega jezika in obveznega učnega jezika tudi na drugonarodnih šolah.

Med madžarskimi posvetnimi in cerkvenimi oblastmi je bilo v naslednjem stoletju slovenskemu ljudstvu med Muro in Rabo, njegovi kulturi in jeziku naklonjenih vedno manj ljudi. Omrežil jih je rastoči madžarski nacionalizem, povezan z lastno željo po narodni samostojnosti in ločitvi od avstrijske krone. Ob koncu 18. stoletja je na Ogrskem madžarski jezik z izjemo mest prevladoval le na t.i. madžarskem etničnem območju, ki je predstavljalo približno tretjino države. Šele z novo zakonodajo spremenjene razmere v družbi in madžarski narodni preporod sta spremenila to stanje. Madžarska kultura in madžarski jezik sta postala bistveni sestavni del političnega programa nove Ogrske. S tem je bila povezana tudi uvedba madžarskega jezika na vsem ozemlju Ogrske. Za uspešnost uresničevanja nacionalnega programa gre zahvala madžarskemu srednjemu plemstvu, ki se je skoraj v celoti pomadžarilo. Prizadevalo si je ohraniti svoj prevladujoči položaj, ker je v njem videlo možnost ohranitve madžarskega značaja Ogrske. Menili so, da so zaradi tradicije neodvisne države med vsemi ljudstvi na Ogrskem Madžari edini, ki predstavljajo narod in da torej v državi živi en sam narod.[24] Ogrski deželni zbor je tako po koncu absolutizma ponovno zahteval pred marčno revolucijo pridobljene pravice in vztrajal pri načelu enotnosti historične Ogrske, enega, samo ogrskega političnega naroda in madžarščine kot jezika centralnih ustanov.

V obdobju oblikovanja madžarske nacionalne države so se prekmurski protestantski pisci, ki niso našli več nobenih narodnih vzpodbud, zaprli v stare arhaične oblike pisnega izražanja. Katoliški pisci in izobraženci, ki jih ni omejevela verska različnost, pa so navezovali vedno več stikov s sonarodnjaki na desnem bregu reke Mure, pa tudi oni z njimi. Stanko Vraz je v zbirki Narodne pesni ilirske leta 1839 objavil tudi ljudske pesmi, ki jih je zbral na potovanju po Prekmurju. Na prekmurski jezik je opozoril Matijo Čopa, ki je tukajšnje pisatelje vključil v svojo Zgodovino južnoslovanske književnosti. Rezultat stikov domačega pisca Jožefa Košiča s štajerskimi Slovenci pa sta dve njegovi najpomembnejši deli: Zobriszani Szloven in Szlovenka med Mürov i Rábov (1845), kjer je povzel cele odstavke Slomškove knjige Blaže inu Nežica v nedeljski šoli, in rokopis Starine 'seleznih ino Szalaszkih Szlovenov,[25] kjer mu je služila za primer Kremplova knjiga Dogodivšine štajerske zemle.

Med Slovenci je zanimanje za Prekmurje naraslo v revolucionarnem letu 1848, prvič pa ga je obširneje predstavil slovenski javnosti Peter Kozler v članku Slovenci na Ogrskem, objavljenem v Sloveniji leta 1849, in ga tudi vključil v svoj Zemljovid slovenskih dežel. Med najbolj prizadevnimi za povezovanje Slovencev na obeh straneh Mure je bil duhovnik, narodni buditelj in politični publicist Božidar Raič. Z uvedbo imena Pomurje je že leta 1859 želel odvzeti Muri vlogo mejnika.[26] Rezultat njegovih prizadevanj sta dve obsežni razpravi o Slovencih na Ogrskem v slovenskem časopisju, ki se dotikata gospodarskih, političnih, lingvističnih, kulturnih, prosvetnih in drugih razmer. To sta: Črtice o Prekmurcih in njihovem govoru (Naprej 1863, Letopis Matice Slovenske 1868) in Prekmurski knjižniki pa knjige (Letopis Matice Slovenske 1869). Raičeva prizadevanja po kulturni združitvi so sovpadla s pripravljajočim se dualizmom in zato niso naletela na pravi odziv ne na prekmurski ne na osrednjeslovenski strani. Njegove razprave pa so vendar vzpodbudno vplivale na nekatere domače pisce, kot so bili: Marko Žižek, Janko Murkovič, Jožef Borovnjak in prvi prekmurski časnikar Imre Agustič (Prijatel 1875–1879). Slednji je pričel v svojem časopisu namesto madžarskega črkopisa uvajati gajico in nekatere knjižnoslovenske izraze. Prav na ta način si je Raič predstavljal kulturno združitev slovenskega naroda, čeprav bi po njegovem potem moralo slediti še uvajanje prekmurščine v knjižno slovenščino.

Posledica z dualizmom sklenjene osamosvojitve Madžarske leta 1867 je bila sistematična madžarizacija, ker je postalo vprašanje nemadžarskih narodov notranje vprašanje Ogrske. Najbolj je to odslikal novi zakon o enakopravnosti narodnosti iz leta 1868, ki je določal, da so vsi prebivalci Ogrske en sam politični narod, madžarščina jezik države, parlamenta in visokošolskega pouka, nemadžarski jeziki pa se morejo uporabljati v županijskih in občinskih svetih in v določenih primerih kot občevalni jezik uprave in nižjih sodišč; o učnem jeziku javnih šol odloča minister, občine, cerkve in zasebniki imajo pravico ustanavljati šole in odločati o učnem jeziku v njih.[27] Za takratne evropske razmere relativno napreden zakon pa je v večini točk ostal le na papirju in ga niso nikoli izvajali. Uporaba jezika narodnosti je bila namreč prepuščena krajevnim uradnikom in tako je tudi slovenščina izven domače hiče in vasi ostala le še v cerkvi. Iz šol jo je pričel izrivati zakon o obveznem pouku madžarščine na nemadžarskih šolah iz leta 1879,[28] s katerim je bila povezana tudi zahteva sombotelske škofije, da slovenske učbenike za pouk in verouk tiska budimpeštanska Družba sv. Štefana v madžarskem črkopisu in tako izrine vedno bolj uveljavljajočo se gajico. V treh letih po sprejetem zakonu so se morali vsi učitelji obvezno naučiti madžarski jezik, če so želeli ohraniti službo. V ta namen so po vsej državi izvajali izobraževalne tečaje, za širjenje madžarskega jezika in kulture pa so oblasti na območjih s številnejšim nemadžarskim prebivalstvom podpirale ustanavljanje posebnih kulturno-izbraževalnih društev. V Murski Soboti je bilo leta 1893 ustanovljeno Madžarsko izobraževalno društvo za vendsko krajino (Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület – VMKE), v Dolnji Lendavi pa leta 1899 podobno Izobraževalno društvo Dolnje Lendave in okolice (Alsólendvai és Vidékei Közművelődési Egylet).[29]

Madžarski značaj so Ogrski „kazila" tudi številna krajevna in družinska nemadžarska imena. Pričela se je obsežna akcija pomadžarjevanja le-teh in že pred letom 1889 so bila pomadžarjena skoraj vsa prekmurska krajevna imena. Tako šematizem sombotelske škofije iz tega leta vsebuje oboja krajevna imena, tako slovenska kot madžarska, medtem ko šematizem iz leta 1882 madžarskih imen še ne pozna. Pozneje so opustili tudi dvojno zapisovanje in so

ostala le madžarska imena – kot izvirna. Pomadžarjevanje krajevnih imen je dokončno potrdil Zakon o poimenovanju občin in drugih krajev iz leta 1889, s katerim je bilo določeno, da se smejo v vseh osebnih in uradnih dokumentih, knjigah in ostalih zapisih uporabljati le s tem zakonom določena krajevna imena. Enako pa je veljalo za rojstna imena in priimke, ki jih je bilo obvezno v vse uradne dokumente vpisati v ustrezni madžarski obliki.[30] Politični in gospodarski razvoj v smeri vedno večje madžarizacije je kazal tudi volilni zakon, po katerem je imelo volilno pravico le okoli 6% vseh prebivalcev. Iz teh vladajočih vrst so prihajali tudi novi kapitalisti in pospešena industrializacija je povzročila množično izseljevanje, predvsem iz ruralnih, narodno mešanih območij. Med leti 1891 in 1910 se je iz Ogrske izselilo milijon in pol prebivalcev, od katerih je bilo 70% Nemadžarov. Slovencev se v tem času ne omenja več v nobeni statistiki ali pregledu ljudskega štetja, njihovo število lahko iščemo v kategoriji „drugi narodi".

Za to, da se narodna zavest med Slovenci na Ogrskem ni zlomila, čeprav je prestala mnoge preizkušnje znotraj državnega aparata, ki je bil v absolutni službi državne ideje o veliki državi in o velikem, nedeljivem madžarskem narodu, so na prelomu stoletja ponovno zaslužni domači duhovniki, zbrani okrog Franca Ivanocyja, ki jih Jožef Smej imenuje Ivanocyjev krog.[31] Jožef Klekl, Ivan Baša, Peter Kolar, Franc Rogač in Jožef Sakovič in še nekateri je bila skupina duhovnikov, ki se je namenila s svojim delom ohraniti slovenski značaj tega prostora, s tem pa tudi njegovo versko podobo. Znotraj te skupine se je izoblikoval tudi nekakšen prvi politični program za Prekmurje, kakor ga razpoznavamo iz Ivanocyjevih časopisnih člankov v dveh madžarskih časopisih Vasvármegye in Szombathelyi Ujság, ki sta izhajala v Sombotelu. Poleg tega, da iz čisto ideološkega pogleda obsoja državni liberalizem in cerkveno hierarhijo, ki se je z njim povezala, opozarja tudi na kulturni boj. Ugotavlja, da narodnostno vprašanje ni rešeno in da takšne revščine med ljudstvom na Madžarskem še ni bilo. Ob pripravah na veliko praznovanje tisočletnice prihoda Madžarov v današnjo domnovino pa je odkrival zlorabo patriotizma in revščine v nacionalistične namene. Narodni program za Prekmurje, kakor ga je oblikoval Ivanocyjev krog, daje največji poudarek pomenu vere v zasebnem in javnem življenju ter s tem povezani pastoralni dejavnosti v maternem jeziku, nato pomenu in vlogi lokalnih časopisov v domačem jeziku, ki naj služijo kulturnemu dvigu ljudstva, železniški povezavi Prekmurja z notranjostjo Madžarske in s Slovenijo, verskim šolam oz. neodvisnosti Cerkve v šolah, manjšim carinam, regulaciji Mure; kot osnovni problem Ogrske navaja nerešeno nacionalno vprašanje.

Zaradi širjenja slovenskih knjig, ki jih je izdajala Družba sv. Mohorja, so madžarske oblasti Ivanocyja obtožile panslavizma. Ministrski predsednik grof Khuen Hedervári je leta 1903 pisal sombotelskemu škofu: *„Madžarska vlada je po temeljitem preudarku... prišla do prepričanja, da bodo protidržavna prizadevanja omenjene knjižne družbe v županiji* (Železni županiji, op. M. F.) *samo tako ostala brezuspešna, če bomo naše slovensko govoreče državljane utrdili v njihovem domoljubnem čutu, njihov jezik pa pomadžarili."*[32] Na zahtevo soboškega okrajnega glavarja sombotelskemu škofu, naj poskrbi, da bodo prekmurski duhovniki pretrgali vsak stik z Mohorjevo družbo, je Ivanocy odgovoril: *„ Prav gotovo ni danes izobraženca, ki bi upal trditi, da ljudstvo ne potrebuje branja. Vsakdo pa lahko bere le v tistem jeziku, ki ga razume. Dati madžarsko knjigo v roke slovenskemu človeku je danes nesmiselno. Če danes v svojem lastnem jeziku ne najde čtiva, ga bo poiskal v tistem jeziku, ki je njegovemu najbližji. Niti jaz niti kdo drug nima pravice kratko malo iztrgati ljudstvu iz rok*

tistih knjig, katerih jezik je najbližji njegovemu in katerih vsebina ni niti proti državi niti proti domovini. Kratko malo odvzeti te knjige brez ustreznega nadomestila, bi pomenilo kratenje naravnega prava."[33] Župan Železne županije je v svojem dopisovanju s sombotelskim škofom takrat ugotovil: *„Kam pa pridemo, če v njih* (Slovencih, op. M. F.) *vzbudimo željo po kulturi. Mar ni nevarno tudi v njih vzbuditi sanje in hrepenenje po veliki slovansko-ilirski solidarnosti, ki je za madžarsko domovino lahko samo usodna?"*[34]

Razen treh časopisov v domačem, prekmurskem jeziku – Kalendarja Srca Jezušovoga, Marijinega lista (oba leta 1904) in Novin (leta 1914) Ivanocyjev narodni program v okviru Ogrske ni bil uresničen. Jožefu Kleklu, poznejšemu nekajkratnemu narodnemu poslancu v Beogradu in nespornemu političnemu in narodnemu voditelju prekmurskih Slovencev v času nastajanja in življenja Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, pa je bil temelj in cilj političnega delovanja.[35] Kleklove nove maše na Tišini se je leta 1897 udeležila tudi skupina štajerskih duhovnikov z Antonom Koroščem in ob tej priložnosti prvič na Ogrskem razvila slovensko zastavo. Koroščeva jasna politična opredelitev, t.j. za slovenski narod, za katoliško cerkev in za avstrijsko cesarstvo, ki mu je predstavljalo državo in skupno domovino, je bila povsem blizu Ivanocyjevemu in seveda Kleklovemu razmišljanju.[36] Enako kot Korošču Avstrija je Kleklu predstavljala domovino Madžarska, dokler ni bilo popolnoma jasno, da nimajo Slovenci v njej več kaj iskati. Preko rednih stikov s štajerskimi duhovniki je Klekl vedel, kam se usmerja politično razpoloženje med Slovenci ob koncu prve svetovne vojne. V Prekmurju pa so se prve javne zahteve po združitvi s Slovenci na desnem bregu Mure pojavile na promadžarskem shodu, ki ga je 20. oktobra 1918 pripravilo soboško VMKE in se je sprevrgel v pravi upor izzvanega slovenskega prebivalstva, tako da so morali posredovati žandarji.[37] Prekmurski Slovenci so se v naslednjih dveh mesecih množično udeleževali zborovanj v Ljutomeru in Radgoni, ki jih je pripravljal mariborski narodni svet. Vlada Mihályja Károlyja, predvsem pa njen komisar dr. Béla Obal, zadolžen za slovensko območje, je poskušala doseči sporazum o oblikovanju nekakšne samostojne „Vendske županije". Odgovor na stisko madžarske vlade je bil načrt avtonomije, ki so ga pripravili slovenski duhovniki Zalske županije 14. januarja 1919,[38] podpisala pa sta ga tudi dva župnika iz današnjega Porabja.[39] Načrt avtonomije je bil predmet pogajanj, ki jih je pripravila vlada v Budimpešti, vendar so imeli slovenski predstavmiki nalogo, da od nobene svojih zahtev ne odstopijo. Najpomembnejša zahteva je bila, da mora pogodbo potrditi pariška mirovna konferenca in tako zagotoviti avtonomijo ogrskim Slovencem, ne glede na to, kateri državi bodo pripadli. Vlada na takšne zahteve seveda ni mogla pristati, ker bi s tem prejudicirala dejstvo, da lahko to območje pripade tudi Jugoslaviji. Glede na razvoj dogodkov to tudi ni bilo več potrebno. Burnih dogodkov, povezanih z marčevsko razglasitvijo sovjetske republike in Tkalčevo vstajo, katere rezultat je bila šestdnevna Murska republika, je bilo konec, ko je jugoslovanska vojska – s pristankom mirovne konference – 12. avgusta 1919 zasedla Prekmurje. Mejo na razvodnici med Muro in Rabo je 4. junija 1920 potrdila trianonska mirovna pogodba, dokončna razmejitvena črta pa je bila podpisana v Zagrebu leta 1924.

Kakor vsaka politična meja je bila tudi ta krivična: na eni strani je pustila madžarsko prebivalstvo, ki je živelo strnjeno v vaseh ob vzhodni meji, na drugi pa slovensko prebivalstvo v Porabju. Prekmurje je bilo zato še nekaj let območje konfliktov. Madžarska država je zahtevala plebiscit, madžarsko prebivalstvo pa priključitev k matični državi. Tudi nova slovenska ali jugoslovanska oblast se je na tem občutljivem območju, katerega posebnosti in

zgodovino je le slabo poznala, obnašala zelo nespretno. Največ nezadovoljstva med prebivalstvom je povzročila takojšnja zamenjava vseh dotedanjih uradnikov in učiteljev ter skoraj revolucionarno uvajanje slovenskega knjižnega jezika, ki so ga mnogi vendar slabo razumeli. Jožefu Kleklu so zato nekateri njegovi nekdanji sodelavci očitali, da jih je odpeljal k Slavom (tako so prekmurski Slovenci imenovali ostale Slovence, op. M. F.), ki jih sedaj „mučijo" s knjižnim jezikom v uradih, šolah in pri verouku. Kot narodni poslanec v jugoslovanskem parlamentu in pozneje kot banski svetnik je zato ves čas svoje dolge politične kariere v okviru avtonomističnega programa Slovenske ljudske stranke zahteval tudi posebne avtonomne pravice za Prekmurje, zaradi njegovih gospodarskih, jezikovnih, verskih in drugih posebnosti.[40]

Kljub težavam pri navajanju na skupno življenje je čas med vojnama Prekmurje utrdil kot slovensko narodno območje in če so prekmurski Slovenci sami pred skoraj osemdesetimi leti še dvomili v to, ali je bila odločitev njihovih narodnih voditeljev pravilna, so v naslednjih desetletjih imeli veliko vzrokov za dvom, da mnogim znotraj slovenskega narodnega jedra ni jasno, kje so slovenske etnične meje in kako se jih ohranja.

Svojevrstno nezaupanje v narodno zavest tukajšnjih Slovencev so pokazale jugoslovanske oblasti z odločitvijo, da v kraje z madžarsko narodno skupnostjo naselijo primorske in istrske koloniste, ki jih je rapalska pogodba oropala njihove zemlje ali pa so se morali izseliti zaradi svojega protifašističnega delovanja. Izbrati za to Prekmurje, daleč najbolj gosto naseljeno slovensko pokrajino, pokrajino s številnimi nerešenimi gospodarskimi in socialnimi problemi, ki je prav zaradi tega stoletje dajala največ izseljencev in sezonskih delavcev, to je mogoče storiti le ob pomanjkljivem poznavanju stanja. Obnašali so se tako, kot so se obnašale madžarske oblasti zadnjih petdeset let, in bili zaradi tega tudi enako „uspešni". Dodeljevanje zemlje le po narodni pripadnosti z namenom „izboljšanja narodne sestave obmejnih predelov" in zanikanje socialnih razmer ni moglo uresničiti pričakovanja, da bo po naselitvi kolonistov mejno območje narodno utrjeno. Domačini so prišleke odklanjali iz gospodarskih, Madžari pa tudi iz narodnostnih nagibov. Zato so eni in drugi živeli zase, vsak s svojim deležem težav in revščine. Na koncu jih je še enkrat pregnal fašizem, tokrat madžarski, kolonije pa so pričele ponovno dobivati prvotno narodnostno podobo.[41]

Podobno izkušnjo s kolonizacijo je doživelo Prekmurje po drugi svetovni vojni. Ker zaradi številnih vzrokov, predvsem madžarskega okupacijskega sistema,[42] ni razvilo takšnega narodnoosvobodilnega gibanja, kakor smo ga poznali na ostalem slovenskem ozemlju, je bilo ponovno deležno nezaupanja in očitkov o madžaronstvu. Temu so se po – za novo oblast poraznih – rezultatih volitev v ustavodajno skupščino leta 1945 pridružili očitki o „nesposobnosti za odločno revolucionarno akcijo", zato so morali vse pomembnejše politične funkcije v pokrajini prevzeti kadri iz drugih delov Slovenije, katerih najpomembnejša kvalifikacija je bila, da so sodelovali v revoluciji in bili zato menda dovolj narodno zavedni.

Medtem ko so prekmurski Slovenci v desetletjih od priključitve k matičnemu narodu vendarle dosegli narodno in kljub mnogim nerešenim problemom tudi gospodarsko konsolidacijo, pa se je veliko drugače godilo Slovencem, živečim v desetih vaseh okoli Monoštra, katerih ozemlje je s trianonsko mirovno pogodbo pripadlo Madžarski.

V Hortyjevi kraljevini, za katero je bil Trianon največja nacionalna katastrofa in ki je vso svojo nacionalno politiko utemeljevala na reviziji te pogodbe ter se zato tudi odločila sodelovati v drugi svetovni vojni na strani Nemčije, ni bilo nobene možnosti, da bi porabski

Slovenci našli svoje mesto v kateri od statistik. Po drugi svetovni vojni so se v Ljudski republiki Madžarski z ostalimi južnoslovanskimi narodi povezali v Demokratični zvezi južnih Slovanov na Madžarskem. Zaradi svoje maloštevilnosti so znotraj te zveze le s težavo uveljavljali svoje interese. Neugodno je na narodni razvoj te skupnosti vplival tudi informbirojevski spor in nato sovjetsko zatrtje madžarske vstaje leta 1956, ki je celotno državo pahnilo v resignacijo. Večinski narod ni imel moči, da bi se postavil za svoje interese, kaj šele da bi razmišljal o interesih narodnih skupnosti dalje in globlje od gole deklarativnosti. Tudi po zakonskih spremembah v sedemdestih in osemdesetih letih so razmere v glavnem ostale na isti ravni.[43] Zato je danes, ko so porabski Slovenci vendarle deležni nekaj več pozornosti in ko imajo tudi svojo lastno narodnostno organizacijo, najtežja naloga – poleg ohranjanja njihovega jezika in kulture – oživljanje njihove narodne samozavesti. Včasih se zdi, da je morda že celo prepozno.

Zgodovinskih, narodnostnih, verskih, jezikovnih, gospodarskih posebnosti je tudi v Prekmurju vedno manj in tako kot postaja današnji slovenski prostor vedno bolj univerzalen, postajajo vedno bolj univerzalni vsi naši prostori. Slovenci ohranjamo izoblikovano narodno identiteto, ker v večini živimo v svoji narodni državi ali vsaj v državah, ki naj bi bile demokratične; po načinu življenja si tudi zato postajamo vedno bolj podobni (in svojim sosedom), ne glede na to, koliko so si bili nekdaj naši kulturni prostori blizu.

---

[1] Strnjen pregled razmerja med slovanskim, nemškim in madžarskim prebivalstvom v Spodnji Panoniji v 9. in 10. stoletju je podan v delu Petra Štiha *Madžari in slovenska zgodovina v zadnji četrtini 9. in v prvi polovici 10. stoletja*, v: *Zgodovinski časopis* 1983, 3/37, 171–201.

[2] Ivan Zelko, *Zgodovinski pregled cerkvene uprave v Prekmurju*, v: Zbornik ob 750- letnici mariborske škofije (Maribor, 1978), 109.

[3] Ivan Zelko, *Cerkvenoupravni položaj Slovenske krajine od 798 do 1958*, v: Zbornik soboškega muzeja 3 (Murska Sobota, 1993/1994), 44.

[4] Ivan Zelko, *Zgodovinski pregled*, 111.

[5] Vilko Novak, *Pismo Franca Temlina nemškim pietistom*, v: Slavistična revija 18/1970, 3–4, 252.

[6] Primer naslovnice od Mikloša Küzmiča prirejenih Svetih evangelijev: Szvéti evangyeliomi pouleg Kalendárioma i réda Rimszkoga na Vsze Nedelne, i Szvétesnye Dni z- Obcsinszkoga szvétoga Piszma po zapouvidi nyih Goszposztva i Náj Visse Postüvanoga Goszpodina Szily Jánosa, z- Gornyega Szopora, Szombotelskoga Püspeka, na Sztari Szlovenszki jezik Po postüvanom Goszpoudi Küzmics Miklósi, Szvétoga Benedeka Fare Dühovniki, ino **Okrogline Szlovenszke** Vice- Öspörössa obrnyeni, i sztroskom onoga Nyih Goszposztva Püspeka vö zastampani. (podčrtala M.F.)

[7] Ivan Škafar, *Iz dopisovanja med škofom J.Szilyem in Miklošem Küzmičem v zvezi s sedmimi Küzmičevimi knjigami*, v: Slavistična revija 23/1975, 1, 88.

[8] Vilko Novak, *Madžari o Vendih*, v: Archeo 1990, 10, 107–110.

[9] Ivan Škafar, *Madžari o prvih štirih knjigah Mikloša Küzmiča*, v: ČZN 1975, 2, 248.

[10] Mihael Küzmič, *Predgovori Štefana Küzmiča* (Ljubljana, 1981), 27. Teksti so prevedeni v danes berljivo slovenščino in jih v takšni obliki tudi citiram.

[11] Ivan Škafar, *Madžari o prvih*, 252–253.

[12] Sándor Mikola, *Vendség multja és jelene* (Budimpešta, 1928).

[13] József Kosics, *Vannak-e Magyar országban Vandalusok?*, v: Tudományos Gyűjtemény 11, 1827, VI., 71–79.

[14] Vilko Novak, *Jožef Košič, prekmurski pisatelj*, v: Košič in njegov čas (Budimpešta, 1994), 13–14.

[15] Ivan Zelko, *Zgodovinski pregled*, 103–119.

[16] Miroslav Kokolj, *Prekmurje v prevratnih letih 1918–1919*, v: Revolucionarno vrenje v Pomurju v letih 1918–1920 (Murska Sobota, 1981), 148–169.

[17]Ivan Zelko, *K zgodovini reformacije v Prekmurju*, v: ČZN 1939, 116.
[18]Ivan Zelko, *Gradivo za zgodovino reformacije v Prekmurju*, v: ČZN 1973, 1, 120.
[19]Ivan Škafar, *Jožef Bagáry, Anton Trstenjak in Martjanska pogodba iz leta 1643*, v: Kronika 1972, 1, 42–49.
[20]Vilko Novak, *Prekmurske rokopisne pesmarice*, v: Jezik in slovstvo 1973/74, 212–217.
[21]Mihael Küzmič, n.d. 28.
[22]Mihael Küzmič, n.d. 22.
[23]Vilko Novak, *Izbor prekmurskega slovstva* (Ljubljana, 1976), 54–60.
[24]Fran Zwitter, *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji* (Ljubljana, 1962), 61.
[25]Delo je ohranjeno v rokopisu in objavljeno delno v: Josip Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, v: ČZN 1914, 93–154 in v: Jožef Košič, *Življenje Slovencev med Muro in Rabo* (Budmipešta, 1992, izbor del).
[26]*Slovenci podravski in pomurski pozdravljajo novega višega pastirja prečastitega Slomškovega Antona Martina 4. kimavca 1859*, v: Novice 1859, 300.
[27]Fran Zwitter, n.d. 156.
[28]Miroslav Kokolj, Bela Horvat, *Prekmursko šolstvo* (Murska Sobota, 1977), 214–215.
[29]Miroslav Kokolj, Bela Horvat, n.d. 232–235.
[30]Miroslav Kokolj, Bela Horvat, n.d. 235–240.
[31]Jožef Smej, *Pastoralna dejavnost Ivanocyjevega kroga* (Maribor, 1975).
[32]Jožef Smej, n.d., 59.
[33]Jožef Smej, n.d., 138.
[34]Stanko Zver, *Dr. Franc Ivanocy in Mohorjeva družba*, v: Ivanocyjev simpozij v Rimu (Rim, 1985), 31–46.
[35]Metka Fujs, *Kleklov politični portret*, v: Kleklov simpozij v Rimu (Celje, 1995), 161–168
[36]Feliks J. Bister, *Življenje in delo Antona Korošca do prve svetovne vojne*, v: Prispevki za novejšo zgodovino 31, 1991, 13.
[37]*Kaj je rodila soboška slavnost?*, v: Novine 5, 1918, 45, 2.
[38]*Načrt ali planum autonomije, šteroga je spravišče slovenskih dühovnikov, Zalske županije, 14. januarja 1919. leta enoglasno sprejelo,* v: Novine 6, 1919, 6, 1–2.
[39]Franček Mukič, Marija Kozar, *Slovensko Porabje* (Celje, 1982), 81.
[40]*Na volišče*, Novine 7, 1920, 41, 1; *Prekmurska županija*, Novine 8, 1921, 14.1; *Ustava sprejeta*, Novine 8, 1921, 28, 1.; *Proklamacija Dam računa za volitve leta 1923*, v: Miroslav Kokolj, Prekmurski Slovenci 1919–1941 (Murska Sobota, 1984), 144.
[41]Metka Fujs: *Obmejna kolonizacija v lendavskem okraju med obema vojnama*, v: Separatio, posebna številka 3.7. 1991, 44–46.
[42]Metka Fujs: *Madžarska vojaška in civilna uprava v Prekmurju v drugi svetovni vojni*, v: Zbornik soboškega muzeja 1, 1990, 89–100.
[43]Franček Mukič, Marija Kozar: n.d. 76-84.

THE FORMATION OF NATIONAL IDENTITY OF THE PREKMURJE SLOVENIANS

The national identity can already be found in the combination of ethnic features assigned by birth, and of numerous influences, mostly cultural ones, which tend to define any cultural unit, irrespective of the way it has been determined. Thus a nation is formed as a cultural and linguistic community irrespective of political and state borders and it is exactly in this way that the Slovenian Panonnia space of today has been established. Like any other cultural space the said cultural space is the combination of various identities, interwined according to various elements of interdependence and the national identity is just one such identity.

The region to the North of the Mura river, populated by Slovenians, has through history been named differently. Due to its geographical position the name Districtus Transmuranus is used in the documents of the Zagreb diocese, which is to say the region beyond the Mura river, the name Prekmurje comes to be widely used after World War One. In accordance with national affiliation the Hungarian administrative terminology uses the names Tótság or Vendvidék, after the Slovenian people who live here; on the other hand, the Slovenians living here call it Slovenska krajina or Slovenska okroglina. Along with various names of the Prekmurje today and in accordance with the ethnic structure of its population, various theories have been developed as to its national origins, among them the so-colled Vend or Vandal theory. For the most part, however, these theories have been developed out of ignorance as regards the cultural, historical and ethnic development of the region and quite often they have become the instrument of current policy to achieve its goals.

From the 11th Century and up to 1919 Prekmurje has been under the jurisdiction of the Hungarian secular and ecclesiastical administration, divided between the Vas and Zala counties and between the Zagreb and Györ dioceses, until it was united in the Szombathely diocese in 1777.

The Reformation and the favourable inclination of the protestants to the literature in mother tongue has played an important role in the formation of the national identity of the Slovenians of the region. Still, the first books came to be published in the time period of the recatholisation, the first protestant writers of the Prekmurje literary language being Franc Temlin, Mihael Sever and Štefan Küzmič, who have always called themselves Slovenians and their language Slovenian. At the end of the 18th Century they were joined by the catholic writer Mikloš Küzmič and through him and his books the initiative as regards the national, cultural and political formation of the Slovenians have been taken over by catholic priests. Apart from home and family Church has been the only institution, which, through its writers of religious and school books, has promoted and preserved the language of the Slovenian nation, thereby preserving the nation itself, which was of grave importance at the time of centralistic reforms of Kaiser Josef and later at the time of the Hungarian nationalistic revival movement and the introduction of the Hungarian language as official and obligatory school language.

At the time of the most severe Hungarian assimilation endeavors the contacts between the Prekmurje and Styria scholars and the Mohor books have been of utmost importance, especially the activity on the part of Dr. Franc Ivanocy and his collaborators who were the first to form a kind of a political programme for Prekmurje, based upon the religion in public life,

school and newspapers in mother tongue, economic prosperity and the regualation of the ethnic questions, as being the vital elements. Apart from two newspapers, however, everything else could only be achieved at the time of the Monarchy of Serbs, Croats and Slovenians, into which the region of Prekmurje was included in accordance with the Paris Peace Treaty of August 1919. Later, in the time period of the Yugoslav Monarchy, the central figure and the national leader of the Prekmurje Slovenians was Josef Klekl, author if the first programme of self-rule for Prekmurje, first within the Hungarian state and later within the Yugoslav state, based upon the economic, linguistic, religious and other features of the region.

During the decades, following the incorporation into the central nation, the Prekmurje Slovenians, have been able to consolidate so now they only have to maintain their national identitiy for mostly they live in their national state or in the states which are supposed to be democratic. Regarding the way of life the people living on both banks of the Mura river are becoming more and more similar to one another, irrespective of the ethnic origin and the historical development.

HALÁSZ Imre

ISKOLA ÉS ISKOLÁZTATÁS A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN A MURA MENTI KÖZSÉGEKBEN

A 19. század iskolatörténetének három jól elkülöníthető, de mégis egymásra épülő szakasza van. Az első periódus a múlt század húszas-harmincas éveinek erőfeszítései, melyek eredménye egy 1845-ben kiadott királyi rendelet, amelyben az uralkodó szabályozza a kisiskolák helyzetét. Ezt követi egy újabb szakasz, amely nem zárul le – mint korábban gondoltuk – 1849-cel, a magyar szabadságharc leverésével, ami témánk szempontjából egy új típusú közigazgatás bevezetését jelenti. Éppen a polgári elemeket hordozó Bach-korszak tíz éve alatt számolják fel a szélsőségeket és teremtenek a régió sajátos településszerkezetével összhangban egy iskolahálózatot, melyre ráépülhet – a harmadik szakaszban – az 1868-as népiskola-törvény utáni modern polgári Magyarország alsó fokú oktatása, s amely lehetővé teszi, hogy a felekezeti mellett megjelenjen az állam és az önkormányzat (község) által fenntartott oktatási intézmény is. A felekezeti oktatás kizárólagosságát tehát 1868 fogja feloldani, addig külön kell szólni az egyes felekezetek kisiskoláiról, mindjárt a térség legnagyobb felekezetével, a római katolikussal kezdve.

A térségben a legelterjedtebb – ahogy az egész országban is – az egyosztályos kisiskola volt, ahol a legalapvetőbb ismereteket sajátították el a 6–12. életévük között a tanulók. Ez a vallástan mellett az olvasást, az írást és a számolást jelentette. Ritka volt a két- vagy háromosztályos iskola, négyosztályos pedig külön ritkaságszámba ment. Zala megyében kettő volt ilyen: Keszthelyen és Nagykanizsán, ahol gimnázium is működött, továbbá a nagyobb települések módosabb polgárai nagyobb fokú – esetleg továbbtanulást is jelentő – iskoláztatásban akarták részesíteni gyermekeiket.

Ugyanez a törekvés figyelhető meg a többi mezőváros iskoláinál is. Így Zala megyében egy háromosztályos és 23 kétosztályos iskolát említenek forrásaink a számtalan, a falvakra jellemző egyosztályosok mellett, s ennek döntő oka az volt, hogy szegényebb gyülekezet csak egy tanítót tudott eltartani, szinte kizárólag az egyházközség székhelyén. Ez azt is jelenti, hogy kisebb, templommal nem rendelkező falvakból, külterületi lakott helyekről a gyerekek mindennap kilométereket gyalogoltak iskolába, ez a távolság településszerkezettől függően 1,5 és 7 km között változott.

Tárgyalt régiónkban is döntően az egyosztályos iskola a jellemző, ezek közül kiemelkedik Lenti három- és Alsólendva kétosztályos iskolája.

Itt, Alsólendván – s ez másfél évszázaddal ezelőtti lakóit külön dicséri – két osztályban 106 gyermeket oktatott Alszegi János tanító két segédtanítóval. Hárman látták el tehát nemcsak az alapfokú közigazgatási és törvénykezési centrummá is váló település, de 10 környező település ide bejáró gyermekei alapfokú oktatását is. Forrásunk a 11 településből 328 gyermeket említ, kik iskolakötelesek, tehát 6 és 12 év közöttiek.

Az egyosztályos iskolák közül Belatinc, Cserencsóc, Letenye és Szécsisziget iskoláit kell még átlagot meghaladónak jelölni.

Külön kiemelendő, hogy a muravidéki és muraközi iskolákban a község horvát, illetve szlovén anyanyelve mellett magyart is tanítottak. Korabeli, de főleg később keletkezett téves nézeteket kell eloszlatnunk azon tény közlésével, hogy a kisiskolákban az oktatás mindig, 1868 előtt is anyanyelven folyt.

Római katolikus iskolák mellett szépszámú zsidó kisiskolát is említenek forrásaink. Tizenkét hitközségről tudunk a térségben, melyből hat működtetett iskolát. A tehetősebb alsólendvai hitközségben egy kétosztályos magániskolában valamennyi iskolába járó iskolaköteles gyereket tanította Lustig Emmanuel tanító.

Alsólendván kívül még egyosztályos iskolát is működtetett a hitközség a közeli Zalabaksán, Belatincon, Dobriban, Kerkakutason és a távolabbi Szentgyörgyvölgyön. A tanítók általában a hitközségek sakterei, a hitközségek iskolai célra berendezetlen házában oktattak.

Nincs lehetőségünk a részletes fejlődéstörténet elemzésére, így az indulás főbb adatai mellett a fél évszázad múltán regisztrált eredményt kell még megnéznünk, előrebocsátva, hogy a 19. század második felének gazdasági, igazgatási és polgári fejlődése összhangban van az iskolaszerkezet és -szervezet fejlődésével.

Három járást – az alsólendvait, csáktornyait, perlakit – nézve: megszaporodik az iskolák száma, 42 római katolikus, két református, egy evangélikus és egy izraelita iskola mellett, főleg a Mura menti kisközségekben 33 állami iskolát létesítettek a magyarosítás nehezen félreismerhető szándékával, míg a községi iskolák száma a századelőn kilenc.

Alsólendván három (római katolikus, evangélikus és izraelita) iskola működik ekkor már, nagyságukra alkalmazott tanítóinak számából következtethetünk: a római katolikus iskola négytanítós volt, míg a másik két felekezet egy-egy tanítót alkalmazott. Hasonló nagyságrendű iskola csak Letenye iskolája a térségben.

Az állami iskolák közül a 9 tanítós perlaki (Prelog) és a 8 tanítós csáktornyai (Čakovec) a legnagyobb.

A községek által fenntartott iskolák közül Kotor (Kotoriba) hattanítós, Alsódomború (Dolnja Dubrava) öttanítós iskoláit kell kiemelni.

Az iskolák megsokasodásával egyidőben megnőtt a jól képzett tanítók utáni igény. Ezt igyekezett kielégíteni a Csáktornyai Tanítóképző Intézet 1879-es megnyitása. Itt a régióból származó, a régió nyelveit beszélő tanítókat képeztek. Az intézet 1882 és 1894 között 138 végzett tanítót bocsátott ki, akik eleget tudtak tenni a települések nyelvi elvárásainak.

A múlt század 70-es éveiben tanítási segédkönyveket és tankönyveket fordítottak le horvátra vagy vendre, megjelentek a kétnyelvű, vend – magyar, illetőleg horvát – magyar iskolák is.

Nem állíthatjuk, hogy a múlt század második felében a közoktatásügyi igazgatás miden kérdést megoldott, de az tagadhatatlan, hogy az iskolák számának nagyarányú növekedése és a központilag előírt tananyag komoly előrelépést jelentett. Az alsófokú oktatás mindig is anyanyelven folyt, s ez akkor is így maradt, amikor – elsősorban a kevésbé tehetős, döntően nem magyar anyanyelvű területen – megjelentek az állami iskolák, ahol elsősorban nem a nyelvvel, hanem a tananyag tartalmával igyekeztek befolyásolni a tudatformálást, s ahol a magyar nyelvet és az anyanyelvet egyaránt oktatták.

SCHOOL AND SCHOOLING IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY IN THE VILLAGES ALONG THE RIVER MURA

Regarding economic productivity, that influences the maintenance of schools and mentality, the 19th-century Zala County, stretching east-westwards, can be divided into three, differently developed regions. These three regions are the Balaton-highlands, the economically highly developed Nagykanizsa and its market-area with a part of the Mura-region and the Göcsej with the upper part of the Mura-region.

In Zala County and in the Mura-region belonging to it, special attention was paid to schooling in the 19th century, during the Reform Period. The effects of these efforts had made themselves felt in the 1850's. The government laid stress on raising all schools to a much the same level by terminating extremes. This was true both for the state of the school-buildings and for the standard of education.

We have to deal with the network of schools, too: which settlement has a school-building, how big its school district is, namely how many pupils from other settlements attend, what is the ratio of school attendance, respectively.

As the effect of the efforts made in the 1850's an approximately homogenous network and system of schools was established. This could serve as basis for Eötvös' Public Education Act and later for the modern civil network of institutions. This also involved large scale building activities, since the act permitted the foundation of village and state schools besides the denominational schools.

In the second half of the 19th century written sources mentioned Roman Catholic and Israelite schools. At the turn of the century the schools of all four denominations, Roman Catholic, Calvinist, Lutheran and Israelite, had already existed, furthermore, village and state schools appear according to law. This way primary education had become more and more varied.

The opening of the Csáktornya Teachers' Training-College in 1879 greatly increased the number of well-prepared teachers in the region.

Dušan NEĆAK

POKRAJINA OB MURI PO LETU 1918

Slovenci so prvo svetovno vojno in njene posledice najbolj neposredno doživljali na robeh slovenskega etničnega ozemlja. V dolini Soče in hribovju nad njo je padlo več kot milijon vojakov, nekaj deset tisoč ljudi pa je izgubilo svoje domove. Na severnih obrobjih niso mogli pridobiti delov slovenskega ozemlja, ki je ležalo onstran Karavank, ne Maistrovi borci ne zapoznela intervencija jugoslovanske vojske. Narodna pripadnost prebivalstva ni bila odločilna za izid koroškega plebiscita, temveč so odločili socialno-ekonomski in politični razlogi. Najbolj severnovzhodni del Slovenije pa je vseskozi spremljala danost, da je bil to edini košček slovenskega ozemlja, ki je živel v ogrskem delu dvojne monarhije.

To je bil temeljni razlog, da se je ta del slovenskega etničnega ozemlja, na levem bregu Mure, razvijal drugače kot ostala Slovenija. Pečat drugačnosti mu je ostal vse do danes. O celovitem zgodovinskem razvoju Prekmurja in pokrajine ob Muri po prvi svetovni vojni v tem prispevku, zaradi časovne omejenosti in drugačnih ciljev, ki sem si jih zastavil, ne bom govoril. Tudi ne morem preseči del avtorjev, ki so o tem zapisali že tehtne razprave, prof. dr. Vaneka Šiftarja, Miroslava Kokolja, dr. Julija Titla, prof. dr. Rudija Kyovskega, če se omejim le na tiste najbolj poznane iz zadnjega časa, ne da bi delal krivico še vrsti drugih. Vredno pa se mi zdi opozoriti na tri posebnosti zgodovinskega razvoja v času tik po prvi svetovni vojni v pokrajini ob Muri, ki so morda manj v zavesti ljudi in stroke, čeprav so poznane in že opisane.

Severovzhodno slovensko mejno ozemlje ima poleg že omenjene posebnosti (razvoj v ogrskem delu Avstro-Ogrske) še vsaj tri značilnosti, ki jih drugod na Slovenskem ne najdemo.

1. Vojaški upor v Radgoni 23. in 24. maja 1918 je namreč edini upor vojakov v prvi svetovni vojni, ki se je odvijal tik ob in na slovenskem etničnem ozemlju.

2. Severnovzhodna meja se je oblikovala najkasneje, saj je bila dokončno določena šele s podpisom razmejitvenega protokola v Zagrebu 8. julija 1924.

3. Ustanovitev tako imenovane Murske republike pomeni edino institucionalizacijo revolucionarnega vrenja na Slovenskem po koncu prve svetovne vojne.

O teh treh historičnih dogajanjih želim spregovoriti v telegrafskem stilu.

Upor v Radgoni[1]

Upor enot 97. pešpolka v Radgoni, regrutiranih iz okolice Trsta in Istre, sodi med vojaške nemire ob koncu prve svetovne vojne, kakršni so bili v Judenburgu-Murauu, Rumburgu, Kragujevcu in drugod. Sodi v čas revolucionarnega vrenja med avstroogrskim vojaštvom, deloma pod vplivom idej oktobrske revolucije, ki so jih v enote zanesli bivši ruski ujetniki, deloma zaradi slabega stanja v vojski (lakote, naveličanosti vojne, ukinitve dopustov itd.), deloma zaradi naraščanja nacionalnega gibanja med vojaki nenemških narodov. Vojaški upor v Radgoni prištevajo med največje upore v avstroogrski vojski, takoj za upori v

Judenburgu, Rumburgu in v Pécsi.

Znamenja vojaškega nezadovoljstva v nadomestnem bataljonu (Ersatzbataillon) 97. pešpolka so se kazala že veliko pred izbruhom upora. Bataljon je bil v Radgoni že od maja 1915 in je pred uporom štel med 4 in 5 tisoč vojaki pretežno slovenske, hrvaške in italijanske narodnosti. V mesto pa so prišli tudi številni primorski begunci in člani družin vojakov v bataljonu. Radgonskega župana je prisotnost teh ljudi tik pred izbruhom upora močno skrbela, saj je v pismu vojnemu ministru Rudolfu baronu Stoeger-Steiner von Steinstaettnu zapisal: „Dokazano je, da je velik del obeh narodov (slovenskega in italijanskega, op.p.) pod vplivom naših sovražnikov, kar se kaže v številnih izdajah in prebegih italijanskih in slovenskih vojakov, kakor tudi zadržanju le teh v sovražni tujini (mislil je predvsem na rusko vojno ujetništvo, op.p.)."[2] Podobnih misli je bil tudi poveljnik bataljona polkovnik Emil Kornmueller, oba pa sta bila še prepričana, da na vojake negativno vplivajo povrnjenci iz ruskega ujetništva in izjave čeških in jugoslovanskih politikov.

Kljub temu, da nekateri avtorji, raziskovalci te problematike in sopotniki dogajanja pripisujejo največji vpliv na upor boljševističnim idejam, tega ni mogoče potrditi z dokumenti. Doslej namreč še ni znano, ali je bil kateri od voditeljev upora oziroma eksekutiranih vojakov povrnjenec iz ruskega ujetništva. Pričevanja pa govorijo, da je vojake v Radgoni najbolj razsrdilo to, da so jih dodelili v maršbataljon za takojšni odhod na italijansko fronto, po zakonu pa so imeli pravico do šestmesečnega dopusta. Vojaki so bili nezadovoljni tudi zaradi slabe oskrbe in političnega položaja v državi. Zato je mogoče trditi, da je radgonski upor vojaštva nastal spontano. Lojze Ude sicer trdi, da „nimamo razloga ne verjeti, da je bil upor v Radgoni še najbolj sistematično pripravljen",[3] vendar v arhivskem gradivu ni najti oprijemljivega sledu o kakšni organizirani zaroti, pa tudi udeleženci govorijo drugače. France Bevk pravi, da je „upor izbruhnil nenadoma", Franc Kurinčič pa, „da so vojaki izvedeli za upor šele, ko so uporniki vdrli v skladišče orožja in hrane".[4] Le župan Kodolitsch govori, skoraj gotovo zato, da bi opravičil svoje delovanje, da so imeli uporniki vnaprej pripravljen načrt, zasesti Glavni trg, izpustiti vse zapornike, razbiti skladišča orožja in streliva, pobiti vse oficirje, nato pa izropati mesto, pri čemer naj ne bi bilo prizaneseno nobeni ženski in nobenemu otroku. Upor naj bi se začel šele okoli polnoči, ko bi vsi že spali, in ne okoli desetih zvečer, kot se je zgodilo.[5]

Toda bolj verjetno je, da je načrt, če je sploh obstajal, nastal med uporom samim in ne pred njim. Najbolj zgovoren dokaz za spontanost in nenačrtnost upora je sam njegov potek. Ne da bi se spuščali v podrobnosti poteka upora, naj povem, da je vodja upora četovodja Andrej Melihen iz Srpenice pri Bovcu, ki je vojake nagovarjal k uporu in agitiral za razbitje Avstro-Ogrske ter za Jugoslavijo, spravil na noge kakih 1600 vojakov. Toda namesto organiziranega boja so uporni vojaki najprej izropali skladišča hrane in obleke. Le manjši del, pod vodstvom korporala Ukoviča iz Hrušice pri Podgradu, se je zavedal, da upor lahko uspe le, če zavzamejo skladišča streliva. To jim ni uspelo, kajti tisočglavo množico vojakov je zaustavila peščica oficirjev in vojaških policistov. Ko pa jim je prišla na pomoč še skupina 80 vojakov, so množico upornikov porinili nazaj za kasarniške zidove. Obe strani sta se odtlej le še obstreljevali in žrtev je bilo sorazmerno malo, po nekaterih podatkih le 4 mrtvi in 6 hudo ranjenih ob množici laže ranjenih. Ko je 24. maja 1918 okoli 8. ure zjutraj v Radgono vkorakal intervencijski oddelek pod poveljstvom generalmajorja Herzmanskega iz Gradca, je v mestu že vladal mir. Od okoli 1600 vojakov jih je približno 1300 zbežalo v okoliške gozdove in vasi

ter na ogrsko stran, na območje bratislavskega vojaškega poveljstva, in le 300 upornikov je pomožnim četam uspelo zajeti.

Herzmansky je takoj uvedel nagla sodišča in začel s preiskavo ter zasliševanjem upornih vojakov. Veliko vojakov se je vrnilo samih ali so jih ujeli že naslednji dan, za voditelje upora pa je bilo proglašenih deset mož, slovenske, hrvaške in italijanske narodnosti. Postavljeni so bili pred naglo sodišče in prva dva, Andrej Melihen in Rudolf Ukovič, sta bila 27. maja 1918 obsojena na smrt in ustreljena. Dva dni kasneje je bilo obsojenih in ustreljenih še šest upornikov, zadnja dva osumljenca, Karel Šuligoj in Franc Kramer, pa sta bila izročena rednim sodiščem, kakor tudi drugih nekaj sto upornikov. Večina jih je dobila le simbolične kazni, od nekaj dni do nekaj mesecev zapora.

Ko so pristojne oblasti analizirale vzroke za upor, so na prvo mesto postavile nacionalno vprašanje. Župan Kodolitsch je bil prepričan, da je šlo za izrazito slovansko politično demonstracijo, ki jo je pripisal „hujskaški dejavnosti slovenskega katoliškega duhovnika in državnozborskega poslanca Korošca..."[6] Zahteval je prepoved njegove dejavnosti. Podobnega mnenja so bile tudi vojaške oblasti, ki so poročale, da je pri uporu v Radgoni poleg boljševističnih idej igralo veliko vlogo tudi jugoslovansko hujskanje. Očitno je prevladala ocena, da je šlo za nacionalne nemire in je bil zato nadomestni bataljon 97. pešpolka prestavljen na nacionalno popolnoma tuje ozemlje, v Székesfehérvár, med moštvo pa so bili infiltrirani agenti, da bi že v kali preprečili morebitni ponovni upor.

Nacionalno vprašanje, gledano s slovenskega ali madžarskega zornega kota, je bilo vgrajeno v temelje vsega takratnega dogajanja v Prekmurju in ob njem.

Boj za meje[7]

Slovenske oblasti v Ljubljani, pa tudi tiste v Mariboru, pod katerih pristojnostjo je bilo tudi Prekmurje (Narodni svet za Slovenijo in Istro, Narodni svet za Štajersko s pododborom za Prekmurje, Narodna vlada), ne samo da niso posvečale kakšne posebne pozornosti pod Ogrsko sodečemu skrajnemu severovzhodnemu delu Slovenije, temveč niti Narodno veće v Zagrebu kot vrhovna oblast v Državi SHS niti slovenska narodna vlada, ki nista bila subjekt v mednarodnih odnosih, nista mogla v začetku novembra 1918 vplivati na sklepanje premirja med madžarsko delegacijo (vodil jo je „rdeči grof" Károly) in poveljnikom vzhodne armade francoskim generalom F. d'Espereyjem. Določena je bila demarkacijska črta do hrvaške mejne reke Drave. Priznane so bile torej dotedanje meje Madžarske, razen na Hrvaškem in v Slavoniji, in Antanta naj bi na ta način varovala Madžarsko pred nemškimi ali južnoslovanskimi aspiracijami. Vanek Šiftar je po pravici zapisal: „S tem je bila za nepredviden čas odložena usoda pripadnosti Prekmurja in to je vplivalo na kolebljivost slovenske – Maistrove – vojske, da bi zasedla slovensko etnično območje z Monoštrom. Nekako spoštovanje tega dogovora je 'motilo' delegacijo kraljestva na mirovni konferenci."[8]

Prebivalstvo v Radgonskem kotu in na širšem Murskem polju (Boreci, Ljutomer, Radenci, Radgona) je bilo leta 1918/1919 razgibano ob „ujedinjenju" in s svojimi željami ter izjavami za priključitev Jugoslaviji so se mu v večjem številu pridruževali tudi prebivalci iz Prekmurja, toda brez posebnega rezultata. Z zasedbo Radgone so bili Maistrovi vojaki sicer še bližje Prekmurju, toda nezadovoljni z demarkacijsko črto so bili tudi Hrvati. Proti koncu decembra so njihovi prostovoljci zasedli Medjimurje in na tem območju rešili problem meja.

To je opogumilo enoto kapetana Jurišića, da je svojevoljno krenil v Prekmurje in brez boja zasedel Mursko Soboto. Madžarski vojaki so ga s težjimi izgubami hitro pregnali. V dneh, ko je Jurišić zasedel Soboto, pa so se v Cankovo premaknili tudi Maistrovi borci. Ostaja zgodovinsko še ne povsem razčiščeno vprašanje, zakaj se Jurišićevemu pohodu niso priključili domačini, ki so si želeli osvoboditve, in zakaj niso bile koordinirane akcije med Jurišićem, bistriškim demobiliziranim oficirjem J. Godino in Maistrom. Najbrž tudi zato ne, ker ljubljanska vlada ni imela kakšnega posebnega posluha za Prekmurje. O njem, torej o mejah, je razpravljala 4. januarja 1919 bolj mimogrede (točka c), čeprav je bilo predsedstvo vlade še v istem mesecu prepričano, da mora Prekmurje v celem obsegu pripasti državi SHS. Toda vlada ni niti razmišljala, da bi kadrovsko in gospodarsko pripravila priključitev tega ozemlja Sloveniji.

Prekmurje je bilo tudi na mirovni konferenci zelo skromno prisotno v razmišljanjih jugoslovanske delegacije, ki je na konferenci delovala od začetka. V razpravah na njej je bilo Prekmurje vedno tesneje povezano s spremembami na Madžarskem. Marca 1919 so z zasedanj mirovne konference prihajala poročila, ki so dvomila o priključitvi Prekmurja Sloveniji. Šele ko se je „zgodila" revolucija na Madžarskem, se je položaj spremenil. Jugoslovanska delegacija se je odpovedala Monoštru v zameno za Lendavo (18. 5.). Poročila govorijo o prepričanosti jugoslovanske delegacije, da bo Prekmurje dobila, na seji delegacije 11. julija pa so sklenili, da bodo od antantnih sil zahtevali vojaško okupacijo Prekmurja, kar so v noti naslednjega dne tudi storili.

Francozi, točneje njihov general d'Esperey, je aprila 1919 zahteval od jugoslovanskega vojnega ministrstva, da mu podredi tri divizije za intervencijo na Madžarskem. Toda vlada mu je odobrila le eno divizijo in konjeniško brigado, kasneje pa je zaradi notranjepolitičnih dogajanj (železničarska stavka, upornost revolucionarnih sil, slaba kadrovska in materialna pripravljenost vojske) ta sklep preklicala. Delegacija na mirovni konferenci je svoje zahteve po priključitvi Prekmurja utemeljevala s političnimi argumenti, kot so etnična in narodnostna načela, zasluge srbske vojske v vojni itd. Slovenska vlada pri načrtovanju vojaške zasedbe Prekmurja ni bila čisto pasivna, saj je že aprila 1919 Žerjav brzojavil v Beograd, da bi z vojaško akcijo rešili rojake v Prekmurju, 3. junija 1919 pa je dr. Matija Slavič poslal zaupno pismo Maistru, v katerem mu je svetoval, naj stori tako, kot je storil na Koroškem. Vsekakor pa pri zasedbi Prekmurja, ki se je „zgodila" šele 12. avgusta 1919, ne smemo zanemariti tudi vloge člana jugoslovanske delegacije dr. Jovana Cvijića in Wilsonovega osebnega prijatelja Mihaila Pupina.

Odločitev pa je bila seveda v rokah mirovne konference. Sekretariat te konference je na jugoslovansko noto odgovoril 2. avgusta 1919 in jugoslovansko delegacijo uradno obvestil, da je Vrhovni svet sklenil dovoliti okupacijo Prekmurja. General Pešić je tako mogel 9. avgusta poročati svojemu vojnemu ministru „... možemo smatrati, da su sve granice definitivno rešene."[9] Tako se je 17. avgusta 1919 v Beltincih zbralo 20.000 Prekmurcev, ki so se zahvalili delom Dravske in Savske divizije jugoslovanske vojske ter proglasili osvoboditev Prekmurja in njegovo priključitev Jugoslaviji. Na ta zbor je prišel tudi civilni komisar za okraj Prekmurje, ki ga je tja poslala slovenska deželna vlada, dr. Srečko Lanjšič.

S tem zborovanjem pa se seveda priključevanje Prekmurja Sloveniji in Jugoslaviji ter problematika razmejevanja z Madžarsko nikakor ni končalo. Prebivalstvo v Prekmurju so razburjala poročila, ki so prihajala iz Pariza in so napovedovala negotovo usodo Prekmurja.

Na razpoloženje so vplivali tudi vpadi večjih ali manjših oboroženih skupin iz Madžarske, od katerih je ena v novembru 1919 za nekaj časa zavzela tudi Lendavo. Še več. Pomiritve ni prinesla niti ratifikacija trianonske mirovne pogodbe. Razmejitvena komisija je namreč nadaljevala delo, nanj pa so hoteli vplivati tudi prebivalci sami: z množičnimi demostracijami pred razmejitveno komisijo (leta 1921 v Soboti, Prosenjakovcih, Puconcih...), z oboroženimi akcijami (leta 1920 na orožniški postaji Bodonci, Puconci) in nemiri, ki jih je spremljala in vzpodbujala tudi na Madžarskem uradno ustanovljena revizionistična liga. Piko na i je postavila še Avstrija, ki je zahtevala priključitev treh vasi, naseljenih z nemškogovorečim prebivalstvom, Ocinje/Guzenhof, Kramarovci/Sinnersdorf in Fikšinci/Fükselsdorf. Šele ko je bil 8. julija 1924 v Zagrebu podpisan razmejitveni protokol in se je končalo delo razmejitvene komisije, se je skoraj dve leti potem, ko so bile določene severne in zahodne slovenske meje, ustalila tudi meja na vzhodu.

Murska republika[10]

Rekli smo, da je bila usoda Prekmurja med zasedanjem mirovne konference v Parizu vedno tesno povezana z razvojem dogodkov na Madžarskem, posebej takrat, ko je bila 21. 3. 1919 razglašena boljševistična Madžarska republika sovjetov pod vodstvom Bele Kuna. Takrat je na slovenskih tleh nastala tudi edina boljševistična „državna" tvorba.

Že dva dni po razglasitvi Madžarske republike sovjetov, 23. 3, je iz Szombathelya prišla v Mursko Soboto nova madžarska oblast z oddelki vojske. Izdala je razglas o ustanovitvi Sveta za Slovensko krajino (Tanács Szlovenszke krajine). Nova upravna enota, ki je zajemala Prekmurje, naseljeno s Slovenci, je bila podrejena Železni županiji. Ljudski komisar županije je bil Béla Obal, njegov namestnik za Slovensko krajino in politični pooblaščenec za „vendske zadeve" pa je postal domačin iz Turnišča Viljem (Vilmoš) Tkalec.

Tkalec je v zgodovinopisju sporna osebnost. Bil je kraljevi oficir, se pridružil boljševikom, vendar ni bil nikoli s srcem pri njih. Obtoževali so ga tihotapstva in prevarantstva, ga povzdigovali v slovenskega revolucionarja in ocenjevali za lopovskega avanturista in protirevolucionarja. Nekateri mu tudi očitajo, da je bil človek brez slovenske narodne zavesti in lutka v rokah madžarskih protirevolucionarjev, katerih cilj je bila zrušitev boljševistične Madžarske republike sovjetov.[11] Vendar, naj je bil karkoli, ta človek se je maja 1919, potem ko mu je grozila aretacija zaradi tihotapstva in povezav s protirevolucionarji, odločil za akcijo, s katero je odcepil Slovensko krajino od Madžarske republike sovjetov. 29. maja 1919 je ob podpori nekaterih vojaških poveljnikov, dela prebivalstva in nekaterih članov sveta murskosoboškega okraja razglasil odcepitev in oklical ustanovitev Murske republike. Izvoliti se je dal za predsednika republike. Z vojsko, ki je štela kakih 1200 vojakov in oficirjev (vodil jo je stotnik Perneczky), je zasedel predvsem severne in vzhodne meje, zastražil mejo proti Avstriji, razstrelil železniško progo med Gornjimi Petrovci in Šalovci ter razorožil bataljon stražarjev v murskosoboški obmejni coni. Do vojaških prask je prišlo šele zahodno od črte Radmožanci-Polana-Razkrižje. Toda zavedal se je, da je potrebno delovati zlasti politično. „Izvršilni odbor" Murske republike je zato 31. maja poslal v Budimpešto ljudskemu komisariatu za zunanje zadeve brzojavko, v kateri je bilo med drugim zapisano: „Čast nam je sporočiti vam, da smo na izrecno željo prebivalcev Vendske krajine sovjeti delavcev, vojakov in kmetov Vendske krajine 29. t. m. proklamirali Mursko republiko, ki obsega področje Zalske

in Železne županije, na katerem žive Vendi. Razglasitev Murske republike temelji na pravici narodov do samoodločbe. Za izgraditev našega socialističnega družbenega življenja in na osnovi programa internacionalne socialne demokracije prosimo podporo Madžarsko sovjetsko republiko, s katero želimo živeti v najbolj prijateljskih odnosih. V primeru, da bi Madžarska sovjetska republika napadla z orožjem Mursko republiko, smo prisiljeni izjaviti, da bomo po potrebi sprejeli pomoč sosednjih imperialističnih držav, kar pa bomo storili samo v primeru skrajne potrebe. Zahtevamo, da se enote Madžarske sovjetske republike takoj umaknejo z ozemlja Murske republike."[12]

Bela Kun seveda ni imel razumevanja za Tkalčevo tvorbo. Vrhovno poveljstvo je okoli Murske republike razporedilo 6 bataljonov vojske in topništvo ter 2. junija 1919 začelo z napadom nanjo. Vladne enote so naslednjega dne zjutraj zasedle Mursko Soboto in Murske republike je bilo konec. Tkalec se je s somišljeniki umaknil v Avstrijo. Domači vojaki so se večinoma razbežali po domovih, zajete vojake pa so vladne sile zaslišale in jih izpustile.

Nesporno je torej, da je Murska republika bila, vsaj po naslovu in okoliščinah nastanka, edina sovjetska država na slovenskih tleh. Odgovor na vprašanje, ali je bila tudi slovenska država, ne glede na že opravljene dokaj podrobne raziskave, ostaja historično odprt, kljub, bojda, veliki množici Prekmurcev, ki se je ob dnevu proglasitve zbrala v Murski Soboti.

---

[1] Podrobnosti o njem glej: Dušan Nećak, Vojaški upor v Radgoni 23. in 24. maja 1918, v: Revolucionarno vrenje v Pomurju 1918–1920, Murska Sobota 1981, str. 335–343.

[2] Kriegsarchiv Wien, K.u.K. Kriegsministerium, 1918–5, Abteilung 64 . 7/2/8, foll. 91–98, Poročilo župana Kodolitscha (dalje KAW-KM).

[3] Lojze Ude, V Radgoni so se uprli, Delo 25. 5. 1968.

[4] Nečak...str. 338.

[5] KAW-KM, Poročilo župana Kodolitscha, foll. 95.

[6] KAW-KA, Poročilo župana Kodolitscha, foll. 96.

[7] Podrobnosti o tem glej: Vanek Šiftar, Prekmurje 1918–1920 (okupacija), ČZN, Maribor 1989, št. 1, str. 33–52 in v njem navedena literatura.

[8] V. Šiftar... str. 39.

[9] Andrej Mitrović, Razgraničenje Jugoslavije sa Madžarskom i Romunijom 1919–1920, Novi Sad 1975, str. 178.

[10] Podrobnosti o tem glej: Julij Titl, Murska republika 1919, Murska Sobota 1970; Miroslav Kokolj, Prekmurje v prevratnih letih 1918–1919, v: Revolucionarno vrenje v Pomurju v letih 1918–1920, Murska Sobota 1981; isti, Prekmurski Slovenci 1919–1941, Murska Sobota 1984.

[11] France Filipič, Murska republika, ES, Zv.7, str. 242.

[12] Dokumenti Slovenstva, Ljubljana 1993, str. 299.

THE LANDSCAPE ON THE MURA RIVER AFTER 1918

In his paper the author does not present the entire historical development of the said region after World War One; he has chosen to deal in detail with tree idioms of the historical development, which are not so ever present in the minds of the people, although they have already been dealt with; there have been quite a few thorough historical surveys, the majority of them coming from distinguished authorities in the history of Prekmurje and Pomurje region (Miroslav Kokolj, Prof.Dr. Vanek Šiftar, Dr. Julij Titel, Prof.Dr. Rudi Kyjovski).

The first of the chosen events is the revolt of the soldiers at Radgona from 23rd to 24th May 1918, which remains the only revolt on the part of the Slovenian soldiers in World War One, taking place not only on the verge of the Slovenian ethnic territory but also within it. Based upon the material of most of the Viennese archives and upon the extensive literature on the subject, the paper succeeds in reconstructing the revolt for the author maintains the revolt was brought about not only by the poor overall conditions in the Austro-Hungarian army but also by the unsolved ethnic question.

The second part of the paper deals with the formation of the north-eastern border, which is a peculiarity in itself, due to it having been set as late as in the summer of 1924. In formation of this border the interests of as many as three sides had to be considered (the Slovenian and the Croatian side), with the inconsistent and illogical policy on the part of the Ljubljana government as regards Prekmurje and the north- eastern border having been an additional disturbing element.

The third part of the paper deals with the historical event called „Murska republika". In the wake of the Hungarian bolshevik revolution Vilmos Tkalec proclaimed in the latter part of May 1919 the above said republic. Tkalec has been assessed quite differently on the part of the Slovenian historiography, from being a „national hero" to being a „knavish adventurer"; nevertheless he was founder of the only bolshevik „state" on the Slovenian territory during the times of revolutionary turmoil of the Post- World- War- One Europe.

The three historical events of the region of the Mura River, discussed by the paper, should shed additional light upon the specific history of this region, pointing out that it was the only part of the Slovenian ethnic territory which, during the time period of the Austro-Hungarian Monarchy, used to be included into the Hungarian part of the monarchy and this fact can not be denied even today.

NÉMETH József

KÉT NÉP FIA ÉS TUDÓSA, PÁVEL ÁGOSTON

Úgy gondolom, hogy amikor a Mura mentén élő népek közös históriájáról tanácskozunk, illő tisztelettel emlékeznünk kell azokra a kiváló tudósokra is, akik ösvényt ástak nekünk, akiknek lába nyomát követjük.

Most lenne 100 esztendős Milovan Gavazzi (1895. január 20-án született), aki pátriárkai kort érvén meg három éve hunyt el. Neve szerint olasznak hihetnők, noha zágrábi etnográfus volt, nekünk is otthont adó térség népeinek kulturális kapcsolatait vizsgálta. Húsz esztendeje maradandó élményünk volt, amikor Zalaegerszegen az Ethnographia Pannonica tanácskozásain kedves témájáról németül adott elő, de magyarul feltett kérdéseinkre szívesen válaszolt magyarul is.

Vilko Novak a közeli Belatinc szülöttje, e körben közismert róla, hogy a szlovén néprajztudomány meghatározó alakja. Hadd emlékeztessek arra is, hogy fiatal korában Karinthy Frigyes, Heltai Jenő, Zilahy Lajos, Kosztolányi Dezső műveit fordította szlovénra, s Tine Debeljakkal együtt az itt élő többség nyelvére ültette át Madách Imre: Az ember tragédiáját, szép tanulmánnyal is bevezetve azt. A fametszetekkel is illusztrált kötet épp 55 éve jelent meg. Hatvan esztendeje Slovenica med Madzari – Slovenia in Hungaria címmel több lapban is rovatot gondozott a magyarországi szlovén szellemi kapcsolatok kutatására, ápolására.

Félszázada múlt, hogy Budapesten doktorált, disszertációját a szlovén bibliafordító, Stefan Küzmicsről írta. E mű azért is kedves nekem, mert Küzmics 26 esztendőn keresztül a Zala megyei Surd evangélikus híveinek lelkésze volt.

Mivel közös határunk túlsó oldaláról jöttem, s fél százados szombathelyi emlékeim sem halványultak el Pável Ágoston tanár úrról, most harmadikként róla szeretnék kissé részletesebben szólni. Muraszombat mellett az osztrák határ közelében, három nyelv régiójában, Cankován született 1886-ban s 1920–1946 között Szombathelyen dolgozott.

Szerencsére nem kell őt felfedeznünk. Szobra és táblája látható szülőfalujában is, működése helyén is, nevét több intézmény viseli itt is, ott is, művei halála után Muraszombaton és Szombathelyen is megjelentek, kiállítások, konferenciák tisztelegtek emlékének, szócikket olvashatunk róla a magyar és a szlovén irodalmi lexikonban, a szlovéniai néprajz múltját bemutató kötetben, szép szavakkal emlékeztek rá tanítványai, Szemző Magda és Kiss Gyula, barátja, Vilko Novak, a fiatalabb nemzedékből Székely András Bertalan és Bence Lajos is. Utóbbinak írott szóval a megmaradásért szép kötete különösen jelentős.

Mi, kényelmesebb, jobb körülményekhez szokott utódok már alig értjük, hogy Pável életének hat rövid évtizedébe, hogyan fért meg példás középiskolai tanárság, vele egy időben könyvtárszervezés és -vezetés, néprajzi gyűjtés, múzeumirányítás, nyelvészeti, irodalmi tanulmányok sora, a szlovén, horvát, magyar irodalom kapcsolatainak kutatása, Ivan Cankar műveinek fordítása, két saját verskötetének megjelentetése, nagyon színvonalas folyóirat, a

Vasi, később Dunántúli Szemle megalapítása, haláláig szerkesztése is.

Pedig nehéz korban élt. Az I. világháború súlyos sebét egész életében hordozta, küszködnie kellett a pénztelenséggel, az értetlenséggel is. Itt magyarsága, ott szlovénsége miatt martak bele. A gáncsra válaszul ő kedves költőjét, Adyt idézte: „*Hisz gyalázatunk, keservünk már évek óta rokon...*".

De nagy találkozások is gazdagították: egyetemi hallgatóként rossz eredményű gimnazisták tanításából keres némi pénzt. Egyik instruáltja 35 évvel később magántanári habilitációja alkalmával a szegedi egyetem rektoraként kedves szavakkal köszöni a régi tanítást: a rektor úr Szentgyörgyi Albert, az egyetlen Magyarországon Nobel-díjat szerzett, kiváló tudós volt.

Dombóváron helyettesítő tanár az egyik osztályban. A padban ott ül a rácegrespusztai uradalmi kovács fia – Illyés Gyula, századunk magyar irodalmának egyik klasszikusa (ő nevezte először Pável tanár urat két nép hű fiának, a találó kifejezés azóta Pávelről emlékező kötet címe is lett).

Már jónevű szombathelyi tanár, amikor kosztos diákot fogad Csöngéről, s ő fedezi fel először a kamasz fiú költői tehetségét. A fiú: Weöres Sándor, századunk másik klasszikus poétája.

E körben érdemes felidéznünk, hogy a fiatal Pável egyszerre jelentkezett szlovén és magyar nyelvű verseivel. Első feltűnést keltő műve szülőfalujának, Cankovának (Vashidegkút) nyelvjárásáról írott, a magyar akadémia által is jutalmazott kötete. Cankar két fontos művét, a Na Klancu-t és a Hlapec Jernej-t, mi csak magyarul tudók változatlanul az ő fordításában olvashatjuk. Ő foglalta össze először magyar nyelven a szlovén irodalom történetét. Magyar és szlovén kutatók egyaránt elismerik a délszláv mondakör magyar kapcsolatairól írott tanulmányát, elsősorban a közös mondai hős, Mátyás király alakjának vizsgálatát. Nincs még harminc éves, amikor a budapesti egyetem nyugdíjba menő professzora utódjául javasolta, s csak fiatal kora volt akadály a kinevezéséhez. 1920-ban a ljubljanai egyetem hívta meg, ezt az állást szlovénül nem értő feleségére való tekintettel nem fogadta el.

A szakmai érdemek mellett azt is érdemes említenünk, hogy a 40-es évek elején próbálta elhitetni a Muravidék új közigazgatásának túlkapásait, hogy 1943 októberében részt vett a muraszombati néprajzi gyűjtemény leltározásában, s tudósi, muzeológusi lelkiismeretére hallgatva állt ellen a politikai szándéknak, hogy a szép anyagot Szombathelyre szállítsák. Ugyanez időben ő diktált védőiratot Vilko Novaknak, akit szlovénsége miatt támadtak és helyeztek el Mura vidékéről.

E sokrétű tevékenységből egy ritkábban emlegetett, nem látványos, de rendkívül hasznos vállalkozásáról szeretnék kissé részletesebben szólni: a Vasi Szemle hasábjain ablakot nyitott főleg a vasi, de általában a hazai olvasóknak is a szlovén (és a horvát) tudományos, irodalmi életre. Rendkívül gyorsan regisztrálta a szomszédság kultúrájának majd minden újabb eredményét.

Többször is ismerteti magyar tanulságait, külön is kiemeli Franze Stele: Monumenta Artis Slovenicae című köteteinek, különösen a Muravidék műemlékeit bemutató füzeteinek. Nem kerüli figyelmét, hogy barátja, Vilko Novak összegyűjtötte a szombathelyi kispapként meghalt, tehetséges fiatal költő, Josef Basic verseit. Hírt ad arról, hogy Fran Ramovs kiadta a szlovének nyelvemlékét, a freisingeni töredéket, s rámutat annak magyar vonatkozásaira. Észreveszi, hogy megjelent Janez Svetokriski kapucinus prédikátor beszédeinek gyűjteménye,

s rámutat a bennük található magyar helynevek tanulságaira. Franc Grivecnek Kocelről szóló háromszáz oldalas monográfiájáról is értesíti a magyar olvasót. A Zalavárról szóló kiterjedt magyar publikációkban máig sem találtam nyomát e mű ismeretének, csak egy későbbi rokon témájú tanulmányát használta Cs.Soós Ágnes.

Pável felfigyelt Rudolf Branko Petőfi-fordításaira, közülük négyet szlovénül közöl is. Fiatal kollégájával, Fodor Henrikkel ismertetést írat Josip Horvat: A horvát kultúra ezer éve című Zágrábban megjelent kötetéről.

Szívesen osztja meg örömét az olvasókkal, hogy Alojz Gradnik Ady Endre négy versét fordította szlovénre, s adta közre a Ljubljanski Zvon (Ljubljanai Harang) 1933. évi 7–8. füzetében. 1928 óta egyre melegebb barátság fűzte Vilko Novakhoz, kölcsönösen segítették egymás törekvéseit és a két kultúra kapcsolatának gondozására párhuzamos rovatokat gondoznak a szlovén folyóiratokban, illetve a Vasi Szemlében (Slovenica is Hungaria, illetve Hungarica in Slovenia).

Örömmel nyugtázta azt is, hogy Franz Susnik megírta a magyar irodalom történetének vázlatát.

Mint könyvtáros is e kapcsolatokat erősítette. A 20-as években újjárendezte, majd jelentősen fejlesztette a szombathelyi városi könyvtárat. Ebben külön szakcsoportot szervezett: hazai vagy hazai vonatkozású szláv munkák címmel. Indoka a következő volt: „*Szombathely múzeuma a közeli szlovén nyelvterület és a nyugat-magyarországi nyelvszigetek közvetlen szomszédsága miatt a legalkalmasabb ezeknek a sok tekintetben érdekes kultúrtanulmányokat és kölcsönös vonatkozásokat tartalmazó munkáknak a gyűjtésére és őrzésére*".

Végül mivel Lendván vagyunk, nem hagyhatom említés nélkül, hogy számon tartotta egy Lendván 1552-ben született magyar széphistória délszláv kapcsolatait is. Ráskay Gáspár Bánfiéknál vendégeskedett, talán az itt hallott történetek ihletésére írta a fellettünk emelkedő vár elődjében az Egy széphistória a vitéz Franciscoról és az ő feleségéről című művét.

Szép elégtételnek, jelképnek is érzem, hogy Pável halála után félszázaddal a szlovéniai magyaroknak a lendvai vár tövében oly gondos szeretettel szerkesztett évkönyve is közöl két Pável művet: Kenyér című versét és egy műfordítását. Közös hősünkről szól eredeti címe: Smrt kralja Matjaza, a magyar cím: Mátyás halála.

ÁGOSTON PÁVEL, SON AND SCHOLAR OF TWO NATIONS

Ágoston Pável (1886–1946) had been working for most of his life in Szombathely as schoolmaster, poet, editor, librarian and museologist. His greatest ambition had been to establish as many links as possible between the Hungarian and the Slovenian culture. He had contributed to the acquaintance of the important works of Hungarian literature by Slovenian readers, too. At the same time, he translated pieces of Slovenian writers into Hungarian. In the review „Dunántúli Szemle" („Transdanubian Review"), edited by him, he regularly wrote about the common intellectual heritage of the two nations.

GÖNCZ László

MAGYAROK A MURAVIDÉKEN ÉS A KÖZÖSSÉG NEMZETI TUDATÁNAK ALAKULÁSA 1920 UTÁN

Az 1918–19-es politikai és katonai műveletek révén, az 1920-ban megkötött trianoni békeszerződés értelmében az egykori Szerb-Horvát-Szlovén-, illetve a későbbi Jugoszláv Királyság szlovéniai régiójához csatolták a Murától északkeletre eső Vas és Zala megyék legnyugatibb részeit. Az említett terület – amely a szlovéniai magyarság berkeiben az elmúlt 15–20 esztendőben Muravidék néven honosodott meg – felkarolja azt a 28–30 települést is, ahol 1920-ban még abszolút többségben magyarok éltek. Már előzetesen had jegyezzem meg, hogy az ún. nemzetiségileg vegyesen lakott terület települései lakosságának nemzetiségi összetétele – Lendva város kivételével – az 1991-es népszámlálási adatok szerint 50 és 85% között mozog a magyarság javára.

Az említett határszakasz alakulásáról, annak bonyolult összefüggéseiről e tanulmány kereteiben nincsen módunk szólni. Annyit azonban manapság szabadjon megjegyezni, hogy az említett magyarlakta vidék lakossága saját akarata ellenére került kisebbségi sorba. Azt egyébként senki sem vitatja, hogy a Mura-menti szlovének is legitimen dönthettek, döntöttek az egyéb szlovén területekkel való csatlakozásról. Nyilvánvaló, hogy a szinte tíz évszázada a tömbmagyarsághoz tartozó népcsoport lelki világának nemzeti érzelmei felmérhetetlen megpróbáltatásoknak voltak kitéve. E szituáció egy aránylag kis létszámú nemzeti kisebbség esetében alapvetően más megnyilvánulásokat rejteget magában, mint az egy nagyobb – ugyancsak kisebbségbe került – népcsoport esetében elmondható.

Arra vonatkozóan is eltérőek az adatok, hogy valójában mennyi lehetett a muravidéki magyarság létszáma az elcsatoláskor. A hivatalos statisztika mintegy tizenötezernyi magyarságról beszél, azonban ismerve az első jugoszláv népszámlálások hatalmat kiszolgáló tendenciáit, elfogadhatónak mondható az az állítás, amely a tényleges magyarság számát az elcsatoláskor 20–21 ezerre teszi.

A magyarlakta vidék (nemzetiségileg vegyesen lakott terület) történelmi és jelenlegi jellemzői Muravidéken

A magyarság által lakott terület azt az 50–55 km hosszú, illetve hol 10 kilométernyi, hol annál még szűkebb terjedelmű sávot jelenti, amely a mai szlovén-magyar határ mentén terül el. E sávban – összefüggően – él a Muravidéki magyarság ma mintegy tízezernyi főt számláló közössége, a már említett „nemzetiségileg vegyesen lakott területnek" nevezett vidéken. A döntő többségben magyar többségű falvak láncolata csupán egy helyen szakadt meg. Kebele, azaz Kobilje az a szlovén település, amely beékelődött a magyar környezetbe.

A legutóbbi – 1991-es – népszámlálás adatai a becsült létszámnál mintegy kétezer fővel kevesebb magyar nemzetiségű lakosról tanúskodnak, azonban ettől függetlenül úgy vélem, hogy nem eltúlzott a tízezernyi magyart feltételező állítás.

Maga a terület földrajzilag részben síkság, részben dombos vidék, ahol a legfontosabb gazdasági ágazat a mezőgazdaság. Fontos hangsúlyozni, hogy a magyarlakta vidék termőföldje lényegesen szegényebb, mint a Mura folyóhoz valamennyire közelebb fekvő szlovének által lakott terület termőföldjei. Részben ez, részben pedig a szlovén természetes életmódbeli és gazdaságpolitikai adottságai idézték elő azt a helyzetet, hogy a magyarlakta vidék a fejlettségét illetően a 18. századtól fokozatosan lemaradt a szlovének által lakott területtől. Ezt e tanulmány keretében elsősorban nem gazdasági összefüggésben állítom, ugyanis a jelenségnek közvetlen szociológiai jellegű kihatásai is vannak, főleg a nemzeti tudat kisebbségi sorban történő alakulásával vonatkozóan. Ahhoz nem fér kétség – és ezt Fényes Elek is a 19. század közepén megjelent tanulmányaiban állítja –, hogy a szlovén lakosság gazdasági helyzete jóval felülmúlja a magyarokét.

Ahogy a muravidéki földművelésre általában, e vidékre is a kisparcellás művelési forma jellemző, ami számtalan esetben gátolta a mezőgazdaság fejlődésének ütemét, minőségét. Ugyanakkor, ha szem előtt tartjuk azt is, hogy – főleg a goricskói részen, tehát a mai Podos-Šalovci és Moravske Toplicei községek területén – a termőföld minősége lényegesen rosszabb, mint a közvetlen Mura-mentén, akkor érthető, hogy a földművelés korántsem nagy jövedelemforrás e vidéken.

El kell mondani azt is, hogy néhány nagyobb, elsősorban a kőolajbányászáshoz közvetve vagy közvetlenül kapcsolódó iparágat levonva a vidéken számottevő ipari létesítmény nem tudott kibontakozni. Ennek nem volt hagyománya. A magyarlakta vidéken inkább néhány kézművességi ágazatnak volt jelentősége – ilyen például a fazekasság –, ami azonban ugyancsak visszafejlődött vagy jelentőségét veszítette. Ilyen helyzetben mindenképpen érthető, hogy a 20. század nagy kivándorlási hullámai a Muravidéki magyarság sorait is hathatóan megtizedelték.

Az I. világháború után azonban történt még néhány esemény, ami közvetlenül kihatott a magyarság létére, illetve a nemzeti tudat alakulására. Az Esterházy-féle földek elosztásánál látványos diszkrimináció történt a magyarsággal szemben, hiszen csupán akkor juthatott némi földterülethez, ha lemondott nemzetiségéről. Szlovénia különböző vidékeiről, de a Muravidék egynyelvű szlovén területeiről is egész kolóniákat (településrészeket) telepítettek a magyar falvakba, elsősorban azért, hogy az asszimilációt serkentsék. Nyilván szociális intézkedésekre is lehet hivatkozni e betelepítési hullámot illetően, de valójában mégsem erről volt szó. Hála Istennek, hogy az idetelepített lakosság és az őshonos magyarok között nem bontakozott ki nagyobb méretű – nemzetiségi jellegű – ellentét. Hogy a rövidebb végét amúgy is a magyarság húzta, az legjobban látszódik azon falvak lakossági struktúrájának alakulásában, melyekben kolóniák jöttek létre.

Az igazsághoz tartozik az is – és ezt a II. világháborúval járó újabb határkorrekciók méginkább fokozták –, hogy a határsávban élő lakosság állandó bizonytalanságban élt.

Közigazgatásilag az elmúlt 75 esztendőben a Muravidéki magyarság különböző egységekhez tartozott. Ennek történelméről hosszan kellene szólni. Ez alkalommal csupán azt említem meg, hogy a 60-as évektől 1995-ig a Muravidéki magyarságnak mintegy 4/5-e a lendvai járáshoz – vagy ahogy nevezték: községhez – tartozott, 1/5-e viszont a muraszombati járáshoz. A közigazgatás átszervezésével, ami 1995. január 1-jével lépett életbe, a Lendva-községi magyarság jelenleg az önkormányzati egységen belül minimális többséget alkot, míg az egykori muraszombati járás magyarsága a Hodos-Šalovci és Moravske Toplicei

községekhez tartozik, ahol abszolút kisebbségben él. Természetesen a nemzetiségnek – a szlovén alkotmány és jogrend értelmében – legitimen megválasztott érdekképviseleti szervei, azaz nemzeti tanácsai is vannak, amelyek révén közvetlenül befolyásolhatja a nemzetiség létét, fejlődését érintő kérdéseket.

A politikai jellegű kérdésekre ezúttal ugyancsak nem térhetek ki, csupán annyit kívánok elmondani, hogy az őshonos nemzetiségek iránti kisebbségi politikában az 50-es évek végét követően állt be változás, amikor Szlovénia gyakorolni kezdte a pozitív diszkriminációra, azaz a többletjogokra épülő nemzetiségi politikát. Ennek jegyében történt a közigazgatás átszervezése is, legalábbis elvi szinten. Gyakorlati szempontból akadna bőven kifogásolni való.

A nemzeti tudat alakulásának szempontjai

Ahogy már arra előzetesen utaltam, általában jellemző a kisebbségekre, hogy a nemzeti tudatot a gazdaság fejlettségének helyzete lényegesen befolyásolja. Egyrészt az anyaország gazdasági helyzetére gondolok, másrészt arra az országra, amelynek keretében az adott kisebbség él.

Mivel általánosan tekintve a szlovének gazdasági helyzete, életkörülményei a magyarságénál fejlettebbek voltak, számunkra – kisebbségként – egyre jobban az vált értékké, amit a többségi szlovén nemzet viselkedésformájában, munkaszokásaiban tapasztaltunk. A magyarság körében már a két világháború között megkezdődött a szlovén értékekkel való egyre erőteljesebb azonosulás, a többségi nemzet felé irányuló orientálódás. A II. világháborút követően ezt, a nemzeti tudat formálása szempontjából negatív folyamatot, a nemzetközi politikai helyzet lényegesen elősegítette, hiszen 1948 után a muravidéki magyarságot szinte hermetikusan elzárták anyanemzetétől. Az adott helyzet e kis létszámú közösséget különösképpen kilátástalan és reménytelen helyzetbe sodorta. Ilyen szituációban nyilván nagyon sok kisebbségi magyar – közvetve vagy közvetlenül – elfelejtett, megszűnt magyarnak lenni.

Ami ugyancsak hathatóan hozzásegített a muravidéki magyarság nemzeti tudatának alakulásához, annak zavaraihoz, illetve csorbulásához, az az értelmiségi réteg hiánya. Egy hasonló jellegű tanulmányomban már írtam arról, hogy esetünkben csak hézagosan lehet egy valójában létező, aktív szerepet vállaló, ugyanakkor szakmai összetételét illetően heterogén értelmiségi csoport folyamatosságáról beszélni. Inkább csak nagyon szűk csoportokról, illetve az átlagszinttől valamennyire eltérő egyénekről beszélhetünk. Lássunk azonban hozzá e rendkívülien fontos kérdés elemzéséhez tételszerűen.

Az I. világháború utáni időszakban tömegesen költöztek el a trianoni Magyarország területére értelmiségiek, a kisebbségbe kényszerített magyarság addig legfontosabb, legtevékenyebb rétegei. Néptanítók, jogászok, orvosok és egyéb szakemberek hosszú sora hagyta el a vidéket. Az akkori értelmiség szemszögéből vizsgálva a helyzetet, megállapítható, hogy az elcsatolás egy természetes folyamatot, egy egységes orgánumot, egy eszmét, egy életfelfogást és nem utolsósorban egy ezeréves életmódot szakított meg az itteni magyarságban. És ezt éppen az értelmiségiek voltak képtelenek elfogadni.

A magyar lakosság helyzete elképesztően tragikus lett, mivel mindez után magyarnak lenni valami teljesen mást jelentett, mint azelőtt. Az általános napi teendők végzése fölé

kerekedett a hovatartozás tudatának keresése még az átlagemberekben is.

Az elköltözött értelmiségiek fontos tisztségeit a legtöbb esetben beköltöztetett, magyarul nem tudó személyek töltötték be. A muravidéki magyarság kisebbségi helyzete már akkor, századunk 20-as éveinek elején bizonytalan képet festett.

Valamivel később, amikor már egész szlovén vagy más nemzetiségű települések keletkeztek a magyar falvak mellett, illetve azokon belül, akkor a lakosság struktúrájának változásai is kezdetét vették, természetesen a magyarság rovására. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy nagyon sok, számunkra ma negatívnak minősített jelenséget vissza lehet vezetni kisebbségi létünk kezdeti fázisaiba. A lakosság keveredése ugyanis egy olyan folyamat, amely a kisebbségnél törvényszerűen öntudatzavarokat idéz elő, főleg olyan helyzetben, mint az a muravidéki magyarság esetében elmondható (kis létszám, a többségi nemzet felé való orientálódás).

Az elmúlt 4–5 esztendőben több olyan idősebb személlyel próbáltam elbeszélgetni a muravidéki magyarság akkori érzelemvilágáról, akik tizenévesként élték meg az 1920-as éveket. Valamennyien szörnyű érzelmi zavarokról beszéltek. A legtöbben hangsúlyozták, hogy a muravidéki magyarságnak abban az időszakban nem volt olyan szellemi vezetője, akit követhettek volna. Elmondták egyébként azt is, hogy a hatalom részéről állandóan zaklatták őket a „bűnös nemzet" tudatával, „aki ezer évig elnyomóként, hódítóként uralta a vidéket".

Őszintén szólva, e, már a 20-as években hangoztatott vádakról megállapíthatjuk, hogy még manapság is több esetben elhangzanak sajtóban, oktatási berkekben egyaránt. Úgy vélem, nem szükséges túlságosan hangsúlyoznom, hogy ilyen körülmények közepette a nemzeti tudatformálási teendők megoldatlan problémákba ütköznek.

Az általam felkeresett idős, de őszinte emberek arról is szóltak, hogy a két világháború között a legtöbb muravidéki magyar büszkén – tehát nem félve vagy titokban – vallotta magát magyarnak, még ha az közvetlen bántódással, károsodással járt is. Állításuk szerint a muravidéki magyarság akkor még abban bízott, hogy a magyar lakosság számára igazságtalan döntést igazságtétel követi majd, ami lehetővé teszi ismét a Magyarországhoz tartozást. A magyar lakosság akkor még csupán az említett megoldásban látta a kiutat, ugyanis akkoriban európai integrációról, határok szimbolikussá tételéről és tényleges, a kisebbség érdekeit szolgáló kisebbségi politikáról senki sem beszélt, beszélhetett. Egyébként általános véleményként kezelhető az az állítás is, hogy a muravidéki magyarság – akkor még – nem akart kisebbségi sorsban maradni. Az előzőekben tárgyalt szempont, amelyben a muravidéki magyarságnak a többségi nemzet felé történő orientálódását elemeztük, a 30-as évek közepéig még nem jutott kifejezésre. Ez természetes is, hiszen gyakorlatilag akkor még a Trianon utáni első nemzedékről beszélhetünk.

Visszatérve az értelmiség hiányának kérdésére megállapíthatjuk, hogy a II. világháborúig hatékony magyar kisebbségi értelmiségi rétegről nem beszélhetünk. A II. világháború időszaka a muravidéki magyarság nemzeti tudatának vizsgálása szempontjából ugyancsak érdekes. Muravidéket ugyanis akkor ismét Magyarországhoz csatolták, ami új érzelmi helyzetet hozott magyaroknak, szlovéneknek egyaránt. Tekintettel arra, hogy e kérdés bővebb elemzéséről e tanulmányban nincs mód, csupán annyit említenék meg – ami manapság is számtalanszor a vita tárgyát képezi – hogy a későbbiek során annyiszor felrótt szélsőséges megnyilvánulásokért, háborús bűnökért, az őshonos muravidéki magyar lakosság a legkevésbé felelős, még ha volt is arra példa. Ugyanis 1941 és 1945 között zömében új elemek kerültek a

Muravidékre, akár tisztségviselőként, akár szakemberként, akik közül csak néhányan kötődtek valamilyen formában a muravidéki magyarsághoz. Köztudott tény, hogy a háborús időszakban számos igazságtalanságot is elkövettek – elsősorban Muravidék őshonos szlovén lakosságával szemben, ami mindenképpen embertelennek minősíthető –, azonban az elkövetett bűnök az említett időszakra általánosan jellemző tragikus események következményei, amit természetesen nem lehet és nem is szabad, a muravidéki magyarság számlájára írni. Az itt élő őshonos magyarságnak az sem róható fel, hogy felszabadulásnak – és nem megszállásnak – tekintetté a magyarsághoz való tartozás tényét. A muravidéki magyarság a területet visszafoglaló magyar katonákban nem fasiszta megszállókat látott, hanem nemzeti léte biztosításának segítőit. A nemzeti tudat őszinte formálása szempontjából e kérdést manapság csakis így célszerű elfogadni. Természetesen teljesen ellentétes a muravidéki szlovénség viszonyulása mindehhez, ami ugyancsak természetes érzelmi és nemzeti megnyilvánulásként értelmezhető. Nagyon fontos, hogy a felnövő nemzedékkel a két, tartalmában ellentétes viszonyulást ne egymástól elkülönítve tárgyaljuk – netán csupán az egyik szempont felülkerekítési szándékával, ahogy az ez idáig történt –, hanem egymással összefüggésben, a két együtt élő nemzet objektív történelmének megközelítése jegyében.

Csakis ilyen formában tudunk némileg hozzásegíteni az egyébként igen eltorzult muravidéki magyar nemzeti tudat formálásának sikerességéhez, vagyis ahhoz, hogy a fiatalok ne szégyenkezve vállalják anyanyelvüket, nemzeti hovatartozásukat, amire az elmúlt évtizedekben sajnos ugyancsak bőven akadt példa.

Annyi mindenképpen biztos, hogy a II. világháború után a muravidéki magyarság öntudatának helyzete tovább rosszabbodott. Ha a háborús években beszélhetünk is némi értelmiségi rétegnek a kialakulásáról, akkor annak zöme 1944 után elköltözött e tájról. A háborúban elesettekkel tovább csökkent az elsősorban fiatalabb korosztályú magyarok száma. A muravidéki magyarságnak tudomásul kellett vennie, hogy számára más alternatíva, mint a kisebbségi sors felvállalása, nincs. Az 50-es évek végéig mindezt inkább egyénileg élhette ki-ki meg, hiszen addig sem értelmiségről, sem szervezett fellépésről nem beszélhetünk.

A nemzeti tudat alakítására negatívan kiható, már felidézett tényezők mellett még egy kérdéssel szükséges néhány mondat erejéig foglalkozni, amely ugyancsak döntően befolyásolja az identitástudat-torzulást. A vegyes házasságokról van szó.

Az eddig már említett negatív hatások függvényében, illetve azzal „karöltve" a vegyes házasságokból kikerülő generációknak legalább a 75–80%-a magyarul is tudó szlovénnek tekinti magát. Rosszabb esetben a gyerekek a kisebbségi nyelvet már nem is beszélik. Ebből sajnos az következik, hogy a példaértékű szlovéniai kisebbségpolitika és kisebbségvédelmi jogrendszer ellenére a magyar nyelv tudása nélkül aránylag sikeresen lehet érvényesülni az ún. nemzetiségileg vegyesen lakott területen is.

A helyzet azért gondba ejtő, mert esetünkben a vegyes házasságok a házasságok összlétszámának több mint a felét teszik ki. Az együttélés szempontjából ez az adat pozitívnak is értékelhető – és így is lenne a rendjén –, csupán a magyar nyelv és nemzeti értékek minőségi visszacsúszása miatt jelent ez komoly problémát elsősorban azért, mert e traumatikus helyzet orvosolására ma még alig akad megoldás.

A családi nevelés mellett – ami az elmondottak révén általánosságban amúgy is megkérdőjelezhető – az oktatásnak lenne fontos feladata a helyzeten valamennyire javítani. A muravidéki magyarság oktatási kérdésére e tanulmányban nem térhettünk ki. Azt azonban

fontosnak tartom megjegyezni, hogy a több évtizedig ideálisnak minősített kétnyelvű oktatás a magyar nemzeti tudat formálása szempontjából nem hozta meg a várt eredményt. A jövőben mindenképpen lényeges didaktikai változásra szorul, amennyiben nem a formának, hanem a tényleges hivatottságnak akar megfelelni. Az mindenképpen biztos, hogy a jövőbeli oktatáspolitikai változásoktól nagy mértékben függ a muravidéki magyarság helyzete, megmaradása.

Most, amikor hét évtizedes kisebbségi statusban talán először alakult ki a muravidéki magyarságon belül – persze a körülményekhez viszonyítva – számottevő magyar értelmiségi réteg, még ha a muravidéki magyarság létszáma nagyon megfogyott is, úgy hiszem, hogy képesek vagyunk a megmaradásra. Ennek legfontosabb alapfeltétele a sikeres nemzeti tudatformálás. A másik nagy feltételrendszer – az európai és azon belül az államközi együttműködési folyamatok – jól alakul, ami a nemzeti kisebbségeknek is új lehetőségeket biztosít.

Irodalom:

Bence Lajos: Írott szóval a megmaradásért. Kiadó: magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet 1994
Fényes Elek: Magyarság geográphiai szótára, 1851 Budapest
Göncz László: A muravidéki magyarság általános helyzetének jellemzői – Naptár 1994 – 1
Göncz László: A magyarok fogyatkozása a Muravidéken – Muratáj – 1–2
Varga Sándor: A szlovéniai magyarok helyzete 1919–1941 között – Muratáj – 1
Az 1991-es népszámlálás adatai – Szlovén Statisztikai Hivatal

HUNGARIANS IN THE MURA-REGION AND THE CHANGES OF THE NATIONAL IDENTITY OF THE COLLECTIVITY AFTER 1930

Under the terms of the Trianon Peace Treacy, signed in 1920 as the result of the political and military operations, the western edges of the Counties Vas and Zala, laying northeast from the river Mura, were annexed by the former Serb-Croatian-Slovenian, later Jugoslavian kingdom. The above mentioned area – called by the Hungarians living in Sloveinia Mura-region during the last 15–20 years – covers also those 28–30 settlements where the Hungarians were living in the absolute majority in 1920. I'd like to mention in advance that, accoring to the data of the 1991 census, the national composition of the inhabitants of the settlements in the so called mixed populated regions shows 50–85% for the good of the Hungarians – except the city of Lendava. In the course of this lecture it isn't possible to discuss the changes and the complicated connexions of the border-section mentioned before. Nowdays I may be allowed to remark, that the population of that region inhabitad by Hungarians got in the minority against its own will. It is obvious that the national feelings of this ethnic group, that had belonged nearly for ten centuries to the mass of Hungarians, met with sad trials.

The lecture details the historical and the present peculiarities of the mixed-populated Mura-region, underlying the economic and the administrative questions. It deals with the aspects of the changes of the national consciousness, stressing the influence of the highly developed state of economy, of the absence of the intellectual class, of the events of the Second World War and of the mixing of the population – especially the influence of mixed marriages.

Finally the lecture establishes that nowdays, after having lived in minority for 70 years, a relatively considerable intellectual class is being formed for the first time among the Hungarians living in the Mura-region. This fact holds out the hope of survival in spite of the decrease of the number of Hungarians living in the Mura-region. The other main condition, the European co-operation and interstate relationships within it, is working well opening up new vistas to the national minorities.

BENCE Lajos

AZ ÍROTT SZÓ MINT TUDATFORMÁLÓ ERŐ KISEBBSÉGBEN

Dolgozatunk témakörét és – történelmi konferenciáról lévén szó – időhatárait is szükségesnek tartom behatárolni már itt a legelején, hogy az idő szorítását is figyelembe véve mégiscsak megvalósuljon a kitűzött célból valami. Az írott szónak, mint identitásfejlesztő, tudatformáló erejét úgy gondoljuk ma már nehéz lenne elvitatni. Különösen akkor nem, ha kisebbségi irodalomról, annak termékeiről van szó. Ezek az irodalmak ugyanis a nyelvmegőrző, nemzetmegtartó szerepen túl – amit a művek nyelvi rétege szükségképpen és megkerülhetetlenül közvetít – témavilágukkal az átlagosnál jóval szorosabb szálakkal kötődnek népük történelméhez. Különösen akkor van ez így, ha az említett kisebbség olyan nehéz történelmi örökséget tudhat magáénak, mint a magyarság 19. illetve 20. századi történelmi öröksége. Az állandó jellegű veszélyeztetettség érzése rátelepszik az írói lelkiismeretre, gúzsba köti, megbéklyózza a szabad gondolatot, állandó öncenzúrához szoktatja. Másik jellemzője a közösség felé való fordulás. Ezért hiányoznak a Közép-Kelet-Európa kisebbségeinek irodalmából az olyan általános emberi témákat megfogalmazó, a lét nagy kérdéseivel foglalkozó, elefántcsonttoronyi magányban született művek. Helyettük a közéleti témák szólalnak meg, nemegyszer az *alkalmi versek* színvonalán. Van azonban nyitási lehetőség két irányban is: egyrészt az esszé és az esszéregény, másrészt az újságírói műfajok és a kevesebb áttétellel (képpel) működő prózai műfajok felé. A kisebbségi irodalom funkcióját tekintve ezek sok esetben ugyanolyan szerepet tölthetnek be, mint a magas esztétikai mércével mérhető irodalom; egy népcsoport öneszmélését segítik, identitástudatát erősítik, ezért a beolvadás elleni harc egyik leghatásosabb eszközének tekinthető.

E kissé hosszúra nyúlt bevezető után térjünk rá dolgozatunk valódi témájára, a muravidéki magyar sajtó történetének arra a fejezetére – a húszas évekre –, mely sok szempontból ma is példamutató lehet. Elöljáróban jegyezzük meg, hogy az utóbbi hét évtized hazai sajtótörténetének megkülönböztetetten kimagasló fejezetéről van szó, olyanról, amilyenre a rendszerváltás előtti, illetve az azt követő néhány évben akadt példa a szlovén és a magyar sajtó történetében.

A muravidéki sajtó történetével az elmúlt időszakban több tanulmány is foglalkozott. Ezek azonban néhol csupán topológiai jellegű felsorolások a sajtótermék megközelítőleg pontos adataival (Varga Sándor). Részletes elemzés, felmérő jellegű tanulmány mindeddig csupán egy jelent meg (Pivar Ella, Naptár 1985.), s ez sem kisebbségtörténeti szempontból érdekes, mert a sajtónak a gazdasági és politikai életben betöltött szerepét vizsgálja elsősorban. A kisebbségpolitikai vonatkozásokra vagy oda sem figyel, vagy elintézi – a szlovén szakirodalomból jól ismert revizionista jelzővel illeti azokat a magyar sajtótermékeket, amelyekben a kisebbségbe került magyarság problémáiról is szó esik.

A két világháború közötti – lényegében 1919 utáni – muravidéki magyar sajtó, mint említettük a gyakori, egymást érő választásokhoz és pártérdekekhez kapcsolódik szorosan. A laptulajdonosok a gyors sajtóval elsősorban saját párt- és gazdasági érdekeiket kívánták

kielégíteni. Téves azonban az a felfogás, melyet az ellenzék és a különböző szlovén szakirodalom hangsúlyoz, mely szerint a magyar lapok egytől egyig az itt élő, trianoni döntés által kisebbségi sorba került magyarság érdekeit szolgálták. Sokkal inkább a kisebbség szavazatainak megszerzésére irányultak e lapalapítási kísérletek, annál is inkább, mert a tíz és félezer lélekszámú kisebbség a választások kimenetelét illetően komoly tényezőnek számított. A fentieknek mond ellent az a tény is, hogy a legtöbb hazai szlovén párt, így például a Klekl féle klerikálisok a hazai szlovén tájnyelvi sajtó mellett magyarul is nyomtattak újságot. Ezeknek a nyelven kívül kevés köze volt a magyar szellemiséghez, még kevésbé a kisebbségvédelemhez. Ezt támasztja alá az a maribori és ljubljanai illetékes belügyi szerveknek küldött jelentés is, mely szerint a muravidéki magyar lapok nagyfokú lojalitásról tesznek tanúbizonyságot.

Egy lap azért mégis akadt, amely az említett fő szempont mellett a kisebbség ügyét is felvállalta. Ez a vasárnaponként megjelenő Szabadság volt, melynek főleg vezércikkei térnek el az átlagostól, hiszen a teljes jogfosztottság időszakában, a határmeghúzást követő néhány évben nyíltan kiállt az igazságtalanságokkal szemben; helyet kapnak benne a magyarság hétköznapi problémái mellett a gazdasági és társadalmi problémák is. A politikai sérelmek és követelések ismételgetésével pedig kétségtelenül egyfajta helyzettudat kialakítására tesz a lap kísérletet. Nagy erénye továbbá, hogy nem ragad meg egyetlen témánál, mint például a földreform, hanem a kisebbségi lét szinte minden területéről készít tünetjelzéseket, némely esetben részletes, elemző cikkeket is. E hosszabb, a mai vezércikktől némiképp eltérő, a címoldal egészét betöltő írások mellett, természetesen a rövidebb újságírói műfajok is megtalálják helyüket a lap hasábjain. Átlapozva a csaknem három évfolyam számait, mai szemmel nem is kell nagyon csodálkoznunk azon, hogy a jugoszláv hatóságok betiltották a Szabadság megjelenését. Előbb csak kér, sopánkodik a lap egy-egy sérelem miatt, később azonban már követel is, így fokozatosan sodródik a megszüntetés felé. Az „apró hiányosságok" felemlegetésétől így jut el lassan egy radikális hangvételig.

A Szabadság 1923. szeptember 2-i számában például burkolt politikai szándékot lát a cikkíró a mögött, hogy az Oktatásügyi Főtanácsos miért halogatja a hazai tanítók kinevezését. „Mint tudjuk – áll a rovás című rovatban –, október 1-jén életbe lép az új hivatalnoki pragmatika, s akkor azok, akik nincsenek kinevezve, három évig megint rendelkezési állományban maradnak, szóval „lógnak" ég és föld között. Vagy talán a magas iskolatanács ismét új Kálváriát készít elő a hazai tanítók részére?" A gyanú sajnos a következő iskolaév elejére beigazolódott, hiszen ekkor a Szabadság már 50 tanító hiányáról számol be, s a kialakult helyzetért egyenesen a kormányt és az oktatáspolitikát teszi felelőssé.

Ugyancsak az 1923. évi szeptemberi számban elkeseredett hangú cikkben reagál arra a mezőgazdasági miniszter által kiadott rendeletre, amely az idegen nemzetiségű lakosoktól (itt a magyar lakosságot kell érteni) megvonja a grófi földekből való részesedést. „A Maribori Kerületi Agrárhivatal a prekmurjei magyar nemzetiségű gazdáktól irgalom nélkül elveszi a grófi földeket." – jelenti be az író. Majd hosszú panaszáradattal érzékelteti a magyar kisebbség és elsősorban a földművesek helyzetét a békediktátumi időszakban, tiltakozván az igazságtalan megkülönböztetés ellen: „A magyar, ha nincs földje, nem kap földet, a magyar az haljon éhen, a magyar az egye a keserűség kenyerét Jugoszláviában, a magyarnak nem jár kedvezmény, mint a többieknek, a magyar csak adót fizessen...".

A pontot az i-re a Szabadság 1924. évi októberi, a lap betiltását megelőző egyik utolsó

számában teszi fel az Analfabétákat nevelnek Prekmurjében című cikkében. „Igenis, kérem szépen, mert a Dolnija Lendava-i elemi iskolában a párhuzamos elsős és másodikas magyar osztályokat beszüntették, s azoknak 15–30 magyar nemzetiségű és tiszta magyar anyanyelvű tanulóját odacsapták a szlovén osztályokhoz csak azért, mert az első és második elemi osztályokban kevés szlovén anyanyelvű tanuló van! Furcsa egy okoskodás ez! A szlovén osztályokban nincs elegendő számú tanuló, és ezért a magyar nyelvű tanulókat is odacsapják, csak hogy meglegyen a létszám, csak hogy magyart ne tanulhasson senki sem, s hogy a magyar szónak és a magyar iskolának még a nyomát is eltüntessék." A lap megjelenésének körülményeit egy későbbi írás így látja: „Rengeteg kellemetlenség érte leplezetlen magyar érzelemi miatt (ui. magát a szerkesztőt, B. L.) nagy anyagi áldozatokkal tudta csak fenntartani újságját, noha hamarosan kétezren fizettek arra elő. Merész cikkei miatt azonban úgyszólván hetente fizethette a tízezer dináros büntetéseket, a lapot is úgyszólván minden héten más nyomdában kellett előállítania a jugoszláv hatóságok akadékoskodásai miatt. Ennek ellenére kitartott, nem ijedt meg a börtöntől, amivel sokszor megfenyegették, nem ijedt meg állampolgársága elvesztése rémétől és az ezzel együtt járó anyagi bukástól." E cikkeket olvasván a lap megszüntetését kimondó hatósági döntésen egyáltalán nem kell csodálkoznunk, különösen akkor nem, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a nálánál jóval mérsékeltebb hangú, a hatóságok figyelmét csupán a magyar nyelvvel felkeltő, egyébként túlzottan is lojális újság, mint a Mörszkai Krajina (Muravidék) is volt, mihelyt megszűnt kétnyelvű újság lenni, arra a sorsra jutott, mint a Szabadság.

Hartner előbb mostohaatyja, Hartner Géza vállalatainak a vezetésében segédkezett, később pedig saját vállalatait és földbirtokát vezette. A politikai tevékenységgel azonban később sem hagyott fel, olyannyira, hogy 1933-ban Muraszombat polgármesterévé választották „hatalmas lelkesedéssel" felismerve benne a lakosság az „elhivatott vezetőt". Az ő irányításával kezdődött el – áll egyik korabeli beszámolóban – az a nagyarányú fejlődés, melynek során a jelentéktelen járási székhelyből pezsgő életű kisváros fejlődik ki a 40-es évek elején.

A 30-as évek elején előbb a klerikálisok lapja, a Népújság szűnik meg előfizetők hiányában, majd Küharék liberális lapja is követte (Muravidék) 1932-ben. Így a muravidéki magyarság nyomtatott sajtó nélkül maradt a 30-as években. Új lapalapítási kísérlet, ha lett is volna, akkor sem engedélyezte volna a diktatórikus jugoszláv állam. Ez az időszak, amikor a Vajdaságban is sorra szűnnek meg a lapok.

A diktatúra első napjaiban rendelet jelenik meg arról, hogy az állam revízió alá veszi az egyesületek működési engedélyét, de ez a sors vár a politikai pártokra is. 1929. január utolsó napjaiban feloszlatják az Országos Magyar Pártot, a délvidéki magyarság egyetlen politikai és kisebbségvédelmi szervezetét.

A visszacsatolás után Hartner újra nagy lendülettel és fáradhatatlan teherbírással folytatja a munkát. Előbb újból elindítja a Muraszombat és Vidéket, majd néhány nap alatt megszervezi a Vend-vidéki Magyar Közművelődési Egyesületet, valamint a Vöröskereszt egyesületét, majd 1943-ban a muraszombati járás országgyűlési képviselőjévé választják. Lapja, amely a háború végéig folyamatosan megjelenik, érthető módon sokat veszít szókimondó harciasságából, belső helyzetbe kerülve a budapesti kormány hűséges és szolgai kiszolgálójává vált, később a háborús uszítást is felvállalta. Ellenzékiként tudta igazi szerepét betölteni, s a 20-as években az egész Délvidék egyik legradikálisabb lapjának számított, de

rövid életű volt, s így a vidék erősen megosztott és megritkított értelmiségét nem tudta igazán soraiba állítani. Így is megérdemli, hogy sajtótörténetünk számon tartsa.

THE EFFECT OF WRITTEN LITERATURE ON FORMING THE CONSCIOUSNESS OF THE MINORITIES

The effect of written literature on developing identity and forming consciousness can't be denied. Especially not in the case of the literature of a minority. It is characteristic of the literature of the minorities living in Central-Eastern-Europe that public themes prevail instead of general human thoughts, or the essential questions of human existence. An explanation of this could be that living in minority means a constant feeling of threat that occupies the writer's conscience, fetters his thoughts and demands permanent self-censoring. The means of expression are, in the first place, the prosaic genres, working with less metaphores (images), as the essay and the essay-novel, on the other hand the genres of journalism. Considering the function of the literature of a minority, these genres have the same role as the aesthetically highly valuable literature: they contribute to self-realisation, this way they can be considered as one of the most effective measures in the struggle against assimilation.

During the interwar period, in the Mura-region „Szabadság" („Liberty") was a weekly newspaper of Hungarian language. It was the most effective of the contemporary newspapers, acting also on the minority's behalf – from many points of view serving as an example even today. Furthermore, the lecture illustrates the effect of written literature on forming collectivity and consciousness through the history of this weekly newspaper, that had been edited nearly for three years, and through the description of the editor's carrier.

Avgust LEŠNIK

INFORMBIROJEVSKI SPOR LETA 1948 – ŠE VEDNO IZZIV ZA RAZISKOVALCE

S strani organizacijskega odbora sem bil naprošen, da napišem in spregovorim o *informbirojevskem sporu leta 1948 in njegovih posledicah za nadaljnji razvoj takrat še treh držav tega prostora*. Naloga še zdaleč ni preprosta, in to iz več vidikov; naj omenim vsaj dva.

– Prvič: o vzrokih, genezi in posledicah jugoslovansko-sovjetskega spora v času Informbiroja (IB) je bilo v jugoslovanski pa tudi v zahodni zgodovinski, sociološki, politološki in spominski literaturi nemalo napisanega; žal pa so precej manj raziskane posledice IB-spora za slovenski etnični prostor, še posebej, če vemo, da je spor globoko zarezal v vsakdanje življenje ljudi, tako znotraj matične domovine kot tudi v zamejstvu.

– Drugič: izhajajoč iz kvalitete publiciranega, zlasti pa po načinu interpretacije dejstev, lahko zaključimo, da problematika „leta 1948" še zdaleč ni izčrpana. Nasprotno, s postopnim odpiranjem bivših sovjetskih pa tudi vzhodnoevropskih arhivov objektivne razmere za politično, idejno in historiografsko valorizacijo „leta 1948" pravzaprav šele nastajajo. Šele sedaj – z razpadom socialističnega (sovjetskega) tabora in evropske „železne" zavese, pa tudi z uveljavitvijo demokratičnega pluralizma v novonastalih državah po letu 1989 – se odpira možnost, da se zgodovinarji osredotočamo v svojih študijah na tiste teme znotraj dane problematike, ki presegajo obravnavanje zgolj t.i. „ekskluzivnih političnih tem" preteklega obdobja (gledano seveda iz jugoslovanskega zornega kota), kot so npr. odnosi med socialističnimi državami in komunističnimi partijami ter poudarjanje razlik med državnim in samoupravnim socializmom.

V svojem prispevku bom opozoril le na nekatere odprte probleme in dileme, ki jih odpira preučevanje IB-kompleksa danes.

1. Arhivski viri, dokumenti in literatura

Osrednja institucija, ki hrani *arhivsko gradivo*, konkretno zapisnike sej jugoslovanskega državnega in partijskega vodstva, na katerih so sprejemali ključne odločitve, je bivši Arhiv CK ZKJ v Beogradu (sedaj je v sklopu Arhiva Jugoslavije). Gradivo, tudi t.i. „zgodovinskih" sej, je bilo že objavljeno v raznih izdajah dokumentov ali v memoarih tedanjih akterjev jugoslovanske politike. Ključno arhivsko gradivo, ki bo potrdilo ali ovrglo vrsto hipotez v razjasnjevanju sovjetsko-jugoslovanskega spora, se ne nahaja v beograjskih, temveč v moskovskih arhivih. V tem kontekstu ne gre prezreti, da je v tem sporu Beograd le odgovarjal na poteze Moskve. Ključni zapisniki takratnih sej CK VKP(b) pa zaenkrat še niso dostopni. V veliko pomoč bi bila tudi objava zapisnikov sej tako CK KP v posameznih vzhodnoevropskih državah, ki so v novonastalih razmerah prav tako obravnavali partijske in državne odnose z Jugoslavijo, kot tudi CK KP Italije in Francije, torej tistih dveh članic IB, katerih državi nista spadali v vzhodni blok. Pri obravnavi kompleksa 1948 seveda ne gre prezreti arhivskega

gradiva, ki se nahaja v zahodnih arhivih.[1] In še na eno specifično arhivsko gradivo velja opozoriti, na tonsko in filmsko dokumentacijo, ki pride v poštev predvsem pri obravnavanju zrežiranih sodnih procesov, tako pri nas kot tudi v vzhodnoevropskih državah.

Tiskano *dokumentarno gradivo*, izdano v času spora, je imelo še posebno vrednost zaradi nedostopnosti arhivskega gradiva. Pri tem ne gre spregledati, da je bilo – tako zaradi vsiljene obrambne pozicije kot tudi zaradi negotovega končnega razpleta – jugoslovansko vodstvo (v nasprotju z vzhodnoevropskimi) zainteresirano, da je bila javnost sproti seznanjena s potekom spora preko dnevnega časopisja kot tudi z dokumentarnim gradivom, kot so pisma, izbrani materiali, bele knjige itd.[2] Tudi Moskva postopoma odpira svoje arhive; objavili so 17 novih dokumentov iz Arhiva Ministrstva za zunanje zadeve bivše Sovjetske zveze, ki osvetljujejo predvsem stopnjevanje napetosti v jugoslovansko-sovjetskih odnosih v prvi polovici leta 1948.

Literature na dano temo, bolj in manj znanstvene ter spominske, je izšlo precej. Vendar ne gre prezreti, da je bilo zanimanje za razjasnjevanje IB-spora v jugoslovanskih razmerah dokaj različno; odvisno je bilo predvsem od politične situacije tako v Jugoslaviji kot tudi v socialističnem oziroma v mednarodnem komunističnem gibanju. Pogojno bi ga lahko delili v dve obdobji; ločnico predstavlja vkorakanje čet Varšavskega pakta leta 1968 v Češkoslovaško. Za 'prvo' obdobje je značilno, da nimamo nobenih monografskih študij o IB. Zdi se, da jugoslovansko politično vodstvo – v zapletenih jugoslovansko-sovjetskih odnosih, ki so se v prikriti obliki po normalizaciji odnosov v letih 1955/56 ponovno poslabšali, predvsem po krvavih dogodkih na Madžarskem l. 1956, po sprejetju novega programa ZKJ na 7. kongresu l. 1958, po obsodbi ZKJ s strani 81 KP na posvetovanju v Moskvi 1960 in še posebej po beograjski konferenci neuvrščenih l. 1961, ko je postalo jasno, da Jugoslavija ne bo nikdar članica Varšavskega pakta – ni bilo naklonjeno pogrevanju in razčiščevanju starih IB-sporov. V tem obdobju avtorji večinoma vključujejo IB-spor v svoje preglede razvoja mednarodnega in jugoslovanskega delavskega gibanja[3] ter v biografije takratnih političnih voditeljev.[4] 'Drugo' obdobje, po publiciranju najbolj bogato, opredeljujeta dve letnici: l. 1968 – zadušitev češkoslovaške pomladi in lansiranje moskovske 'teorije o omejeni suverenosti', s katero je bila posredno izražena grožnja tudi Jugoslaviji, ter l. 1988 – 40. obletnica izbruha spora. Po tem datumu je zanimanje za to problematiko v jugoslovanskem zgodovinopisju usahnilo. Vzrok je dvojni: prvi, spoznanje, da preučujemo spor še vedno le z jugoslovanskega zornega kota, brez potrebnega moskovskega arhivskega gradiva (tako kominternskega kot informbirojevskega), kar seveda zmanjšuje objektivno vrednotenje spora; in drugi, razpad jugoslovanske skupnosti. Spodbudno je, da danes v svetu poteka kar nekaj mednarodnih raziskovalnih projektov, katerih raziskovalni predmet je zgodovina mednarodnega komunističnega gibanja (tako kominterne /KI/ kot IB).[5] Rezultati raziskav so objavljeni tako v monografskih študijah kot tudi v specializiranih mednarodnih strokovnih revijah, ustanovljenih v okviru omenjenih projektov.[6] Uspešnost nadaljnjih raziskav bo slej ko prej odvisna tako od dostopnosti arhivskega gradiva kot tudi od skupinskega dela raziskovalcev (predvsem iz Rusije in vzhodnoevropskih držav), vključenih v mednarodne interdisciplinarne projekte, kajti IB-problematika presega ne samo jugoslovansko-sovjetske odnose, pač pa tudi odnose znotraj socialističnega bloka, saj se je s sporom odprla vrsta povsem novih družbenih vprašanj in procesov, ki so pustili globoke sledi v svetu.

2. Ali je prišlo do spora zaradi dveh različnih modelov socializma

Ta teza je v literaturi dokaj pogosta, vendar podrobne analize tega ne potrjujejo. Programsko usmeritev KPJ za socialistično graditev v prvih povojnih letih (do spora z IB) lahko rekonstruiramo na podlagi praktičnih ukrepov, saj so bili teoretični pogledi akterjev nove družbe – tako kvantitetno kot vsebinsko – skromni. V teh pogledih je obstajala le poenostavljena predstava o poteh, načinu in težavah, ki se bodo pojavile v procesu ustvarjanja novega družbenega sistema. Povedati je treba, da KPJ do vseh novih vprašanj in problemov ni imela svojega izdelanega stališča, zato je bila prisiljena, da v obliki idejnih in konkretnih rešitev sprejme tisto, kar je nudila sovjetska teorija in praksa. O tem govori tudi podatek, da je od 1500 članov KPJ, kolikor jih je bilo l. 1947 v partijski organizaciji vlade FLRJ, le 60 preučevalo zgodovino jugoslovanskega delavskega gibanja in NOB, vsi ostali pa zgodovino VKP(b).[7] Eden prvih in največjih prijemov v tej smeri je bil koncept prve jugoslovanske ustave (sprejet 31. 1. 1946) po vzorcu sovjetske ustave iz leta 1936. Razen manjših razlik v definiranju oblik lastnine produkcijskih sredstev (jugoslovanska je poznala državno, zadružno in privatno,[8] medtem ko je sovjetska ustava dovoljevala privatno lastnino samo v okviru ohišnice[9]) ter metod delovanja lokalnih organov državne oblasti[10] sta bili ustavi istovetni. Kot vse tedanje KP na oblasti je tudi KPJ izhajala iz predpostavke, da je razlastitev kapitalističnega razreda prvo in začetno dejanje diktature proletariata. Nacionalizacija produkcijskih sredstev in ustvarjanje državne lastnine je bil torej poglavitni programski cilj KPJ, ki ga je začela uresničevati takoj, ko je bila postavljena nova državna oblast in njen nadzor nad državo.

V zgodovinskih okoliščinah, kakršne so bile v letih 1945–1948, iz več razlogov tudi ni bilo mogoče razpravljati o novih in drugačnih poteh razvoja socializma. Osnovni razlog tiči v odnosih med KPJ in KI oz. VKP(b). V vsej svoji zgodovini je KPJ kot članica KI sprejemala njeno generalno politično usmeritev; izhajala je iz dejstva, da si je SZ kot prva socialistična dežela pridobila bogate in preverjene izkušnje, kot tudi, da je našla temeljne rešitve, sprejemljive za vse KP in novonastale socialistične dežele. V tej zgodovinski fazi, ko so bili v okrilju komunističnega gibanja prepričani, da obstaja samo sovjetska pot v socializem, ko gre za graditev državne lastnine in administrativnocentralističnega sistema upravljanja družbenih zadev, zlasti gospodarstva, je bilo seveda iluzorno pričakovati kakršnekoli širše in načelne razprave v okviru KPJ o novih poteh socialističnega razvoja. To je še toliko bolj razumljivo, če upoštevamo, da so se teoretiki gibanja pred in med vojno pretežno ukvarjali s pripravami in vodenjem NOB in ljudske revolucije. Od te splošne ocene izstopa le programski članek Temelji demokracije novega tipa (iz l. 1946), v katerem J. B. Tito piše: „*...Ni nujno, da bi pot za dosego tega cilja bila in niti ne more biti v vseh deželah prav takšna, kakršno zaznamuje velika oktobrska revolucija. Bilo bi nemarksistično in nedialektično, če bi postavljali to vprašanje dogmatično. Te poti imajo lahko in tudi imajo mnogo skupnih stikališč, toda specifični pogoji in karakter notranjega razvoja določajo v sleherni deželi tudi specifične poti za dosego resnične ljudske demokracije*".[11]

Bistvo koncepta KPJ o družbenoekonomskem sistemu v Jugoslaviji, temelječega na sovjetskem „modelu", je bilo do spora z IB: državna lastnina produkcijskih sredstev, državno centralistično-administrativno planiranje produkcije in delitve kot temeljni zakon socialističnega razvoja ter postopno omejevanje in popolna likvidacija sleherne oblike privatne lastnine. Ideje o delavskem upravljanju se v tem obdobju niso mogle pojaviti. Nasprotno, v

teoriji je bilo sprejeto stališče, da pripada aparatu socialistične države vodilna pozicija organizatorja in kontrolorja družbenih procesov, zlasti procesov materialne proizvodnje in delitve, kar je temeljni kamen etatističnega pogleda na družbeni razvoj. K sprejetju takega koncepta so pripomogle tudi številne druge zgodovinske okoliščine tedanjega časa. Ne gre prezreti, da je bila Jugoslavija v prvem povojnem obdobju pod vojaškopolitičnim in gospodarskim pritiskom zahodnoevropskih držav in ZDA ter obravnavana kot najbolj vdan sovjetski satelit. V tem kontekstu so se obsežni načrti gospodarske graditve naslanjali skorajda samo na SZ. Tudi splošna gospodarska struktura je bila v prid formiranju centralizma. Državna lastnina in centralizem v upravljanju družbenih zadev sta veljala za uspešno pot in metodo, da bi se v prvih povojnih letih izognili gospodarskemu polomu, ki bi utegnil nastopiti zaradi velikega vojnega razdejanja in sploh pomanjkanja za življenje potrebnih sredstev. Prav tako je vladalo prepričanje, da je brez državne lastnine in administrativnega upravljanja nemogoče akumulirati večja sredstva – tako materialne kot človeške sile – za gospodarsko graditev, kar je bil prvi pogoj za hitrejši družbenoekonomski razvoj Jugoslavije, tedaj ene najbolj nerazvitih evropskih držav.[12]

Formalno KPJ tudi ni imela napisanega akcijskega programa za prvo obdobje povojnega socialističnega razvoja. Zgodovinski položaj, v katerem je potekala jugoslovanska socialistična revolucija, tudi ni terjal formalnega programa, saj se je večina ljudstva med vojno ali priključila Narodnoosvobodilni fronti ali bila njen simpatizer ter na ta način sprejela ljudsko revolucijo, njene ideale in cilje. Čeprav je KPJ neposredno organizirala in vodila vse družbene procese, tako v javnosti kot tudi formalno, tega ni poudarjala. Izhodišča KPJ v prvih povojnih letih vsebujejo v glavnem dokumenti Ljudske fronte, Zveze sindikatov in drugih množičnih organizacij ter dokumenti organov ljudske oblasti. S tem ideje KPJ dobivajo svoj formalni in javni izraz v programih množičnih organizacij, ki jih je sama ustvarila. To sta bila pot in način, da so široke ljudske množice sprejele ideologijo in politiko partije, hkrati pa tudi pot za njihovo aktiviranje, da so uresničevale program partije. Takšen zunanji videz, ki se je razlikoval od uveljavljenega sovjetskega modela, je prikrival stvarno vlogo in položaj partije v družbi in je bil kot tak nerazumljiv Stalinovemu dogmatičnemu krogu; ker KPJ niso pogosto zasledili v časopisnih člankih, govorih, deklaracijah (kar je bila praksa v SZ), so ugotovili, da je KPJ „utonila" v množičnih organizacijah in izginila. V resnici pa je bilo ravno nasprotno. Prav v tem obdobju, ko se je zdelo, da partije v javnem političnem življenju skoraj ni, je bila najbolj navzoča, saj je bil njen vpliv najmočnejši in najneposrednejši.

Z analizo tekstov programskih dokumentov partije in državnih organov v letih 1945–1948, objavljenih razprav in govorov voditeljev KPJ in FLRJ je mogoče rekonstruirati koncepct vodstva KPJ o družbeni ureditvi, ki se je ustvarjala, čeprav politični jezik ni popolnoma ustrezal njegovi vsebini. V političnem besednjaku ni pogosto srečati kategorij, kot so „socializem", „komunizem", „diktatura proletariata", „socialistična država" in podobno, marveč prevladuje ljudskodemokratična frazeologija: „ljudska oblast", „ljudska demokracija", „oblast delovnega ljudstva", „ljudska država" in podobno. Celo v ustavi iz leta 1946 ni nikjer omenjena beseda „socializem". V bistvu se je nadaljevala tradicija narodnoosvobodilnega boja.

Druga pomembna ugotovitev iz analize dokumentov je, da načela političnega sistema, nastalega v vojni oziroma revoluciji,[13] ki ga je sankcionirala ustava in splošni zakon o ljudskih odborih[14] leta 1946, sploh niso bila vprašljiva. Drugače povedano: politični sistem z odločilno

vlogo države in partije je veljal za „trajni" in „dokončni model", v katerem ne bo sprememb.

Ko je mlada revolucionarna družbena struktura izvajala splošno smer oblikovanja etatističnega sistema, se je že toliko preobrazila v etatistično družbeno ureditev, da po treh, štirih letih ni bilo skorajda nobenega področja družbenega življenja – od gospodarstva do kulture in umetniške ustvarjalnosti – ki ga ne bi zajemalo državno upravljanje in vodenje. V letih 1945–1949 je bil revolucionarni etatistični sistem zgrajen. Toda prav takrat, ko je bilo konstituiranje administrativnega sistema bolj ali manj končano, se je začel – v času IB-spora – radikalni prelom z dotedanjo stalinistično teorijo in prakso družbenega razvoja. Začrtan je bil razvoj samoupravnega sistema kot alternativa stalinističnemu etatizmu, kot odgovor na vsiljeni IB-spor.

3. Kakšni so bili motivi za ustanovitev Informbiroja

Ko je Stalin maja 1943 v bistvu sprejel odločitev o formalni razpustitvi KI, je izhajal iz točne ugotovitve, da se s to odločitvijo ne bo nič bistvenega spremenilo v strukturi in naravi odnosov v mednarodnem komunističnem gibanju, predvsem pa, da se vloga sovjetske partije kot „vodilne partije" oziroma „centra" mednarodnega komunističnega gibanja ne bo zmanjšala. Toda že med drugo svetovno vojno so bile mnoge partije v položaju, da samostojno odločajo, ne da bi se predhodno posvetovale s KI oziroma kasneje s sovjetskim vodstvom. Predvsem se je ta praksa kazala in po vojni nadaljevala pri jugoslovanski, delno pa tudi pri češkoslovaški in poljski partiji. Stalin je zaključil, da je potrebno v razmerah zaostrenega „mednarodnega razrednega boja" in globoke blokovske razdelitve sveta tem težnjam in praksi narediti konec. To pa je bilo mogoče doseči edino s ponovno oživitvijo kominternskega tipa „železne" mednarodne discipline, z monolitno enotnostjo oziroma z rigorozno vzpostavitvijo novega kurza „vodilne partije". To je postalo za sovjetsko stran „nujno", kajti s prihodom desetih KP na oblast ni bil ogrožen samo prejšnji tip odnosov med komunističnimi partijami, temveč je sedaj stopilo v ospredje tudi vprašanje odnosov med socialističnimi državami. Ta novi problem je imel pomembne teoretične in politično-praktične dimenzije. Poleg tega je v tedanji razdelitvi sil ZSSR v določeni meri zaostajala za zahodnimi silami, predvsem na ekonomskem in vojnostrateškem področju (nuklearno orožje). Stalin je ocenil, da bo bližnja konfrontacija med nasprotnima blokoma zelo težka in dolgotrajna ter zaključil, da je potrebno vse omenjene „šibke točke" lastnega tabora kompenzirati z maksimalno mobilizacijo in koncentracijo vseh razpoložljivih političnih potencialov. Da bi se to doseglo, je bila Stalinu potrebna kontrola nad vsemi političnimi potenciali, s katerimi je razpolagalo mednarodno komunistično gibanje. V novih mednarodnih okoliščinah na eni in ob spremembah v komunističnem gibanju na drugi strani se je sovjetsko vodstvo v letu 1947 odločilo, da ustanovi novo mednarodno komunistično telo – „Informacijski biro komunističnih in delavskih partij".[15] Ustanovitev IB je bila tako ena izmed prvih praktičnih potez, ki so bile povlečene v hladni vojni dveh nasprotnih vojaško-političnih grupacij. Naloga IB je bila, da pripomore k oblikovanju bloka socialističnih držav, zasnovanega na centralizmu in popolni podreditvi državno-partijski politiki ZSSR. Gornjo trditev potrjuje tudi podatek, da so bile – od sedemdestih tedaj obstoječih partij – vključene v IB vse pomembne vladajoče partije, a samo dve iz t.i. kapitalističnih dežel (francoska in italijanska).

In kakšno stališče je zavzela KPJ na ustanovnem sestanku IB? Sodeč po nastopu

Kardelja in Djilasa in njuni kritiki usmerjenosti politike italijanske in francoske partije na parlamentarno pot reševanja družbenih vprašanj,[16] je bila tedanja pozicija KPJ dogmatska vsaj toliko, kolikor so bila dogmatska stališča VKP(b). Zato ne presenečajo ocene Zahoda, da je Jugoslavija najbolj vdani sovjetski satelit. In še nečesa ne gre prezreti: želje jugoslovanskega vrha po priviligiranem položaju nasproti ostalim partijam. Ta želja je temeljila na lastni vojaški osvoboditvi, s čimer se ostale partije niso mogle pohvaliti. Ta dogmatska pozicija KPJ se je pričela lomiti šele spomladi leta 1948, ko je Moskva potegnila poteze, ki so ogrožale jugoslovansko suverenost (npr. zahteva po takojšnji vzpostavitvi bolgarsko-jugoslovanske federacije).[17]

Novejši dokumenti[18] tudi kažejo, da Moskva v svojem pritisku na jugoslovansko vodstvo sploh ni računala na izbruh kakšnega resnejšega spora, ki bi lahko imel širše mednarodne posledice. Stalin je bil prepričan v uspeh stare preizkušene prakse: obdolžiti je potrebno krivoverce, zahtevati od CK njihovo zamenjavo in postaviti novo vodstvo, ki bo poslušno izvajalo moskovsko linijo. Vendar Beograd diktata Moskve ni sprejel; to je bil vsekakor prvi primer upora proti Stalinu, ne sicer posameznika,[19] pač pa partije.[20] In prav zaradi neposlušnosti Beograda dobi sedaj IB poznano nalogo. To kažejo tudi analize, saj je spopad s KPJ dal osnovni pečat vsej dejavnosti IB. V svoji devetletni zgodovini ni nikdar uresničeval ciljev, zaradi katerih je bil uradno ustanovljen. Nikoli mu ni uspelo, da bi zaživel kot instrument razvijanja sodelovanja med KP. V bistvu je IB samo dvakrat stopil na sceno – bilo je to leta 1948 in 1949, ko se je „vodilna partija" odločila, da prek njega internacionalizira svoja razhajanja z vodstvom KPJ. Na primeru spora s KPJ se je jasno pokazalo, da je bil IB ustanovljen izključno za dosego hegemonističnih ciljev „centra". Ko pa se je pokazalo, da IB ni bistveno vplival na potek spora in da lahko Stalin izvede enak pritisk na Jugoslavijo tudi brez njega, je bil IB praktično porinjen na stranski tir.

4. Zakaj je uspel jugoslovanski 'ne' Stalinu

Kljub mnogim nesporazumom med Titom in KI oziroma Stalinom v času NOB[21] je Jugoslavija – z vzpostavitvijo „železne zavese" po II. svetovni vojni – sprejela sovjetski vzorec graditve socializma in se v zunanji politiki močno opirala na ZSSR in socialistične vzhodnoevropske države; od njih pa se je tudi bistveno razlikovala: jugoslovanska revolucija je bila avtohtona, država je bila vojaško, kadrovsko in politično neodvisna. In prav v specifičnem položaju jugoslovanske države in partije v primerjavi z ostalimi socialističnimi državami kot tudi v vztrajanju voditeljev KPJ pri popolni samostojnosti v prihodnje[22] – kar je bilo seveda v nasprotju s hegemonističnimi cilji sovjetske države in partije – je potrebno iskati vzrok, da je vodilna partija sklenila, da s pomočjo IB na internacionalistični ravni „razčisti" svoja razhajanja s KPJ. S pomočjo drugih KP je hotel Stalin izpeljati učinkovit politični pritisk na KPJ, jo disciplinirati in zlomiti, hkrati pa posvariti druge partije.[23]

Spomladi 1948, ko se je z dopisovanjem obeh CK[24] začel oster ideološko-politični pritisk na jugoslovansko partijsko in državno vodstvo, je Beograd potegnil neobičajno potezo: na seji CK KPJ 12. in 13. aprila je načel „vprašanje odnosov socialistične Jugoslavije do prve dežele socializma – Sovjetske zveze v okoliščinah stalinske hegemonistične politike do manjših in šibkejših dežel". V razpravi je Tito lucidno analiziral vsiljeni spor kot državni spor in ne kot ideološki spor dveh partij: „Tovariši, imejte v vidu, da tu ne gre za nikakršne

teoretske diskusije, za nikakršne napake KPJ, za nikakršne naše ideološke stranpoti. Ne smemo dopustiti, da smo porinjeni v diskusijo o tem... Tovariši, tu gre predvsem za odnose med državama... Meni se zdi, da se oni poslužujejo ideoloških vprašanj, da bi opravičevali svoj pritisk na nas, na našo državo... Za to gre, tovariši..."[25] Tedaj so sprejeli tud tisti „zgodovinski" sklep, ki je še kako odmeval v mednarodnem komunističnem gibanju: „nujno potrebno je najtesnejše sodelovanje med socialističnimi državami na temelju popolnega spoštovanja neodvisnosti in enakopravnosti".[26] In tu je potrebno iskati tudi začetek Titove državniške karizme; če so mnogi komunisti dvomili v „prav" svojega partijskega sekretarja, kar potrjuje tudi visok odstotek partijcev v vrstah informbirojevcev, pa ga je večina ljudstva sprejela za „svojega" predsednika države.

O samem poteku spora in političnem, ekonomskem in vojaškem pritisku na Jugoslavijo je napisano mnogo.[27] Poudariti pa velja, da je jugoslovanska stran prav zaradi nenehnega vztrajanja, da gre v IB-napadu za spor med dvema državama (tu je ključ uspeha!) in ne partijama, dosegla pomemben preobrat in simpatije v mednarodni skupnosti. Jugoslovanska vlada je na zasedanju generalne skupščine OZN v Parizu (26. XI. 1951) v predloženi pritožbi proti SZ in vzhodnoevropskim državam[28] zahtevala, da prizadete vlade urejajo svoje odnose in rešujejo medsebojne spore v duhu ustanovne listine OZN. Jugoslovanska prizadevanja je generalna skupščina – z obsodbo sovjetske politike do Jugoslavije – podprla. Pomen tega dogodka je daljnosežen, saj je FLRJ pred svetovno javnostjo nedvoumno povedala, da ne bo več objekt oziroma privesek sovjetske zunanje politike, temveč samostojni in aktivni subjekt v mednarodni skupnosti. Jugoslovanska zasnova bodoče zunanje politike (preseganje blokovske polarizacije) – na načelih aktivne miroljubne koeksistence ter z razvijanjem gospodarskih, političnih in kulturnih odnosov z državami različnih družbenih sistemov (neuvrščenost) – je rezulat spopada s stalinističnim hegemonizmom. Seveda pa v tem kontekstu ne gre prezreti, da je na uspešen razplet spora nedvomno vplivala interesnosferna politika,[29] začrtana že na moskovskem srečanju med Churchillom in Stalinom oktobra 1944;[30] zdi se, da je past sporazuma prav v tem, da je pustil odprto vprašanje, kdaj in pod kakšnimi pogoji ga lahko njegovi akterji udejanijo.

Čeprav je o samem poteku spora napisano res veliko, pa bi bilo potrebno pridobiti in pregledati arhivsko gradivo za zelo pomembno vprašanje: kaj se je dogajalo spomladi 1950 v ozadju priprav na oborožen napad na Jugoslavijo, saj razpolagamo z informacijami, da so v ta namen zgradili v vzhodnoevropskih državah operativna vojaška letališča, nova vojaška taborišča, vojašnice, komunikacijske objekte; prav tako so potekali veliki vojaški manevri.[31]

5. Informbirojevski spor z vidika boja za oblast

Ta pomembna tema za razumevanje frakcijskih bojev v jugoslovanskem komunističnem gibanju, tako v kominternskem kot v informbirojevskem obdobju, je še vedno premalo raziskana. V tej smeri je še največ raziskoval prof. Ivo Banac.[32] Vendar ne smemo prezreti, da je bilo v IB-sporu v ospredju predvsem vprašanje, kdo bo 'gospodar' v Jugoslaviji. Ali bo to Stalin in njegovi predstavniki ali Tito in jugoslovanska partija. Nesporno je šlo v IB-sporu za ključno vprašanje: ali bo Jugoslavija ostala suverena država ali ne. Vendar je v sporu bil v igri še en bistven element, ki ima tudi svojo ideološko težo, čeprav ga Stalin direktno ni omenjal. V okviru Stalinove vizije marksizma imata SZ in on osebno pravico, da vodita celotno gibanje,

ves socialistični tabor in ga oblikujeta po svojih željah in potrebah. Tej temeljni postavki se je Tito uprl. V trenutku, ko Tito Stalinu odreče pravico, da bi imel zadnjo besedo v socialističnem taboru; v trenutku, ko trdi, da je treba ljubiti svojo deželo bolj kot SZ; v trenutku, ko zahteva za Jugoslavijo suverenost in trdi, da morajo biti odnosi med državami tudi znotraj socialističnega tabora enakopravni, v tem trenutku izoblikuje Tito svojo lastno ideološko podlago.[33] 'Nova' stališča podprejo tudi njegovi najožji sodelavci, torej prav tisti, ki jim je Stalin dal nalogo, da ga zamenjajo (za Stalina sta se izrekla le A. Hebrang in S. Žujović). Kakšna vloga naj bi (če sploh bi) pripadla Hebrangu in Žujoviću ob zamenjavi Titovega vodstva, lahko zaenkrat samo ugibamo. Ključ do rešitve se nedvomno nahaja v moskovskih arhivih. V tem kontekstu bi bilo potrebno preveriti tudi informacijo, in to v madžarskih arhivih, o razgovorih (poleti 1948) med generalnim sekretarjem Madžarske delavske partije M. Rakošijem in tedanjim jugoslovanskim veleposlanikom v Budimpešti K. Mrazovićem, sicer članom politbiroja KP Hrvatske. Mrazović je zabeležil, da sta na razgovorih govorila o nadaljnji usodi Jugoslavije; Rakoši, ki je bil prepričan v razpad Jugoslavije, naj bi mu dejal: „Mi vemo, kaj vi pomenite v Hrvaški; dajmo, da rešimo vsaj Hrvaško, če že tistih tovarišev v Beogradu ne moremo; ne moremo jih prepričati, kako grešijo. Priključite Hrvaško Madžarski..."[34] Vprašanje ni verodostojnost informacije, pač pa, ali gre za osebno Rakošijevo stališče, stališče MDP ali za naročilo oziroma igro Moskve.

Ne glede na to, da bo potrebno v prihodnje še marsikaj raziskati in razjasniti, pa lahko pritrdimo odličnemu poznavalcu mednarodnih razsežnosti IB-spora prof. Jožetu Pirjevcu, ki je pred kratkim izjavil: „...Tita nočem poveličevati, saj ne pozabljam, da je bil diktator in je stal na čelu totalitarnega režima. Vendar ni mogoče spregledati, da je bil tudi državnik velikih vizij in podvigov, kakor le malokateri voditelj našega stoletja. Tu ne mislim samo na njegov upor proti Hitlerju in Mussoliniju, temveč tudi na njegovo odločitev, da socializma ni mogoče graditi s slepim posnemanjem sovjetskega vzorca, odločitev, ki jo je mogoče zaznati še pred izključitvijo KPJ iz IB... Tito je prvi, ki je že na začetku šestdesetih let ugotavljal, da poglavitni problemi naše družbe ne izvirajo iz konfliktnega odnosa med Vzhodom in Zahodom, temveč da jih pogojuje razkorak v razvoju med Severom in Jugom. Misel, ki je danes še kako aktualna."[35]

6. Problematika represivne politike

Problematika represivne politike zadeva ne samo Jugoslavijo, temveč tudi druge vzhodnoevropske države, vključno s Sovjetsko zvezo, ki je tedaj doživljala vrhunec stalinizma. Soočala se je s procesi in zloglasnimi čistkami, ki jih poznamo iz let 1936–1938, z edino razliko, da so bili ti procesi in uboji sedaj stroga državna tajnost.[36]

V vzhodnoevropskih državah so na političnih procesih – po preizkušeni stalinistični teoriji „sodnega dokaza" A.Višinskega – obsodili in likvidirali vse, za katere je bilo pričakovati, da bi po jugoslovanskem vzoru lahko nasprotovali uveljavljanju sovjetskega stalinističnega sistema (o tem pričajo procesi proti t.i. „titoistom" L. Rajku v Budimpešti, T. Kostovu v Sofiji, R. Slanskemu v Pragi). Smisel teh procesov je bil v tem, da pred domačo in svetovno javnostjo opravičijo gonjo proti Titovi Jugoslaviji kot „oporišču imperializma". Ni pa bilo mogoče prezreti dejstva, da so v teh državah postavili pred sodišča predvsem tiste voditelje, ki so bili med drugo svetovno vojno v svoji domovini ter delili usodo s svojimi

narodi, ne pa tistih, ki so leta 1945 skupaj z Rdečo armado prihajali iz Moskve in prevzemali oblast. Stalinovi agenti so skrbno spremljali in beležili sleherni znak kakršnekoli naklonjenosti „titoizmu". Tedaj se torej skuje izraz „titoizem"; vendar je potrebno poudariti, da ni šlo za nikakršno novo doktrino, pač pa za oznako oziroma vztrajanje pogumnih pri „različnih nacionalnih poteh v socializem".[37]

V Jugoslaviji je bil prav zaradi nedostopnosti arhivskega gradiva fenomen represivne politike proti pristašem IB-politike najprej obravnavan na področju umetniškega ustvarjanja (v gledališču, filmu, prozi). Z objavo spominskega gradiva obsojencev oziroma kaznjencev ter s postopnim odpiranjem arhivskega gradiva sredi 80. let v Jugoslaviji je bilo mogoče šele pričeti z raziskovanjem tega segmenta totalitete zgodovinskega dogajanja 1948. leta. V obdobju od objave resolucije IB do leta 1963 so organi za notranje zadeve v Jugoslaviji evidentirali 55.663 oseb, ki so na razne načine podpirale akcijo Moskve in vzhodnoevropskih držav; 16.312 (med njimi je bilo 556 članov KPS) so jih poslali – po odločitvi sodišča ali po administrativnem odloku – v zapore oziroma taborišča, zlasti na Jadranske otoke (Goli otok, Sv. Grgur). V situaciji, ki bi lahko objektivno pripeljala do izničenja jugoslovanske samostojnosti, je tajna policija (Udba) dobila najširša pooblastila in dosegla relativno veliko avtonomnost. To je navsezadnje vodilo do grobih deformacij v njenem delu, ki so dosegle vrhunec v maltretiranju kaznjencev oziroma t.i. informbirojevcev. Nasilne metode, ki so jih v taboriščih uporabljali za „prevzgojo", so bile seveda v popolnem nasprotju s humanističnimi načeli socialistične revolucije. Pri tem je zanimivo, da je CK KPJ že l. 1951 obsodil nezakonitosti pri uporabi represivnih metod.[38]

In kako je demokratično usmerjeni Zahod gledal na represivno politiko? Prof. Pirjevec piše, da ni „nikjer zasledil kakšnega poročila o Golem otoku ali čem podobnem. Ranković je v poročilih zelo cenjen; tudi delovanje Udbe je zelo cenjeno. Poglavitni problem je bil premagati informbirojevce. S kakšnimi sredstvi je bilo to doseženo, je bilo z vidika Londona ali Washingtona vseeno". Seveda je potrebno takšno stališče Zahoda razumeti v kontekstu interesnosferne politike. Res je, da je jugoslovanska emigracija zahtevala, naj bi ZDA pomagale zrušiti Titov režim; toda ameriški in britanski državni vrh se je zavedal, da emigrantske sile nimajo večjih možnosti. Šlo je za popolnoma realistično politiko, za nikakršne simpatije do Tita, pač pa za dejstvo, da je bolje imeti na oblasti Tita kot pa sovjetsko lutko. Bili so mnenja, da morajo podpreti Titov režim, in upali, da se bodo stiki med Zahodom in Jugoslavijo poglobili in da bo kdaj pozneje prišlo tudi do določenega 'razvoja' znotraj tega režima.[39]

Posebno mesto v problematiki represivne politike imajo 'dachauski' procesi, ki so potekali od aprila 1948 do oktobra 1949.[40] Danes je znano, da so bili ti procesi – proti bivšim internirancem, obdolženim sodelovanja z gestapom med drugo svetovno vojno – zmontirani; v večini primerov je šlo za t.i. 'čistke' znotraj slovenske partije, ki nimajo direktne povezave z IB-sporom. Vendar zadeva, razen nedolžnih žrtev, še ni povsem jasna; neke indicije kažejo, da je potrebno odgovore iskati predvsem v smeri pakta „Hitler-Stalin" (1939).

7. Informbirojevski spor in zamejski Slovenci

IB-spor je za sodobno slovensko zgodovino še poseben izziv, kajti ne smemo pozabiti, da je v njegovem ozadju potekalo reševanje jugoslovanske severne in zahodne meje, ki je

zadevalo predvsem Slovenijo, ter da je spor še posebej prizadel položaj zamejskih Slovencev, ki živijo v treh državah. Res je, da ne moremo trditi, da je problematika posledic IB-spora za zamejske Slovence v slovenskem zgodovinopisju zanemarjena (največ raziskav v tej smeri je opravil prof. Dušan Nećak), je pa še vrsta tem, ki niso raziskane.

Znano je, da je resolucija IB povzročila razkol v dotlej enotni projugoslovanski KP STO: razcepila se je na t.i. Vidalijevo (proitalijansko oz. proinformbirojevsko) in Babičevo (projugoslovansko) smer. Razcepile so se tudi množične organizacije, ki so delovale pod njunim vplivom (Slovansko-italijanska antifašistična unija, Enotni sindikati). Projugoslovanska (Babičeva) struja je bila po objavi resolucije IB vse bolj osamljena in s tem je Jugoslavija v coni A dejansko izgubila skoraj ves vpliv, kar je usodno vplivalo na razplet tržaškega vprašanja, pa tudi na položaj Slovencev v Italiji, saj so na volitvah v Trstu (l.1949) zmagale sile proitalijanskega nacionalističnega bloka, na drugi strani, na levici, pa sile, ki so se izrekle za IB. Posledica takšnega razpleta je bila, da so primorski Slovenci ostali brez globalne zaščite in da se je slovensko politično življenje v Italiji močno zdiferenciralo.

Na tem mestu bi rad opozoril na temo, ki je manj poznana in še manj raziskana, in sicer na usodo tržaških delavcev (t.i. monfalkonezov), ki so po vojni (l. 1947) zapustili „kapitalistično Italijo" in prišli v Jugoslavijo „gradit socializem". Zapustili so Tržič (Monfalcone), svoje delo v ladjedelnici, hišo, stanovanje, vsakodnevno gotovost in odšli (sami ali z družinami) kot kvalificirani delavci, kot internacionalisti, v sosednjo socialistično državo, da bi ji po svojih močeh pomagali pri hitrejšem ekonomskem razvoju. Nepreverjeni podatki o njihovem številu se gibljejo od nekaj sto do nekaj tisoč. Ob izbruhu spora so se izrekli za resolucijo IB in mnoge je Ozna spravila v razna delovna taborišča po Jugoslaviji, največ na Sv. Grgur, Goli otok, v Sremsko Mitrovico, Lepoglavo. Mnogi so po dolgoletni 'prevzgoji' prišli na prostost šele l. 1955 in 1956 in se seveda takoj izselili v Italijo, kjer pa so jih sprejeli skoraj kot izdajalce domovine. Izdajalci so bili tu in izdajalci tam. Ljudje brez domovine, brez iluzij. O teh ljudeh vemo le nekaj malega, zgolj iz skopih pričevanj.[41]

Tudi v Avstriji je po objavi resolucije IB prišlo do razkola med naprednimi avstrijskimi in slovenskimi organizacijami. Prof. Nećak v svojih raziskavah ugotavlja, da so koroški Slovenci iz IB-spora potegnili daljši konec, če njihovo usodo primerjamo z usodo primorskih in porabskih Slovencev; avstrijska državna pogodba je vendarle opredelila vrsto zaščitnih manjšinskih pravic in 7. člen je bil dobra podlaga v boju za enakopravnost.

Nedvomno je spor najslabše vplival na položaj porabskih Slovencev, saj je bil začetek zagotavljanja manjšinskih pravic z letom 1948 radikalno prekinjen, marsikateri porabski Slovenec pa je moral zaradi svoje nacionalne pripadnosti kot sumljiv v izgnanstvo ali pa je bil politično preganjan.[42]

8. Zakaj samoupravljanju ni uspelo preprečiti jugoslovanske neostalinizacije

Nedvomno je spopad s stalinizmom v obdobju IB na eni strani pospešil kritično presojanje in analiziranje jugoslovanskih in mednarodnih izkušenj, na drugi pa teoretično utemeljil in praktično uveljavil nove možnosti socialistične družbene preobrazbe. V tem kontekstu so jugoslovanski teoretiki videli v „samoupravljanju" tisto obliko zgodovinskega procesa družbenega osvobajanja dela, ki naj bi pomenila ne samo alternativo stalinističnemu konceptu socializma, pač pa tudi pot k humanejšemu socializmu. Jugoslovanska družbena

praksa pa je v naslednjih desetletjih pokazala, da je bil nov projekt kljub vsemu „utopičen", saj ni v zadostni meri upošteval objektivnih zakonitosti družbenega razvoja, to je šibko razvite ekonomske podlage delavskega samoupravljanja. Z njeno nerazvitostjo se je še naprej ohranjala in krepila birokracija, ki je dokončno izničila „sanje" o dezalienaciji posameznikov in družbe kot celote. Najostrejšo kritiko oziroma samokritiko akterjev revolucije („birokratske kaste") in razraščanja birokracije v jugoslovanski družbi je podal M. Djilas v delu „The New Class",[43] kjer je označil birokracijo kot nov (vladajoči) razred v socializmu.

VI. partijski kongres (Zagreb, 1952)[44] je v oceni notranjega razvoja ugotovil, da pomeni uvedba „delavskega samoupravljanja" prelomnico v razvoju socialističnih družbenih odnosov v Jugoslaviji, saj je bil „šele z izročitvijo tovarn v upravljanje delavcem storjen prvi veliki korak, ki vsebuje temeljne elemente odmiranja države in razširjanja socialistične demokracije na proizvodnem področju in s tem tudi v celotni družbeni strukturi". V tem kontekstu si je kongres zastavil izjemno pomembno vprašanje, in sicer: določitev mesta in vloge partije v novem sistemu, v katerem „partija ni in ne more biti neposredna voditeljica in naredbodajalka ne v gospodarskem, ne v državnem, ne v družbenem življenju, temveč deluje le s svojo politično in idejno dejavnostjo..." Glede na tako zastavljene prihodnje naloge partije je kongres sklenil, da se spremeni ime KPJ v ZKJ. Toda navkljub novemu programu in odporom v lastnih vrstah (primer Djilas!) se ZK ni odrekla oblasti oziroma vodilni idejni vlogi v tako proklamirani samoupravni družbi; še več, vsebinska neuresničitev programa, sprejetega na 6. kongresu, predstavlja prav tisto točko – in to je nadaljnji razvoj jugoslovanske družbe potrdil – na kateri se družbeni sistem (navkljub „samoupravljanju") ni mogel iztrgati iz okvirov stalinizma. Pot k jugoslovanskemu „neostalinizmu" je bila odprta...

---

[1] Pomembne raziskave v arhivih v Rimu, Parizu, Londonu in Washingtonu je opravil prof. Jože Pirjevec; rezultate je objavil v delu Tito, Stalin in Zahod, Ljubljana 1987.

[2] Vse to gradivo je zbral in pokomentiral Vladimir Dedijer v delu Dokumenti 1948, I–III, Beograd 1980. Tudi Fondazione G. Feltrinelli iz Milana pripravlja izdajo informbirojevskega gradiva.

[3] Npr. D. Bole, Razvoj delavskega gibanja od oktobrske revolucije, Ljubljana 1963; Pregled zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije, Ljubljana 1963.

[4] V. Dedijer, Josip Broz Tito. Prispevki za življenjepis, Ljubljana 1952.

[5] Npr. projekt „Kominterna", ki ga vodi Mednarodni institut za socialno zgodovino (IISG) v Amsterdamu.

[6] Npr. The International Newsletter of Historical Studies on Comintern, Communism and Stalinism.

[7] R. Radonjić, Sukob KPJ s Kominformom i društveni razvoj Jugoslavije (1948–1950), Zagreb 1979, str. 55.

[8] Ustav FNRJ, Beograd 1946, str. 9.

[9] Ustav SSSR, Sarajevo 1945, str. 37.

[10] M. Pijade, Izbrani govori in članki 1941–1947, Ljubljana 1950, str. 85–110 (Govor o osnutku ustave FLRJ na seji Ustavodajne skupščine FLRJ, 17. I. 1946).

[11] J. B. Tito, Graditev nove Jugoslavije, II, Ljubljana 1950, str. 210–211.

[12] Načela graditve administrativno-centralističnega gospodarskega sistema je razložil B. Kidrič v ekspozeju v ljudski skupščini FLRJ (21.VII.1946) ter nato v razpravi „O značaju našega gospodarstva" in v članku „O nekaterih načelnih vprašanjih našega gospodarstva" (B. Kidrič, Zbrano delo III, Ljubljana 1978, str. 65–79 in 165–177).

[13] Tito je že na plenumu CK KPJ konec aprila 1941 v Zagrebu jasno predočil perspektivo NOB: „... sedaj je treba izdati vse ukrepe za prevzem oblasti, da je buržoazija ne bo nikdar več prevzela, da se bo vstaja proti okupatorju razvijala tako, da to ne bo nikakršna buržoazna revolucija, temveč da bodo delovne množice prišle neposredno do oblasti" (J.B.Tito, Delavski razred in Zveza komunistov Jugoslavije 1926–1977. Izbor govorov in člankov, Ljubljana 1978, str. 124–133).

[14]M. Pijade, Izbrani govori in članki, str. 111–139 (O predlogu splošnega zakona o ljudskih odborih).

[15]Informbiro (IB, Kominform) je bil ustanovljen v Szklarski Porebi na Poljskem konec septembra 1947 na zasedanju devetih KP kot posvetovalni organ evropskih komunističnih in delavskih partij (1947–1956). Praksa je pokazala, da je IB pomenil le novo obliko institucionalizacije v mednarodnem delavskem gibanju, medtem ko so se v praksi ohranili stari, kominternski odnosi.

[16]A. Lešnik, Titova partija v boju s Stalinovim dogmatizmom, Ljubljana 1981, str. 67–76; J. Foitzik, Die Bildung des Kominform im Jahre 1947 als Forschungsproblem, v: The International Newsletter of Historical Studies on Comintern, Communism and Stalinism, 1–2/1993, str. 27–29.

[17]Ibidem, str. 78–83.

[18]Vestnik Zunanjega ministrstva Sovjetske zveze, 31. 3. 1990.

[19]Glej zbornik: Ketzer im Kommunismus – Alternativen zum Stalinismus, Th.Bergmann/M.Keßler (Hg.), Mainz, 1993.

[20]Stalin je bil prepričan, da bo njegova kritika jugoslovanskega partijskega in državnega vodstva povzročila razkol v CK KPJ. To se na presenečenje Moskve ni zgodilo, saj sta se samo S. Žujović in A. Hebrang izrekla za Stalina.

[21]V. Dedijer, Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita II, Reka 1981, str. 985–1148: „Titovi ratni dokumenti 1941–1945".

[22]„Jugoslavija je trdno odločena, da bo tudi v bodoče vodila miroljubno politiko v duhu pravil OZN, pravil, ki temeljijo na enakopravnosti in enakosti vseh njenih članov..." (Iz Titovega ekspozeja o zunanji politiki FLRJ v Ljudski skupščini v Beogradu, 1. IV. 1946).

[23]V. Dedijer, Dokumenti 1948, knj. I–III.

[24]Pisma CK KPJ in pisma CK VKP(b), Ljubljana 1948.

[25]V. Dedijer, Dokumenti 1948, I, str. 227.

[26]Pisma CK KPJ in pisma CK VKP(b), str.18–26.

[27]Č. Štrbac, Jugoslavija i odnosi izmedju socialističkih zemalja: Sukob KPJ i Informbiroa, Beograd 1975; A. Lešnik, Spor med Jugoslavijo in informbirojem, Ljubljana 1978; R. Radonjić, Sukob KPJ s Kominformom i društveni razvoj Jugoslavije (1948–1950), Zagreb 1979; A. Lešnik, Titova partija v boju s Stalinovim dogmatizmom, Ljubljana 1981; V. Dedijer, Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, tom III, Beograd 1984; M. Nikoliš, Informbiro, I–II, Zagreb 1989 idr.

[28]Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Madžarske, Romunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji, Beograd 1951: izvor agresivnega pritiska, politični pritisk, gospodarski pritisk in gospodarska blokada, teroristična in diverzantska dejavnost, izzivanje obmejnih incidentov, vojaški pritisk.

[29]V. Dedijer, Interesne sfere, Beograd 1980.

[30]A. Lešnik, Aktualnost sporazuma „fifty-fifty", v: Primorska srečanja, 1994, št. 158, str. 359–365.

[31]V obdobju 1948–1954 je bilo na teh mejah 7877 incidentov, od tega 142 obmejnih spopadov.

[32]I. Banac, Sa Staljinom protiv Tita: Informbirojevski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu, Zagreb 1990.

[33]Primorske novice. Priloga: „40 let resolucije informbiroja", 29. 4. 1988, str. 24 (Jože Pirjevec o letu 1948).

[34]V. Dedijer, Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, III, str. 418–420.

[35]Primorske novice. Priloga: „9. maj 1945–1995", 5. 5. 1995, str. 27 (Intervju s tržaškim zgodovinarjem Jožetom Pirjevcem).

[36]I. Deutscher, Stalin. Politična biografija, Ljubljana 1977, str. 537–538.

[37]A. Lešnik, Titova partija v boju s Stalinovim dogmatizmom, Ljubljana 1981, str. 114–119.

[38]D. Marković, Istina o Golom otoku, Beograd 1987.

[39]J. Pirjevec, Tito, Stalin in Zahod, Ljubljana 1987.

[40]B. Krivokapić, Dachauski procesi, Beograd 1987; Dachauski procesi. Raziskovalno poročilo z dokumenti, Ljubljana 1990.

[41]40 let resolucije informbiroja, Primorske novice (Priloga), 29. 4. 1988, str. 21–29.

[42]D. Nećak, Informbirojevska kriza in zamejski Slovenci, Zbornik: Avnoj i savremenost, Sarajevo 1984, str. 411–420.

[43]M. Djilas, The New Class, 1957; Nova klasa, Beograd 1990.

[44]Šesti kongres KPJ-ZKJ, Ljubljana 1952.

THE INFORMBUREAU DISPUTE OF 1948 – STILL A CHALLENGE FOR RESEARCHERS

Despite the extensive literature on the subject there are still some unsolved problems as regards researching the IB-complex. One of the problems are archive sources, the printed documentary material and the literature, which are still not fully accessible or are not objective enough, due to the time and space of their origin. Other problems, however, are of semantic nature. Quite often a question is put forward as to whether the dispute has been betwen the Yugoslav Communist Party and the Informbureau or between two different models of socialism. This question can be rejected at the very beginning for the simple reason that both sides, including the Yugoslav side in the years 1945–1948, were sure that there was only the soviet way to socialism which meant state ownership of resources, administrative and centralistic planning of production and distribution on the part of the state and the entire apparatus of the socialist state which is entitled to the leading role of the organiser and controller of social processes. Such a revolutionary state control system had been established in Yugoslavia at the very moment when the IB-Dispute broke out and it was this dispute that has brought about the transition to the alternative self-management system.

The dispute broke out when in the spring of 1948 Moscow took measures which jeopardized Yugoslav sovereignity and it was only after Belgrade had refused to obey that the IB came upon the scene as a tool in Stalin s hands and it was for this reason that it has never come to full life as an instrument of cooperation among the communist parties which was the reason given for its establishment. The Yugoslav „No" has been successful due to the Yugoslav side having maintained, that is was the case of a dispute between two states and not an ideological dispute between two parties. It was of crucial importance to find out what was going on in the spring of 1950 in the background of preparations for an armed invasion of Yugoslavia.

Not enough research has been done about the IB-Dispute from the point of view of the struggle for power. The question whether Yugoslavia was going to be a souvereign state or not coincided with Tito denying Stalin the right to have the last say among the socialist states.

Another question are the problems regarding the repressive policy not only in the Eastern European countries in connection with the said dispute – the Soviet Union included – where the essence of the question were „different national ways into socialism" but also in Yugoslavia itself where the adherents of IB were prosecuted.

Coinciding with the IB-Dispute or rather in the background was the regulation of the Yugoslav western borders, leading to the position of the Slovenians living in the three neighbouring countries to be jeopardized, especially of the Porabje Slovenians living in Hungary.

Božo REPE

„LIBERALIZEM" V JUGOSLOVANSKI IN MADŽARSKI KOMUNISTIČNI PARTIJI[1]

Uvod

Tako madžarska kot jugoslovanska komunistična partija sta bili revolucionarni partiji z relativno dolgo tradicijo obstoja. Obe sta nastali med nacionalnim in revolucionarnim vrenjem ob koncu prve svetovne vojne (madžarska je iz „moskovskega" in „nacionalnega" jedra nastala že 20. 1. 1918, jugoslovanska pa v novoustanovljeni Kraljevini SHS iz nacionalnih delavskih strank ali njihovih delov od 20. do 23. 4. 1919 v Beogradu). Dve izhodišči pri nastanku madžarske komunistične partije („moskovsko" in „nacionalno" jedro)[2] takrat sicer nista imeli večjih praktičnih posledic (pri obeh je prevladala boljševiška logika revolucije, leto pa so sprejeli tudi madžarski socialdemokrati, ki so se 21. marca 1919 združili s komunisti), zato pa vsaj simbolni pomen. V reformnih procesih v madžarski KP (pa tudi izven nje), ki so sedemintrideset let kasneje pripeljali do budimpeštanske vstaje in madžarske revolucije leta 1956, je bila delitev na „nacionalne" in „prosovjetske" komuniste gotovo ena najpomembnejših. V večnacionalni jugoslovanski komunistični partiji je bil odnos do nacionalnega vprašanja še večjega pomena. Dokler je bila stranka v opoziciji in ilegali, je bil ta odnos sicer pretežno omejen na teoretične boje med zagovorniki jugoslovanskega integralizma in centralizma na eni in federalizma oz. nacionalnih pravic posameznih narodov na drugi strani. Ko je po drugi svetovni vojni Komunistična partija Jugoslavije postala vladajoča politična sila, je nacionalno vprašanje (poleg ekonomskega vprašanja) postalo ključna točka, s katero se je začenjala večina povojnih političnih in ekonomskih kriz v Jugoslaviji in ob kateri sta se sistem in država na koncu tudi zlomila.

Po koncu madžarske revolucije leta 1919 madžarska komunistična partija do druge svetovne vojne v političnem življenju ni imela vplivnejše vloge, jugoslovanska pa je na volitvah v ustavodajno skupščino konec novembra 1920 dobila več kot 12% glasov in postala tretja stranka, vendar je oblast z zakonom o zaščiti države njeno dejavnost prepovedala. Državno nasilje in frakcijski boji v dvajsetih letih (še zlasti pa po uvedbi diktature leta 1929) so vpliv KPJ močno omejili, na politično prizorišče pa se je po notranji konsolidaciji začela vračati v tridesetih letih. Z organizacijo odporniškega gibanja med vojno je postala najmočnejša politična sila v državi (konec vojne je imela 141.000 izjemno discipliniranih članov), ki je po vojni prevzela oblast in izvedla revolucionarne ukrepe. Zaradi te specifičnosti (lastna osvoboditev, avtentičnost revolucije) se je precej razlikovala od vzhodnoevropskih komunističnih partij (tudi od madžarske), ki so na oblast prišle predvsem zaradi zmage Rdeče armade in sovjetskega vpliva.

Vloga KP (ZK) v političnem življenju Jugoslavije po drugi svetovni vojni in reformni procesi znotraj nje

Prva leta po drugi svetovni vojni je bil v Jugoslaviji formalno obnovljen večstrankarski sistem, kar je bila predvsem posledica tega, da KPJ (še) ni absolutno obvladovala položaja v nekaterih delih države, še bolj pa mednarodnih obvez, ki so izhajale iz obljub Josipa Broza-Tita Winstonu Churchillu avgusta 1944 v Neaplju in ki so bile nato konkretizirane v sporazumu Tito-Šubašič.

Večstrankarstvo v novi Jugoslaviji je bilo uzakonjeno še pred prvimi volitvami za konstituanto novembra 1945, ki jih je Ljudska fronta (ob bojkotu šibke opozicije, deloma pa tudi ob prirejanju rezultatov) dobila z več kot 90 odstotki glasov (ob 88,6-odstotni udeležbi na volitvah). Tudi zvezna ustava iz januarja 1946 je v 27. členu priznala pravico do političnega združevanja, zakonska ureditev je ostala praktično nespremenjena, dodana pa je bila (po sovjetskem vzoru) prepoved za stranke, ki želijo porušiti ustavno ureditev. Normativno je taka ureditev ostala do sprejetja druge ustave leta 1963 (oz. spremembe zakonodaje 1965), ko je bila posebej opredeljena vodilna vloga ZKJ in s tem uveden enostrankarski sistem.

Večstrankarski sistem je bil v vodstvu KPJ pojmovan kot prehoden, zato si je to prizadevalo, da bi opozicijo čimprej zatrlo. Prehod od večstrankarskega k enostrankarskemu sistemu (od kapitalističnega k socialističnemu sistemu) naj bi bil izveden s pomočjo specifične oblike političnega sistema – t.i. ljudske demokracije, v katerem je osrednjo politično vlogo igrala Ljudska fronta.

Statut Ljudske fronte, sprejet na prvem kongresu avgusta 1945, je predvideval koalicijsko urejeno organizacijo, v kateri naj bi bile vse množične organizacije, ki jih je med vojno in neposredno po njej ustvarila partija. Od meščanskih strank in skupin jih je bilo vanjo vključenih sedem. Vse so se obvezale, da bodo sprejele programska načela Ljudske fronte, njihovi kandidati pa so lahko nastopali le na enotni listi Ljudske fronte.

Po obračunu z izvenfrontovsko opozicijo (onemogočanje njenega delovanja, administrativni ukrepi, sojenja) je sledil tudi obračun s frontovsko, nato pa je aprila 1949 Ljudska fronta sprejela program KPJ kot svoj program, posamične stranke v njej so praktično izgubile svoj pomen in so bile razbite (še zlasti ostanki organizacij na terenu), vodstva pa razpršena. Od leta 1949 organizirane opozicije ni bilo več, kot institucija je opozicijo komunistični oblasti tako predstavljala predvsem katoliška cerkev. V tem času je nova oblast že izvedla tudi večino revolucionarnih ukrepov in po sovjetskem vzoru začela s pospešeno industrializacijo, po sporu z Informbirojem pa tudi kolektivizacijo na vasi.

Od konca štiridesetih pa vse do srede osemdesetih let v Jugoslaviji torej ni bilo organizirane opozicije v klasičnem smislu, čeprav se je ta izraz v političnem žargonu često uporabljal pri oznaki posameznikov ali skupin, ki so vladajočemu režimu nasprotovali. Uradna politika je – zlasti od začetka petdesetih let dalje – potihem dovoljevala pluralizem v kulturi, umetnosti in deloma publicistiki ter posredno celo političnem mišljenju (npr. različno tolmačenje marksizma in drugih filozofskih šol). „Tihi pluralizem" je bil seveda pogojen tako s prepovedjo političnega združevanja kot (sproti določano) „tolerančno mejo", do katere je ta dejavnost lahko segla. Zato je – zlasti pri delu inteligence – v vseh delih države in v vseh obdobjih obstajal enkrat bolj, drugič manj (odvisno od razmer) kritičen odnos do oblasti, vendar prek pisanja člankov in združevanja okrog posamičnih revij ta odnos praviloma ni

segal, kjer pa je hotel prerasti v politično gibanje, je bil zatrt (običajno z administrativnimi in sodnimi posegi). V intelektualnih opozicijskih gibanjih so prednjačile Srbija, Hrvatska (kjer je bilo nasprotovanje močno nacionalno obarvano) in Slovenija, za nacionalno afirmacijo pa si je prizadeval tudi del makedonskih politikov.

Med filozofskimi smermi je zelo odmevno jugoslovansko dimenzijo v šestdesetih letih predstavljala skupina „praksisovcev", vendar so njeni pripadniki v vseh variantah ostajali znotraj socialistične vizije. V Sloveniji je bila najmočnejša intelektualna skupina zbrana okrog revije Perspektive, ki je izhajala med leti 1960–1964 in ki je imela tudi širšo podporo študentov in javnosti.

Znotraj komunistične stranke so se prve ideološke razlike pokazale ob sporu z Informbirojem leta 1948, vendar je z resničnimi ali domnevnimi privrženci Sovjetske zveze večinski del vodstva brezkompromisno obračunal.[3] Po izjemno hudem represivnem obdobju prvih povojnih let (fizične likvidacije nasprotnikov in sodelavcev okupatorja takoj po vojni, sodni procesi itd.), ki ga je spor z Informbirojem še povečal (boj proti stalinizmu s stalinističnimi metodami), je v začetku petdesetih let KPJ začela spreminjati politiko. Leta 1950 je najprej prišlo do uvajanja specifične oblike socializma – samoupravljanja, kar je bila predvsem posledica spoznanja, da je sovjetski državno–centralistični model socializma neučinkovit. Zaupanje ljudi, ki ga je zaradi represivne politike v letih po vojni KPJ izgubila, je skušala ponovno pridobiti z na novo definirano vlogo edine in vladajoče partije. Na 6. kongresu KPJ (7. novembra 1952 v Zagrebu) je liberalnejši del vodstva uspel z novimi usmeritvami. KPJ naj bi se odrekla neposredni operativni in ukazovalni vlogi v državnih organih, gospodarstvu in družbi nasploh, obdržala pa naj bi idejnopolitično „usmerjevalno" vlogo. Novo smer naj bi naznačila tudi sprememba imena (zveza komunistov namesto komunistična partija).

Po Stalinovi smrti je bil začeti proces demokratizacije pod Titovim vplivom zavrt, po nekaterih ocenah pa celo zaustavljen. Razlogi za to so bili (poleg notranjih) tudi v bojazni pred posledicami velikega izbruha protistalinizma v vzhodnoevropskih državah, ki bi lahko ogrozili socializem kot sistem v celoti, predvsem pa v možnosti, da se Jugoslavija po Stalinovi smrti znova približa Sovjetski zvezi, pri čemer pa ji ponovni „revizionizem" ne bi bil v prid. Že po nekaj mesecih je prišlo do odstopanja od usmeritev 6. kongresa KPJ. To odstopanje je hkrati pomenilo začetek razkola s prvim znanim povojnim primerom „liberalizma", to je Djilasovim konceptom razvoja jugoslovanske družbe. Milovan Djilas (ki je bil tudi pisec resolucij za kongres) sicer ni imel posebnega programa, izhajal pa je iz ugotovitve, da v Jugoslaviji nastaja na eni strani nov „birokratski" razred, na drugi strani pa nova socialistična levica in da kaže izključiti možnosti za razvoj dveh socialističnih strank. Radikaliziranim tezam drugi v vodstvu (čeprav so se mnogi intimno z njim strinjali) niso zmogli slediti, zlasti, ko se je potihem razvedelo, da mu Tito nasprotuje. Večina je na 3. plenumu CK ZKJ januarja 1954, na katerem so z Djilasom politično obračunali, njegove ideje zavrnila.

Že sicer specifično socialistično pojmovanje „splošne" demokracije (človekovih in državljanskih pravic) je v večnacionalni Jugoslaviji dodatno oteževalo stališče do nacionalnih pravic, zlasti teza (ki je veljala do konca petdesetih let), da je bilo nacionalno vprašanje v Jugoslaviji z revolucijo načelno rešeno enkrat za vselej. Program ZKJ (sprejet na 7. kongresu ZKJ od 22. do 26. aprila 1958 v Ljubljani) je ostajal v okvirih te teze, kljub temu, da so pri njegovem koncipiranju sodelovali najbolj znani jugoslovanski znanstveniki.[4]

Strukturna kriza v gospodarstvu, velike razlike znotraj Jugoslavije, ki jih centralizirani sistem ni bil več sposoben obvladovati, in izrazitejša socialna diferenciacija kot posledica naraščanja standarda konec petdesetih in v začetku šestdesetih let so se izrazile tudi v delavskih protestih (prvi tak izrazitejši primer je bila stavka v Trbovljah, Hrastniku in Zagorju januarja 1958). Med vsemi dilemami pa so v začetku šestdesetih let za Jugoslavijo postajali ključni mednacionalni odnosi. Ti so se do tedaj skušali reševati na zaprtih sestankih, predvsem pa po načelu stroge partijske discipline, s pomočjo katere naj bi ukrotili interese posameznih narodov oz. federalnih enot. Do javne zaostritve odnosov med posameznimi federalnimi enotami, zlasti med Slovenijo in centrom je prišlo najprej na ekonomskem področju (slovenska delegacija je ob glasovanju o ekonomskem načrtu Jugoslavije za leto 1962 sejo zvezne skupščine zapustila), sledile pa so kulturniške polemike s političnim ozadjem (npr. med slovenskim pisateljem Dušanom Pirjevcem in srbskim Dobrico Ćosićem o naravi jugoslovanstva). To je pripeljalo do polarizacije tudi v jugoslovanskem partijskem vrhu. Enotnost se je začela krhati, oblikovanje dveh struj (obeh sicer znotraj monističnega koncepta razvoja) je postalo očitno. Ponujeni sta bili dve viziji razvoja: ena, že preizkušena, centralistična, z močno partijo, kontrolnim in represivnim aparatom; druga, demokratičnejša, s težnjami po samoupravljanju, decentralizaciji, upoštevanju realnosti in zakonitosti ekonomskega razvoja. To drugo so zagovarjali tudi slovenski politiki, v dobršni meri pa so bili njeni pobudniki. Prva je črpala iz realnega razmerja moči, ki ji je omogočalo prevlado, druga iz skromnih sprememb, izvedenih v petdesetih letih, in iz programa ZKJ, ki je v teoretičnih postavkah vsaj deloma obljubljal liberalizacijo političnega življenja. Obe struji sta računali na podporo Tita, ki se je globine krize in nastajajoče polarizacije zavedal in jo skušal rešiti z discipliniranjem vodilnih republiških politikov. Formalno se ni opredelil za nobeno stran, čeprav je s tem dejansko podprl nasprotnike demokratizacije, decentralizacije in republikanizma, slovensko vodstvo, ki je centralizmu najbolj nasprotovalo, pa je doživelo hudo kritiko in moralo zaradi svojih stališč aprila 1962 celo na zagovor v Beograd. Očitno je postajalo, da izhod iz krize ortodoksnejši del vodstva, vključno s Titom, vidi v odrešilni skupni točki – to je socializmu. Pri tem naj bi pomembno izhodišče za večjo jugoslovansko integracijo (končni cilj dela politikov je bil en jugoslovanski socialistični narod) predstavljalo oblikovanje skupne jugoslovanske socialistične kulture.To je Jugoslavijo znova približalo vzhodnoevropski varianti socializma in tudi Sovjetski zvezi, ki je v očeh dela vodstva znova pridobila „posebno" mesto. Tito je precej neprikrito izjavljal, da možnost za rešitev jugoslovanskih težav v precejšnji meri (ponovno) vidi v sovjetskem vzoru, po posameznih republikah pa so občasno obračunavali s kritičnimi intelektualnimi skupinami, zbranimi okrog raznih revij.

Čeprav je imelo intelektualno vrenje v nekaterih republikah pomemben delež pri demokratizaciji življenja, predvsem pri krepitvi vpliva javnosti, pa so se ključni procesi odvijali znotraj ZK. Kritična struja, ki se je konec petdesetih in v začetku šestdesetih let zlagoma začela prepoznavati v delih ZKJ (še posebej pa tudi ZKS), predvsem ob reševanju praktičnih gospodarskih in drugih problemov, izražati pa najprej v odnosu do federacije, se je začela izraziteje oblikovati v drugi polovici šestdesetih let. Politično se je prevlada nove smeri, ki jo je iz še ne povsem pojasnjenih razlogov dopustil Tito, izrazila na 8. kongresu ZKJ leta 1964 (priznanje, da nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji socializem načelno ni rešil enkrat za vselej), potem v začetkih gospodarske reforme (1965) z nakazanimi političnimi spremembami,

v političnem obračunu z Aleksandrom Rankovićem, drugim človekom za Titom, zagovornikom centralizma in najvplivnejšim srbskim politikom (brionski plenum julija 1966), v decentralizaciji ter federalizaciji partije in države (normativno uveljavljeni z ustavnimi amandmaji med leti 1968–1971). Ti procesi so močno okrepili liberalistične struje v nekaterih republikah (predvsem v Sloveniji, Srbiji in Hrvatski, deloma pa tudi v Makedoniji). Demokratizacijski procesi so bili sicer zamejeni leta 1968 zaradi študentskih demonstracij, intervencije sil varšavskega pakta na Češkoslovaškem in demonstracij na Kosovu, kljub temu pa so se „liberalni" procesi nadaljevali.[5]

„Liberalizem" šestdesetih let (z močno nacionalno in tudi nacionalistično noto, zlasti na Hrvaškem) je bil heterogeno in često protislovno gibanje. Kot izrazito znotrajpartijsko gibanje (z delno izjemo Hrvaške, kjer se je oblikovala tudi močna zunajpartijska opozicija) je izhajal iz prepričanja, da je mogoče z notranjo kritiko posameznih točk strukturalno spreminjati celoten sistem. Ostajal pa je znotraj socialistične vizije razvoja, vendar z močnim reformnim poudarkom. V Sloveniji si je zlasti prizadeval za večji politični pluralizem med in v obstoječih političnih organizacijah (Socialistični zvezi – naslednici Ljudske fronte, sindikatih in mladinski organizaciji). Zahteval je nadaljevanje reforme in tržni ekonomski koncept ob socialnih korektivih države. Slovenija naj bi bila bolj samostojna, med drugim naj bi imela pravico navezovanja neposrednih mednarodnih stikov in najemanja mednarodnih posojil. Federacija naj bi se vzdrževala po principu kotizacije, republike pa naj bi imele tudi večje pristojnosti pri obrambni politiki, predvsem pravico do služenja vojaškega roka v lastni republiki, kjer to ne bi bilo mogoče, pa naj bi ustanovili nacionalno homogene enote. Podobni koncepti so obstajali tudi v drugih republikah, vendar je treba poudariti, da se razmere v konkretnostih razlikujejo, med posameznimi liberalnimi strujami pa so obstajali tako tiha podpora (zlasti v odnosu do centra in Tita) kot medsebojna nasprotovanja (zlasti med srbskimi in hrvaškimi liberalci).

Ob takem konceptu bi vladajoča ZKJ izgubila dobršen del svojega monopola, zato sta Tito in konzervativni del vodstva liberalistične procese zatrla, vodilni liberalni politiki po vseh republikah so morali oditi s političnih položajev. V Jugoslaviji je bil vpeljan „politični sistem socialističnega samoupravljanja", ki je temeljil na t.i. „dogovorni ekonomiji" (podjetja naj bi se med seboj dogovarjala, ne pa tekmovala po tržnih principih) in ustavno zagotovljeni vodilni vlogi ZKJ, ki je kadrovsko obvladovala vse pomembne točke v družbi. Kot največji dosežek liberalizma pa je ostala ustavno zagotovljena federalizacija države (ustava iz leta 1974). Čeprav je bil liberalizem premagan, pa so njegove ideje in dosežki po Titovi smrti (1980) v marsičem precej pripomogli k ponovnemu naraščanju kritičnih gibanj tako v ZKJ kot izven nje, dokler se ni v drugi polovici osemdesetih let v posameznih republikah (najprej v Sloveniji) znova organizirala najprej neformalna, nato pa tudi formalna opozicija.

Vloga KP Madžarske v političnem življenju Madžarske po drugi svetovni vojni in reformni procesi znotraj nje

V letih 1933–1944 je osnovni politični konflikt na Madžarskem potekal med fašisti in konzervativci. Kot zmagovalci so na koncu izšli fašisti z državnim udarom 15. oktobra 1944 (pred tem so 19. marca nemške enote zasedle Madžarsko) in internirali regenta Miklosa Hortyja, ki je avtoritarno vladal od leta 1920.[6] Kljub vojnemu stanju in cenzuri je parlament

pod Hortiyjevo vladavino zasedal in v njem so nastopali tudi nasprotniki pronemške politike, posamične skupine so propagirale socializem, delovala je Socialidemokratska stranka, ki je tudi izdajala časopis in skupaj s Stranko malih posestnikov sestavljala levi opozicijski blok v parlamentu.[7] Ta je zahteval izstop Madžarske iz vojne in prehod na stran zaveznikov ter ekonomske, kulturne, politične in socialne reforme. Tako stanje je prekinila nemška okupacija, kar pa je okrepilo pozicije madžarske KP (tudi zaradi prepričanja, ki se je krepilo s približevanjem sovjetske armade, da bo ZSSR po vojni igrala pomembno vlogo v notranjih odnosih države). KP Madžarske je bila poleg tega edina stranka s solidno ilegalno organizacijo. Potem ko so sovjetske čete osvobodile južno in zahodno Madžarsko, je moskovska skupina komunistov taktično predlagala dokaj umirjen program, ki je upošteval interese večine prebivalcev, politični pluralizem, agrarno reformo in meje izpred vojne. „Nacionalna" skupina pod Rajkovim in Kalayjijevim vodstvom je bila v svojih predlogih bolj radikalna, vendar je prevladal „moskovski" program. Ta je nato postal program „Fronte nacionalne neodvisnosti Madžarske". Na volitvah leta 1945 je Fronta dobila večino, znotraj nje je bila najmočnejša Neodvisna stranka malih posestnikov, kmetov in državljanov (245 od 409 poslanskih glasov).[8] Komunisti so dobili 70 sedežev (približno 17%, toliko kot madžarski fašisti na volitvah leta 1938). Od februarja 1946 do marca 1949 je na Madžarskem potekal proces načrtovanega prehoda od ljudske demokracije k splošnemu unificiranemu kopiranju sovjetskega sistema. Ta prehod je imel tri faze: fazo resnične koalicije, fazo navidezne koalicije in fazo monolitne enotnosti. Prva faza je vključevala politični pluralizem na vseh ravneh in svobodne, demokratične volitve, obenem pa že boj za prevlado komunistov v upravi, sodstvu in drugje, medtem ko so jo v policiji že imeli.

V drugi fazi so komunisti, čeprav so bili v manjšini, prepričljivo dominirali tako v koaliciji kot v vladi in njenih organih. Pluralistični odnosi so se v zoženi obliki še obdržali. Komunisti so hoteli večinsko Stranko malih posestnikov načrtno razbiti. Pritiski so se stopnjevali, začele so se odkrivati razne „zarote", dejansko že opozicijskim (čeprav formalno večinskim) voditeljem so „svetovali", naj emigrirajo, dokler komunisti niso postavili na ključne položaje v stranki svojih ljudi. V aparatu so namesto strokovnih kriterijev vpeljevali kriterij „politične primernosti". Velik je bil ekonomski pritisk (zavrnitev Marshallovega načrta in vedno večja dominacija SZ v gospodarstvu). Na koncu so o „tehničnih" stvareh v zvezi z volitvami odločali komunisti (o datumu volitev, pogojih za razpis, brisanju določenih kategorij prebivalstva z volilnih spiskov, o razdelitvi mandatov, s katerimi so ukinili načelo proporcionalnosti).

Avgusta 1947 so na izrednih parlamentarnih volitvah komunisti s 17% napredovali na 22,3%, vendar jim je uspelo obenem razbiti večinsko Stranko malih posestnikov, tako da so ti dobili le 15,4% glasov, druge glasove pa so ji pobrale novonastale stranke, ki so s pomočjo komunistov izšle iz nje. KPM je kot najmočnejša stranka tako dobila mandat za sestavo vlade. Junija 1948 je bilo tudi obdobje navidezne koalicije končano, čeprav so se sledi pluralizma (ne pa tudi demokracije) še nekaj časa ohranjale.

Od avgusta 1949 je bila Madžarska ljudska republika. Totalitarizem je bil uveden v bistvu z vrsto „stranskih" ukrepov: neformalnimi dogovori med vodstvi strank, z vladnimi ukrepi, z odloki ipd. Protest proti temu so bili odstopi in nato emigracije, tako da ni bilo nikogar, ki bi ljudi organiziral in jih spodbudil k odporu.[9] Družba je bila organizirana hierarhično, partija (15.000 članov leta 1945 in 900.000 leta 1956) je kontrolirala vse. Na čelu

hierarhije je bila „velika četvorka" (Rakosi, generalni sekretar KP Madžarske, ki je uvedel radikalno stalinistično usmeritev, Gerő, Farkas in Revai). Zaradi specifičnega odnosa do Moskve je, kot so to označevali nekateri zahodni publicisti, v bistvu šlo za „totalitarizem v koloniji." Sledile so notranje čistke v partiji (proces proti Lászlu Rajku).[10] Represija je dobila zastrašujoč obseg (med manj kot 10 milijoni prebivalcev je bilo leta 1956 300.000 političnih zapornikov). Industrializacija in kolektivizacija sta povzročili velikanski padec življenjskega standarda, zlasti na podeželju.

Po Stalinovi smrti (1953), ko je prišlo do delavskih nemirov v vzhodnem Berlinu, na Poljskem in drugje, se je prebudilo tudi delavstvo v madžarskem Podonavju. Sovjetsko vodstvo je sklenilo, da zamenja Rakosija in postavi na vrh državne piramide Imreja Nagyja (prej kmetijski in notranji minister, član CK in politbiroja). Nagy ni bil vmešan v stalinske procese (ni pa jim tudi nasprotoval), bil pa je v sporu z Matiasem Rakosijem zaradi kolektivizacije drobne posesti.[11] Nagy je delno liberaliziral režim, preprečil ponavljanje montiranih procesov, spodbudil kmetijski razvoj in zmanjšal disproporce v ekonomiji. Ni pa imel čvrste podpore v sovjetskem vodstvu (poleg tega je Rakosi ostal na funkciji sekretarja partije), zato je bil marca 1955 na položaju predsednika vlade zamenjan, v aprilu pa so mu bile odvzete vse javne in politične funkcije zaradi „desnih odklonov."[12] To je bil povod za odpor komunističnih intelektualcev in politikov, ki je pripeljal do upora leta 1956.[13]

6. oktobra 1956 je prišlo do javnega pogreba Lászla Rajka in drugih komunističnih vodij, obsojenih na smrt in obešenih leta 1949. Pogreba se je udeležilo več kot 300.000 ljudi. 16. oktobra so študenti v Szegedu zavrnili obvezno učenje ruskega jezika in vojaški pouk, zapustili komunistično mladinsko organizacijo in obnovili Svobodno zvezo študentov, razpuščeno leta 1949. 19. oktobra je na Poljskem na oblast prišel Wladyslaw Gomolka, naslednji dan so se na Madžarskem pojavile zahteve po izrednem partijskem kongresu in izrazu podpore Poljski. 22. oktobra so študentje zahtevali nove tajne volitve z udeležbo več strank, umik sovjetskih čet, svobodo tiska, odstranitev Stalinovega spomenika, nacionalno kontrolo nad uranom (ki naj bi po govoricah ves odhajal v SZ), vrnitev starega („Kossutovega") grba in simbolov, javno priznanje madžarske neodvisnosti s strani Moskve (zaradi bojazni, da je varšavski dogovor iz maja 1955 vseboval tajne klavzule, ki bi lahko omejevale suverenost podpisnic). Obenem so se začeli premiki sovjetskih čet in dovoz svežih iz Romunije. Naslednji dan so letake z zahtevami delili javnosti in jih lepili v tisočih primerkih, začele so se množične demonstracije in – pri spopadu za radio – so padle prve žrtve. 24. oktobra ponoči sta partija in vlada (brez Nagyevega podpisa, a tudi brez odpora) zahtevali sovjetsko intervencijo. Sovjetski tanki so zjutraj zavzeli strateške točke, v spopadih, ki so se širili po vsej državi, je bilo na stotine mrtvih. Kriza se je še zaostrila 29. oktobra, ko so izraelske čete zavzele Sinaj, kar je močno okrepilo trdo strujo v sovjetskem politbiroju (ki je v zvezi z intervencijo – po Hruščovih spominih – nekajkrat spremenil stališče).

30. oktobra sta Mikojan in Suslov v Budimpešti ponudila Nagyu možnost razgovorov o navzočnosti sovjetskih čet in – z nekaj rezervami – potrdila upravičenost zahtev dela delavcev ter potrebo po dviganju standarda. Nagy je oblikoval koalicijsko vlado iz povojne frontovske koalicije, napovedane so bile svobodne volitve. Vendar je radikalno krilo upora nadaljevalo s spopadi (uboj in mučenje več komunistov, zlasti pripadnikov tajne policije). 31. oktobra je bil izpuščen kardinal Midszety, vendar je ljudstvu (dokaj nedorečeno, posredno pa kritično do Nagyeve politike) spregovoril šele 3. novembra. Nagy je pod vplivom vesti o prihodu novih

sovjetskih čet 1. novembra objavil izstop Madžarske iz varšavskega pakta in njeno nevtralnost (na seji izvršnega komiteja so pomisleke glede take odločitve izrazili trije navzoči, med njimi Georg Lukacs). Janos Kadar, ki je do tedaj Nagyevo politiko podpiral, je prestopil na sovjetsko stran. Hruščov je za intervencijo (medtem so se sovjetske enote sicer umaknile iz Budimpešte, obenem pa so s svežimi silami zavzele vse pomembnejše prometne in druge strateške položaje, vključno z aerodromom v Budimpešti) dobil pristanek najprej Maozedonga (čeprav se Kitajci sprva z intervencijo niso strinjali), naslednji dan pa na sestanku na Brionih (pod pogojem, da oblast prevzame Janos Kadar) tudi Tita. Pri tem je Hruščov (po pričevanju jugoslovanskega veleposlanika v SZ Veljka Mičunovića) navedel naslednje razloge za intervencijo: na Madžarskem ubijajo komuniste Nagy je objavil izstop iz varšavskega pakta (kar pa je bila že posledica intervencije – op. B. R.) v Madžarski želijo obnoviti kapitalizem vojna na Suezu odvrača pozornost od sovjetske intervencije če ne bo akcije, bodo stalinisti v Kremlju izgubo Madžarske izkoristili proti novemu Hruščovemu vodstvu. Seveda so bili tudi drugi razlogi za intervencijo, ki jih Mičunović ne navaja (npr. čas volitev v ZDA, pritiski nekaterih drugih držav za intervencijo – zlasti Romunov, ki so se bali prenosa revolucije na madžarsko manjšino v svoji državi). Pomemben razlog je bil tudi občutek lastne ogroženosti kremeljskega vodstva in bojazen za ugled SZ, ali kot je rekel Hruščov: "Če dovolimo, da gredo stvari naprej po svoji poti, bodo na Zahodu rekli, da smo ali neumni ali pa šibki, kar je približno isto. Tega enostavno ne smemo dovoliti, niti kot komunisti, niti kot internacionalisti, niti kot sovjetska država."[14]

Sovjetski veleposlanik Andropov je 2. novembra predlagal Nagyu pogajanja o umiku sovjetskih čet. Pogajanja so se začela in nadaljevala naslednji dan, vendar je šlo zgolj za manever, saj so pogajalce aretirali, sovjetske čete pa so znova vdrle v Budimpešto. 4. novembra zjutraj je to sporočil Nagy po radiu. Namen sovjetskih enot je bil, kot je rekel, vreči zakonito in demokratično madžarsko vlado. Povedal je, da se madžarske čete borijo. Uro kasneje se je z večjo skupino sodelavcev umaknil na jugoslovansko veleposlaništvo, Kadar in Minih pa sta objavila ustanovitev „delavske in revolucionarne sovjetske vlade".

Čeprav je bil upor zatrt, so delavci stavkali še naprej in zahtevali Nagyevo vrnitev. 22. novembra je Nagy s še tremi sodelavci zapustil jugoslovansko veleposlaništvo, vendar so jih takoj aretirali in odpeljali v Romunijo. Junija 1958 so bili trije (vključno z Nagyem) obsojeni na smrt in obešeni, druge Nagyeve sodelavce pa je čakala dolgoletna ječa. Vse do konca leta 1956 so se nadaljevali (tudi krvavi) spopadi.

Za Nagya ocenjevalci tedanjega dogajanja v glavnem menijo, da je komunistični režim imel za dober sistem, v katerem pa je treba odpraviti stalinistične deformacije. To temeljno izhodišče je prešel v dveh točkah: ob vprašanju državne oz. narodne neodvisnosti (v odnosu do SZ) s sklicevanjem na Beograjsko deklaracijo, ki se je opredeljevala za enakopravne odnose med socialističnimi državami in za nevmešavanje v notranje zadeve, in ob tistem delu funkcioniranja družbenega sistema, ki je bil zasnovan na partijskem monopolu. Tu je zlasti kritiziral „salamarsko" taktiko („rezanje" opozicije po „kosih"), ki so jo izvajali njegovi predhodniki. Madžarska revolucija je bila v mnogo večji meri plod spontanega narodnega upora, kot se je kasneje ocenjevalo, čeprav je v njej hitro nastajajoča (obnavljajoča se) zunajpartijska opozicija dobivala vse pomembnejšo vlogo. Ta vloga pa ni bila tako „restavracijska", kot so ji kasneje pripisovali zlasti v opravičilo intervencije, saj je večina vodilnih akterjev vztrajala na socialističnih pozicijah. Zaradi nasilne prekinitve (intervencije)

se številni posamični in (več)skupinski izrazi protistalinizma niso mogli do konca razviti in artikulirati.

V naslednjih skoraj treh in pol desetletjih se je na Madžarskem uveljavila „kadarizacija" – relativno ublažen vzhodnoevropski sistem s previdnimi reformami v gospodarstvu,[15] vendar togim političnim sistemom, v katerem se opozicija do konca osemdesetih let formalno ni mogla organizirati, se je pa skozi razna civilna gibanja, združenja in društva že kar izrazito profilirala.[16] Relativno svobodno je lahko delovala tudi Cerkev. Razmere so bile sicer liberalnejše tako v družbi kot tudi v madžarski partiji, ki je s simpatijami spremljala reformna gibanja v drugih socialističnih državah, zlasti dogajanje na Češkoslovaškem (Janoš Kadar je češkoslovaške voditelje v dvostranskih pogovorih dokaj odkrito svaril pred intervencijo), vendar se je zaradi izkušnje iz leta 1956 pri mednarodnih odnosih disciplinirano držala politike „bratskega internacionalizma", znotraj pa učinkovito brzdala tudi morebitna pluralistična „pretiravanja". Kljub temu pa je ta, čeprav omejena, pluralizacija Madžarski omogočila prehod v večstrankarski sistem brez večjih pretresov.

Skupne značilnosti in razlike v reformnih procesih v obeh partijah in državah

Tako za madžarsko kot jugoslovansko komunistično partijo velja, da sta prišli na oblast po drugi svetovni vojni. Obe sta vpeljali sistem t.i. ljudske demokracije, izvedli revolucionarne ukrepe in nato obračunali z opozicijo. Jugoslovanska komunistična partija je zaradi uspešno vodenega narodnoosvobodilnega boja iz vojne (ki je bila v precejšnjem delu države hkrati tudi državljanska in etnična) izšla neprimerno močnejša kot madžarska, le-ta pa je imela močno podporo Sovjetske zveze, katere enote so med zaključnimi operacijami ob koncu druge svetovne vojne Madžarsko zasedle. Leta 1948, ko je prišlo do spora z Informbirojem, se je madžarska KP pridružila politični in ekonomski blokadi Jugoslavije, med obema državama so bile hude napetosti, prihajalo je do napetosti na mejah, odnosi pa so bili prekinjeni. V začetku petdesetih let je v obeh državah prišlo do reformnih procesov. V Jugoslaviji, ki je že leta 1950 začela uvajati samoupravljanje, se je KPJ leta 1952 deklarativno odrekla neposredni voditeljski vlogi, vendar je Tito ta proces v začetku leta 1954 zaustavil, ker je vodil v dvopartijski (socialistični) sistem. Na Madžarskem je z reformami začel ministrski predsednik Nagy leta 1953, leta 1955 je bil odstavljen, reforme pa zaustavljene. Nagy je ublažil najhujše oblike represije, kljub temu pa so bile politične razmere na Madžarskem v prvi polovici petdesetih let neprimerno ostrejše kot v samoupravni Jugoslaviji, ki se je kljub opustitivi „liberalnih" procesov začela decentralizirati, v njej pa se je začel postopoma dvigati tudi življenjski standard. V času madžarske revolucije oktobra 1956 so bile zahteve zelo heterogene, večinoma znotraj revidiranega socializma, v najbolj radikalni obliki (npr. zahteve študentov in izvenpartijske opozicije po večstrankarskih volitvah) pa bi, če bi bile uresničene, presegle model samoupravnega socializma v Jugoslaviji in Madžarsko približale zahodnoevropskemu tipu večstrankarske demokracije. Vendar je intervencija možnost takega razvoja na silo pretrgala.

Reformni procesi v Jugoslaviji od druge polovice šestdesetih let dalje so le-to še bolj oddaljili od modela državnega socializma v vzhodnoervropskih državah, jo odprli Zahodu, njenim prebivalcem pa omogočili več pravic in precej višji standard. Kljub temu tudi jugoslovanska varianta socializma ni rešila temeljnih vprašanj demokracije (po obračunu z

„liberalizmom" v začetku sedemdesetih let se je znova povečal tudi politični pritisk), mednacionalnih odnosov in ekonomije (na tem področju sta Madžarska, ki se je po gospodarskih reformah leta 1968 precej razlikovala od drugih vzhodnoevropskih držav, in Jugoslavija v nekaterih elementih dokaj primerljivi).

Na koncu poglejmo še, kako je potekal zaton socializma v obeh državah. Tu je vzporednice težko potegniti, predvsem zaradi dogodkov v Jugoslaviji, kjer so procesi potekali po različnih republikah z različno intenzivnostjo, federalna politika pa ni imela večjega učinka in je hkrati s socializmom razpadla tudi Jugoslavija kot država.

Na Madžarskem je leta 1988 moral oditi Janos Kadar, njegov naslednik Karoly Grosz pa je začel vpeljevati reforme, ki naj bi pripeljale do tržnega sistema (Jugoslavija je že imela neke vrste poltržni sistem, vendar je bila takrat že v globoki ekonomski krizi). Februarja 1989 je zaživel večstrankarski sistem, 2. maja je Madžarska odprla meje proti Zahodu. Oktobra se je Socialistična delavska partija Madžarske reformirala in sprejela nekomunistični statut. 23. 10. 1989 (na obletnico revolucije leta 1956) je bil uradno razglašen konec ljudske republike, prve svobodne večstrankarske volitve pa so bile leta 1990.

Jugoslavija je leta 1988 skušala vpeljati ustavne reforme, ki naj bi med drugim zagotovile tržno gospodarstvo, vendar so se republike (iz bojazni pred ponovno centralizacijo) temu upirale. Zato so bili sprejeti le nekateri predlogi, korenitejše ustavne spremembe pa sta sprejeli najprej Srbija in nato Slovenija. V Sloveniji so bile ustavne spremembe, s katerimi si je zagotovila večjo samostojnost, sprejete 27. septembra 1989. Z njimi je bilo med drugim črtano določilo o vodilni vlogi ZK, s čimer je bila dana formalna možnost za nastanek strank, ki so sicer v obliki „zvez" pod okriljem Socialistične zveze obstajale že od leta 1988. ZKJ je razpadla na 14. izrednem kongresu januarja 1990, ko je kongres zapustila slovenska, za njo pa še hrvaška delegacija. Nacionalne stranke so potem ubrale različne poti (slovenska se je po več spremembah imena in programa opredelila kot socialdemokratska stranka). Marca 1990 je slovenska skupščina iz imena republike črtala besedo „socialistična." Aprila 1990 so v Sloveniji potekale prve večstrankarske volitve, temu pa so sledile tudi druge republike. V začetku leta 1991 je jugoslovanski premier Ante Marković devalviral dinar, zamrznil tečaj in skušal z gospodarskimi reformami rešiti Jugoslavijo. Vendar so se razmere zaostrovale, začeli so se spopadi med Srbi in Hrvati na Hrvaškem, junija 1991 je prišlo do napada jugoslovanske armade na Slovenijo, do vojne, ki se je nato razširila tudi na Hrvaško in v Bosno, čemur je sledil razpad države.

Pomembnejša literatura:

Narodni front i komunisti 1983–1945, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1968;

Vojislav Koštunica, Kosta Čavoški: Stranački pluralizam ili monizam, Institut društvenih nauka, Beograd 1983;

Dr. Dušan Bilandžić: Istorija SFRJ, Školska knjiga, Zagreb 1985;

Dr. Branko Petranović, dr.Momčilo Zečević: Jugoslavija 1918–1984, Rad, Beograd 1985;

Dr. Jera Vodušek–Starič: Prevzem oblasti, Cankarjeva založba Ljubljana 1993;

Božo Repe: Povojna opozicija (alternativa) v Jugoslaviji in v vzhodnoevropskih državah, Borec 1990, št.1/2;

Božo Repe: „Liberalizem" v Sloveniji, Borec 1992, 9/10, Ljubljana 1992;

Teorijske paradigme za objašnjenje društava „realnog socializma": Teorija i praksa realnog socializma – Rezultati uporednog istraživanja i polemičke rasprave; Filip Višnjić, Centar za filozofiju i društvenu teoriju instituta društvenih nauka, Beograd 1987 (zbornik razprav);

Communism in Eastern Europe, Edited by Teresa Rakowska Harmstone, Indiana University Press, Bloomington 1984

Jean Chiama, Jean Francois Soulet: Histoire de la dissidence – oppositions et revoltes en URSS et dans les democraties populaires de la mort de Staline a nos jours, Edition du Seuil, Paris 1982;

Hein-Mooren: Revolution in der Mitte Europas, C.C. Buchners Verlag, Bamberg 1991.

[1] S pojmom „liberalizem" označujem reformne procese v obeh komunističnih partijah in obeh državah v obdobju po drugi svetovni vojni (na Madžarskem zlasti v petdesetih letih, v Jugoslaviji pa predvsem v šestdesetih in v začetku sedemdesetih let). Ti procesi s klasičnim liberalizmom nimajo neposredne zveze, zato je beseda „liberalizem" pisana v narekovaju, označuje pa dejavnost tistih struj v obeh partijah (in deloma tudi širše v družbi), ki so se zavzemale za reformni socializem ali, kot so temu dejali v podobnem gibanju na Češkoslovaškem, „socializem s človeškim obrazom", uporabljajo pa se tudi izrazi „demokratični socializem" in „humanistični socializem." Glede na različne notranje razmere v obeh državah in glede na različno časovno dinamiko dogajanja je primerjava teh procesov sicer možna le deloma, kljub temu pa obstaja dovolj primerljivih značilnosti in povezav, da je smiselna.

[2] Moskovsko jedro – madžarska skupina ruske boljševiške stranke, ki so jo sestavljali predvsem madžarski vojaki, ujeti med vojno – je bilo ustanovljeno 24. marca 1918 v hotelu Dresden v Moskvi. Obe jedri sta bili sestavljeni iz nekdanjih levih socialnih demokratov, intelektualcev in delavcev, najbolj znane osebe v vodstvu po združitvi pa so bili Bela Kun, Tibor Szamuely in znameniti filozof György Lukacs (Enzo Santarelli, Madžarska revolucija, Zgodovina revolucij XX. stoletja, I. del Komunist, Ljubljana 1971). KP se je nato preimenovala v Madžarsko delavsko partijo, leta 1956 pa v Madžarsko socialistično delavsko partijo.

[3] V obračunu z dejanskimi ali domnevnimi informbirojevci je bilo okrog 60.000 ljudi izključenih iz partije, 16.312 (tudi visokih kadrov – poslancev, ministrov, oficirjev ipd.) obsojenih ali na podlagi administrativnih ukrepov zaprtih v posebna izolacijska taborišča na jadranskih otokih in podvrženih fizičnemu in psihičnemu mučenju.

[4] Program tudi v drugih delih ni upošteval tedanjih velikih sprememb v svetu: velikega tehnološkega napredka, začetka oblikovanja postindustrijske družbe in s tem povezanih posledic, zlasti nastanka novih slojev in sprememb v socialni politiki (tržni sistemi s socialno državo); prav tako ni upošteval zametkov bodočih močnih integracij (npr. oblikovanje EGS). Kljub temu pa je bil v primerjavi s programi vzhodnoevropskih komunističnih partij neprimerno naprednejši (med drugim se je zavzemal za enakopravnost med socialističnimi državami in partijami) in je tudi izzval ponovne ostre spore med

Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo, pa tudi številna oporekanja v mednarodnem delavskem gibanju.

[5] Intervencija na Češkoslovaškem je zbujala bojazen, da bo prišlo tudi do napada na Jugoslavijo, zaradi česar je politični vrh znova zahteval enotnost in podreditev državnim interesom in politiki ZKJ (kar se je odrazilo zlasti v odnosu do tiska, ki si je že izbojeval določeno mero samostojnosti). Študentske demonstracije so sicer z zahtevami po egalitarnosti in zavzemanjem za „avtentične" vrednote samoupravljanja programsko usmeritev ZKJ podpirale, še zlasti pa utrdile Titov položaj, vendar po mnenju vodstva tudi skalile ugled Jugoslavije kot stabilne in demokratične države v svetu, izbruh demonstracij na Kosovu pa je prvič po vojni javno pokazal, da v Jugoslaviji obstajajo mednacionalni problemi.

[6] Laslo Sekelj: Staljinizam i socijalističke alternative u Mađarskoj, Madžarske alternative, Istraživačko–izdavački centar SSO Srbije, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd 1987.

[7] Med marcem 1942 in marcem 1944 so Stranka malih posestnikov, Nacionalna kmečka stranka in Socialdemokratska stranka (za katero pa se je skrivalo precej komunistov) sestavljali „Fronto nacionalne neodvisnosti Madžarske", organizacijo, ki je bila izrazito protinemško usmerjena.

[8] Hronika pobune i represije, Unita Rim, 19.oktober 1986, citirano po Tanjugu: 1956 – tri decenije posle, Beograd 1987, str. 133.

[9] Dokaj konsistentno se je upirala katoliška cerkev, toda ko je bila katoliška stranka razpuščena, vodja izgnan, razne katoliške organizacije prepovedane, kardinal József Mindszenty pa februarja 1949 obsojen (pod obtožbo veleizdaje, špijonaže, poskusa strmoglavljenja republike in domnevnega tihotapljenja deviz), je bil tudi ta odpor razbit.

[10] Proces proti Lazslu Rajku septembra 1949 je pomenil začetek stalinističnih procesov v vzhodnoevropskih državah in model, po katerem so jih nato izpeljali tudi v drugih državah. Na procesu sta bila obsojena tudi dva Jugoslovana, Milan Ognjenović in Lazar Brankov. Brankov je bil na Madžarskem od marca 1945 kot član mednarodne vojaške misije, toda v CK KPJ zadolžen tudi za stike s CK KPM. (Lazar Brankov: Ein Augenzeugenbericht zum Rajk-Proceß, Ich habe den Todt verdient, Verlag für Gesellschaftskritik, Wien 1991, str. 33). V tej funkciji je bil v stalnem stiku z vodilnimi madžarskimi funkcionarji, verjetno pa prav zaradi svoje povezovalne vloge med obema partijama izbran za obtoženca na procesu. Proces je bil namenjen „razkrinkavanju" Tita (kot ameriško-angleškega vohuna, ki v srednji Evropi uresničuje imeprialistične namene obeh držav), s čimer se je madžarska KP še posebej izpostavila v informbirojevski gonji proti jugoslovanski KP in Jugoslaviji.

[11] Nagy je (po sestanku madžarske delegacije z moskovskim vodstvom 13. in 14. junija 1953, na katerem so Rakosija prisilili, da se je odpovedal funkciji predsednika vlade) na sestanku CK Madžarske delavske partije 27. junija 1953 ostro kritiziral Rakosija in njegovo obdobje stalinizma ter kulta osebnosti in predlagal radikalen program reform („Načrt resolucije"), ki zaradi njegove oslabljene pozicije, predvsem pa zaradi notranjih razmer v moskovskem vrhu nato ni bil uresničen.

[12] Hruščov je sicer Nagya podpiral (v njem je videl zvestega zaveznika SZ, pa tudi glede pogledov na reforme sta si bila blizu), vendar je ta postal žrtev bojev za prevlado v sovjetskem politbiroju med Hruščovim in Malenkovom (le–ta je imel največ zaslug za Nagyev vzpon, kar je Hruščov izrabil za prikaz, kako škodljive posledice je imela Malenkova politika tudi izven SZ). Malenkov, ki je bil v manjšini, je napake po običajni formuli „samokritike" priznal in v tem kontekstu sam napadel Nagya, vendar ta na samokritiko in nižji položaj (tako kot Malenkov) ni pristal, zato je bil na koncu pod Rakosijevim pritiskom celo izključen iz partije. Vanjo se je vrnil 13.oktobra 1956 tudi s podporo Tita, ki je imel vanj zaupanje in ga je po normalizaciji odnosov pri sovjetskem vodstvu podpiral, v zameno pa je Tito nekaj dni kasneje sprejel madžarsko partijsko delegacijo z Rakosijevim naslednikom (od 18. julija 1956) Gerőjem.

[13] Eden od začetnih generatorjev „madžarskih dogodkov" je bila tudi najmlajša generacija znotrajpartijske opozicije, ki se je združevala v različnih sekcijah „Petőfi kluba". „Petőfi klub" (krožek) je nastal spomladi 1955 v okviru komunistične mladinske organizacije, v času „velikega Rakosijevega povratka" in obsodbe Imre Nagya zaradi „desničarskih odklonov". Klub naj bi bil forum za diskusije mladih intelektualcev, vendar je to funkcijo začel dejansko opravljati šele po 20. kongresu KP SZ. Razprave so bile v glavnem konkretne: o novih ekonomskih mehanizmih, agrarni politiki, izobraževanju, tehničnem razvoju, likovni in drugih umetnostih ipd. Strateško je klub podpiral poststalinsko partijsko usmeritev iz leta 1953, ki jo je Rakosi prekinil, čeprav Nagy v delu kluba ni sodeloval. Pač pa je bil večkrat navzoč Lukacs, enkrat pa je imel tudi nastop. Z izvenpartijskimi opozicijskimi skupinami ni imel nobenih stikov. 23. oktobra 1956 je klub nehal delovati, ker so ga dogodki (demonstracije) preprosto prerasli. V bistvu se udeleženci niso zavedali globine družbene krize ali pa so možne rešitve poenostavljali. Kljub temu pa so bile številne ocene

in predlogi, izrečeni v razpravah, v naslednjih letih z raznimi reformami „tiho" uresničeni ali celo preseženi, čeprav se o dejavnosti kluba ni pisalo. (Profil Petefijevog kružoka – intervju sa Andrašem Hegedušem, Avanti, Rim, 27. oktobra 1986, Arturo Barioli i Alceste Santini, citirano po: 1956 – tri decenije posle, Tanjug, Beograd 1987, str. 185).

[14]Charles Gati: Imre Nadj i Moskva, Problems of communism, Washington, maj-junij 1986, citirano po: 1956: tri decenije posle, Tanjug, Beograd, 1987, str.147.

[15]Nov ekonomski sistem, zasnovan leta 1966, vpeljan pa leta 1968 (zastal je leta 1974, nadaljeval pa se je leta 1978), je dopuščal dokaj svobodno zasebno in zadružno kmetijsko ter drugo dejavnost, direktorjem je puščal precej pristojnosti, zlasti pri „drobnem" planiranju, omogočal je ustanavljanje mešanih (pogodbenih) podjetij in sorazmerno veliko zasebne iniciative. Seveda je trgovina ostala večinoma vezana na SEV, pa tudi druge slabosti (uravnilovka, neučinkovitost itd.) se niso bistveno razlikovale od razmer v drugih vzhodnoevropskih državah. V celoti vzeto pa je bil na ekonomskem področju sistem precej liberalnejši. (Dušan Pirec: Kriza realnega socializma?, Cankarjeva založba, Ljubljana 1985, str. 82)

[16]Indenpendent peace and environmental movments in Eastern Europe and the USSR (Hungary), str.49–70), A Helsinki watch report, New York, oktober 1987.

LIBERALISM IN THE YUGOSLAV AND HUNGARIAN COMMUNIST PARTIES

The paper presents the reform processes in the Yugoslav and Hungarian Communist parties in the time period after World War Two whereby it tries to establish not only the differences but also the common features. It can be asserted of both these parties that they have come to power after World War Two, introducing the system of the so-called people's democracy, taken revolutionary measures and done with the opposition. The Yugoslav Communist Party has, due to the successfully led national liberation war, which, however, was actually also a civil war, come out of the war a lot stronger than the Hungarian party. The latter, however, enjoyed strong support on the part of the Soviet Union, whose troops have occupied Hungary during the concluding battles. In 1948, when there was a conflict between the Yugoslav Communist Party and the Informbureau, the Hungarian Communist Party joined the political and economic blockade of Yugoslavia, there were severe tensions and incidents along the border and the contacts were discontinued. In the early fifties reform processes were started in both countries. In Yugoslavia, where the so-called self-management was started to be introduced in 1950, the Communist Party declaratively relinquished its leading role in 1952 but in 1954 President Tito stopped the process for it seemed to be leading into a two-party (socialist) system. The reforms in Hungary were introduced in 1953 by President Nagy, but in 1955 he was removed from his post, and the reforms were discontinued. Nagy had eased the worst forms of repression but nevertheless the political circumstances in Hungary in the first half ot the fifties were incomparably harsher than in the self-management Yugoslavia, where, despite the discontinuation of the „liberal" processes, the process of decentralisation had begun; also the standard of living had started to rise. During the Hungarian Revolution in October 1956 the demands were quite heterogeneous, mostly within a revised socialism; on the other hand the most radical demands for multy-party elections (made on the part of the students) would, if they had been realised, have surpassed the Yugoslav self-management socialist system, bringing Hungary closer to the Western parliamentary democracy. The intervention on the part of the Russian troops, however, has put an end to such a development.

The reform processes in Yugoslavia from the late sixties on have taken the country even further away from the state socialism of the East-European countries, opening Yugoslavia towards the West and giving its people more civil rights and a better standard of living. Still, even the Yugoslav variant of socialism was not able to solve the basic questions of democracy (after the supression of „liberalism" in the early seventies the political pressure became more severe), of the ethnic relations and of the economy. In the field of the economy Hungary, which was quite different from other East-European countries (following the reforms in 1968) and Yugoslavia can be compared in some elements; the downfall of the socialist system and the fate od both communist parties, however, cannot be compared due to very specific circumstances in Yugoslavia (the war, the disintegration of the communist party and of the state). Still, some parallels can be drawn between Hungary and Slovenia in that both these countries have been able to make the transition to multi-party system without major problems.

Albina NEĆAK LÜK

JEZIKOVNA RAZMERJA NA OBMOČJU MED MURO IN RABO

Uvod

Današnje posvetovanje nosi naslov „Ljudje ob Muri". Torej bi bilo pričakovati, da bo referat o jezikovnih stikih predstavil jezikovni položaj vzdolž reke Mure, v pokrajinah, ki jih reka ločuje oziroma povezuje, ter osvetlil sestavine in posledice jezikovnega stika za vsak jezik posebej. Vendar je tako zastavljena tema brezbrežna, saj vsebuje jezikoslovne vidike kakor tudi celoto zgodovinske in sociokulturne dejanskosti na tem geografsko, zlasti pa jezikovno dokaj razčlenjenem območju. Če pustimo ob strani zvrstno razčlenjenost, bi bilo namreč treba opazovati stični položaj kar petih jezikov: slovenskega, hrvaškega, madžarskega, nemškega in romskega.

Zato se bom omejila na območje levega brega Mure. To je prva omejitev. Druga omejitev zadeva izbiro jezika, ki bo v središču opazovanja. To bo slovenski jezik oziroma slovensko prekmursko narečje v stiku s sosednimi jeziki. Razmerja pokrajinske pogovorne variante do visoke zvrsti slovenskega jezika (t.j. pogovornega oz. knjižnega jezika) se bom na tem mestu dotaknila le, če bo to potrebno zaradi specifičnega konteksta. Časovna perspektiva obravnave bo v prvi vrsti sočasna, ekskurz v preteklost, v zgodovino pomeni predstavitev dejavnikov, ki so sooblikovali predstave ljudi o položaju jezikov na tem prostoru in njihovega jezika v tem okviru. Kasneje bodo pojasnila iz zgodovine le občasna, kadar bo to za razumevanje neizbežno. Ob tem bom postavila v ospredje opazovanja statusno dimenzijo stičnega jezikovnega položaja: razmerja slovenščine do drugega(ih) jezika(ov) v položajih, ko se jezikovne skupnosti pojavljajo v razmerjih večina: manjšina. V ospredju bodo zlasti razmerja med madžarskim in slovenskim jezikom na območju med Muro in Rabo, sporadično pa se bom dotaknila tudi položaja slovenskega jezika v Radgonskem kotu. Gre torej za predstavitev elementov jezikovnega položaja, ki so posledica bodisi eksplicitnega ali implicitnega načrtovanja statusa jezikov v stiku na tem območju.[1]

Ob tem bom kot teoretsko izhodišče uporabila taksonomski model strukturnih dejavnikov – spremenljivk, ki usmerjajo intenzivnost (Giles 1977) etnojezikovne vitalnosti manjšin. Etnojezikovna vitalnost je označena kot lastnost etnične (jezikovne) skupine (v našem primeru narodne manjšine), da se v medskupinskih razmerjih obnaša kot posebna in razvidna kolektivna celota. Večja vitalnost predvidoma pomeni tudi večjo možnost za preživetje in razvoj skupnosti.

Skica 1: Taksonomija strukturnih spremenljivk, ki vplivajo na etnojezikovno vitalnost (prilagojeno po Gilesu et al. 1977)[2]

Vitalnost

Statusne spremenljivke	*Demografske spremenljivke*	*Dejavniki institucionalne podpore in nadzora*
Pravni status		
Politični status	Poselitev (distribucija):	Državna ali/in lastna v organizaciji manjšine:
Ekonomski status	- nacionalni teritorij	
Socialni status	- koncentracija	- množična občila
	- številčna razmerja	- vzgoja in izobraževanje
Družbenozgodovinski status		- uprava
	Število:	- religija
	- absolutno število	- industrija
znotraj	- naravni prirastek	- kultura
Jezikovni države status	- mešani zakoni	- stiki z matičnim narodom
	- imigracije	
zunaj države	- emigracije	

Model je pripravljen kot teoretski konstrukt, utemeljen na podmeni, da je etnojezikovna vitalnost manjšinskih skupnosti odvisna od vrste spremenljivk, ki vplivajo na oblikovanje stališč pripadnikov določene manjšine glede položaja njihove lastne in večinske skupnosti in posledično tudi na njihovo ravnanje z etnično dediščino, pač v skladu z dojemanjem tega položaja. Gre za sklope statusnih in demografskih spremenljivk in spremenljivk institucionalne podpore.

Statusne spremenljivke zadevajo socialni položaj skupnosti, njen družbenozgodovinski status in vrednotenje njenega jezika in kulture. Višji ko je prestiž na navedenih parametrih, večja bo vitalnost skupnosti. Za našo študijo je pomembno podčrtati zlasti sestavino jezikovnega statusa znotraj in zunaj države. Določen jezik lahko znotraj države, v kateri manjšina živi (tudi ob optimalni demokratični naravnanosti širše družbe oziroma države), doživlja značilno izkušnjo manjšinskega položaja, hkrati pa je na širši, regionalni ali celo svetovni ravni ovrednoten kot jezik visokega prestiža (primer italijanskega jezika oziroma italijanske narodnostne skupnosti v Sloveniji). Seveda so v takšnem primeru stališča pripadnikov manjšine, pa tudi večine drugačna, ponavadi motivacijsko pozitivna, kar vpliva na njegovo ohranjanje oziroma opuščanje, skratka na etnojezikovno vitalnost manjšine.

Demografske spremenljivke so povezane s številom pripadnikov skupnosti ter z gostoto njihove poselitve v določenem prostoru. Ob tem so pomembna številčna razmerja med večino in manjšino ter mobilnost prebivalstva, horizontalna, vertikalna in maritalna (mešani zakoni). Očitno je, da imajo številčno močnejše skupnosti z večjim deležem svojih članov, strnjeno naseljene na določenem območju boljše možnosti za preživetje. Sicer so bolj odvisne od demokratične, pluralistične naravnanosti večine.

Dejavniki institucionalne podpore in nadzora so povezani po eni strani s ponudbo oziroma podporo države (pravne in materialne možnosti za uveljavljanje jezika manjšine v kanalih javne komunikacije). Po drugi strani pa je pomembno soodločanje pripadnikov manjšinske skupnosti o lastnem položaju in njen vpliv na vitalna področja življenja, kakor so izobraževanje, mediji, upravne službe itd. Skupnosti, ki imajo možnost soodločati o delovanju državnih in privatnih ustanov, kadar gre za interese skupnosti, bodo dosegle večjo vitalnost kakor tiste, ki takšne možnosti nimajo. Ob tem igrajo pomembno vlogo gospodarski dejavniki, v prvi vrsti gospodarska moč manjšine, pa tudi razvitost območja, na katerem manjšina živi.

Dojemanje lastnega položaja in položaja druge, večinske skupnosti glede na zgoraj navedene spremenljivke sooblikuje vzorce obnašanja pripadnikov manjšine do etnične dediščine, ki jim je na razpolago ob rojstvu v določeno etnijo. V našem primeru nas zanima zlasti obnašanje do jezika kot enega eminentnih kazalcev etnične pripadnosti.

Dejavniki etnolingvistične vitalnosti med Muro in Rabo

Statusna razmerja med jeziki v stiku na tem delu slovenskega etničnega ozemlja so bila skozi zgodovino urejena tako, da so razvoj in rabo slovenskega jezika prej zavirala kakor podpirala. Dokaj neugodni so bili demografski dejavniki, pa tudi dejavniki institucionalne podpore v prid rabe slovenskega jezika, zlasti kadar gre za slovensko manjšino v Porabju in v Radgonskem kotu. Slovenščina je v glavnem opravljala funkcijo sredstva sporazumevanja znotraj slovenske skupnosti. Družbena razmerja med jeziki v stiku na tem območju izpričujejo diglosijo, t.j. neuravnovešen jezikovni položaj, v katerem so funkcije jezikov v stiku (bolj ali manj) strogo razmejene.[3] Takšno stanje je posledica razmerij družbene moči v tem prostoru. Načrtovanje statusa jezikov v stiku na levem bregu Mure, pa tudi v drugih slovenskih pokrajinah, je bilo v rokah močnejših etnij z daljšo državniško tradicijo in njihovih družbenih elit. Slovenska skupnost na levem bregu Mure s svojo šibko razčlenjeno socialno strukturo ni mogla učinkoviteje (t.j. z administrativnimi posegi, kakršne si je lahko privoščila država, ki ji je določena slovenska pokrajina pripadala) vplivati na načrtovanje statusa svojega jezika.

Še nekaj je treba omeniti ob predstavitvi diglosičnega položaja pri slovenski skupnosti na levem bregu Mure. Do približno 19. stoletja gre za diglosični položaj brez dvojezičnosti. Latinščina, predvsem pa nemščina sta služili kot jezika, primerna za formalne govorne položaje. Z izjemo redkih izobražencev je slovensko prebivalstvo v tem času v glavnem enojezično. Z narodnim prebujanjem pa se začne v ogrskem delu AO monarhije stopnjevati zahteva, naj madžarski jezik nadomesti dotedanja visoka jezika, zlasti nemščino. Postane naj jezik državne in lokalne uprave, sodstva, šolstva, skratka zasede naj vse pomembne funkcije javnega sporazumevanja. Ob tem se pojavi tudi stališče, naj tudi nemadžarske jezikovne skupnosti obvladajo madžarski jezik in sčasoma opustijo svojega. Zlasti v obdobju madžarskega narodnega preporoda postane to programska zahteva. Tako v prvem programu madžarskega jezikovnega gibanja (nyelvujitas) beremo: „Zaslužila si je ta blažena domovina, da tuje narodnosti, ki jih redi na svojih prsih, prevzamejo njen jezik in navade, saj se tudi ne branijo uživati njenega bogastva in njene svobode".[4] Kasneje so madžarski zgodovinarji sami označili ta pristop do prebivalcev nemadžarskega etničnega izvora kot nacionalističen. Posledica takšnega jezikovnega načrtovanja je bila, da se je v Prekmurju (Slovenski okroglini) ob diglosiji začela razvijati tudi dvojezičnost. (Podobno pot je šel jezikovni razvoj med

Slovenci na današnjem avstrijskem Štajerskem, kjer je visoke položaje zasedal nemški jezik.) Tudi tam, kjer je slovenščini sicer bila dodeljena določena vloga, v šoli in celo v cerkvi, je šlo za t.i. prehodni (tranzitivni) model: domača govorica je bila dopuščena kot pripomoček za bolj gladek, manj boleč prehod k jeziku večinske skupnosti, torej k madžarščini. S pomočjo t.i. prehodne dvojezičnosti naj bi slovensko prebivalstvo opustilo slovenski jezik in ga zamenjalo z madžarskim. Da je bil to pričakovani končni izid, je bilo izrecno izpričano že v predlogu zakona o madžarskem jeziku in narodnosti (obravnaval ga je bratislavski zbor 1847–48). Ta je med drugim določal, da bo v mejah Ogrske učni jezik v javnih šolah izključno madžarski. Košut je to „trdo" varianto prehoda iz enega jezika v drugega zavrnil, češ da ne bi bilo prav, takoj uvesti madžarščino kot učni jezik na območjih, kjer je ta popolnoma tuja.[5]

Madžarski jezik na tem območju (oz. nemški v Radgonskem kotu) je vlogo nadrejenega, statusno močnejšega jezika ohranil vse do konca I. svetovne vojne, ko se vzpostavijo nova statusna razmerja med etnijami na tem območju ter s tem nova statusna razmerja med jeziki v stiku.

Pomembna sprememba nastane na območju, ki je pripadlo Jugoslaviji. Na severovzhodnem obmejnem območju Prekmurja, ki je bilo poseljeno z avtohtonim madžarskim prebivalstvom, se je statusno razmerje med madžarskim in slovenskim jezikom obrnilo v prid slednjega. Prebivalstvo madžarske narodnosti je z določili trianonske pogodbe sicer dobilo položaj narodne manjšine, ki ji pritiče določena zaščita tudi na področju rabe jezika. Vendar se je položaj madžarske manjšine v Prekmurju postopoma slabšal, predvsem na gospodarskem, pa tudi na kulturnem in jezikovnem področju. Takoj po spremembi meja jo je prizadela izguba že itak skromnega deleža izobraženstva, v prvi vrsti učiteljev, ki so odšli na Madžarsko. Restriktivno je bilo zlasti delovanje šolskih oblasti. Te so vpisovanje v madžarske oddelke najprej omogočale na zahtevo staršev. Po letu 1935 pa so v takšne oddelke vpisovali le otroke iz čistih madžarskih zakonov, kar je preverjala posebna komisija. Vztrajno manjšanje števila oddelkov z madžarskim učnim jezikom je bila očitna posledica takšnega asimilacijskega pritiska.[6]

Za kratek čas med drugo svetovno vojno se je jezikovna politika na tem območju ponovno usmerila k vzpostavitvi nekdanjega statusa madžarskega jezika. Med madžarsko zasedbo Prekmurja je ta ponovno postal uradni jezik in jezik sporazumevanja v kanalih javne komunikacije. Iz šol je bil v prvi vrsti izrinjen slovenski knjižni jezik. Učitelji, prišleki iz drugih slovenskih pokrajin, pa so bili odpuščeni. Učni jezik v šolah je bil bodisi tako imenovani vendski jezik bodisi madžarski. V slednjem primeru je imel vendski jezik status pomožnega jezika, ki naj pomaga k hitrejšemu učenju madžarščine. Na ta način je bilo ne le v Porabju, temveč na celotnem območju Prekmurja ponovno vzpostavljeno razlikovanje med slovenščino v pokrajinah na desni strani Mure in prekmurskim narečjem. Poudarjanje jezikovnih razlik je služilo kot podpora teoriji, po kateri Slovenci na levi strani Mure naj ne bi bili del slovenske etnične celote. K utemeljevanju svojskosti, avtonomnosti slovenskega narečja v Prekmurju in s tem uzaveščanju konstrukta o jezikovni in etnični drugačnosti Slovencev med mladino so bili pozvani tudi prekmurski izobraženci, ki so morali pripraviti ustrezne vendske jezikovne priročnike.[7]

Po letu 1945 se je položaj prebivalstva slovenske in madžarske narodnosti v Prekmurju z izjemo Porabja ponovno zamenjal. Za madžarsko manjšino so bile ustanovljene šole in oddelki z madžarskim učnim jezikom. Vendar so se ti oddelki vztrajno praznili, saj je

absolventom teh šol pomanjkljivo znanje slovenskega jezika onemogočalo nadaljnje izobraževanje. Madžarska manjšina se je znašla v precepu med asimilacijo in getoizacijo. Prelomnico pomeni leto 1959, ko se začne razvijati dvojezično šolstvo in se postopoma vzpostavi celotna vertikala tudi z madžarskim učnim jezikom ob slovenskem. K uravnoteženju položaja obeh jezikov pa je pripomogel koncept institucionalne dvojezičnosti, ki dodeljuje slovenskemu in madžarskemu jeziku na narodnostno mešanem območju v Prekmurju enakovredno vlogo v javnem sporazumevanju. Mogoče je postaviti podmeno, da je današnje stanje znanja in rabe madžarskega jezika v veliki meri posledica ugodne jezikovne politike Slovenije, ki je podlago za uveljavljanje institucionalne dvojezičnosti in za vzpostavitev uravnoteženega govornega položaja na tem območju gradila na individualni dvojezičnosti ne le pripadnikov manjšine, temveč tudi večinskega prebivalstva.

Na območju slovenskega Porabja, ki je po prvi svetovni vojni pripadlo Madžarski, ter v slovenskih vaseh na avstrijskem Štajerskem pa je tudi po drugi svetovni vojni statusno razmerje med jeziki v stiku ostalo nespremenjeno: slovenščina je ohranila dotedanji manjšinski status, njen položaj oziroma položaj rojenih govorcev tega jezika je ostal v domeni dobre volje večinske jezikovne skupnosti. Ob tem velja poudariti, da opazovanje večine zgoraj navedenih strukturnih spremenljivk ne deluje spodbudno na etnolingvistično vitalnost slovenske skupnosti v Radgonskem kotu in v Porabju. Podatek, da je slovensko Porabje poleg Beneške Slovenije edina slovenska pokrajina, katere prebivalci niso nikoli zaživeli v okrilju države matičnega naroda, sam zase govori o položaju slovenskega jezika v teh krajih. To pomeni, da nikoli niso imeli možnosti doživeti svojega jezika kot sredstva, ki je primerno za sporazumevanje v vseh govornih domenah, formalnih in neformalnih. To dejstvo se odraža tudi v njihovih stališčih glede pomena, ki ga pripisujejo slovenščini.

Primerjava sociolingvističnega položaja na narodnostno mešanem območju v Prekmurju in v Porabju na Madžarskem (oziroma v Radgonskem kotu) je torej mogoča le ob upoštevanju in v luči zgoraj navedenih, na kratko opisanih strukturnih spremenljivk.

Pregled podatkov in diskusija

V pričujočem prispevku bomo navedli nekatere osnovne podatke o značilnostih raziskovane populacije, ki ilustrirajo jezikovne razmere v Porabju in v Prekmurju. Zanimalo nas bo zlasti Porabje, položaj v Prekmurju bo služil bolj kot ilustracija.

V raziskavo smo vključili prebivalce dveh mest, kar nam je omogočilo opazovanje dinamike medetničnih odnosov, ki je v heterogenem mestnem okolju dovolj izrazita. V Lendavi je na vprašalnik odgovorilo 678 oseb, v Monoštru pa 602 osebi.

Sociolingvistični položaj smo skušali prepoznati s pomočjo treh sklopov vprašanj. Zanimali so nas naslednji vidiki:

1. stanje sporazumevalne zmožnosti v maternem in drugem jeziku,
2. značilnosti govorne dejavnosti v zasebnem in javnem sporazumevanju,
3. stališča do jezika lastne in druge skupnosti.

1.1. Podatke o znanju jezikov smo zbrali s pomočjo treh sklopov vprašanj. Zanimalo nas je, kako ljudje sami ocenjujejo svoje znanje maternega in drugega jezika. Ker je porabsko slovensko narečje precej oddaljeno od splošnega pogovornega slovenskega jezika, smo naše

anketirance prosili, naj posebej ocenijo svoje znanje knjižnega jezika in narečja. Kakor smo pričakovali, so se pokazale znatne razlike med oceno znanja slovenskega knjižnega jezika in domačega narečja, v prid boljšemu poznavanju narečja. Visok delež respondentov, ki so izjavili, da narečja ne znajo, je prisoten zlasti med mlajšimi. Ti v mestnem okolju očitno hitro izgubljajo stik z jezikom skupnosti, v katero so bili rojeni.

Preglednica 1: Samoocena znanja zvrsti slovenskega in madžarskega jezika pri Slovencih v Porabju

	zelo/precej dobro	srednje dobro	precej/zelo slabo	ne zna
Slov. knjiž. j.	9.1	21.3	27.0	42.5
Slov. narečje	52.3	16.1	11.5	20.1
Madž. knjiž. j.	87.9	10.9	0.6	0.6
Madž. narečje	79.3	12.6	0.6	7.5

Razloge za očitne razlike v poznavanju narečne in knjižne zvrsti slovenskega jezika pri Slovencih v Porabju je ob znatni jezikovni distanci mogoče pripisati zlasti dejstvu, da je večina naših respondentov obiskovala šolo v madžarskem jeziku. Pouk slovenskega jezika oziroma pouk v slovenskem jeziku je namreč obiskovalo le 25 odstotkov respondentov iz te skupine. Prisotnost sredstev množičnega obveščanja v slovenskem jeziku, ki bi gotovo prispevala k seznanjanju s knjižno slovenščino, je v Porabju novejšega datuma. Tako je pomanjkljivo znanje prestižne zvrsti slovenskega jezika po eni strani omejevalo dostop do kanalov javnega sporazumevanja v slovenskem jeziku. Po drugi strani pa neugodno stanje oziroma delovanje strukturnih spremenljivk iz sklopa institucionalne podpore manjšinskemu jeziku oziroma skupnosti, zlasti skromna ponudba sredstev množičnega obveščanja v slovenskem jeziku, ni mogla bistveno prispevati k boljšemu poznavanju visoke zvrsti slovenskega jezika med slovenskim prebivalstvom v Porabju. Sklepamo torej lahko, da Slovenci dojemajo družbeno stvarnost zlasti skozi madžarski jezikovni medij, medtem ko je sporočanjski domet slovenske visoke zvrsti omejen. Ob ponovnem oživljanju vendske teorije se zdi, da nekateri postavljajo pod vprašaj tudi simbolno, etničnopovezovalno vlogo slovenskega jezika.

Pri Madžarih v Prekmurju je mogoče opazovati drugačno podobo. Njihova presoja je, da bolje obvladajo materinščino kakor slovenski jezik. Vendar je znaten delež takšnih, ki trdijo, da dobro obvladajo tudi slovenski jezik. Vsekakor je vzpodbuden podatek, da je delež Madžarov, ki so izjavili, da madžarsko sploh ne znajo, zanemarljiv, majhen pa je tudi delež respondentov, ki so svoje zanje madžarskega jezika ocenili kot precej ali zelo slabo.

Preglednica 2: Samoocena znanja zvrsti madžarskega in slovenskega jezika pri Madžarih v Prekmurju

	zelo/precej dobro	srednje dobro	precej/zelo slabo	ne zna
Madž. knjiž. j.	61.2	30.8	7.4	0.5
Madž. narečje	64.4	22.4	8.4	4.7
Slov. knjiž. j.	42.5	40.7	14.0	2.8
Slov. narečje	31.7	37.9	23.9	6.5

Zanimivo je, da je samoocena naših respondentov, Madžarov, o znanju madžarskega knjižnega jezika v opreki s sicer tudi med strokovnjaki razširjeno in pogosto zapisano trditvijo o slabšem obvladanju te zvrsti v primerjavi z znanjem lokalnega madžarskega narečja. Večji delež respondentov madžarske narodnosti si je prisodil pomanjkljivo znanje madžarskega narečja kot knjižnega jezika. Seveda bi bilo dejansko stanje mogoče ugotoviti le z ustreznimi jezikovnimi testi.

1.2. Samooceno znanja jezikov smo dopolnili z vprašanjem o razumevanju pisnih in ustnih besedil v jeziku manjšine in večine. Vprašali smo jih, do kakšne mere razumejo zapisano besedilo oziroma govorne oddaje na radiu oziroma televiziji. Med razumevanjem obeh vrst besedila (pisnega in ustnega) se niso pokazale velike razlike. Ob tem velja v primeru Porabja opozoriti, da se slovenska pisna in ustna besedila na radiu in televiziji pojavljajo predvsem v knjižnem jeziku. Iz tega podatka bi lahko sklepali, da so vprašani pri oceni svojega znanja slovenskega knjižnega jezika (kakor je prikazano v preglednici 2), mislili predvsem na to, kako knjižno slovenščino govorijo, in manj na to, kako jo razumejo. Kljub temu je tudi na ravni razumevanja madžarščina njihov močnejši jezik.

V skladu s samooceno znanja obeh jezikov (glej preglednico 2) so Madžari v Prekmurju tudi pri veščini razumevanja ustnih in pisnih besedil ocenili materinščino kot svoj močnejši jezik.

Preglednica 3: Razumevanje pisnih in ustnih besedil v Jm (jeziku manjšine) ter v Jv (jeziku večine) pri manjšini, t.j. Slovencih v Porabju oziroma Madžarih v Prekmurju

Besedilo v **Jm**	Slovenci		Madžari	
	pisno	ustno	pisno	ustno
Razume popolnoma	12.1	13.2	86.0	91.6
Razume vsebino, četudi ne vseh besed	33.9	35.6	14.0	8.4
Razume kakšno poved	17.2	13.2	–	–
Razume kakšno besedo	19.5	20.1	–	–
Besedila ne razume	14.9	15.5	–	–

Besedilo v **Jv**	Slovenci		Madžari	
	pisno	ustno	pisno	ustno
Razume popolnoma	98.9	99.4	73.4	75.6
Razume vsebino, četudi ne vseh besed	0.6	–	22.9	20.7
Razume kakšno poved	–	–	2.3	2.3
Razume kakšno besedo	–	–	1.4	1.4
Besedila ne razume	–	–	–	–

1.3. Podatke o znanju jezikov smo dopolnili s primerjalno oceno. Respondente smo prosili, naj primerjajo svoje znanje madžarskega in slovenskega jezika: zanimalo nas je, kateri jezik bolje razumejo oziroma govorijo in v katerem jeziku laže berejo oziroma pišejo, v jeziku manjšine ali večine.

V Porabju je več kot polovica vprašanih pri vseh štirih jezikovnih veščinah (razumevanje, sporočanje, branje, pisanje) izjavila, da bolje obvlada madžarski jezik, torej jezik večine. Komaj ena petina enako dobro razume in govori oba jezika, medtem ko je delež tistih, ki enako dobro obvladajo pisne in bralne spretnosti, še manjši. O dominantnosti slovenske materinščine pa skoraj ni mogoče govoriti (med 2.3 in 3.4 odstotka Slovencev je presodilo, da bolje obvladajo slovenski jezik).

Preglednica 4: Primerjalna ocena znanja Jm (jezika manjšine) in Jv (jezika večine) pri manjšini, t.j. pri Slovencih na Madžarskem in pri Madžarih v Sloveniji.

Legenda:
1 = Jv dosti bolje kot Jm
2 = Jv bolje kot Jm
3 = Jv in Jm enako dobro
4 = Jv slabše kot Jm
5 = Jv dosti slabše kot Jm

	1	2	3	4	5
Razume					
Slovenci	56.8	17.2	20.7	2.9	–
Madžari	7.9	7.9	53.3	22.9	7.9
Govori					
Slovenci	58.0	16.1	20.1	3.4	–
Madžari	6.5	8.4	50.0	27.6	7.5
Bere					
Slovenci	60.3	17.8	16.7	2.3	–
Madžari	7.5	12.6	53.7	18.7	7.5
Piše					
Slovenci	62.6	16.7	15.5	2.3	–
Madžari	7.9	12.1	51.4	21.0	7.5

Slovenci: N =198
Madžari: N = 214

Madžari v Prekmurju so z več kot polovičnim deležem izpričali uravnoteženo znanje obeh jezikov. Slaba tretjina pa presoja, da je njihov močnejši jezik madžarski, torej materni jezik.

Opozoriti velja na razlike v pismenosti (veščina branja in pisanja) v primerjavi z zmožnostjo razumevanja in sporočanja. Razlike izstopajo pri Slovencih v Porabju. Ker gre za veščini, ki ju razvija v prvi vrsti šola, je mogoče boljšo pismenost v večinskem jeziku pa tudi ostale jezikovne spretnosti pripisati modelu izobraževanja, kjer materinščina nima ustreznega mesta. Seveda na stanje vpliva tudi prisotnost medijev v jeziku manjšine ter položaj tega jezika v javnosti sploh.

2. V povezavi z jezikovnim znanjem nas je zanimalo še, ob kakšnih priložnostih naši respondenti uporabljajo slovenski jezik. Pri raziskovanju jezikovne tematike v manjšinskem okolju se je pokazalo, da pripadniki manjšine uporabljajo svoj jezik predvsem v t.i. neformalnih govornih položajih, t.j. v stikih z domačimi, prijatelji in znanci (2.1.). Pri sporazumevanju na javnem mestu, še posebej v uradnih stikih, torej v formalnih govornih položajih, pa ga redkeje uporabljajo. Takšno stanje kažejo tudi v Monoštru zbrani podatki. Raba slovenskega jezika je pogostejša v družini, vendar so naši respondenti trdili, da slovenski jezik do določene mere uporabljajo tudi na javnih mestih. Očitno je doma kakor tudi na javnem mestu raba jezika odvisna od sogovorca.

Pri Madžarih v Prekmurju poteka krivulja rabe madžarskega jezika v obeh domenah, v formalni in neformalni, neprimerljivo više. Dopolnjuje jo še visok delež rabe obeh jezikov. Zlasti pri sporazumevanju na javnem mestu je primerjava obeh okolij neustrezna. Statut institucionalne dvojezičnosti namreč vključuje tudi obojesmerno dvojezičnost prebivalstva na narodnostno mešanem območju Prekmurja. V Monoštru pa so možnosti za rabo slovenščine v javnem kontekstu omejene izključno na rojene govorce slovenskega jezika. Na institucionalni ravni slovenščina v Monoštru nima ustreznega položaja. Omejena je na slovenske organizacije, delno je prisotna pri pouku v osnovni šoli. Ob povečanem dotoku turistov iz Slovenije v zadnjem času nekoliko narašča zanimanje za slovenski jezik v trgovini. To bi utegnilo blagodejno vplivati na razvoj, če bodo slovenski kupci znali uveljaviti svoj jezik in ne bodo dajali prednosti sicer že dobro uveljavljeni sporazumevalni praksi v nemščini.

Zaradi povsem različnega položaja v obeh okoljih smo poskusili ugotoviti, kako naši respondenti dojemajo možnosti za rabo svojega in drugega jezika. Jezik začetnega sporazumevanja ob vstopu v javne ustanove pomeni dovolj kredibilen kazalec percepcije govorca o funkciji posameznega jezika (2.2.).

2.1. Podatki o sporazumevanju doma kažejo, da je raba slovenskega jezika najpogostejša pri sporazumevanju z brati in sestrami, sledijo pogovori s starši in z zakonskim partnerjem. Najmanj pa se naši respondenti sporazumevajo v slovenskem jeziku s svojimi otroki. Zanimivo je, da je raba slovenskega jezika pogostejša celo pri sporazumevanju s sosedi in z družinskimi prijatelji kakor pri sporazumevanju z otroki.

Delež slovenskega jezika pri sporazumevanju doma je sorazmerno nizek. Madžarski

jezik je močno vdrl v sporazumevanje v družini: delež rabe madžarskega jezika v pogovoru s posameznimi družinskimi člani se giblje med približno 25% (pogovor z mamo) in 56% (pogovor z otroki).

Pri Madžarih v Prekmurju je krivulja rabe maternega (madžarskega) jezika v domačem okolju postavljena neprimerljivo više, vendar glede na posamezne sogovorce teče vzporedno s krivuljo materinščine pri Slovencih v Porabju: evidentno je vztrajanje pri rabi materiščine v pogovoru s starši in vrstniki (brati, sestrami) ter upadanje pri sporazumevanju z otroki. Vendar velja ob tem razen na razliko v vrednostih opozoriti še na relativno visok delež sporazumevanja z otroki v obeh jezikih (cca 30 odstotkov). Medtem ko je v Lendavi le manjši del respondentov madžarske narodnosti izjavil, da se z otroki sporazumevajo samo v slovenskem, torej drugem jeziku, je v Monoštru raba madžarskega (drugega) jezika v sporazumevanju z otroki značilna za večino slovenskih respondentov (blizu 80 odstotkov).

Diagram 1: Raba jezika pri pripadnikih manjšine doma

jezik večine

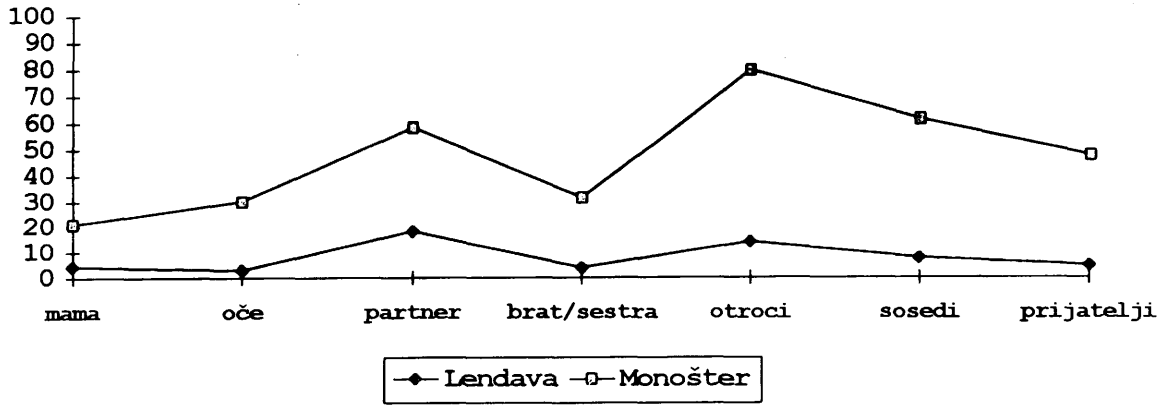

oba jezika

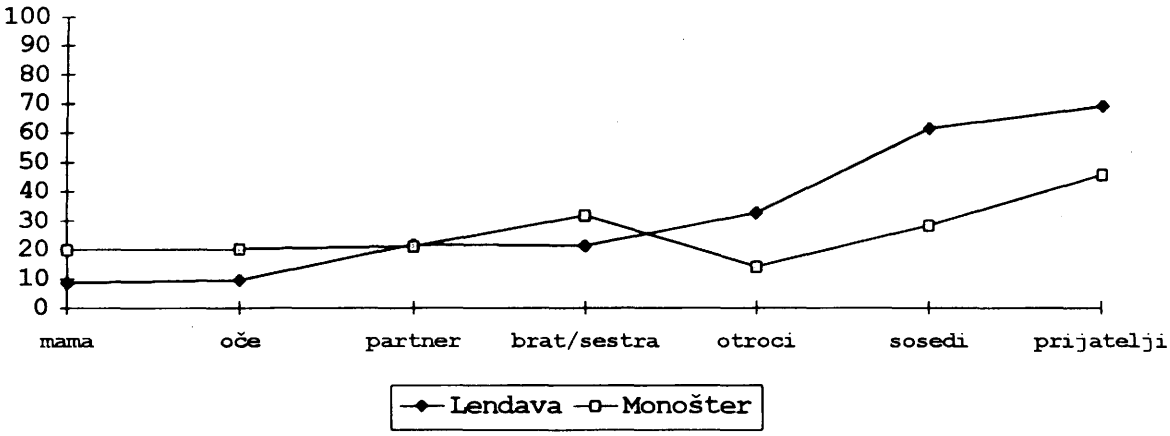

jezik manjšine

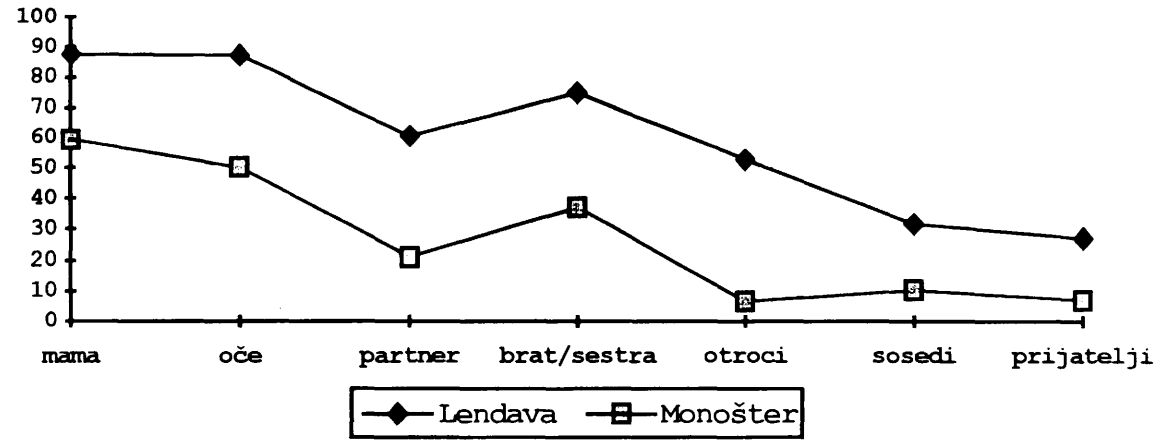

2.2. Zavedanje o možnostih rabe maternega in drugega jezika v javnosti smo preverili z vprašanjem: Kateri jezik najprej uporabite pri opravkih na kateri od javnih ustanov (urad, šola, banka)?
Podatki opozarjajo zlasti na predstavo respondentov o primernosti rabe določenega jezika v javnosti. Seveda odražajo tudi stanje sporazumevalne zmožnosti v obeh jezikih v obeh okoljih. Preglednica kaže značilno sliko.

Preglednica 5: Izbira jezika ob prvem stiku z ustanovo pri pripadnikih večine in manjšine v Prekmurju in Porabju

	Prekmurje		**Porabje**	
Jezik sporazumevanja	SLOVENCI	Madžari	MADŽARI	Slovenci
Najprej Jv, šele nato Jm	29.3	50.5	1.5	16.1
Najprej Jm, šele nato Jv	1.6	12.1	0.8	4.0
Najprej Jv in le, če je potrebno, Jm	22.6	9.8	0.8	14.9
Najprej Jm in le, če je potrebno, Jv	0.3	15.0	0.8	9.2
Samo Jv	44.0	1.4	94.4	54.0
Samo Jm	0.3	3.3	0.3	1.1
Drugo	1.9	7.9	1.5	0.6

Odgovori na vprašanje, kateri jezik najprej uporabijo ob stiku z ustanovami na narodnostno mešanem območju, kažejo, da gre v Prekmurju za medsebojno jezikovno prilagajanje med večino in manjšino. Ob znanih pravnih določilih, ki določajo oba jezika kot uradna jezika na narodnostno mešanem območju, preseneča, da zajeten delež Madžarov (cca 60 odstotkov) začenja sporazumevanje v ustanovah v slovenskem jeziku in šele nato „preklopi" v madžarski jezik, približno polovica samodejno (verjetno ko preveri sporazumevalno zmožnost sogovorca), približno 10 odstotkov pa, če nimajo druge izbire (verjetno spet glede na govorni repertoar sogovorca). Razlogov za takšno ravnanje v tej raziskavi nismo iskali. Zanimivo pa bi jih bilo odkriti v eni prihodnjih raziskav, saj mehanizmi govornega prilagajanja osvetljujejo tudi razmerja med etnijami v stiku. Zaenkrat smo pojav le registrirali. Že zdaj pa podatki pričajo, da se uradni status obeh jezikov in percepcija govorcev glede njunih funkcij ne pokrivata. Čeprav je jezikovno prilagajanje očitnejše pri Madžarih kakor pri Slovencih (pripadnikih večine), govornega obnašanja Slovencev nikakor ne bi mogli označiti kot odmikanje. Vztrajanje pri slovenščini velja prej pripisati sporazumevalni zmožnosti Slovencev v madžarskem jeziku. Nasprotno. Govorno obnašanje Slovencev kaže na dokajšnjo mero konvergence.

V Porabju pade v oči podatek, da prilagajanja pri rojenih govorcih madžarskega jezika praktično ni. To je razumljivo, saj slovenskega jezika po pravilu ne znajo. Kakor smo pričakovali, Slovenci v Porabju v veliki večini čutijo, da je primeren jezik za začetek pogovora v javnosti zlasti madžarski. Vendar je ob tem vzpodbuden podatek, da je vendarle kar 30 odstotkov Slovencev pokazalo pripravljenost uporabiti slovenski jezik po začetnem preverjanju sporazumevalne zmožnosti sogovorca.

3. Stališča do položaja lastne skupnosti oziroma njenega jezika posredno izraža mnenje o tem, ali je priložnosti za rabo jezika manjšine v javnosti dovolj, premalo ali preveč.

Preglednica 6: Ocena prisotnosti jezika manjšine v javnem življenju pri pripadnikih manjšine in večine na obeh straneh meje

Prisotnost Jm je:	**Prekmurje**		**Porabje**	
	SLOVENCI	Madžari	MADŽARI	Slovenci
Prevelika	9.5	1.4	2.3	4.0
Ravno pravšnja	68.5	56.1	58.9	56.3
Premajhna	6.5	31.3	17.1	26.4
Ne morem oceniti	15.5	11.2	20.9	13.2
Brez odgovora	–	–	0.8	–

Stvarne možnosti za rabo jezika manjšine se v obeh okoljih močno razlikujejo.

Kakor je znano, je slovenski jezik v Porabju prisoten v javnem življenju le v omejenem obsegu. Zlasti v Monoštru, ki opravlja funkcije upravnega centra za Porabje, je institucionalna raba slovenskega jezika zagotovljena do določene mere le v šoli, medtem ko o dvojezičnosti v upravi ter o zunanji dvojezičnosti (obvestila, razglasi, javna obvestila, napisi itd.) praktično ni mogoče govoriti. Kakor smo že omenili zgoraj, se je v zadnjem času povečala prisotnost slovenskih kupcev, kar bi utegnilo nekoliko popraviti status slovenskega jezika v Monoštru.

Objektivno so torej razlike glede prisotnosti madžarskega jezika v Lendavi in prisotnosti slovenskega jezika v Monoštru velike. Primerjava percepcij pripadnikov manjšine na obeh straneh meje glede tega vprašanja pa pokaže, da so si ta dokaj blizu. Enak delež Madžarov v Lendavi in Slovencev v Monoštru namreč sodi, da je prisotnost njihovega jezika v javnosti ravno pravšnja. Še več, Madžari v Lendavi bolj odločno kakor Slovenci v Monoštru zatrjujejo, da je jezika manjšine v javnosti premalo. Zanimivo je, da se celo delež večinskega prebivalstva (torej Madžarov), ki meni, da je slovenščine v Monoštru premalo, močno približuje deležu Slovencev, torej manjšine, s takšnim stališčem.

Stališča o položaju slovenščine v Porabju so vsekakor v opreki s splošno predstavo, ki je razširjena v Sloveniji. Predstavljeno stanje bi lahko tolmačili na različne načine. Verjetno je treba skromnost oziroma nezahtevnost Slovencev v Porabju glede položaja slovenščine med drugim pripisati dolgotrajnim nevzpodbudnim izkušnjam, ki so se nakopičile ob konstelaciji zunanjih in notranjih dejavnikov, ki so in še določajo njihov etnični in jezikovni položaj. Zaradi pomanjkanja drugačnih vzorov je potreba po utrditvi položaja njihove materinščine v javnosti potisnjena v ozadje. Za jezikovno (in etnično) revitalizacijo se zdi vzpodbudno delovanje slovenskih izobražencev, ki že vidno prispevajo k dvigu položaja slovenske besede v Porabju.

Madžari v Prekmurju so izpričali razvito zavest o pomenu prisotnosti jezika manjšine v formalnih govornih domenah in s tem višjo raven etnolingvistične vitalnosti. Drugače je s Slovenci v Monoštru, ki svojih etnolingvističnih potreb bodisi ne zaznavajo ali jih ne znajo opredeliti.

Zgoraj opisane podatke smo soočili z drugimi spremenljivkami, kakor so izobrazba respondentov, položaj na delovnem mestu, starost itd. Pri večini navedenih spremenljivk ni

bilo mogoče ugotoviti, da vplivajo na trende, ki smo jih zaznali glede jezikovne zmožnosti, govorne dejavnosti ter stališč do jezika manjšine v javnosti. Ugotovili pa smo razlike v povezavi s starostjo respondentov. Analiza variance podatkov o jezikovni zmožnosti in stališčih do položaja jezika manjšine ter govorni dejavnosti je pokazala pomembne razlike glede na starost respondentov, kar se je izrazilo v višjih vrednostih pri starejši skupini. Skupaj z drugimi spremenljivkami, ki so povezane s starostjo respondentov (mešani zakoni, trendi apostazije in etnične distance itd.), je tudi ob jezikovnih spremenljivkah mogoče iskati potrdilo za Weinreichovo hipotezo o generacijski razsežnosti opuščanja jezika.

Zlasti v Porabju je ob opuščanju sporazumevanja v slovenskem jeziku z otroki problem jezikovne kontinuitete široko odprt. Kakor je mogoče razbrati iz naših podatkov, je slovenska skupnost v Monoštru, kar zadeva jezikovne kazalce, na poti opuščanja slovenskega jezika. To ne velja le za pomanjkljivo poznavanje slovenskega knjižnega jezika, temveč tudi za domače narečje, ki ga sorazmerno velik delež ljudi slovenskega porekla ne obvlada več.

Primerjalno je raziskava v prvi vrsti opozorila na velike razlike v jezikovni zmožnosti respondentov iz vrst manjšine in večine na obeh straneh meje. Kakor smo predvidevali, je dvojezičnost v Porabju zlasti značilnost manjšine, medtem ko je med pripadniki večinske skupnosti dvojezičnost zanemarljiv pojav. V Prekmurju pa so zgodovinske danosti (madžarski jezik je na tem ozemlju dolga leta deloval kot državni jezik) ter institucionalna podpora jeziku manjšine (na narodnostno mešanem območju je madžarščina uradni jezik) s konceptom institucionalne dvojezičnosti prispevale k razširjeni obojesmerni dvojezičnosti (položaj, ko so dvojezični tudi rojeni govorci jezika večine).

Pristop do etnične raznolikosti se v obeh okoljih močno razlikuje. V Monoštru so vprašanja etnične drugačnosti dojemali v prvi vrsti kot zasebno zadevo posameznika oziroma stvar drugorodne skupnosti same. Zato smo ob vprašanjih o znanju in rabi slovenskega jezika pri Madžarih (pripadnikih večine) naleteli na začudenje. Menili so, da jih vprašanje ne zadeva in bi moralo biti namenjeno izključno Slovencem. Očitna je bila usmerjenost k zamejitvi vprašanj manjšine znotraj skupine oziroma izrivanje vprašanja iz območja javnosti ter širše družbe. Koncept in dojemanje kulturnega pluralizma v širši družbeni skupnosti v Prekmurju in Porabju se pač močno razlikujeta. Razlike glede etnolingvistične vitalnosti manjšin v obeh okoljih so ob temeljnih razlikah v strukturnih faktorjih pričakovana in logična posledica.

Ob koncu te skice o jezikovnih stikih na levem bregu Mure se mi zdi pomembno umestiti vprašanje jezikovnih stikov v širši sočasni okvir: poenotenje sveta, ki kulturni pluralizem postavlja kot svoj *credo,* bo nedvomno vplivalo na etnolingvistično vitalnost manjših etnij, ne le manjšin, temveč tudi narodov. Kako, je vprašanje, na katerega nekateri v Sloveniji že opozarjajo.

Izbrana literatura:

Dular, J. (1986). Ohranjanje maternega jezika pri slovenski manjšini v Porabju. Slavistična revija, 34, 2, 121–134.

– (1987) Vzgoja in izobraževanje v Gornjem Seniku. V: Madžari in Slovenci: Sodelovanje in sožitje ob slovensko–madžarski meji.Ljubljana.

Fishman J.A. (ed.) (1977). Readings in the Sociology of language. Mouton Publishers, The Hague, Paris, New York.

Fishman, J. A. (1978). Language and Ethnicity. In Language, Ethnicity and Intergroup relations, J. Giles,J.(ed.), 15–57. London and New York: Academic Press.

Fishman, J. A. (1990), »What is reversing language shift and how can it succeed?« In IVth International Conference on Minority languages, Vol. I, D.Gorter et al. (eds.):, 5–36, Clevedon and Philadelphia: Multilingual Matters.

Fishman, J. A., (1989). Language and Ethnicity in Minority Sociolinguistic Perspective. Clevedon and Philadelphia: Multilingual Matters.

Giles, H., Johnson, P. (1987). Ethnolinguistic identity theory: a social psychological approach to language maintenance. International Journal of the Sociology of Language, 68, 69–99.

Giles, J., Bourhis, R.Y., Taylor, D. M. (1977). Towards a Theory of Language in Ethnic Group Relations. In Language, Ethnicity and Intergroup Relations, J. Giles (ed.), 307–384. London and New York: Academic Press.

Greenberg, M.L. (1989). gost Pvel's Prekmurje Slovene Grammar", Slavistična revija 37/1989, 353–364.

Hafner Fink, M. (1993). Medetnični odnosi v slovenskem etničnem prostoru. Metodološka izhodišča, podatki, vzorec, indeksi. Razprave in gradivo/Treatises and documents 28, 15–27, Ljubljana: Inštitut za narodnostrna vprašanja.

Klinar, P. (1991). Od etničnega pluralizma k interkulturalizmu. Migracijske teme, Zagreb, 7 (1), 29–45.

Kokolj, M., Horvat B. (1977). Prekmursko šolstvo. Murska Sobota, str.117.

Kozar – Mukič, M. (1984). Slovensko Porabje – Szlovenvidek. Ljubljana Szombathely: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Mejak, R. (1990). Prispevki k spoznavanju slovenske manjšine v Porabju. Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete, 23, 55–103, Ljubljana.

Nećak Lk, A. (1981).Oris položaja madžarske narodne manjšine v Prekmurju v obdobju od 1918–1945. Zgodovinski časopis, letnik 35, 279–286.

Nećak Lk, A. (1992). Medetnični odnosi in narodna identiteta v mestu Lendava/Lendva Raziskovalni projekt: Medetnični odnosi v slovenskem etničnem prostoru, nosilka Albina Nećak Lk, A. Sumarni pregled rezultatov. Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 95 str. (S sodelavci).

Nećak Lk, A. (1993). Medetnični odnosi in narodna identiteta v mestu Szentgotthard/Monošter. Raziskovalni projekt: Medetnični odnosi v slovenskem etničnem prostoru, nosilka Albina Nećak Luk. Sumarni pregled rezultatov. Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 105 str. (S sodelavci).

Nećak Lük, A. (1993a). Materinščina je imetje. Slovenski koledar (Monošter), 48–52.

Nećak Lük, A. (1993b). K proučevanju jezikovnega položaja v Porabju, v: Jezik tako in drugače. Ljubljana, I. Štrukelj, (ed.), 65–75. Ljubljana: Društvo za uporabno jezikoslovje

Slovenije.

Popov, Č. in Vratuša, A. (eds.) (1991). Položaj hrvaške, slovenske in srbske manjšine na Madžarskem. Narodne manjšine 2. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Sukič, M. (1992). Od Prijatela do Slovenskih utrinkov. Informiranje v slovenskem jeziku med Porabskimi Slovenci. Razprave in gradivo, 26–27, 249–253. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.

Sussi, E., Sedmak, D., Tiha asimilacija: psihološki vidiki nacionalnega odtujevanja. Trst: Založništvo tržaškega tiska.

Tajfel, H. (1978). Studies in Intergroup Behaviour. London and New York: Academic Press.

Weinreich, U. (1974). Languages in Contact. Mouton, The Hague – Paris.

Zorko, Z. (1989). Prekmursko narečje v Porabju na Madžarskem, v: XXV. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Franc Zadravec (ur.), 23–35. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

[1] Predstavljeno gradivo je sad raziskovalnega dela na projektu „Medetnični odnosi v slovenskem etničnem prostoru". Gre za interdisciplinarno, longitudinalno in primerjalno raziskavo, ki preučuje kazalce narodnostne identitete ter razmerja med etnijami v stiku vzdolž slovenske meje. Projekt izvaja raziskovalna skupina Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani ob sodelovanju raziskovalcev iz sosednjih držav. Nosilka projekta je prof. dr. Albina Nećak Lük. Projekt financira Ministrstvo za znanost in tehnologijo Slovenije. Terensko delo v Monoštru in v Lendavi je bilo opravljeno v sodelovanju s sodelavci Oddelka za narodnosti pri Državni knjižnici za tuje jezike v Budimpešti. K uspešni izvedbi terenske faze dela so z organizacijsko in gmotno podporo prispevali Zveza Slovencev na Madžarskem, Oddelek za slovanske jezike Pedagoške akademije v Sombotelu ter županstvo mesta Monošter na madžarski strani, na slovenski strani pa Urad za narodnosti Republike Slovenije, Samoupravna skupnost za kulturo in prosveto madžarske narodnosti ter občina Lendava. Vsem navedenim se ob tej priložnosti iskreno zahvaljujem. Posebna zahvala velja anketarjem, študentom Pedagoške akademije v Sombotelu ter sodelavcem, ki so zbirali podatke v Lendavi. Vsem, ki so jih naši anketarji obiskali in so ljubeznivo odgovorili na naš vprašalnik, pa se želimo zahvaliti tudi s pričujočo študijo in jim sporočiti, da čas, ki so nam ga posvetili, ni tekel v prazno.

[2] V skico sem vnesla določena dopolnila, faktorje, ki po moji presoji bistveno vplivajo na etnolingvistično vitalnost.
Pomembno se mi zdi zlasti sodelovanje z matičnim narodom, ki ga izvirnik ne vsebuje.

[3] Naj ob tem podam terminološko pojasnilo: Izraz „dvojezičnost" mi pomeni zmožnost sporazumevanja v dveh jezikih, gre torej za lastnost posameznika. Z izrazom diglosija opredeljujem sobivanje dveh jezikov v sporazumevalni praksi določene jezikovne skupnosti; gre torej za družbeno razsežnost.

[4] Avtor Bessenyei v delu „Jambor szandek" (Dobrohotni namen). Citirano po M. Kokolj, B. Horvat, Prekmursko šolstvo, Murska Sobota 1977, str. 98.

[5] M. Kokolj, B. Horvat, n. d., str. 117.

[6] Podrobneje glej v študiji Albine Nećak Lük (1981), Oris položaja madžarske narodne manjšine v Prekmurju v obdobju od 1918–1945, Zgodovinski časopis, letnik 35, 279–286.

[7] Glej študijo M. L. Greenberga gost Pvel's Prekmurje Slovene Grammar, Slavistična revija 37/1989, 353–364.

LANGUAGES IN CONTACT IN THE REGION BETWEEN THE MURA AND THE RABA

In the region between the Mura and the Raba contacts among at least five languages can be observed. In the present paper some issues of contacts between the Slovenian and the Hungarian language are dealt with from the synchronic perspective. In a comparative analysis of the sociolinguistic phenomena in various ethnically mixed areas in the region numerous factors, affecting the linguistic vitality of the minority population, should be taken into consideration. Namely, speakers' perception of the social power and the integrative function of individual language in a contact situation is closely related to the interaction of social factors.

The language policy on the left banks of the Mura river, as well as in other Slovenian areas, has been for centuries in the domain of stronger ethnic groups with developed state tradition. Due to its weak social structure the Slovenian community on the left banks of the Mura river was unable to efficiently promote the status of its language. Hence, in an intensive language shift process, its language gradually disappeared form most public domains.

After the WWI the fate of a minority befell the native speakers of the Hungarian language, living in the area which was then alloted to the newly created Yugoslavia. However, the status of the Slovenian minority in Porabje (Hungary) and the Hungarian minority in Prekmurje (Slovenia) is hardly comparable. The interaction of the status, demographic and institutional variables in the above said areas, has brought about great differences. The data on the mother tongue and the second language proficiency, as well as the patterns of language behaviour, presented in the paper, reflect this variation. In Porabje, the language shift can be observed also in the family communication. The percentage of parents using their mother tongue in communication with their children is quite low. In Prekmurje, similar trend can be observed with Hungarian speakers, although the percentage of parents using Hungarian with their children is incomparably higher. Along with mother tongue the use of both languages is typical for Hungarians in Prekmurje. On the other hand, in Prekmurje, a considerable number of the majority population (Slovenians) also communicates in both languages in public, thereby showing a positive attitude towards linguistic accommodation. In Porabje, no such tendency has been registered with the majority (Hungarian) population. The perception of the language contact phenomena in both areas is somewhat surprising: in spite of the evident differences in the public status of both minority languages their native speakers expressed almost identical views when asked about the presence of their language in public use.

The differences of the language policy in both regions (Prekmurje in Slovenia, Porabje in Hungary) are nowadays reflected as differences in the mother tongue competence, in patterns of speech behaviour, and in the perception of the function of languages in contact.

Ljudje ob Muri

zbornik

Izdajatelja
Pokrajinski muzej
Murska Sobota
Göcseji Múzeum
Zalaegerszeg

Za izdajatelja
Irena Šavel
László Vándor

Urednika
Janez Balažic
László Vándor

Naslovnico oblikoval
Sandi Červek

Računalniška priprava
János Vucskó

Tisk
TIPG Murska Sobota

Po mnenju Ministrstva za kulturno Republike Slovenije
št. 415 - 14/96 z dne 12. 2. 1996 sodi publikacija med proizvode,
za katere se plačuje 5% davek od prometa proizvodov.

ISBN 961-90438-0-4